

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫСЫ

«ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕРИЯСЫ

ИЗВЕСТИЯ

КАЗАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»

BULLETIN

OF KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF
INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

SERIES "PHILOLOGICAL SCIENCES"

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

3 (66) 2022

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS
AND WORLD LANGUAGES

---

3 (66) 2022

ISSN 2411-8745 (Print)

ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2022

© “Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті” Акционерлік қоғамының “Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж

Бас редактор

Құнанбаева С.С., филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан

Жауапты редактор

Тойшыбаева Г.К., филология ғылымдарының кандидаты,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Редакция алқасының мүшелері

Рысалды Қ.Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Ахатова Б.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Загидуллина А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Мизамхан Б.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Кәрібаева Б.Е., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан

Сәтенова С.К., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан

Дүйсекова К.К., филология ғылымдарының докторы,
профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Солдатенкова Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Лёвен католикалық университеті, Лёвен, Бельгия

Красных В.В., филология ғылымдарының докторы, профессор,
М.В.Ломоносов атындағы ММУ, Мәскеу, Ресей

Карасик В.И., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Волгоград мемлекеттік техникалық университеті, Ресей

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол-Каролина,
Калифорния, АҚШ

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., жетекші маман, Абылай хан атындағы
ҚазХҚжӘнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

Philology.bulletin@ablaikhan.kz

© Научный журнал “Хабаршысы-Известия” КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Филологические науки” Акционерного общества “Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана” зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет № 674, 18.05.1999 г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

Кунанбаева С.С., доктор филологических наук, профессор,
академик НАН РК, Алматы, Казахстан

Ответственный редактор

Тойшибаева Г.К., кандидат филологических наук, КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Члены редакционной коллегии

Рысалды К.Т., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Ахатова Б.А., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Загидуллина А.А., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

Мизамхан Б., кандидат филологических наук, доцент
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Карибаева Б.Е., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан

Сатенова С.К., доктор филологических наук, профессор,
ЕНУ им. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Дуйсекова К.К., доктор филологических наук, профессор,
ЕНУ им. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Солдатенкова Т., доктор филологических наук, профессор,
Лёвенский католический университет, Лёвен, Бельгия

Красных В.В., доктор филологических наук, профессор
МГУ им. М.В.Ломоносова, Москва, Россия

Карасик В.И., доктор филологических наук, профессор
Волгоградского государственного социально-педагогического
университета, Волгоград, Россия

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол- Каролина,
Калифорния, США

Выпускающий редактор

Амангожаева Е.Б., ведущий специалист КазУМОиМЯ имени
Абылай хана, Алматы, Казахстан

© Scientific Journal “Bulletin of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages”. Series “Philological sciences” of JSC “Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages” is registered in Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Editor in chief

Kunanbayeva S.S., Doctor of Philological Sciences, Professor,
Academician of the National Academy of Sciences of the RK,
Almaty, Kazakhstan

Executive Editor

Toishibaeva G.K., Candidate of Philology, KazUIR & WL named after
Ablai Khan, Almaty, Kazakhstan

Editorial board members

Rysaldy K.T., Doctor of Philology, Professor, Ablai khan KazUIR and WL,
Almaty, Kazakhstan

Akhatova B.A., Doctor of Philology, Professor, Ablai khan
KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan

Zagidullina A.A., Doctor of Philology, Professor, Ablai khan
KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan

Mizamkhan B., Candidate of Philology, Ablai khan KazUIR and WL,
Almaty, Kazakhstan

Karibaeva B.E., PhD, Ablai khan KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan

Satenova S.K., Doctor of Philology, Professor, Eurasian National
University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

Duysekova K.K., Doctor of Philology, Professor, Eurasian National
University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

Soldatenkova T., Doctor of Philology, Professor, Leuven Catholic
University, Leuven, Belgium

Krasnykh V.V., Doctor of Philology, Professor, Moscow State University
named after M.V. Lomonosov, Moscow, Russia

Karasik V.I., Doctor of Philology, Professor, of Volgograd State
Technical University, Russia

Anna Oldfield, PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., leading specialist of KazUIR & WL named after
Abylai khan, Almaty, Kazakhstan

Philology.bulletin@ablaikhan.kz

1 Бөлім.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 1.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ

Part 1.

CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Бекенова Г.Ш. Қазақстанның солтүстік өңіріндегі гидронимдердің семантикасы	10-25
Бекенова Г. Ш. Семантика гидронимов северного региона Казахстана.....	10-25
Bekenova G. Sh. Semantics of Hydronyms of the Northern Region of Kazakhstan	10-25
Бияров Б.Н. Күлтегін ескерткішіндегі кейбір этнонимдердің этимологиясы туралы	25-38
Бияров Б.Н. Об этимологии некоторых этнонимов в памятнике Культегин.....	25-38
Biyarov B.N. About the Etymology of Some Ethnonyms in the Monument Kultegin.....	25-38
Дильманова М. Анализ концептуальной метафоры и метонимии во фразеологических единицах (гуаньюньюй) китайского языка.....	38-49
Дильманова М. Қытай тілінің фразеологиялық бірліктердегі (гуаньюньюй) концептуалдық метафора мен метонимиясын талдау.....	38-49
Dilmanova M.T. Analysis of Conceptual Metaphor and Metonymy in Phraseological Units (Guanyongyu) of the Chinese Language	38-49
Dospanova D.U., Abdullaeva S.Kh. Designation of Persons in the Aspect of Interaction of Cultures.....	49-59
Доспанова Д.У., Абдуллаева С.Х. Мәдениеттердің өзара іс-қатынасы аспектісіндегі адамдар аты.....	49-59
Доспанова Д.У., Абдуллаева С.Х. Наименование лиц в аспекте взаимодействия культур	49-59
Duisekova K.K., Kaldybekova N.B. The Relevance of the Study of the Theory of Indirect Communication in Linguistic Science.....	60-70
Дүйсекова К.К., Қалдыбекова Н.Б. Тіл ғылымындағы жанама коммуникация теориясын зерттеудің өзектілігі.....	60-70
Дүйсекова К.К., Калдыбекова Н.Б. Актуальность исследования теории непрямо́й коммуникации в лингвистической науке	60-70

Zhanabekova A.A., Kozhakhmetova A.K., Tlegenova G.B. Technology for Preparing a Dialectological Internal National Corpus of the Kazakh Language.....	70-87
Жанабекова А.Ә., Қожахметова А.Қ., Тлегенова Г.Б. Қазақ тілі ұлттық корпусының диалектологиялық ішкорпусын әзірлеу технологиясы.....	70-87
Жанабекова А.А., Қожахметова А.Қ., Тлегенова Г.Б. Технология разработки диалектологического подкорпуса в корпусе казахского языка.....	70-87
Койлыбаева Р.К. , Жүніс М.Ә. , Умбетбекова К.М. Отбасы дискурсының прагматикалық аспектісі.....	88-99
Койлыбаева Р.К. , Жунис М.А., Умбетбекова К.М. Прагматический аспект семейного дискурса.....	88-99
Koilybayeva R., Zhunis M., Umbetbekova K. Pragmatic Aspect of Family Discourse	88-99
Қоянбекова С.Б., Зиядаұлы Б. Тіл дыбыстарының экспрессивтік стилистикалық сипаты: фоностилистика және дыбыстық символизм.....	100-113
Қоянбекова С.Б., Зиядаұлы Б. Экспрессивно-стилистические характеристики звуков языка: фоностилистика и звуковая символика.....	100-113
Koynbekova S.B., Ziyadauly B. Expressive Stylistic Characteristics of Language Sounds: Phonostilistics and Sound Symbolism.....	100-113
Қошиқбаева Г.Д., Еликбаев Б.К., Ыбырайым Ә.О., Құлманов С.К. Сұраулы сөйленімдерде білдірілетін экспрессивті-эмоционалды мағыналар.....	113-128
Қошиқбаева Г.Д., Еликбаев Б.К., Ыбырайым А.О., Құлманов С.К. Экспрессивно-эмоциональные значения, выражаемые в вопросительных высказываниях.....	113-128
Koshikbayeva G.D., Yelikbayev B.K., Ybyrayim A.O., Kulmanov S.K. Expressive and Emotional Meanings Expressed in Interrogative Statements.....	113-128
Момынова Б.Қ., Имангазина М.А., Анесова У.Г. Қазақ тілінің ұлттық корпусындағы етістіктердің лексика-семантикалық белгіленім әзірлемесі: әлемдік тәжірибе, классификациялау, корпуста белгілеу.....	128-146
Момынова Б.Қ., Имангазина М.А., Анесова У.Г. Разработка лексико-семантической разметки глаголов в национальном корпусе казахского языка: мировой опыт, классификация, разметка в корпусе.....	128-146

Момынова В.К., Imangazina M.A., Anesova U.G. Development of Lexica-semantic Marking of Verbs in the National Corpus of the Kazakh Language: World Experience, Classification, Markup in the Corpus.....	128-146
Мурзинова А.С. Құмық тіл біліміндегі фразеологизмдердің зерттелуі	147-159
Мурзинова А.С. Изучение фразеологизмов в кумыкском языкознании	147-159
Murzinova A.S. Research of Phraseology in Kumyk Linguistics	147-159
Сейітбекова А.А., Сейдамаг Ә.Қ. Тарихи ішкорпус әзірлеудің әлемдік тәжірибесінен	159-170
Сейтбекова А.А., Сейдамаг А.К. Из мирового опыта разработок исторического подкорпуса	159-170
Seitbekova A.A., Seidamat A.K. From the World Experience of the Development of the Historical Subcorpus.....	159-170
Tulepova S.B., Zholshayeva M.S., Kassymova G.M., Zhampeiis K.M. Category of Negation in Kazakh and English: a Comparative Study	170-183
Тулєпова С.Б., Жолшаєва М.С., Касымова Г.М., Жампейіс К.М. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі болымсыздық категориясы: салыстырмалы зерттеу	170-183
Тулєпова С.Б., Жолшаєва М.С., Касымова Г.М., Жампейіс К.М. Категория отрицания в казахском и английском языках: сравнительное исследование.....	170-183
Турлыбекова И.А., Нуркєнова С.С. Сөйлеу мінез- құлқы фразеологизмдерінің лексика-грамматикалық байланысы (ағылшын фразеологизмдері негізінде).....	184-200
Турлыбекова И.А., Нуркєнова С.С. Лексико- грамматическая связь фразеологизмов речевого поведения (на основе английских фразеологизмов)	184-200
Turlybekova I.A., Nurkenova S.S. Lexico-grammatical Connection of Phraseological Units of Speech Behaviour (Based on English Phraseological Units).....	184-200
Шингарєва М.Ю., Нарожная В.Д., Кожахметова С.Н. Русские и казахские фразеологические обороты с колористическим компонентом: этнолингво- культурологический аспект изучения	201-220
Шингарєва М.Ю., Нарожная В.Д., Кожахметова С.Н. Колористикалық компоненті бар орыс және қазақ фразеологиялық оралымдары: зерттеудің этнолингвомәдениеттік аспектісі	201-220

Shingareva M.Yu., Narozhnaya V.D., Kozakhmetova S.N.
Russian and Kazakh Phraseological Units With a Color
Component: Ethno-linguistic and Cultural Study Aspects.....201-220

2 Бөлім.

**АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ
ЗЕРТТЕУЛЕР**

Раздел 2.

**ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ
ПЕРЕВОДА**

Part 2.

RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

Байкадамова А.Н., Бижкенова А.Е. Вербально-концептуальный анализ исторического персонажа в трилогии Ильяс Есенберлина «Кочевники».....	221-235
Байкадамова А.Н., Бижкенова А.Е. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы тарихи кейіпкерді вербалды-концептуалды талдау.....	221-235
Baikadamova A.N., Bizhkenova A.E. Verbal and Conceptual Analysis of a Historical Character in Ilyas Yesenberlin's "Nomads" Trilogy.....	221-235
Zhabayeva S.S. Symbolic and Cultural Meaning of Black and White Colors in Kazakh and English Phraseology: Semantic and Translation Issues.....	235-247
Жабаева С.С. Қазақ және ағылшын фразеологизмдеріндегі ақ және қара түстердің символдық және мәдени маңызы: семантика және аударма ерекшеліктері.....	235-247
Жабаева С.С. Символическое и культурологическое значение белого и черного цветов в казахской и анлийской фразеологии: особенности семантики и перевода.....	235-247
Жумабекова А.К. Научные исследования по переводоведению в Казахстане: новейший период.....	248-264
Жумабекова А.К. Қазақстандағы аударма туралы ғылыми зерттеу: қазіргі кезең	248-264
Zhumabekova A.K. Scientific Research on Translation in Kazakhstan: the Modern Period	248-264
Zhumaliyeva Zh. K , Islam A. Translation Strategies of Political Mediadiscourse	265-276
Жумалиева Ж. К., Ислам А. Саяси медиа-дискурсты аудару стратегиялары	265-276
Жумалиева Ж. К., Ислам А. Стратегии перевода политического медиадискурса	265-276

Mizamkhan B.M., Dadenov T.M. Digital Classification of Literary Translations, Reverse Translation and Pair Language Reversion.....	276-292
Мизамхан Б.М., Даденов Т.М. Әдеби аудармалардың цифрлік жіктелуі, кері аударма және жұптық тілдік реверсия	276-292
Мизамхан Б.М., Даденов Т.М. Цифровая классификация художественных переводов, реверсивный перевод и парная языковая реверсия	276-292

3 Бөлім. ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ

ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 3. НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Part 3. SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Мурзатаева А.Т., Мәтбек Н.Қ. Сыни тұрғысынан ойлау әдісін әдебиет сабағында қолдану	293-305
Мурзатаева А.Т., Матбек Н.К. Использование метода критического мышления на уроках литературы	293-305
Murzatayeva A.T., Matbek N.K. Using of Critical Thinking Methods at the Lessons of Literature.....	293-305
Мустағалиева Г.С., Амангазиева М.К., Хайржанова А.Х. Тіл үйренудегі өз бетімен оқудың ерекшеліктері.....	305-318
Мустағалиева Г.С., Амангазиева М.К., Хайржанова А.Х. Особенности самостоятельного чтения при изучении языка	305-318
Mustagaliyeva G.S., Amangaziyeva M.K., Khairzhanova A.Kh. Features of Individual Reading in Language Learning	305-318
汉语名量词搭配规律及教学体系研究 梁焱 新疆大学 国际文化交流学院	318-328
Лян Янь. Қытай тіліндегі зат есімді мөлшер сөздердің тіркесім заңдылығы және оқыту жүйесін зерттеу	318-328
Лян Янь. Системное исследование правил использования и обучения китайским именным счетным словам.....	318-328
Seidikenova A.S., Malshy M.M. Causes of Foreign Language Anxiety in Online Education.....	329-337
Сейдикенова А.С., Малшы М.М. Онлайн шетел тілі сабақтарындағы қобалжудың пайда болу себептері.....	329-337
Сейдикенова А.С., Малшы М.М. Причины возникновения иноязыковой тревожности на онлайн уроках.....	329-337

1 Бөлім.
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
Раздел 1.
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
Part 1.
CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

ӘОЖ 81.373.22

ХҒТАР 16.39.29

DOI 10.48371/PHILS.2022.66.3.001

ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ӨңІРІНДЕГІ
ГИДРОНИМДЕРДІҢ СЕМАНТИКАСЫ

*Бекенова Г.Ш.¹

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
м.а., Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан,
^{*}¹e-mail: gulnara.bekenova@internet.ru

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – Қазақстанның солтүстік өңірінің гидрожүйесін лингвистикалық тұрғыдан қарастырылып, семантикалық типтерін топтастырып, гидронимдік объектілерді атаудағы өлке этностары мен тілдердің қатысын анықтау. Тіл білімінде гидронимдердің негізгі семантикалық топтары адаммен қатысы, объектімен қатысы және объектінің сын-сипаты деп берілген. Аталған мақалада мұндай семантикалық құрылым топонимиялық универсалдықтардың әсерімен және тұрғылықты халықтың (қазақтардың) өмірі мен шаруашылығының этномәдени ерекшелігімен байланысты екендігі дәлелденген.

Географиялық атаулар семантикасын зерттеу негізінен әр алуан материалға сүйеніп, семантикалық классификация жасаумен ғана шектеледі. ХІХ ғасырдан бастап ғалымдар топоним семантикасындағы атаудың белгілі объектімен байланысын ашып көрсете бастады. Біраз зерттеушілер объект сынын анықтайтын атаулар тобын да талдап жіктейді. Бұл екі топ зерттеу барысында, әдетте қарама-қарсы қойылып қарастырылады. Атаулардың бірінші тобы өзіне зерттеушілердің назарын көп аударады, себебі, топоним адамның қоршаған ортаны өзгерту процесімен өте тығыз байланысты және табиғатқа деген адамның антропоцентристік көзқарасы да өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Сол себептен адамның объектімен байланысы маңызды пункт ретінде бөлінеді. Екінші топтың құрамына объектінің сан алуан сын-сипатын

және басқа объектілерімен әртүрлі қарым-қатынасын білдіретін атаулар кіреді. Бүгінгі күн талабынан келсек, топоним семантикасын талдауда, бұл екі топты ғана бөлу ғылыми тұрғыдан жеткіліксіз. Алдыңғы буын тәжірибесін ескеріп, географиялық атаулар семантикасының бар ерекшеліктерін қамтуға тырысып жасалған жаңа классификациялар дүниеге келіп жатыр. Олардың авторлары топтарды өзара белгілі бір тәртіппен бөліп, жіктеп, жүйеге келтіруде. Осыларды ескере келе, аталған мақалада географиялық зерттеулерге қатысты көрсетілген нәтижелер мен қорытындылар тіл білімінің лексикология, семасиология, этимология және ономастиология салаларына және қазақ ономастикасы бойынша тың пайымдау жасауға мүмкіндік береді.

Мақаланы жоғары оқу орындарында «Тарихи ономастика» пәні бойынша дәрістер мен практикалық сабақтарға дайындық кезінде қосымша оқу материалы ретінде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: топоним, гидроним, Солтүстік Қазақстан, этностар, жер-су атаулары, лингвистика, өлкетану, ономастика.

Негізгі ережелер

Көне замандағы этностар құрамын анықтарда археологиялық қазбалардан гөрі тілдік ескерткіштер, соның ішінде географиялық атаулар тарих қоймасы болып саналады. Ал гидронимдер жалқы атаулар ішіндегі уақыт өзгерісіне төзімді, консервативті түр екендігі белгілі. Олардың құрамында қазір тілде кездеспейтін тілдік элементтердің сақталу мүмкіндігі зор: «...мағынасы көмескі атаулар, әсіресе, гидронимдер көне дәуірлерден бері өзгеріске түспей, көбіне сол қалпында бірге жетіп, тілдік мәліметтердің маңызын күшейте түседі» [1, 13 б.].

Топонимикадағы этимологиялық талдаудың, атаудың түп-төркінін, мағынасын анықтауымыздың мақсаты – атаулардың ішкі фораларын ашу, топоним негізіндегі апеллятивтердің семантикасын ажырату. Олардың көбі жалпы есімнен жалқы есімге аусқан (онимделген) көне сөздер қатарына жатады. В. Никонов топоформанттарды «таңбаланған атомға» теңеп, «солар арқылы халықтардың орын ауыстыруын, миграциясын анықтауға болады деп есептейді. Алайда атаудың жас мөлшерін анықтау қиын екенін мойындап 100 жыл шегіндегі өзгерістерді дәл басып айту сирек кездеседі» [2, 98 б.] – дейді.

Кіріспе

Қазақстанның жер-су атауларының жинақтау, оларды реттеу, тарихи атауларды қалпына келтіру, аймақтық атаулар сөздіктерін шығару сияқты топонимиканың теориялық және қолданбалы мәселелері – қазақ тіл білімінің өте күрделі мәселелерінің бірі.

Белгілі бір территория топонимиясын қарастыру зерттейтін аймақтың шекараларын нақты анықтауды қажет етеді. Зерттеу ареалын анықтау материал жинағанда да, лингвистикалық талдау жүргізгенде де шашыраңқылықтан сақтануы керек етеді.

Шекараны анықтағанда ескергеніміз: 1) жаратылыс шекараларын белгілеуге әсерін тигізетін табиғи объектілердің болуы; 2) дәстүрлі, тарихи қалыптасқан шекаралар; 3) ресми (әкімшілік-территориалдық) шекара; 4) топонимикалық факторларды тізімдеу.

Бұл өңірді таңдауымыз кездейсоқ емес. Территориядағы өзендердің аз болғанымен, көл объектілерінің көптігі зерттеушінің назарын бірден аударады. Семантикасы жағынан гидронимия қызықты материал. Біріншіден, географиялық атаулар арасында гидронимдер – ең көне атаулар. Гидрообъектілер мағынасының кеңдік адам өмірінде бұл атаулардың өте сирек пайда болғанын көрсетеді. Екіншіден, басқа атауларға қарағанда, гидронимдер семантикасы объектінің физика-географиялық ерекшеліктерімен тығыз байланысты. Мысалы, ойконимдер антропологиялық элементтермен және метонимия арқылы жасалған атауларға толы болса, гидронимияда мұндай үрдіс мүлде байқалмайды. Сондықтан географиялық атаулардың семантикасын гидронимдер негізінде салыстыру қолайлы.

Зерттеу аймағын таңдағанда, өңірдің физика-географиялық ерекшеліктері, яғни гидрообъектілердің, соның ішінде көлдердің, көп болуы да өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Әдетте өзен атауларының этимологиясы ономастарды көп қызықтырады, ал ағын суы аз, тұйық суы көп территориядағы көл атаулары өзен аттарынан да көне болуы мүмкін, сондықтан тарих құпиясы осылардың бойында жатуы ықтимал.

Солтүстік өңір топонимдеріне көңіл аударуымыз өлкедегі тарихи және этникалық процестердің күрделілігімен, оның жан-жақтылығымен байланысты. Сонымен бірге солтүстік көрші Ресей елімен, Сібір, Алтай өлкелерімен шекаралас. Кейбір топонимистердің айтуынша, қазіргі солтүстік өңір территориясында бір кездері угорлар өмір сүрген. Кейін олардан соң түркі тілдес тұрғындар, қазіргі қазақтардың ата-бабалары келген. Географиялық атаулар халықтың көне тарихынан бастап осы күнге дейінгі өмірінен мәлімет бере алады. Сондықтан солтүстік өңір топонимиясын зерттеу үшін түркі және субстратты атауларды ажырату қажет. Бұл мақсатқа географиялық атаулар этимологиясын анықтап, семантикасын талдау арқылы жетуге болады.

Қазақстанның солтүстік өңірі деп алған территорияға қазіргі Қостанай, Солтүстік Қазақстан және Ақмола облыстары кіреді. Солтүстік өңір атауына Павлодар (Кереку) облысы да енеді, бірақ облыс топонимдері (гидронимдері) толық зерттелгеннен соң, қайталауды жөн көрмей, бұл өлке атауларын қозғамадық. Сонымен жұмыста солтүстік қолданымымен аталған үш облыс (Қостанай, Солтүстік Қазақстан және Ақмола облыстары) жерін береміз.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Географиялық атаулар семантикасын зерттеу негізінен әр алуан материалға сүйеніп, семантикалық классификация жасаумен ғана

шектеледі. XIX ғасырдан бастап ғылымдар топоним семантикасындағы атаудың белгілі объектпен байланысын ашып көрсете бастады. Біраз зерттеушілер объект сынын анықтайтын атаулар тобын да талдап жіктейді. Бұл екі топ зерттеу барысында, әдетте қарама – қарсы қойылып қарастырылады. Атаулардың бірінші тобы өзіне зерттеушілердің назарын көп аударады, себебі, топоним адамның қоршаған ортаны өзгерту процесімен өте тығыз байланысты және табиғатқа деген адамның антропоцентристік көзқарасы да өз әсерін тигізбей қойған жоқ. Сол себептен адамның объектпен байланысы маңызды пункт ретінде бөлінеді. Екінші топ біріншіге қарама-қарсы салыстырудан пайда болды. Оның құрамына объектінің сан алуан сын-сипатын және басқа объектілерімен әртүрлі қарым-қатынасын білдіретін атаулар кіреді. Бүгінгі күн талабынан келсек, топоним семантикасын талдауда, бұл екі топты ғана бөлу ғылыми тұрғыдан жеткіліксіз. Алдыңғы буын тәжірибесін ескеріп, географиялық атаулар семантикасының бар ерекшеліктерін қамтуға тырысып жасалған жаңа классификациялар дүниеге келіп жатыр. Олардың авторлары топтарды өзара белгілі бір тәртіппен бөліп, жіктеп, жүйеге келтіруде.

Мәселен, М.Муминов атаулар семантикасын былай бөлгенді дұрыс көтереді: 1) географиялық объектілерінің түрін көрсететін топонимдер (яғни географиялық терминдер жеке топоним ретінде қолданылады); 2) белгілі жеке тұлғамен (индивид) объектінің қатысын білдіретін топонимдер; 3) объектінің әр түрлі сынын көрсететін топонимдер; а) өсімдіктер; ә) жан-жануар әлемі; б) формасы, көлемі, орны және т.б. [3, 101 б.]. Дәстүрлі топтарға автор географиялық терминнің топоним ретінде қолданылатын тобын қосады. М. Муминовтың осы классификациясы нақты, дәлелді болмаса да, оны қолдануға қолайлы деп таныған жөн.

О. Молчанова топонимдер семантикасын өзінше саралайды. Оның классификациясы адам мен объектінің қатысына негізделеді. Ол топонимдерді екі топқа бөліп қарайды: 1) адамның практикалық әрекетімен байланысты тікелей көрсететін топонимдер; 2) осы байланысты жанама түрде көрсететін топонимдер. Алғашқы топ топонимдерді тұрғындардың іс-әрекеті – мал шаруашылығы, егіншілік, аңшылық, орман шаруашылығы, өмір салт, тұрмысы, туыстық қатынастарды, діни және т.б. ұғымдар жайлы ақпараттан тұрады. Соңғы топқа объектінің түсі, көлемі, формасы, орны, саны т.б. сындары көрсетілетін атаулар жатады. Олардың негізгі міндеті – жергілікті тұрғындарға жер бедерінде бағыт-бағдар беру. Бұл классификацияның өзіндік ерекшелігі болса да, кейбір сәттері күмән тудыратын сияқты. Біріншіден, жер бедерінде бағыт-бағдар беру бірінші және екінші топтың, тіпті жалпы атаудың негізгі міндеті. Сондықтан атаудың негізгі функциясын адамның іс-әрекетімен тікелей байланысты атаулармен қарсы қойып салыстыруға болмайды. Екіншіден, адамның белгілі іс-әрекетімен байланысты топонимнің пайда болу сәті белгісіз болғандықтан, оны бұл классификация бойынша

топқа жіктеу қиындығы туады. Мәселен, О. Молчанованың жіктеуіне сүйенсек, Мыңбұлақ топонимі мал шаруашылығы, (малшыға су көзі маңызды), егіншілік, аңшылық жөнінде ақпарат та, жер бедерінде бағыт-бағдар да (атау номинациясының негізіне сандық сипат жатады) бере алады. Сондықтан оның классификациясын іске асыру үшін атаудан ақпарат алу қиынға соғады. Үшіншіден, бұл жіктеуде метафоралық атаулар жайлы сөз болмайды, сол себептен мұндай топонимдерді классификациялағанда да қиындық туады. Мысалы, Алқасор атауында ел тұрмысынан ақпарат бар, бұл бірінші топқа жатады. Сонымен бірге бұл атау топонимнің белгілі бір формасына да сілтеме жасап тұр, яғни екінші топқа жатқызуымыз керек. Сондықтан осы классификация шегінде шешуі қиын қарама-қайшылықтар туады.

Топоним семантикасының әртүрлілігі және «қатал формальды түрде топтарға бөлуге қайшылығы» жалпыға ортақ семантикалық классификация жасау қиындығына әкеліп соғады.

В. Никоновтың семантикалық классификацияға қарсы шығуы да осы фактормен байланысты деп ойлаймыз: «...они побочны и вредны, многочисленные попытки сортировать названия «от растений», «от животных», «от почвы», «от истории» [3, 98 б.]. Бұл пікір ғалымдар жағынан көп сынға ұшырады. Мәселен, А. Матвеев топонимикалық номинация принциптерін зерттеу этимологиялық анализдің басты шарттары деп тауып, «зоологиялық», «ботаникалық» және тағы басқа классификациялардың ғылыми құндылығы топоним қосымшаларын зерттегеннен гөрі әлдеқайда танымды екенін айтады. Лингвистикалық аспекте ерекше қызық тың мәселелерді ашады, өйткені топонимикалық лексиканың негізгі принциптерін және оның сипатын айқындауға мүмкіндік береді деп тұжырымдайды.

Түркі топонимдерін семантикалық белгілеріне сәйкес топтастыру Ә. Әбдірахмановтың, С. Атаниязовтың, Г. Саттаровтың, К. Қонқобаевтың, О. Султаньяевтың, А. Камаловтың және кейінгі буын ғалымдардың еңбектерінде берілген. Олардың топонимдерді семантикалық сипаты жағынан бөлуі бір-бірімен мазмұндас келеді. Классификация негізінен екі топты қамтиды: 1) объектінің физика-географиялық сипатын көрсететін топонимдер; 2) адамдардың шаруашылық, тұрмыстық іс-әрекеттері мен қоғамдық қатынастарын көрсететін атаулар. Бұл ерекшелікті белгілі зерттеуші Т. Жанұзақов «қазақ топонимистерінің лексика-семантикалық классификацияға назар аударуының ең басты мәні топонимдерді лексикалық тұрғыдан топқа бөле отырып, мән-мағынасын ашу, олардың қоғамдық өмірмен, адамның іс-әрекет, тұрмыс-тіршілігімен байланысын анықтап білу болып табылады» [4, 176 б.] – деп бағалайды.

В. Махпиров лексика-семантикалық классификацияны этимологиялық талдаудың тікелей жалғасы және объективті дәлелі ретінде алады. Сондықтан өңір гидронимдерін аналитикалық тұрғыдан топтастыруда атаулардың барлық түрлері мен кластарын

қамтитын, тақырыптық тұрғыдан, мағыналық сипаты жағынан аймақ топонимиясына кіретін ономастикалық элементтердің барлығын ескеретін жіктеу (классификация) жасауға тырыстық.

Сонымен, номинация сипатын (сынын) таңдағанда А. Дульзонның анықтамасына «особой направленностью интересов данного общества по отношению к географическим объектам» [5, 46 б.] – дегеніне жүгінеміз.

Жұмысымызда жоғарыда айтылған топонимикалық семантика бірліктерін ескере отырып, семантикалық классификация құрдық. Ірі топтарға атауларды бөлу номинация принципімен анықталып, «сын» (сипат) және «қатынасы» ұғымдарымен қатысы ескеріледі. Бұл ұғымдар мазмұны топонимнің жалпы дифференциалдық мағынасы болатын сияқты. Топонимияда адам іс-әрекетінің ролі маңызды екенін ескеріп, субъектке қатысты және объектке қатысты топонимдер деп әр топқа бөліп қарадық. Сонымен атаулар үш топқа бөлінеді:

1) белгілі субъект немесе субъекттермен байланысын білдіретін топонимдер (гидронимдер);

2) белгілі объект немесе объекттермен байланысын білдіретін топонимдер (гидронимдер);

3) объектінің сын-сипатын білдіретін топонимдер (гидронимдер).

Семантикалық классификацияның ең ұсақ бірлігі нақты номинациялық сипат (сын), яғни семантикалық модель болып саналады. Берілген үш негізгі топқа әртүрлі семантикалық модельдер кіреді де, олардың көбі семантикалық типтер құрамында болады.

Бірінші топқа алдымен «отантропонимические названия», адам есімі негізінде қалыптасқан топонимдер жатады. (Жәнібексор, Тоқсанбай көлі). Жергілікті тұрғындардың басқа этностармен қарым-қатынасының белгісі этнотопонимдерді де (Қалмақкөл) осы топқа енгізген жөн.

Екінші топ өз семантикасында басқа объектке қатысын білдіретін атауларды қамтиды. Бұл топ ішінде мағынасының әртүрлілігіне байланысты жеке тұрпаттарға (типтерге) бөлу қиын.

Үшінші топ семантикасында объектінің сын-сипаты, қасиеті берілетін топонимдерден құралады. Бұның құрамына алуан түрлі атаулар кіреді (судың сипаты, өсімдік және жан-жануарлар дүниесі, формасы және т.б.). Бұл топқа топоним ретінде қолданылған географиялық терминдер де енеді. М. Муминов оларды жеке топ ретінде алады, бірақ шынына келгенде, олар объектінің сын-сипатын білдіреді. Мәселен, Сор атауы көлдің пайда болу тәсілі жайлы ақпарат береді. Әрине, топонимді үшінші топқа терминнің мағынасы белгілейтін объектке дәл келсе ғана жатқызуға болады. Егер сәйкес келмесе, екінші топ құрамына кіреді, себебі, екі географиялық объекттер арасындағы байланысты меңзеп, метонимия арқылы атау бір объектен екіншісіне ауысады. Жалпы, ұсынып отырған классификациямыз географиялық атаулар семантикасын зерттегенде өз пайдасын тигізе ме деген ойдамыз.

Талқылау

Біздің зерттеуіміздің негізгі мақсаты – Қазақстанның солтүстік өңір гидронимдерін семантикалық типология тұрғысынан талдау жасап, субстратты гидронимдердің этимологиясын ашу. Осы мақсатқа сәйкес өңір гидронимдерін зерттеуде мынадай міндеттер қойылды:

- өңір гидронимдерін түгел жинақтап, жүйелеу;
- топонимикадағы семантикалық анализ ұғымдарын қалыптастыру;
- атаулардың номинациялық типтерін және уәждену (мотивация) ерекшеліктерін теориялық тұрғыдан қарастыру;
- өңір гидронимдерінің семантикалық типологиясын құру;
- субстратты гидронимдер этимологиясына талдау жасау.

Мақала арқауы автордың 1998-2001 жылдары Көкшетау, Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Қостанай облыстары бойынша жеке және 1998 жылы Қазақстан Республикасының Ғылым Академиясы Тіл білімі институты ұйымдастырған мемлекеттік экспедициялар кезінде жинаған материалдар негіз болады. Бұл деректер облыстар аудандарының, кеңшар мен ұжымшар карталарындағы, облыстық статистикалық комитетке жолданған түрлі жоспарлар мен ақпарлардағы, облыстық жер жоспоарлау басқармасының (облгипрозем), облыстық аңшылар мен балықшылар Одағының, жер ресурстары басқармасының арнаулы карталарындағы, мемлекеттік мұрағат құжаттарындағы, өлкетану, этнографиялық мұражайларындағы мәліметтермен толықтырылады. Мақаладағы негізгі ойды талқылау барысында Европа және орыс саяхатшыларының еңбектеріндегі деректер, анықтама-сөздіктер (справочник), «Көкшетау гидрогеология» акционерлік қоғамның мәліметтері пайдаланылады.

Нәтижелер

Халық, ру, тайпа аттарынан пайда болған гидронимдер белгілі бір территориядағы этникалық топтар арасындағы қарым-қатынастар көрсеткіші болып табылады. Қазақстанның солтүстік өңірі халық миграциясының, тарихи процестің әсерінен кенде емес. Өңір қазақтардың ата-жұрты болғандықтан, атаулардың басым көпшілігі қазақ (түрік) атаулары екені белгілі. Сондықтан қазақ халқынан басқа бөтен этностардың осы өлкеде болуы номинация сыны ретінде алынып, гидроатауларда, жалпы топонимде, өз ізін қалдырмай қойған жоқ.

Гидроним құрамында жиі кездесетін этноним – қалмақ атауы (Қалмақкөл, Қалмаққырған көлі, Қалмаққайтқан көлі, т.б.). Қазақстан жерінде XIII ғасырдың бас кезінен басталған моңғолдардың үстемдігіне байланысты моңғол тілінен көптеген топонимдер енді. Біразы XVIII ғасырдың басында Қазақстанға шабуыл жасаған жоңғар қалмақтарының жорықтарына да байланысты болды. Гидрообъектінің (көлдің) қалмақтарға меншіліктілігі, объект маңайындағы қимыл, тарихи оқиға жергілікті халыққа маңызды көрініп, номинацияға негіз болып, атауда көрсетіледі.

Жиілігі жағынан екінші семантикалық модель – Ноғай көлі 3 рет аталады. Қостанай облысында кездесуі өңірде ноғай (ноғай, татар, башқұрт) халқының қоныстануымен, солтүстігінде Ресей елімен шекаралас жатуымен уәжделген.

Сарт этнонимі де осы территорияда көл, томар терминдерімен қатар 2 рет қайталанатын. Саны жағынан аз ұщырасатын этногидроним Басұрман көлі (Ақм.обл.).

Аталған гидронимдер халық (этнос) атымен байланысты болса, ру, тайпа аттарынан пайда болған гидронимдер саны да біршама. Қазақ халқының көшпенді өмір салтына сай руға бөлу және әр су қарамағына нақты территорияны бөлу процесі географиялық объектілерді атауда өз ықпалын тигізді. Бұл объектілер мал-жанға қажетті су көздері болуы да заңдылық. Бір жерді жыл сайын қыстап, жайлап жүрген көшпенді халық жеке көл, өзен-су объектілеріне өз аттарын берген. Бірақ субъектіге қатысты топонимдерді антропогидроним, этногидроним, геногидроним «геноим этностан кіші бірлікті, ру-тайпа атауларын білдіреді» деп жеке бөлігенде, атауды қай топқа жатқызуға болады. Деген қиындық туады. Себебі бұл топтар бір-бірімен тығыз байланысты және өзара алмаса береді. Ру, тайпа аттарына негізделген гидронимдер деп солтүстік өңірді мекендейтін Орта жүз руларынан басқа бөтен ру атауларынан құрылған онимдерді алдық. Объектіні даралау. Оқшаулау принципін басты номинация сыны деп қарадық. Мысалы, Адай көлі – Қост. Обл. Кіші жүздегі ру атымен де, жеке адам есімімен де байланысты болуы мүмкін. Көл жағасындағы ауылдың да Адай атануы, яғни Адай руының адамдары тұратын ауыл, біздің ойымызша, ру атымен байланысты сияқты. Кейде этноним көлге де, өзенге де қатар атау болған Керей көлі (Қост.обл.), Керей өзені Керей көліне құяды. Адам есімі мен ру, тайпа атауларынан туған гидронимдерді жеке-жеке бөлуде қайталанбас үшін жиналған материалдар арасынан баршаға белгілі гидроним құрамындағы ру атауларын ғана бөліп алдық. Атап өтсек, Қанжығалы көлі (Ақм.обл.) Бөгенбай батыр руының атына сай қойылған болу керек. Қаракыпшақ көлі (Қост.обл.) Жағалбайлы көлі (Ақм.обл.) т.б. Сонымен бірге өңірде кездесетін Мамай, Матай, Жүкей көл атауларын, Жабай өзен атауын зерттеушілер геногидроним қатарына жатқызады. Бізде бұл атаулардың семантикасына қосымша уәж, дәлел болмағандықтан айтылған оймен келісеміз.

Қазақ этнотопонимдері жайлы сөз қозғағанда аса маңызды түпдерек И. Лезина мен А. Суперанскаяның «Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий» атты сөздігін атау керек. 12 мың этнонимикалық бірліктерден тұратын жұмыс тек сөздік қана емес, XIX-XX ғасырлардағы этнографтар ойларынан жасалған тұжырымы бар, ру-тайпалық құрылымның ерекшелгі жайлы маңызды пікірлерді ортаға салған құнды еңбек болып саналады.

Жалпы алғанда гидронимдердің семантикалық типологиясын құруда бірінші топ атаулары өзінің қайталану жиілігінің төмендігінен, екінші, үшінші топ атауларына қарағанда аса құнды материал бола алмайды. Дегенмен де, антропоним мен этнонимнен жасалған гидроатауларды талдау адамдар мен жеке этностардың тұрғын жер шекарасын, өңірдегі тарихи үрдіске қатысу белсенділігін анықтауда аса маңызды материал болып табылады.

Ортакөл гидронимі Қостанай облысында 5 рет, Ақмола облысында 3 рет тіркеліп, есеркетін бір жайт гидроним көлді аудандарда орналасқанын байқадық. Осыған қарағанда Ортакөл гидронимдері басқа екі көл арасындағы көл мағынасындағы атау деп айтуға болады. Сонымен бірге Жалаулы өзенінің Бас Жалаулы, Орта Жалаулы атауларындағы орта моделі де осы семантикада қолданылып тұр.

Осы моделге семантикасы жағынан жақын «екі объект арасында, олардың ортасында тұратын объектіні білдіретін келесі модель – «ара», «Аракөл» формасында 2 рет кездеседі. «Орта» моделі жайлы айтылған ойларды бұл моделге де қатысты қолдануға әбден болады, тек бір айырмашылығы бұл модель объектіге, оның орнына нақты сілтеме жасайды. Бұл модель жергілікті тұрғындардың қашықтыққа сай қолданымдарымен тікелей байланысты деп ойлаймыз. Қоршаған ортадағы қашықтық жолмен белгіленеді, сондықтан екі қоныс орны немесе басқа екі географиялық объектілер арасында, жол ортасында кездесетін гидрообъектінің Аракөл аталуы заңды деп санаймыз.

Алайда «Орта» моделінің семантикасын басқа номинация сыны «көлдің аумағы арқылы да түсіндіруге болады. Бұл түсіндірме Үлкенкөл, Ортакөл, Кішікөл атаулар қатарында болуы қажет. Қарастырып отырған территорияда осы атаулар кездеспеді. Сондықтан Ортакөл атауларының негізінде екі басқа объектілер арасында орналасқан объект деген номинациялық сын қолданылған. Семантикалық модельдеің қолдану жиілігі – рет.

Біздің жиған материалдарымыздың ішінде төрт рет Жартыкөл атауы кездесті. Бір көлді екіге бөліп, жарты көл деп белгілеуі қисынға келмейтін сияқты. Сондықтан ауыл ақсақалдарының «суы тартылған, суы азайған, жартылаған» көл деп түсіндірулері шындыққа жанасатын сияқты.

Бұл модель жар+ты (салыстырыңыз: Сіле+ті, Өлең+ті Шідер+ті) моделі типтес жолмен құрылған жар биік жағасы бар көл» деген ұғымға сәйкес келетін атау болуы да мүмкін.

Келесі жиі кездесетін модель – «мола, оба». Обалыкөл түрінде – 7 рет, Молалыкөл – 2 рет, Молалытомар – 2 рет зерттеу аумағында кездеседі. Жазық және орманды дала зонасында бейіт қорғандары немесе табиғи дөңес төбелердегі мола-бейіт, зираттар адамдар назарын өзіне аударып, номинация үрдісіне әсерін тигізбей қойған жоқ. Көл жағалауындағы мола-бейіт, төмпешіктер гидрообъектіні атауда номинация негізіне

кіреді. Оба «дөңес жерлерге тастан, топырақтан, үйіп жасаған меже белгі» [6, 367 б.]. Бұл термин топонимдер құрамында түрік, моңғол тілдерінде кеңінен кездеседі, моңғол-түрік тілдеріне ортақ сөз деген пікір ономастикада көптен айтылып жүр. Сондықтан «мола» моделіне қарағанда «оба» моделі қатысқан атаудың көне екендігі жайлы айтуға да болады. Обалықөл гидронимі зерттеу облыстарының ішінде Ақмола облысында көп кездеседі. Жоғарыдағы пікірімізді растай отырып, жазық дала рельефінде оба, қорғандар орманды дала зонасына қарағанда номинацияға жиі қатысады. Тіпті облыс және Астана қаласының бұрынғы атында да мола (оба) моделі бар. Оба, молалар текноминациясына ғана болмай, қазақтың сар даласында жүргінше-жолаушыға бағыт-бағдар беретін көрсеткіш ретінде де қызмет еткен болар.

Осы семантикалық типке «ағаш, «орман» модельдерін шартты түрде жатқызуға болады. Себебі, модельдер объектінің не сынын, не келесі затқа, объектіге қатысын білдіретін анықтау қиын. Егер объект айналасындағы ландшафты, яғни ағаш, орман, қарағайдың болуын объект сыны деп қарасақ, топонимді үшінші топқа жатқызу керек. Мәселен, Ағаштыкөл атауында жағасындағы ағаштың болуы номинация сыны болып саналады. Егер орман, ағашты жеке объект деп санап, топообъекттер арасындағы қатынасаты номинация негізіне алсақ, мұндай атаулар екінші топқа жатады. Объект сыны деп жеке бөліп қарайтындықтан, жұмысымызда бұл модельді екінші топта қараймыз. «Ағаш» моделі Ағаштыкөл түрінде 7 рет, негізінен Қостанай облысы мен бұрынғы Көкшетау облысының территориясында кездеседі. «Қарағай» моделінің «ағаш» моделіне қарағанда топоним құрамында қолдану жиілігі шамалы – рет. Бұл гидронимнің де аталған облыс жерінде кездесуі жер бедерінің табиғатына байланысты деп ойлаймыз. Ағашты, қарағайлы атаулар орманды дала және жазық рельефті өңірде жағалауында орман, ағаш бар немесе орман ортасындағы объектілерге қойылады. Мәселен, атақты Бурабай көлін П.Семенов Тянь-Шанскийдің еңбегінде Қарағайлы түрінде кездестіреміз [7, 26 б.]. Орыс тілінде Боровое атауы да объектінің қарағайлы ну орман (бор) ортасында орналасуын номинация негізіне алған. Сонымен бірге кей жағдайда көл маңайындағы шағын шоқ ағаш номинацияға түсіп, объектіге атау болады, мұндай құбылыс көбінесе далалы зонада байқалады. Мәселен, Солтүстік Қазақстан облысының оңтүстік шығысындағы Ағаштыкөл жағасындағы кішігірім тоғай, шоқ ағаш басты номинация сыны болған.

«Арал» моделі Аралкөл (4), Аралсор (2) атауларында кездеседі. Көлде бір немесе бірнеше аралдың юолуы оның сырт көрінісін оқшаулап, объектіні көзбен қабылдауда бірден ерекшелейді. Бірақ бұл аралдар шаруашылықта пайдасы шамалы, тіпті мүлде жарамсыз, сондықтан модельдің атауға қатысу жиілігіне кері әсерін тигізеді. Мұндай объектілерді атауда номинацияға негізінен көлдің сырт көрінісі ғана кіреді. Аралкөлдер өңірдің солтүстігінде Батыс Сібір жазығымен

ұласатын аудандарда кездесуі көл атауларының мағынасын түсіндіреді. Көлдердің қопаланып, ортасына қамыс өсудің нәтижесінде томарлы аралдар пайда болып, номинация сынының негізіне енеді.

Атаудың белгілі бір объектіге қатысы арқылы жасалғанын білдіретін келесі модель – кіндік. Гидрообъект-көлдің түбінде, ортасында көздің, су асты құдықтың, «кіндіктің» болуымен уәждеделген. Атау жергілікті тұрғындарға көлдің қауіпті, батып кетуге болатын және суы тартылмайтын, сыртқы судан (құятын бұлақ-жылға, еріген қар суынан) басқа су алатын көзі бар деген ақпарат береді. Модель Кіндіккөл, Кіндік көл түрінде зерттеу өңірінде 6 рет кездеседі.

Жоғарыда айтылған ой-жорамал, негізінде, жергілікті информанттардың пікіріне сүйеніп айтылды. Біздің ойымызша, осы атау құрамындағы кіндік – «жер ортасы», «нақ ортасы», «аралық» деген ұғым беріп, жоғарыда аталған орт, ара сөздерімен де сәйкес келіп, Ортақөл, Арақөл және Кіндіккөл – бір ұғымды білдіретін мағыналас атаулар деп те қарастыруға болады.

Қолдану жиілігі аз болса да, номинация процесіне қатысып Күнегей көл гидронимінде кездесетін «күнегей» моделі зерттеу өңірінде 3 рет кездеседі. «Күнегей» моделін картографиялық тіркеуде фонетикалық тұрғыдан адаптацияланған қазақ тілінде оңтүстік бағытты білдіретін «күнгей» сөзімен байланысты деп қараймыз. Көлдің басқа бір объектіден оңтүстікке қарай орналасуы бұл семантикалық типтің басты номинациялық сыны болып саналады, ал қай объектіге қатысты оңтүстікте екені белгісіз. Теріскөл, Терісбұтақ, Терісаққан өзен атауларындағы теріс сөзі осы «солтүстік, теріскей» мағынасында да, ағу бағытының әдеттен тыс өзгеше болуы не теріс болу мағынасында да қолданылуы мүмкін. Оны жеке модель деп алсақ, «теріс» моделі қайталануы жағынан көп емес, 3 рет кездеседі. «Теріскей» моделін Ақмола облысындағы бұлақ атауынан кездестірдік.

«Шет», «төмен» модельдері де объектінің келесі бір объектіге қатысы арқылы номинацияға түскенін көрсетеді, бірақ қай объектінің шетінде орналасқанын немесе қайсысынан төменде екені белгісіз. Мұнда йжағдайда қазақ ірі кең кеңістікті ойына алатынын ескерту керек. Мұндай атаулар бұ өңірде Төменкөл, Шеткөл формасында бір реттен кездеседі. Семантикасы басқа бір объектіге қатысты білдеретін атаулар тобына Егіндікөл және Қотыркөл атауларын да жатқызамыз. Бұл атаулар жайлы топонимикалық еңбектерде көп айтылып жүр. Мәселен, Егіндікөл атауын қазақ тілінен «көл жағасындағы егілген егіннің барлығын» білдіреді деп оңай түсіндіруге болады. Сонымен бірге «егін» моделін көне моңғол тілінен «эхен» – начало, источник; «эхэнднь» – в начале; «эг, эк» – исток, начало – «бастау, қайнар көз» мағынасымен байланыстыра түсіндірген дұрыс деп ойлаймыз [8, 183 б.].

Е. Қойшыбаев та бұл пікірді қостап, «егін» – 1) начало родника; 2) «хлебная нива» деп атау мағынасын екі түрлі ашады. Зерттеу өңіріне

егін егі мәдениеті гидрообъектілердің пайда болып, номинациялану үрдісінен әлдеқайда кеш болғанын, яғни солтүстік өңірді жаппай тың игеру ісі кейін (20 ғасырдың екінші жартысынан) басталғанын ескерсек, «бастауы бар, су шығатын қайнар көзі бар» тұжырым дұрысырақ деп алып, «егін» моделінің жиі қайталануы (6 рет) және мұндай атаулы объектілердің ерекшелігін ескеріп, гидронимді екінші топ қатарында қараймыз.

Қотыркөл гироатауларындағы «қотыр» моделі зерттеу аймағында 5 рет кездеседі. Қотыр – «непрозрачное, мелкое озеро» [9, 181 б.]; «кедір-бұдыр, тау-тасты жерде орналасқан көл» [10, 18 б.]; қотыртөбе – «паршивый холм» [11, 261 б.] сияқты мағынада қолданылады. Сонымен бірге Қотыркөл атауын соңғы кезде Қатаркөл деп те атап жүр. Мәселен, Ақмола облысы Щучье ауданындағы Қотыркөл жағасындағы Қотыркөл кентін ономастикалық комиссияның шешімімен Қатаркөл деп өзгертілді. Қазақ тіліндегі қотыр сөзін орыс, казак қоныс аударушыларының фонетикалық тұрғыдан өзгертіп алған қатар сөз деп дәлелдейді. Қатар орналасқан екі көл номинация сынына басты негіз болып енген деген тұжырымдама жасайды. Алайда қатар орналасқан екі көл қазақ ономастикасында әдетте Қоскөл атауымен берілетін.

Сонымен, гидрообъектіге атау берерде номинация иесі басқа объектіге қатысын ескереді. Көл, өзен объектілерін көзбен қабылдау үлкен кеңістік көлемінде, яғни маңайындағы басқа объектілер арасындағы қашықтық, олардан орналасу тұсы, жағасындағы елеулі заттар сияқты т.б. ерекшеліктерді қатыстыра отырып, оним жасалады.

Қорытынды

Аталған гидронимдер халық (этнос) атымен байланысты болса, ру, тайпа аттарынан пайда болған гидронимдер саны да біршама. Қазақ халқының көшпенді өмір салтына сай руға бөлу және әр су қарамағына нақты территорияны бөлу процесі географиялық объектілерді атауда өз ықпалын тигізді. Бұл объектілер мал-жанға қажетті су көздері болуы да заңдылық. Бір жерді жыл сайын қыстап, жайлап жүрген көшпенді халық жеке көл, өзен-су объектілеріне өз аттарын берген. Бірақ субъектіге қатысты топонимдерді антропогидроним, этногидроним, геногидроним («геноим этностан кіші бірлікті, ру-тайпа атауларын білдіреді) деп жеке бөлгенде, атауды қай топқа жатқызуға болады. Деген қиындық туады. Себебі бұл топтар бір-бірімен тығыз байланысты және өзара алмаса береді. Ру, тайпа аттарына негізделген гидронимдер деп солтүстік өңірді мекендейтін Орта жүз руларынан басқа бөтен ру атауларынан құрылған онимдерді алдық. Объектіні даралау. Оқшаулау принципін басты номинация сыны деп қарадық. Жалпы алғанда гидронимдердің семантикалық типологиясын құруда бірінші топ атаулары өзінің қайталану жиілігінің төмендігінен, екінші, үшінші топ атауларына қарағанда аса құнды материал бола алмайды. Дегенмен де, антропоним

мен этнонимнен жасалған гидроатауларды талдау адамдар мен жеке этностардың тұрғын жер шекарасын, өңірдегі тарихи үрдіске қатысу белсенділігін анықтауда аса маңызды материал болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Жанұзақов Т.Ж. Қандай есімді ұнатасыз. – Алматы, 1968. – 180 б.
- [2] Аскеров Н.А. Гидронимы в азербайджанском языке: диссерт канд.наук. – Баку, 1986. – 151 с.
- [3] Бекжанов Т., Абдимуратов К. Структура каракалпакских топонимов // Советская тюркология. – 1971. – №6. – С. 32-38.
- [4] Беккер Э. Г. О некоторых селькупских географических терминах // Сб.: Языки и топонимия Сибири. Вып. 3. – Томск, 1970. – С. 9.
- [5] Бертогаев Т.А. О монгольских и бурятских гидронимах. – В кн.: Ономастика Востока. – М., Наука, 1980. – С. 124-129.
- [6] Географические названия Приенисейской Сибири. – Иркутск, 1986. – 197 с.
- [7] Глинских Г.В., Рудных А.И. К интерпретации семантических соответствий в разноязычной по происхождению топонимике одной территории. – В кн.: Вопросы топономастики. – Свдловск, 1972. – №6. – С. 75-84.
- [8] Глинских Г.В. Классификация народной лексики и топонимия. – В кн.: Вопросы ономастики. – Свдловск, 1982. – С. 11.
- [9] Горцев В.Н. Саратовская область в географических названиях. – Саратов, 1984. – 213 с.
- [10] Гриценко К.Ф. Глагольные гидронимы в якутском языке. – В кн.: Языки и топонимия Сибири. Вып. 2. – Томск, 1976. – С. 208-213.
- [11] Гриценко К.Ф. Названия рек и озер Якутии: автореферат диссертации... канд.филол.наук. – Томск, 1976. – 24 с.

REFERENCES

- [1] Janūzaqov T.J. Qandai esimdi ūnatasyz [What name do you like]. Almaty, 1968. 180 b. [In Kaz.]
- [2] Askerov N.A. Gidronimy v azerbaijanskom iazyke: dis.kand.nauk. [Hydronyms in the Azerbaijani language: dis.candidate of Sciences]. Baku, 1986. 151 p. [in Rus.]
- [3] Bekjanov T., Abdimuratov K. Struktura karakalpakskih toponimov [Structure of Karakalpak toponyms]. Sovetskaia türkologia, 1971, №6. P. 32-38. [in Rus.]
- [4] Bekker E.G. O nekotoryh selkupskih geograficheskikh terminah [About some Selkup geographical terms]. Tomsk, 1970. P. 9. [in Rus.]
- [5] Bertogaev T.A. O mongölskih i burätских gidronimah [About Mongolian and Buryat hydronyms]. M., Nauka, 1980. P. 124-129. [in Rus.]

[6] Geograficheskie nazvania Prieniseiskoi Sibiri [Geographical names of Yenisei Siberia]. Irkutsk, 1986. 197 p. [in Rus.]

[7] Glinskih G.V., Rudnyh A.Ī. K interpretatsii semanticheskikh sootvetstviu v raznoiazychnykh po proishojdeniu toponimiki odnoi teritorii [On the Interpretation of Semantic Correspondences in Toponyms of the Same Territory that are Multilingual in Origin]. Svedlovsk, 1972, №6. P. 75-84. [in Rus.]

[8] Glinskih G.V. Klasifikatsia narodnoi leksiki i toponimia [Classification of folk vocabulary and toponymy]. Svedlovsk, 1982. P.11. [in Rus.]

[9] Gorsev V.N. Saratovskaia obläst v geograficheskikh nazvaniakh [Saratov region in geographical names]. Saratov, 1984. 213 p. [in Rus.]

[10] Grisenko K.F. Glagölnye gidronimy v iakutskom iazyke [Verbal hydronyms in the Yakut language]. Tomsk, 1976. P. 208-213. [in Rus.]

[11] Grisenko K.F. Nazvania rek i ozer İakutii: avtoreferat disertatsii kand.filol.nauk [Names of rivers and lakes of Yakutia: abstract of the dissertation... Candidate of Philology sciences]. Tomsk, 1976. 24 p. [in Rus.]

СЕМАНТИКА ГИДРОНИМОВ СЕВЕРНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА

*Бекенова Г. Ш.¹

¹кандидат филологических наук, и. о. ассоциированного профессора,
Евразийский гуманитарный институт, Нур-Султан, Казахстан,

*¹e-mail: gulnara.bekenoVA@internet.ru

Аннотация. Цель статьи – с лингвистической точки зрения рассмотреть названия поверхностных водных ресурсов северного региона Казахстана, сгруппировать семантические типы, определить степень влияния языков этносов, проживающих в данном регионе, на наименование гидронимических объектов. В лингвистике основные семантические группы гидронимов обозначаются как отношение к человеку, отношение к объекту и критика объекта. В данной статье доказано, что такая семантическая структура связана с влиянием топонимических универсалий и этнокультурной спецификой жизни и хозяйства коренного населения (казахов).

Изучение семантики географических названий ограничивается главным образом составлением семантической классификации, опирающейся на разнообразный материал. С девятнадцатого века ученые начали раскрывать связь имени в семантике топонима с известным объектом. Некоторые исследователи также анализируют и классифицируют группы имен, которые определяют критику объекта. Первая группа имен привлекает к себе большое внимание исследователей, так как топоним очень тесно связан с процессом изменения человеком окружающей среды, и антропоцентрическое

отношение человека к природе также оказало своё влияние. Поэтому связь человека с объектом выделяется как важный пункт. Вторая группа возникла из сравнения, противоположного первой. В ее состав входят названия, выражающие многообразную критику объекта и различные отношения с другими объектами. Что касается сегодняшних требований, то при анализе семантики топонима выделение только этих двух групп недостаточно с научной точки зрения. С учетом опыта предыдущего поколения рождаются новые классификации, которые пытаются охватить существующие особенности семантики географических названий. Авторы разделяют, классифицируют и систематизируют группы между собой в определенном порядке. С учетом этого указанные в данной статье результаты и выводы, касающиеся географических исследований, позволяют сделать выводы по лексикологии, семасиологии, этимологии и ономастиологии языкознания и по казахской ономастике.

Статья может быть использована в качестве дополнительного учебного материала при подготовке к лекциям и практическим занятиям по дисциплине «Историческая ономастика» в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: топоним, гидроним, Северный Казахстан, этносы, названия земель и вод, лингвистика, краеведение, ономастика.

SEMANTICS OF HYDRONYMS OF THE NORTHERN REGION OF KAZAKHSTAN

*Bekenova G. Sh.¹

¹candidate of philological sciences, and. about. Associate Professor,
Eurasian Humanitarian Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan,

*¹ e-mail: gulnara.bekenova@internet.ru

Abstract. The purpose of the article is to consider the surface water resources of the northern region of Kazakhstan from a linguistic point of view, to group semantic types, to determine the degree of influence of the languages of ethnic groups living in this region on the name of hydronymic objects. In linguistics, the main semantic groups of hydronyms are designated as relation to a person, relation to an object, and criticism of an object. This article proves that such a semantic structure is associated with the influence of toponymic universals and the ethno-cultural specifics of the life and economy of the indigenous population (Kazakhs).

The study of the semantics of geographical names is limited mainly to the compilation of a semantic classification based on a variety of material. Since the nineteenth century, scientists began to reveal the relationship of a name in the semantics of a toponym with a known object. Some researchers also analyze and classify groups of names that define object criticism. The first group of names attracts a lot of attention of researchers, since the toponym is very closely connected with the process of changing the environment by

man, and the anthropocentric attitude of man to nature also did not have its influence. Therefore, the connection of a person with an object stands out as an important point. The second group arose from a comparison opposite to the first. It consists of names that express a variety of criticism of the object and various relationships with its other objects. As for today's requirements, when analyzing the semantics of a toponym, highlighting only these two groups is not enough from a scientific point of view. Taking into account the experience of the previous generation, new classifications are born that try to cover the existing features of the semantics of geographical names. Their authors divide, classify and systematize groups among themselves in a certain order. With this in mind, the results and conclusions indicated in this article regarding geographical research allow us to draw conclusions on lexicology, semasiology, etymology and onomasiology of linguistics and on Kazakh onomastics.

The article can be used as an additional educational material in preparation for lectures and practical classes on the discipline «Historical Onomastics» in higher educational institutions.

Keywords: toponym, hydronym, Northern Kazakhstan, ethnic groups, names of lands and waters, linguistics, local history, onomastics.

Статья поступила 03.07.2022

ӘОЖ 83'373.6

XҒТАР 16.21.65

DOI 10.48371/PHILS.2022.66.3.002

КҮЛТЕГІН ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ КЕЙБІР ЭТНОНИМДЕРДІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ ТУРАЛЫ

*Бияров Б.Н.¹

¹ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор, С. Аманжолов атындағы ШҚУ,
Өскемен, Қазақстан,

*¹ e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

Аңдатпа. Көне түркі ескерткіштері тілтану, мәтінтану, әдеби жанрлық, тарихи жағынан зерттеліп келеді, зерттеліп те жүр. Бір кемшін тұсы көне жәдігерлердің ономастикасын қарастыруда жатыр. Бірнеше себептерге байланысты көне түркі ескерткіштеріндегі жалқы есімдердің тура санын анықтау біршама қиындық тудырады.

Бұл мақалада Күлтегін ескерткішінде кездесетін 23 этнонимнің кейбіріне, мағынасы көп қарастырылмаған немесе даулы болып келетін этнонимдерге, этимологиялық талдау жасалған. Жалпы көне түркі ескерткіштерінің ономастикалық кеңістігі түбегейлі қарастырылмаған.

Соның ішінде этнонимдер назардан тыс қала береді. Мақаланың мақсаты Күлтегін ескерткішінде кездесетін этнонимдердің семантикасын ашып, тілдік-тарихтық тұрғыдан анықтама беру болып табылады. Кез келген этимологиялық талдау болжамнан тұрады деген қағидаға сай, автордың ұсынған тұжырымдарын да жүз пайыз ақиқат деп қабылдауға болмайды, алайда сол ұсынылған болжамдардың бірінде этнонимнің шын мағынасы жатуы да мүмкін.

Зерттеу жүргізу барысында салыстырмалы-тарихи, ретроспективті, ареалдық, статикалық, этиологиялық зерттеу әдістері қолданылған. Автор бір этнонимнің этимологиясы туралы бұрын айтылған пікірлерді келтіріп, салыстыра қарап, содан кейін ғана өз болжамын ұсынады. Өзіне дейінгі жазылған тұжырымдарды теріске шығармай-ақ, жаңа көзқарас білдіруі немесе сол айтылған тұжырымдардың бірін мойындап, қолдауы ғылыми этиканы сақтағаны болып табылады. Этнонимнің мағынасын анықтауда, автор, тарихи, географиялық жағдайларды ескеріп, солармен атаудың шығу себептерін (этиологиясын) байланыстыра қарастырады. Жалқы есімдер, оның ішінде топоним мен этноним, тілдік, тарихи және географиялық аспектілерде қаралуы керек деген талап осы мақалада орындалғанын байқауға болады.

Талданған этнонимдердің мағынасы туралы бұрын-соңды айтылмаған тың тұжырымдардың кездесуі мақаланың жаңашылдығын көрсетеді. Оның үстіне, көне түркі ескерткіштеріндегі ономастикалық кеңістіктің жүйелі түрде зерттелмеуі және бұрынғы зерттеушілердің арасында ономаст-ғалымдардың аз болуы бұл зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Тірек сөздер: этноним, этнос, этимология, этиология, сема, болжам; тұжырым, пікір, уәж.

Негізгі ережелер

Көне түркі ескерткіштері тілтану, мәтінтану, әдеби жанрлық, тарихи жағынан зерттеліп келеді, зерттеліп те жүр. Бір кемшін тұсы көне жәдігерлердің ономастикасын қарастыруда жатыр. Көптеген түркітанушы ғалымдар тас мәтіндерді зерттеу барысында ономастиканы айналып өтеді. Ондағы жалқы есімдердің мағынасын ашуға бара бермейді.

Ең алдымен, көне түркі ескерткіштеріндегі жалқы есімдердің тура санын анықтау біршама қиындық тудырады. Оның басты себебі - мәтіннің аудармасында. Бір аудармашы жалқы есім ретінде ұсынған атау, екінші аудармашыда ономастикалық бірлік ретінде танылмауы мүмкін. Ал аударманың қиындығы көне түркі жазуын оқудағы қиындықтардан туындайтыны айтпаса да түсінікті. Атаудың аудармасы әртүрлі болғандықтан, оның этимологиясын ашуда қиындықтар туындайды.

Мақаланың мақсаты осы олқы тұсты толықтыру, яғни көне түркі ескерткіштерінің ономастикалық кеңістігін зерттеу болып табылады.

Оның ішінде көп сөз бола бермейтін этнонимдердің этимологиясына тілдік шолу жасалады.

Кіріспе

Күлтегін ескерткішінде жалпы саны 23 этноним бар екені анықталды. Біз этнонимдерді, негізінен, профессор Сартқожаұлы Қаржаубайдың аудармасы бойынша алдық, бірақ талдау барысында басқа аудармадағы нұсқалары да ескеріліп отырды. Мақала көлеміне сай 23 этнонимнің барлығы емес, макроэтнонимдер ғана талданып ұсынылды. Этнонимнің этимологиясын ашу дегеніміз оның мағынасын түсіну және ол этностың тарихын анықтау. Сонымен бірге, көне этнонимнің қазіргі іздерін табуға талпыну деген сөз.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жүргізу барысында салыстырмалы-тарихи, ретроспективті, ареалдық, статикалық, этиологиялық зерттеу әдістері қолданылды. Автор бір этнонимнің этимологиясы туралы бұрын айтылған пікірлерді келтіріп, салыстыра қарап, содан кейін ғана өз болжамын ұсынды. Берілген этнонимдердің этимологиясын осыған дейін ұсынған Ә.Қайдар, Қ.Сартқожаұлы, В.Махпиров, Т.Қайыркен, Л.Гумилев, т.б. ғалымдардың еңбектері, сонымен қатар «Древнетюркский словарь», М.Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» сынды көлемді зерттеулер негізге алына отырып, әр этнонимнің шығу тегіне байланысты автордың өз тұжырымдары ұсынылды. Өзіне дейінгі жазылған тұжырымдарды теріске шығармай, өздігінше жаңа көзқарас білдірді немесе сол айтылған тұжырымдардың бірін қолдады. Этнонимнің мағынасын анықтауда, автор, тарихи, географиялық жағдайларды ескеріп, солармен атаудың шығу себептерін (этиологиясын) байланыстыра қарастырды. Жалқы есімдер, оның ішінде топоним мен этноним ғылыми талапқа сай тілдік, тарихи және географиялық аспектілерде қаралды.

Талқылау және нәтижелер

Түрк будун [1, 173 б.]. Түрк/Түрік – көне ескерткіштерде жиі кездесетін этноним. Ал қазіргі қолданыстағы «түркі» атауы түркі тектес, түркі тілдес елдердің жалпы атауына айналды және оның өзі қазіргі Түркияның халқы түріктерден ажырату үшін қалыптасқаны байқалады [2, 7 б.].

Түрк/Түрік этнонимінің мағынасы ғылыми түрғыдан әлі ашылған жоқ, бірақ мынадай болжамдар бар (В.У.Махпировтың жинақтауы бойынша):

А.Н.Бернштам түркүн «тұтас рудың, туыстардың жиналатын орны, атамекен» деген мағына ұсынады.

Н.А.Баскаков моңғол. түркүн/төркін/түрһим «тұрмысқа шыққан әйелдің ата-анасы, туыстары (төркіні – Б.Б.)» деген мағына береді, өйткені моңғолдар түріктерден қыз алып, үйленіп отырған деген болжам

ұсынады.

А.Н. Кононов түрк этнонимі көне түркі. дулыға «әскери бас киім» сөзінен шығады, себебі түрк қосындары дулыға пішіндес таудың түбіне орналасқандықтан, қытайлар сол таудың атымен атап кеткен деген тұжырым жасайды.

А.Вамбери түрк < түрүк < түрү + ек «жан, адам» деген сөз дейді.

В.Томсен, Ю.Немет түрк «күш, қуат» деген сөз дейді.

Ф.Гордеев түрк < түр + ек «тұрандық» деген иран-соғды сөзі дейді.

О.Прицак түркүт < төр «кұрметті орын» + т (көптік жалғау) деген талдау ұсынады [3, 95 б.].

Қытай жазбаларында түрк сөзі «бас киім» деген сөзден шығады, өйткені парсы. тигра-хоуда «шошақ бөріктілер» деген бұрынғы сақтардың атауының ықшамдалған түрі болып табылады деген дерек кездеседі: тигра > түрк [4, 70 б.].

Л.Н.Гумилев түрк «күшті, мықты» деген мағынаны білдіреді деп, Ю.Неметтің пікірін қолдайды [5, 22 б.].

В.В.Бартольд түрк < түрү/түрү «заң, заңмен біріккен ел», «салт-дәстүр» деген мағына береді деп шешеді [6, 23 б.].

Келтірілген болжам-пікірлердің ешқайсысын жоққа шығармаймыз және өз болжамымызды қоса ұсынамыз. Біздің ойымызша, түрк/түрүк этнонимі көне түркі. төрү «шыға келу, пайда болу, көріну, дүниеге келу» [7, 582 б.] сөзі + к (көне көптік жалғауы) тұлғаларынан жасалып, «жаңадан (қайтадан) туғандар, құрылғандар» деген мағына береді. Мұндағы этиология «кешегі тарих сахнасынан кеткен ғұндардың ұрпағы қайта туды, мемлекет құрды» дегенге саяды. Түркілердің «қол-аяғы шабылған ғұн ұлымен қаншық қасқырдан тараймыз» деген аңызы да соны нұсқайды. Қол-аяғы шабылған ғұн баласы – символ. Қытайлардың қулыққа толы саясатының құрбаны болып, құрып кете жаздаған ғұн әулетін жалғастырушы жалыз дән, тұқымды білдіреді. Сол дән – Ашина тайпасы. Олар жужандарға темір қорыта жүріп, білдірмей даярланып, бір-ақ күнде дүрк көтеріліп, оларды төңкеріп тастайды. Сөйтіп Төрүк/Түрүк «қайта туған жаңа ел, кенет пайда болған қағанат» құрады. «Біз қайта келдік, жатқан жерімізден тұрдық» деп өздеріне өздері ат қояды.

Енді *бодұн/бүдұн* этнонимін қарастырайық. «Көне түрік сөздігінде» бодұн «түрғындар, бағынышты ел, халық, шоғырланған халық, адамдар» семаларын беретіні көрсетілген [7, 108 б.]. М.Қашқари сөздігінде бүдұнның кіші «ұрық-шәріпті адам» мағынасында кездеседі [8, 558 б.].

Л.Н.Гумилев бүдұн атауы қара халыққа, қарашыға таңылғанын және бектерге қарсы мағынада қолданылғанын атап көрсетеді: түрк беглер бүдұн «түрік бектері мен халқы» [5, 59 б.]. Ғалымның бұл анықтамасына сүйене отырып, бүдұн этнонимі көне түркі. бодұ «бекіту, тіркеу, жабыстыру» [7, 107 б.] сөзінен шығады деген тұжырым жасаймыз:

бодұ + н (істің нәтижесін білдіретін зат есім жұрнағы: кісе «байлау» - кісен «кісен»). Сонда, бодұн «тіркелген, қосылған» мағынасын береді. Ақсүйектер мен негізгі елден басқа өзі келіп қосылған босқындар, жаулап алу арқылы қосылған кірме халық т.с.с. бодұн/бұдұн деп аталғанын байқаймыз.

Бөклі шөл елі [1, 173 б.]. Бөклі шөл елі этноним ба, топоним ба деген сұрақтың басы әлі ашылмаған. «Көне түркі сөздігінде», бірде «даланың аты», бірде «тау тізбектерінің аты немесе этноним» деген екіұшты анықтама берілген [7, 117 б.].

Л.Н.Гумилев «Көне түріктер» атты еңбегінде: «... түріктер шығыста Бокли-қағанға дейін (Мұқырыға, қыт. Мохэ, Маньчжурия мен Амур маңына) жетті ...» деген авторлық түсініктеме беріп кетеді [5, 267 б.]. Автор мұкри (Мохэ) Когурионың (Солтүстік Кореяның) солтүстігіндегі орман-тоғайды мекендеген маньчжур тайпасы екенін және олардың Қытаймен соғысқан Когурионың одақтасы болғанын атап өтеді [5, 228-229 бб.]. Көне түріктер осы мұқыры/мұкри этнонимін өз тілдерінде «бөклі» деп атап кетуі мүмкін деп ойлаймыз (түркі тілдерінде м/б дыбыс алмасуы бар: мен/бен).

Абар [1, 173 б.]. Көптеген зерттеушілер Абар этнонимін Жужан этнонимінің баламасы деп таниды (Мысалы: С.П.Толстов, А.Н.Бернштам т.б.). Ал қытай зерттеушісі Лю Маоцай европалық зерттеушілердің жужандар мен абарларды теңестіруі толық дәлелденбегенін атап көрсетеді [9, 172-173 бб.]. Л.Н.Гумилев, Ф.Симокаттаның ескертуіне сүйеніп, Абар мен Авар тайпалары бір емес деген көзқарасты ұстанады. Бумын қаған қайтыс болғанда ақтық жіберген Абар тайпасы дербес ел болған, оларды 554 жылдары Істемі қағанның қолы қиратты. Ал Каспий асып барып Европада пайда болған Авар бөлек халық екенін атап көрсетеді [5, 33-34 бб.].

Біздің ойымызша, Абар этнонимі парсы. аб «су» [10, 212 б.] + ар «адам, ел» [3, 87 б.] сөздерінен бірігіп, абар «су адамдары» мағынасын береді, өйткені Абар тайпасы Арал теңізінің маңын жайлаған. Бұл атауды құрамында парсы тілді соғдылар бар эфталиттер беруі мүмкін.

Істемі бастаған Батыс Түркі қағанатының әскері жужандарды, абарларды және хуни, уар, огор сияқты ұсақ тайпаларды қирата жеңіп, Еділден әрі асыра қуып тастайды. Бұл қашқындар енді Авар деген атпен Византияның іргесінен бірақ шығады [5, 34 б.]. Мұндағы авар этнонимі көне түркі. ав «жинау», авар «жиналу» [7, 69 б.]. сөздерінен шығатынын байқау қиын емес, өйткені, шынында да, бұлар әр тайпаның қалдығынан құралған еді. Атап айтқанда, түркілерден жеңілген жужандар, абарлар, эфталиттер, хуни, уар (вар), огор т.б. этностар жинақталып қалған еді. Бұл жауынгер тайпалардың қалдығы бір ел болып бірігіп, Европаның «біраз шаңын қағады».

Үрім [1, 173 б.]. «Күлтегін» ескерткішінде Пұрм түрінде таңбаланған (Кт(б) 4-жол). Зерттеушілер ол сөзді апұрым, парпурум т.б. тұлғада

оқып келді, алайда бұл этнонимнің пұрм/үрүм/рим, яғни Византия екенін түрік ғалымы Баһауеддин Өткел дәлелдеп шыққан еді [5, 33 б.]. Рим сөзін түркілер протеза жасамай айта алмайтынын ескерсек, Үрүм тұлғасы тіл заңына қайшы келмейді. Қазақ тілінде «қызды Қырымға, ұлды Үрүмге қондырды» мәтелінде осы атау сақталып қалған. Түркі қағанаты Византиямен одақтас болып, жібек саудасымен айналысқаны тарихтан мәлім.

Үш құрықан [1, 173 б.]. Құрықан қағанаттың солтүстік-шығысында орналасқан түркі тайпасының аты болған [7, 469 б.]. Қытай. гулигань түрінде жазылған құрықандар қазіргі якут-саха елінің арғы тегі деген пікір қалыптасқан [5, 61 б.].

Құрықан этнонимі туралы моңғол. құраған «қозы» сөзінен, көне түркі. қорыған «күзетші, қорғаушы» сөзінен шығарған бірен-саран болжамнан басқа нақты этимология жоқтың қасы. Біздің ойымызша, көне түркі. қорыған «бекет, әскери қоныс» [7, 458 б.] сөзінен шығады дегендер шындыққа біртабан жақын тұрғандай, бірақ атау ретінде ол тайпаның ерекше белгісін тап басып тұрған жоқ. Кез келген атау, ол – мейлі, топоним болсын, мейлі этноним болсын, ерекше белгіге қарай қойылатыны белгілі. Ал құрықандардың өзіне тән ерекшелігі – олардың темір өндіру шеберлігі. Мәселен, археолог А.П.Окладниковтың айтуынша, ең таза, сапалы темірді осы құрықандар ғана өндіре алады екен [5, 64 б.]. Ендеше, құрықан этнонимі көне түркі. қорық «балқытылған темір» [11, 225 б.] + ан (көне жұрнақ: ер/ерен, оғұл/оғұлан) тұлғаларынан жасалып, қорықан/құрықан «(темір) балқытушы» мағынасын береді деп есептейміз. Құрықандар қағанатқа бағалы аң терісі мен темір қарулар жіберіп тұрған, ал «... түркілер темірді биік санайды, темірге құрмет қылады» [8, 419 б.].

Қытай [1, 173 б.]. Қытай этнонимі, көптеген басқа этнонимдер сияқты, ол елге сырттан таңылған. Атап айтқанда, X-XI ғасырларда Солтүстік Қытайды басып алып, Ляо мемлекетін құрған моңғол тектес қидан тайпасының атынан қалыптасқан этноним болатын [12, 246 б.]. Бұл атаудың Европа, Ресей жаққа кеңінен тарап кетуіне Қытан/Қидан мемлекетімен сауда-саттық жасаған көпестердің ықпалы көп болған. Олар: кидан/катай/кытай/хытай/китай деп атап кеткен. Ал қытайлықтар өздерін чжунго/жұңго деп атайды: кытай. чжун/жұң «орталық» + го «мемлекет» [9] сөздерінен бірігеді. Қытайды парсы тілдес елдер Шың/Чин деп атайды, себебі алғашқы қытай империясының Цинь атауымен байланыстырады. Көне түріктер оларды табғач деп атағаны мәлім.

Татабы [1, 173 б.]. Көне түркі ескерткіштері мен «Көне түркі сөздігінде» Татабы [7], кейбір зерттеушілерде татап/татаптар [5, 541 б.] түрінде кездеседі. Татабы этнонимі қытай жазбаларында хи/ғи елі деп беріледі [4]. Л.Н.Гумилев татаптар мен кидандарды моңғолдық тайпаларға жатқызады [5].

Этнонимнің қай тілден шығатыны белгісіз, алайда моңғол тайпасы

болғандықтан, моңғол. таат(ай) «жайлы, қолайлы, ыңғайлы (тату)» [13, 440 б.] + түркі/моңғол. аба/абы «әке, аға, ағайын» [14, 54 б.] сөздерінен жасалуы мүмкін деп болжаймыз. Бұл атауды барлық тарихи оқиғаларда бірге жүрген қидандар беріп, таатабы «тату ағайын» деп атауы әбден ықтимал. Татабылардың кейде түркілермен де одақтасып отыруына қарағанда, олардың таза моңғолдық тайпа болмауы да мүмкін.

Он йелік халқы [1, 173 б.]. Көне түркі ескерткіштерінде «*Он оқ бұдұн*» түрінде жазылған (Кт(б), 19-жол). Барлық зерттеушілер Он оқ бұдұн этнонимі Батыс Түрік қағанаты атауының орнына қолданыла беретінін, өйткені этноним Батыс қағанаттың негізгі тайпалары болған Дулудың маңына топтасқан бес тайпа мен Нушибидің маңына топтасқан бес тайпаны қосып «Он оқ бұдұн» деп аталғанын мойындайды [5, 147 б.]. Мұндай топтастыру 635 жылдары Батыс қағанат қағанының әмірімен жүріп, ежелгі дәстүр бойынша, әр руға бір-бір жебеден таратылып берілгендіктен, Он оқ «он тайпа» атуы пайда болған [5, 210-211 бб.]. М.Қашқари оқ «енші, үлес, бөліс» мағыналы сөз екенін атап көрсетеді [8, 66 б.].

Аз [1, 173 б.]. Көне түркі ескерткіштерінде *Аз бұдұнды* халық етіп құрап, оларға Барыс бек болғаны жайлы айтылады (Кт(б), 19-жол). Аз этнонимі өз этимологиясын әлі аша қойған жоқ, алайда Л.Н.Гумилев өз еңбегінде Р.Жироның аздарды алан-ирандық тайпаларға жатқызып, атауын «ақ тышқан» мәнді түркі-парсы сөзінен шығаратынын, ал В.В.Бартольдтың аздарды енисей осяктары мен ассиаларына жатқызатынын келтіреді [5, 156 б.]. Аз сөзінің «ақ сусар» мағынасы бар екенін М.Қашқари да атап өтеді [8, 110 б.].

Біздің ойымызша, қырғыздармен көрші тұрған, Саян-Енисей жақты мекендеген этносқа алан-иран қанының да, сөзінің де жете қоюы екіталай нәрсе. Керісінше, академик В.В.Бартольдтың солтүстік тайпаларына жақын деген пікірі ақылға қонымды. Сонда этнонимнің мағынасын да көне түркі. азмаң<аз түрік., татар., башқұрт. «қоспа, будан» + ман (іс-әрекеттің иесін білдіретін жұрнақ: алар+ман, шабарман) [14, 96 б.] түбірінен шығарып алуға болады. Сонда, Аз «қоспа, будан» мағынасымен, түріктер мен солтүстік тайпалардың (остяк т.б.) араласып кеткенінен (немесе аралас тұрғанынан) пайда болған ел екенін аңғаруға болады.

Ал келтірілген болжамдар ішіндегі «ақ тышқан», «ақ сусар» мәндері олардың атын емес, негізгі кәсібін білдіреді және этноним болуға қабілеті бар екенін де жоққа шығаруға болмайды. Солтүстікте орналасқан тайпалар болған соң, ақ сусар аңын аулап, терісін сатып тұруы заңды құбылыс болып табылады.

Алты баулы Соғдақ [1, 173 б.]. Этнонимнің өзі – Соғд, ал Соғдақ «Баласағұнға келіп мекен тепкен бір қауым жұрт. Олар соғдылардан. Бұхара мен Самарқанд арасында тіршілік еткен. Кейін түріктеніп кеткен [8, 531 б.]. Соғд этнонимі туралы көптеген болжамдардың ішінде екеуі

өктем: 1. Соғд иран. сұхта «отпен тазартылған» мағынасынан шығады [15, 31 б.]. 2. Соғд соғд. сақ, скиф, ашқуз этнонимдерімен байланысты шыққан.

Соғдылар ежелден шығыс пен батысты жалғастырушы және Ұлы Жібек жолын салған саудагер халық болғаны тарихтан мәлім. Ендеше этнонимнің уәжін осы кәсіптен іздеу керек. Біздің зерттеуіміз бойынша, соғд парсы. соуда «сауда» [10, 296 б.] сөзінен шығатындай. Соғда/соуда сөздеріндегі ғ-у дыбыс алмасуы түркі тілінде бар құбылыс: жайлағ/жайлау, қыстағ/қыстау. Ал Соғдақ<соғд+дақ (бір нәрсенің молдығын, тәндігін білдіретін жұрнақ: құм+дақ, шаң+дақ) тұлғаларынан жасалып, «саудашыл, саудагер» деген мағына береді. Бұл атау парсы, түркі тілдерінің араласуынан жасалған.

Алты баулы Соғдақ, мәтінде алты чуб Соғдақ, атауы Шығыс Түркі қағанаты құлап, Тан империясына бағынған кезде (630-шы жылдары), соғдылар да табғаштарға бағынышты күйге түседі және бөліп-бөліп билеуді жақсы көретін Тан империясы соғдыларды алты округке бөліп орналастырады [9, 74-75 бб.]. Сол кезден бастап, Алты баулы Соғдақ атауы пайда болған. Ал *алты чуб* тіркесіндегі чуб (қытайша чжоу/чю) «аймақ, облыс» сөзінен шығатыны анықталған [7, 156 б.].

Байырқу [1, 173 б.]. Байырқу түркілердің солтүстігінде немесе солтүстік-шығысында орналасқан тайпаның аты болып табылады [7, 79 б.]. Бұл елдің қазіргі ұрпақтары кімдер екені белгісіз. Байырқу этнонимі қазіргі қазақ тілінде сақталған байырғы «бұрынғы, ескі, көне» және «жергілікті, тұрғылықты» сөзінен жасалуы әбден мүмкін. Сонда, Байырқу этнонимі «байырғы, жергілікті (ел)» деген мағына береді. Ұлы далада ұлыстар ауысып, сапырылысып жатқанда, солтүстікте (бәлкім, Сібірде – Б.Б.) салыстырмалы түрде ұзақ уақыт тыныш өмір сүрген ел болуы мүмкін. Отырықшы ел болуы да ықтимал.

Қарлұқ [1]. Қарлық/Қарлұқ этнонимінің түркі тілінен жасалғаны анық болса да, этимологиясы оңай ашылатын сияқты болса да, бірнеше көзқарас бар: 1. Қалың қардың кеселінен Оғыз қағаннан бөлініп қалған бірнеше тайпаны қарлық «қар адамдары» деп атап кетіпті деген аңызды келтіреді Березин, Кононовтар [3, 105 б.]. М.Қашқари осы аңызды құптағандай қарлұқтарды «...олар да оғыздар секілді түркімендер» дейді [8, 533 б.]. 2. Дерфер көне түркі. қар «араластыру, қосу» [7, 428 б.] түбірінен шығарып, қарлұқ<қаралұқ «араласқандар» деген мағына беретінін айтады [3, 105 б.]. Бұл пікірдің де жаны бар, өйткені қарлұқтар чисы, моула және ташылы деген үш тайпадан тұрады [9, 186 б.], сондықтан қарлұқтарды кейде «үш оғыз» деп атайтын болған [5, 313 б.]. 3. Мен, өзімнің «Өр Алтайдың жер-су аттары» атты монографиямда В.И.Иллич-Свитычтің қар, кер, қр түбірі ностратикалық тілдерде «тау», «тас», «шың» мағынасын береді деген пікірі мен Ибн-Калдунның Мұзтауды «Мұзқар» деп жазуына сүйеніп, қарлық этнонимі «таулық» мағынасын береді деген болжам айтқан едім. Қазіргі зерттеулерге сүйеніп,

қарлық этнонимі Тянь-Шань тауының шығыс сілемдері Баркөлтағ және Қарлықтағ оронимдерінен шығады-ау деген болжамға келдім. Мұндағы уәж – қарлықтардың шекарасы осы таулардан басталып, Моңғол Алтайына дейін созылып жатқаны [9, 186 б.]. Сонда, қарлық/қарлұқ этнонимі «Қарлықтағ тауынан шыққандар» деген трансонимнен пайда болған деуге болады және бұл болжам «қарлы жерліктер (қарлық)», «таулықтар» ұғымдарынан тым алшақ кетіп жатқан жоқ.

Ізгіл халқы [1]. Ізгіл бұдүн/Ізгіл халқы этнонимі – түркі тілдес тайпаның аты [7, 216 б.]. Көне түркі. із «із» + гіл (сын есім жұрнағы: үш+кіл, төрт+кіл) тұлғаларынан жасалып, ізгіл «ізінен (артынан) еруші» деген мағына береді. Біздің ойымызша, Ізгіл нақты бір рудың аты емес, Қапаған қағанды қолдап, артынан еруші елдің жалпы, уақытша атауы сияқты. Олай деуге «Күлтегін» ескерткішіндегі мына оқиға итермелейді: «...Ағам қағанның елі бүлікшіл болғанда, халқы күншіл, кекшіл болғанда, Ізгіл халқымен соғыстық... Ізгіл халқы қырылды». Ізгіл этнонимі бұдан басқа жерде жиі кездеспейді. Бұл Күлтегіннің әскери төңкеріс жасап, Қапаған қағанды қолдаушыларды қырғынға ұшыратқан тұсы.

Едіздер [1]. Едіз этнонимі қытай. аде, седе, хеде түрінде хатқа түсіп, 15 рулы Теле одағының бірі ретінде көрсетілген [9, 83- 84 бб.]. Кейін Ұйғыр қағанатының құрамына еніп, басшы тайпалардың біріне айналған.

Едіз этнонимінің мағынасы туралы зерттеулер кездеспейді, алайда көне түркі. едіз «биік, жоғары, көтеріңкі» [7, 162 б.] сөзінен шығуы әбден мүмкін деп ойлаймыз, өйткені едіздердің атамекені Алашан таулары болған [5, 262 б.]. Сонда едіз/едіздер «биіктегі, таудағы (ел), «таулықтар» мағынасын береді.

Берчекер [1]. «Көне түркі сөздігінде» согд берчекер (берчелер-?) «отарымыздағы (бағынышты) соғдылар» деген анықтама берілген [7, 507 б.]. Ал Л.Н.Гумилев «шүбә туғызатын берчекерлер» деп олардың жеке ел екеніне күдіктенеді [5, 344 б.]. Біздің ойымызша, берчекер сөзі соғды этнонимімен тіркесіп келіп, көне түркі. беріш «алыс-беріс» [7, 96 б.] + кер (парсы. кәсіпті білдіретін жұрнақ) тұлғаларынан жасалып, берішкер/бершекер «алыс-беріс жасаушы (соғдылар)» деген мағынада қолданылған сияқты. Сонда, Күлтегіннің жерлеуіне қатысқан Соғды берчекер «алыс-беріс жасаушы, іргедегі соғдылардан» және Бұқара ұлысынан Нең Сеңүн Тархан келген болады (ЖТ(б) 52-жол).

Бұқарақ улус [1]. Бұқарақ ұлыс «Бұқар қаласының маңындағы ел-жұрт» дегенді білдіреді. Бұл нақты бір елдің аты емес, Бұқар ойконимі арқылы жасалған жалпылама этноним және бұл жерде де соғдыларды айтып отыр.

Қорытынды

Қорыта келгенде, ономаст-ғалым ретінде Күлтегін ескерткішінде кездесетін кейбір этнонимдерге этимологиялық шолу жасалды. Зерттеу

барысында этнонимнің мағынасы туралы бұрын-соңды айтылып келген болжам, тұжырымдарға сүйене отырып, өз көзқарасымызды ұсынуға тырыстық. Ғылыми болжам көп болған сайын, шындыққа біртабан жақындай түсетініміз анық. Оның үстіне, көне түркі ескерткішінің ономастикалық кеңістігін қалыптастыру үшін де мұндай зерттеулердің мол болғаны жақсы.

Қаржыландыру туралы ақпарат. Мақала 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (AP09260070 гранты).

ӘДЕБИЕТ

[1] Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. 1-кітап. Тарихи-танымдық этнографиялық әдебиет / Сартқожаұлы Қ. – Астана: Күлтегін, 2003. – 392 б.

[2] Қайдар Ә. Түркітануға кіріспе / Ә. Қайдар. – Алматы: Арыс, 2004. – 358 б.

[3] Махпиров В.У. Имена далеких предков (источники формирования и особенности функционирования древнетюркской ономастики) / В.У. Махпиров. – Алматы: Институт востоковедения МН-АН РК, 1997. – 302 с.

[4] Қайыркен Т.З. Көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары (VII – XIV^{ғғ}) / Т.З. Қайыркен. – Өскемен: Рекламный Дайджест, 2008. – 336 б.

[5] Гумилев Л.Н. Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған / Л.Н. Гумилев. – Алматы: Білім, 1994 – 480 б.

[6] Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии / В.В. Бартольд. – Алматы: Жалын, 1993. – 192 с.

[7] Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 715 с.

[8] Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрк): 3 томдық шығармалар жинағы (ауд. А.Егеубай) / М. Қашқари. – Алматы: ХАНТ, 1997. – 1353 б.

[9] Малявкин А.Г. Историческая география Центральной Азии (материалы и исследования) / А.Г. Малявкин. – Новосибирск: Наука, 1981. – 337 с.

[10] Жеменей И. Қазақша-парсыша және парсыша-қазақша сөздік / И. Жеменей. – Алматы: Санат, 1994. – 368 б.

[11] Кайдар А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке / А.Т. Кайдар. – Алматы: Арыс, 2005. – 304 стр.

[12] Поспелов Е.М. Иллюстрированный атлас мира. География мира: новейший топонимический словарь: ок. 8000 единиц / Е.М. Поспелов. – Москва: Русские словари, 2007. – 683 с.

[13] Базылхан Б. Монгол-казах толь. Моңғолша-қазақша сөздік / Б. Базылхан. – Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 б.

[14] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков.

(Общетюркские и межтюркские основы на гласные) / Э.В. Севортян. – Москва: Наука, 1974. – 767 с.

[15] Мульдияров П.Я. О терминах сколот и паралат [Электрон. ресурс] – 2015. – URL: <https://7universum.com/ru/social/archive/item/2098> (Дата обращения 14.02.2022).

REFERENCES

[1] Sartqozhauly K. Orhon mūralary. 1-kıtap. Tarihi-tanymdyq etnografıalyq ädebiet (Orkhon heritage. Book 1. Historical and educational ethnographic literature), Astana, Kültegin, 2003. 392 P. [In Kaz.]

[2] Qaidar Ä. Türkıtanuğa kırıspе (Introduction to Turkology). Almaty, Arys. 2004. 358 p. [In Kaz.]

[3] Makhpirov V.U. Imena dalekikh predkov (istochniki formirovaniya i osobennosti funktsirovaniya drevnetyurkskoi onomastiki) (Names of distant ancestors (sources of formation and features of functioning of ancient Turkic onomastics)). Almaty, 1997. 302 p. [In Rus.]

[4] Qaiyrken T.Z. Köne türkı eskertkışterindegi qytai jazbalary (VII – HIVğğ) (Chinese inscriptions on ancient Turkic monuments (XII - XIV centuries)). Öskemen, 2008. 336 p. [In Kaz.]

[5] Gumilev L.N. Köne türkter: köpşilik oqyrman qauymğa arnalğan (Ancient Turks: for a wide range of readers). Almaty, Bilım, 1994. 480 p. [In Kaz.]

[6] Bartol'd V.V. Tyurki: Dvenadtsat lektzii po istorii turetskikh narodov Srednei Azii (Turks: Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia). Almaty, Zhalyın, 1993. 192 p. [In Rus.]

[7] Drevnetyurkskii slovar' (Ancient Turkic dictionary). Leningrad, Nauka, 1969. 715 p. [In Rus.]

[8] Qaşqari M. Türk tılınıñ sözdıgı (Diuanı lūğat-it-türk): 3 tomdyq şyğarmalar jınağy (aud. A.Egeubai) (Turkish Dictionary (Divani lugat-it-Turk): collected works in 3 volumes). Almaty, HANT, 1997. 1353 p. [In Kaz.]

[9] Malyavkin A.G. Istoricheskie geografiya Tsentral'noi Azii (materialy i issledovaniya) (Historical geography of Central Asia (materials and research)). Novosibirsk, Nauka, 1981. 337 p. [In Rus.]

[10] Jemenei İ. Qazaqşa-parsyşa jäne parsyşa-qazaqşa sözdık (Kazakh-Persian and Persian-Kazakh dictionary). Almaty, Sanat, 1994. 368 p. [In Kaz.]

[11] Kaidar A.T. Struktura odnoslozhnykh kornei i osnov v kazakhskom yazyke (The structure of monosyllabic roots and bases in the Kazakh language). Almaty, Arys, 2005. 304 p. [In Rus.]

[12] Pospelov E.M. Illyustrirovannyi atlas mira. Geografiya mira: noveishii toponimicheskii slovar': ok. 8000 edinits (Illustrated atlas of the world. Geography of the world: the latest toponymic dictionary: approx. 8000 units), Russian dictionaries. Moskva, 2007. 683 p. [In Rus.]

[13] Bazyłhan B. Mongol-kazah töl. Moñğolşa-qazaqşa sözdık (Mongolian-Kazakh dictionary). Ulaanbaatar-Ulgii, 1984. 885 p. [In Kaz.]

[14] Sevortyan E.V. Etimologicheskii slovar' tyurkskikh yazykov.

(Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na glasnye) (Etymological dictionary of Turkic languages. (Common Turkic and inter-Turkic bases on vowels)). Moskva, Nauka, 1974. 767 p. [In Rus.]

[15] Mul'diyarov P.Ya. O terminakh skolot i paralat (About the terms skolot and paralat), 2015. Available at: <https://7universum.com/ru/social/archive/item/2098> (Accessed: 14.02.2022). [In Rus.]

ОБ ЭТИМОЛОГИИ НЕКОТОРЫХ ЭТНОНИМОВ В ПАМЯТНИКЕ КУЛЬТЕГИН

*Бияров Б.Н.¹

¹к.ф.н., ассоциированный профессор, ВКУ им. С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан,
*¹ e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

Аннотация. Древнетюркские памятники изучаются и изучаются в языкознании, текстоведении, литературно-жанровом, историческом аспектах. Один из недостатков заключается в рассмотрении ономастики древних реликвий. По ряду причин определение буквального числа имен в древнетюркских памятниках вызывает некоторые трудности.

В статье проведен этимологический анализ некоторых из 23 этнонимов, встречающихся в памятнике Культегин, этнонимов, значение которых не рассматривается или является спорным. В целом ономастическое пространство древнетюркских памятников до конца не изучено. Особенно этнонимы остаются незамеченными. Цель статьи состоит в том, чтобы раскрыть семантику этнонимов, встречающихся в памятнике Культегин, и дать определение с лингво-исторической точки зрения. Согласно принципу, что любой этимологический анализ состоит из предположения, предложенные автором выводы также не могут быть восприняты как стопроцентно верные, однако в одном из предложенных предположений может содержаться истинное значение этнонима.

При проведении исследования использовались сравнительно-исторические, ретроспективные, ареальные, статические, этиологические методы исследования. Автор приводит и сравнивает ранее высказанные мнения об этимологии одного этнонима и только после этого выдвигает свою гипотезу. Высказывание новой точки зрения или признание и поддержка одного из этих высказанных утверждений без опровержения уже написанных до него выводов – это соблюдение научной этики. При определении значения этнонима автор рассматривает исторические, географические условия, соотнося с ними причины происхождения (этиологию) имени. Можно заметить, что требование о том, что родовые имена, в том числе топоним и этноним, должны рассматриваться в языковом, историческом и географическом аспектах, соблюдается в данной статье.

Новизна статьи заключается в наличии новых формулировок, ранее

не упоминавшихся о значении анализируемых этнонимов. Более того, систематическая неисследованность ономастического пространства в древнетюркских памятниках и малочисленность ономастических ученых среди предыдущих исследователей обуславливают актуальность данного исследования.

Ключевые слова: этноним, этнос, этимология, этиология, сема, прогноз, вывод, мнение, мотивация.

ABOUT THE ETYMOLOGY OF SOME ETHNONYMS IN THE MONUMENT KULTEGIN

*Biyarov B.N.¹

¹cand. of Philol. Sc., associate professor, S. Amanzholov EKSU, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan,

*¹ e-mail: berdibek_biyar@mail.ru

Abstract. Ancient Turkic monuments are studied and studied in linguistics, textual studies, literary-genre, historical aspects. One of the disadvantages is to consider the onomastics of ancient relics. For a number of reasons, determining the literal number of names in ancient Turkic monuments causes some difficulties.

The article presents an etymological analysis of some of the 23 ethnonyms found in the Kultegin monument, ethnonyms whose meaning is not considered or is controversial. In general, the onomastic space of ancient Turkic monuments has not been fully studied. Especially ethnonyms go unnoticed. The purpose of the article is to reveal the semantics of the ethnonyms found in the Kultegin monument and to give a definition from a linguo-historical point of view. According to the principle that any etymological analysis consists of an assumption, the conclusions proposed by the author also cannot be perceived as absolutely correct, however, one of the proposed assumptions may contain the true meaning of the ethnonym.

Comparative historical, retrospective, real, static, and etiologial research methods were used in the study. The author cites and compares previously expressed opinions about the etymology of one ethnonym and only after that puts forward his hypothesis. Expressing a new point of view or recognizing and supporting one of these statements without refuting conclusions already written before it is compliance with scientific ethics. When determining the meaning of an ethnonym, the author considers historical, geographical conditions, correlating with them the reasons for the origin (etiology) of the name. It can be noted that the requirement that generic names, including toponyms and ethnonyms, should be considered in linguistic, historical and geographical aspects is observed in this article.

The novelty of the article lies in the presence of new formulations that were not previously mentioned about the meaning of the analyzed ethnonyms. Moreover, the systematic unexplored onomastic space in ancient Turkic

monuments and the small number of onomastic scientists among previous researchers determine the relevance of this study.

Keywords: ethnonym, ethnos, etymology, etiology, sema, forecast, conclusion, opinion, motivation.

Статья поступила 21.06.2022

УДК 2(23) 23/28:811.581
МРНТИ 16.41.53
DOI10.48371/PNHS.2022.66.3.003

АНАЛИЗ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ МЕТАФОРЫ И МЕТОНИМИИ ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ (ГУАНЬЮНЬЮЙ) КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

*Дильманова М.Т.¹

¹PhD-докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан,

<https://orcid.org/0000-0001-5106-6219>

*¹e-mail: dilmanova.m@gmail.com

Аннотация. В настоящей статье гуаньюньюй – фразеологическая единица современного китайского языка – рассматривается с точки зрения теории метафор когнитивной лингвистики. Целью является выявление основ и механизмов формирования языкового значения фразеологических единиц с соматическим компонентом. Объект исследования – соматические гуаньюньюй в современном китайском языке, предметом же определены когнитивные процессы и механизмы, лежащие в основе формирования языкового значения фразеологической единицы. Такой подход позволил изучить когнитивные модели концептуальной метафоризации или концептуальной метонимизации гуаньюньюй с соматическим компонентом.

В статье даны статистические данные соотношения типов метафоризации и метонимизации исследуемой фразеологической единицы. Показаны когнитивные предпосылки для разработки методики разграничения концептуальной метафоры и метонимии. Проведено разграничение концептуальной метафоры и метонимии. Подведена теоретическая база, включающая в себя восприятие внешнего мира сознанием и выделением в памяти информации, способной к концептуализации однородных понятий с помощью языка.

Изучение концептуальной метафоры и метонимии проводилось методом сплошной выборки, когнитивно-лингвокультурологического анализа. В результате выведены статистические данные о том, что доля частичной метафоризации или метонимизации в соматических

гуаньюньюй составляет 37,7% или 222 единицы исследуемого корпуса. Также сделан вывод о том, что концептуальная метафора и метонимия являются самостоятельными когнитивными механизмами, как на основании поверхностных, так и глубинных характеристик их разграничения. Полученные результаты могут быть применены в дальнейшем развитии теории метафоры применительно к китайской фразеологии, в написании курса по когнитивной лингвистике для студентов лингвистических направлений.

Ключевые слова: соматические гуаньюньюй, семантика, концептуальная метафора, концептуальная метонимия, расширенный тип, фразеологические единицы, теория метафоры, соматические фразеологические единицы.

Основные положения

Фразеологический фонд любого языка отражает самобытность представленного народа, его историю, культуру и образ мышления, т.к. они связаны метафорическими и метонимическими концептуальными структурами и проявляют «фундаментальные паттерны человеческого мышления» [1, с. 697], тем не менее сами фразеологические единицы неоднородно расположены в сознании говорящих внутри одной культурной группы, следовательно, некоторые из них прочно укоренились в умах, тогда как другие могут быть менее известны из-за потери своей популярности со временем.

Фразеологические единицы в китайском языке можно разделить на 4 класса, основанные на функционально-стилистических, эмоционально-экспрессивных и структурно-семантических особенностях. При их классификации российский лингвист И.В.Войцехович [2, с. 17] приводит работу китайского ученого Ма Гофаня, который впервые изложил свои взгляды в труде 《成语简论》 и предложил классификацию, позже получившую признание: 成语, 俗语, 言语, 歇后语, 惯用语, 敬语, 格言。

Ма Лун приводит классификацию, в основе которой заложены экспрессивно-стилистические свойства: 1) собственно-выразительные фразеологические единицы (неметафорические ФЕ); 2) фразеологические единицы, в основе которых лежат яркие изобразительно-выразительные средства (метафорические фразеологические единицы) [3, с. 203].

Другой китайский лингвист Вэнь Дуаньчжэн выделяет 2 класса фразеологических единиц, базируя свое исследование на стилистике фразеологизмов. К первой группе он относит фразеологические единицы разговорного стиля 言语, 歇后语, 惯用语, 俗成语, которые объединяет в большую группу 俗语. Ко второй группе автор относит 雅语, 成语, сохранившие в своем составе древний китайский язык, вэньянь [4, сс. 58-71].

Среди перечисленных фразеологических единиц наиболее исследованными являются чэньюй, недомолвки-иносказания

(аллегорические высказывания) и пословицы. Так, о чэньюй пишут такие казахстанские лингвисты, как Даулет Ф. [5], Оразакынкызы Ф. и другие, однако до сегодняшнего дня в казахстанской лингвистике нет сколько-нибудь весомых исследований о гуаньюньюй. В связи с чем считаем актуальным проведение исследований в данном направлении.

Традиционный взгляд предполагает, что гуаньюньюй обладают целостностью и структурной стабильностью. С появлением и развитием когнитивной лингвистики Дж.Лакофф и другие доказывают, что составляющие многих фразеологических единиц играют системную роль в объяснении значения гуаньюньюй. Говорящий понимает, что существует определенная внутренняя связь между составными словами фразеологической единицы и общим значением, то есть значение может быть получено дедуктивно, а не полностью произвольно [6].

Обращаясь к проблеме понимания общего значения гуаньюньюй, в статье ставится задача по выявлению концептуальной метафоры и метонимии и их процентного соотношения в исследуемом корпусе.

Таким образом, понимание фразеологической единицы базируется на неосознанном восприятии метафоры, лежащей в основе её внутренней формы. Метафора является концептуальным механизмом, способствующим структурированию человеческой концептосферы. «Метафора, как универсальный способ языковой номинации, основана на образной аналогии, обозначающей перенос наименования с одного предмета на другой на основании интуитивного ощущения сходства между предметами» [7, с. 415]. Так, понимание и преобразование мира человеком происходит на основе познания себя, что в свою очередь привносит в словарную систему любого языка большое количество соматической лексики, и китайский язык не исключение. Хотя метафорическая концептуализация относительно давно привлекла интерес китайских и казахстанских ученых, ее исследования всё же ограничены (К.К. Дуйсекова, А.А. Загидуллина, N.Yu и др.). Связь между частями тела и их проекцией в китайских фразеологизмах требует систематического описания с точки зрения когнитивной лингвистики. Настоящее исследование направлено на восполнение пробела в казахстанской научной литературе в области исследования китайских фразеологизмов в русле когнитивной лингвистики, а также на анализ представлений китайцев о собственном теле.

Введение

Историю исследования гуаньюньюй условно можно разделить на 2 периода: первый период приходится на 60-80-е годы XX столетия. В это время исследования в основном были сосредоточены на природе, характеристиках, объеме, структуре, источнике, функциях и применении гуаньюньюй. Второй период начинается с 1990-х годов и длится по настоящее время. Помимо изучения гуаньюньюй в русле структурной

лингвистики, стали появляться исследования, проводимые на стыке лингвистики и психологии, лингвистики и когнитивистики, исследования в русле социолингвистики, лингвокультурологии и другие.

В 60-е годы 20 века Ма Гофань впервые дал точное определение термину «惯用语», в 1962 году господин Ху Юйшу рассматривал гуаньюньюй как фразеологическую единицу «熟语», так гуаньюньюй стали занимать место во всей лексической системе языка.

После полувека развития исследование природы гуаньюньюй дало первые результаты, стало очерчиваться их происхождение, классификация, область применения, а также многие другие аспекты. Например, Ван Цепенг специализируется на исследовании гуаньюньюй с точки зрения семантики, формы, функции. Ян Баньян резюмировал механизм понимания гуаньюньюй в китайских и английских академических кругах. Ма Гофан и Гао Гэдун более подробно остановились на природе, объеме, характеристиках, источнике, развитии и применении гуаньюньюй. Сунь Вэйчжан объяснял природу, характеристики, структуру и классификацию гуаньюньюй. Лю Шусинь выдвинул иную точку зрения на определение гуаньюньюй.

В 1990-е годы с появлением и развитием когнитивной лингвистики большинство результатов исследований сосредоточено на кросс-языковом сравнении гуаньюньюй с когнитивной точки зрения. Например, Чжан Цзинпри в сопоставительном исследовании китайского и японского языков доказал, что генерация метафорических значений следует определенным правилам, а концептуальные метафоры и метонимия и их взаимодействие являются когнитивными элементами, поддерживающими вышеуказанные правила. Чжэн Шэнминь, опираясь на теорию метафоры, проводил исследование метафорического когнитивного механизма в китайском и корейском языках. Лу Сици провел анализ цветотерминов в китайских и корейских гуаньюньюй, указал на общие черты понимания и объяснил причины различий.

В.Н.Телия считает, что «концептуальная метафора создает новый «идеальный» объект, а вместе с ним – заполняет лакуны в номинативном инвентаре» [8]. Казахстанский исследователь А.А.Загидуллина приводит следующую классификацию основных направлений исследования метафор: семантическое направление, синтаксическое направление, прагматический и прагматико-семантический подходы, когнитивный подход, имеющие теоретическую ценность при изучении метафоричности соматических фразеологизмов [9].

Описание материалов и методов

Для проведения анализа были выбраны трехсложные соматические гуаньюньюй, несущие метафорическое или метанимическое переосмысление.

Корпус для исследования был составлен при помощи «Словаря

китайских гуаньюньюй» под редакцией Чэнь Гуанли и Ли Мао, «Словаря китайских гуаньюньюй» под редакцией Вэнь Дуаньчжэна и Ву Цзяньшэна и «Словаря китайских гуаньюньюй для учащихся» под редакцией Ян Цзиньхуа. Соматические фразеологические единицы были отобраны в три этапа: на первом этапе методом сплошной выборки были отобраны трёхсложные гуаньюньюй с соматическим компонентом, встречающиеся в словаре. Второй этап состоял из проведения структурно-семантического анализа и построения корпуса для проведения дальнейшего исследования. Здесь гуаньюньюй, которые имеют активные, пассивные или причинные конструкции с одинаковой нагрузкой и имеющие формы глагольных и именных фраз, были объединены и рассмотрены в качестве одной лексической статьи для исследования. Например, в китайском языке существует множество возможных форм выражения одного значения, таких как, например, «耳边风 (ěrbiān fēng), 耳旁风 (ěrpáng fēng), 耳朵风 (ěrdǎo fēng)» или «撻开手 (liàokāishǒu), 撻过手 (liànguòshǒu), 撩开手 (liāokāishǒu)» и др., где целесообразно было рассматривать только одну из ФЕ. Затем из выборки были исключены диалектные гуаньюньюй, далее гуаньюньюй, обладающие характеристиками нелогичности, нетрадиционности и произвольности, такие как: 一别头 (yìbiétóu), 不凑手 (bùcòushǒu), 二道毛 (èrdàomáo) и др. (в настоящем корпусе их 73) также были исключены из выборки.

В результате было получено 590 фразеологических единиц для проведения дальнейшего исследования. Далее в настоящем исследовании предпринята попытка выяснить, какой способ является доминирующим в интеграции идиоматических значений тела.

Результаты и обсуждение

Соматические гуаньюньюй состоят из двух исходных доменов А и В, где в соответствии с двумя доменами, при их основном, прямом или переносном значении, выявлении и интеграции семантических особенностей, концептуальная метафора и метонимия имеют разные объекты, гуаньюньюй может быть разделена на домен с метафорическим/метонимическим значением и домен с исходным значением (А метафора, А метонимия, Б метафора, Б метонимия); оба домена имеют семантическое расширение параллельных метафоры или метонимии, соответственно типы («метафора А + метафора Б», «метонимия А + метонимия Б», «метафора А + метонимия Б», «метонимия А + метафора Б»); два исходных домена затем получают общее интегрированное пространство – метафору или метонимию: (А + Б) метафора, (А + Б) метонимия. В настоящей статье будут рассмотрены только частичная метафора и частичная метонимия, которые выражаются в расширении значения одного из двух доменов трёхсложных гуаньюньюй, тогда как значение другого остается неизменным. В результате получается буквальное

значение, полученное от простого сложения двух разных частей. То есть уровень семантической слитности гуаньюньюй АБ: $\underline{A} + \underline{B} = C$; или $A + \underline{B} = C$. Поскольку один из двух источников-доменов расширяется, а другой остается неизменным, мы называем этот способ расширения «частичной метафорой или метонимией». Согласно различному положению метафоры или метонимии в исследуемом материале, конкретные ее классификации следующие:

Частичная метафора

1. Метафора А означает, что домен А подвергается метафоризации, а домен Б остается неизменным, то есть метафорическое значение А и исходное значение Б интегрированы в общее значение. Семантическая слитность таких соматических гуаньюньюй в большей степени основана на внешнем сходстве, характерных свойствах, местоположении и отождествлении других вещей с частями человеческого тела, поэтому А метафорически описывает Б и формирует общее значение. Примером может послужить, «羊角辫 (yángjiǎobiàn)», который состоит из: «羊角» и «辫». По внешнему сходству «羊角» метафорически описывает первоначальное значение слова «辫子», которое интегрировано в «羊角辫». «清水脸 (qīngshuǐliǎn)» состоит из «清水» и «脸». «清水» несет значение «чистоты, однородности и незапятнанности», аналогично «лицу без пудры и краски», поэтому чистая вода изменяет лицо и интегрирует его в «лицо женщины без макияжа».

Другие примеры: 沙包肚, 刺骨语, 肉脾气, 铃铛心, 弹簧腰, 桦皮脸 и т.д.

2. Метафора Б схожа с метафорой А, однако здесь метафора встречается во второй части, тогда как значение домена А остается прежним, то есть исходное значение А и метафорическое значение Б образуют новое значение. Например, «亲骨肉 (qīngǔròu)» состоит из двух частей: «亲» и «骨肉». Плоть и кровь – это метафора для близких родственных связей: родителей, братьев и детей, а исходное значение слова «родственник» далее интегрируется в «очень близкого человека с близкими родословными». «半截腰 (bànjiēyào)» состоит из двух частей: «半截» и «腰». Последняя часть «腰» основана на ее положении в человеческом теле и, таким образом, метафорически относится к среднему положению. Она объединена с «половинной частью», образуя «положение посреди чего-то». Примерами такой метафоры могут служить следующие гуаньюньюй: 半山腰, 没心肝, 臭皮囊, 亲骨肉, 强出头, 伤筋骨.

Частичная метонимия

1. Метонимия А получается путем слияния метонимизации домена А и исходного домена Б. Для таких соматических гуаньюньюй метонимия встречается в семантической интеграции, где Б в основном несет значение части человеческого тела. Поскольку части человеческого тела в основном являются мобильными инструментами, метонимия

А используется для описания Б и формирования общего значения: «面子事 (miàn zǐ shì)» – это слияние доменов А – лица «面子» и Б – материи «事». «面子» относится к лицу человека, которое означает привязанность, человеческое достоинство, репутацию и т. д. «面子» относится к вещам, которые делают человеческое тело красивым и усиливают человеческое достоинство; что после слияния дает значение «дело чести, вопрос чести». «血汗钱 (xuè hàn qián)», где «血汗» описывает состояние тяжелой работы людей: кровь и пот, метонимия «тяжелая работа» и «钱» - «деньги». Значит, «血汗钱» имеет значение «деньги, заработанные тяжелым трудом; кровью и потом». Примеры этого типа метонимии: 心眼多, 倒头饭, 口舌争, 二手货, 耳目多, 面子帐, 皮肉钱, 血光灾 и т.д.

2. Метонимия Б соответствует метонимии А, однако здесь исходное значение А и метонимия Б интегрированы в общее значение. Данный тип метафоризации наиболее ярко представлен в выборке исследования и составляет 26% от исследуемого материала. Здесь А обычно представляет собой действие, которое соответствует расширенному значению частей человеческого тела. Комбинация действий обеспечивает удобство для понимания метонимии Б и понимания семантики. Например, «费» в «费口舌 (fèi kǒu shé)» означает «расходует, потребляет и использует много», а «口舌» изначально означает речевой аппарат человека; в данном случае это относится к тому, что люди говорят, когда убеждают, спорят или ведут переговоры. «费口舌» означает употребление слов, то есть высказывание многих вещей, которые неэффективны для убеждения, спора или ведения переговоров. «贪口腹 (tān kǒu fù)» состоит из «贪» и «口腹». Как пищеварительная система, рот и живот являются метонимией для деятельности «поедание», которая интегрирована в общее значение слова «жадный». Примеры этого типа метонимии Б включают 贱骨头, 懒屁股, 千里足, 避耳目, 巧舌头, 势利眼, 没骨头 и т. д.

Путем анализа корпуса установлено, что существуют очевидные различия в использовании трех различных способов расширения соматических гуаньюньюй. Полная метафора или метонимия имеет абсолютное преимущество перед двумя другими способами расширения. Это связано с тем, что полная метафора или метонимия имеет более низкую семантическую прозрачность, и сложнее вывести её скрытое значение из буквального. Это типично для гуаньюньюй и больше соответствует процессу лексикализации гуаньюньюй. Статические данные приведены в таблице 1:

Таблица 1. Типы метафоризации гуаньюньюй

Тип		Пример	Количество	%
Частичная метафора	Метафора А	羊角辫 清水脸	22	3.7%
	Метафора В	亲骨肉 半截腰	10	1.7%
Частичная метонимии	Метонимия А	血汗钱 面子事	37	6.3%
	Метонимия В	费口舌 贪口腹	153	26%
Итого:			222	37,7%

При анализе корпуса отмечается, что в гуаньюньюй метонимии Б Б – это соматический компонент с относительно фиксированной метонимией, и этот тип, закрепленный как элемент смыслового значения, более продуктивен.

Например, метонимия «面子», «脸面» стала общепринятым значением «情面, 尊严». В дополнение к определению лица в китайском языке существует 23 гуаньюньюй, к примеру, «要面子, 爱面子, 顾面子, 伤脸面, 没脸面» и т.д.

Заключение

Как видно из таблицы 1, количество гуаньюньюй этого типа расширения составляет 222 единицы, что соответствует 37,7%. Также важно отметить, что частичная метонимия преобладает над частичной метафорой, а метонимия А преобладает над метонимией Б.

Подводя итог, можно сказать, что гуаньюньюй современного китайского языка позволяют моделировать знания о человеке. Эти знания, восприятие и концептуализация истории и культуры отражаются в метафоризации или метонимизации значений в составе гуаньюньюй. Метафоры демонстрируют традиционные китайские ценности, социальные, политические и исторические эффекты через язык. Гуаньюньюй, репрезентирующие знания о человеке, формируются в ходе вторичной интерпретации, предполагающей вторичную концептуализацию и категоризацию, в том числе оценочного характера. Стоит отметить, что часто метафора носит отрицательный характер. Дальнейшее исследование гуаньюньюй как моделей репрезентации знаний о человеке, а также объектах и явлениях окружающей действительности также видится перспективным.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Gibbs R. W. Idioms and formulaic language. In D. Gearearts & H. Cuykens (Eds.), The Oxford handbook of cognitive linguistics. New York, Oxford University Press, 2007. Pp. 697-725

[2] Войцехович И.В. Практическая фразеология современного китайского языка. — М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. — 509 с.

[3] Ма Лун. Типы фразеологических единиц в русском и китайском языках // Ученые записки УО «ВГУ им. П. М. Машерова». — Витебск, 2011. — Т. 12. — С. 198–204.

[4] 温端政 中国歇后语大全辞海. - 上海辞书出版社, 2004 年. — 1293 页.

[5] Даулет Ф.Н., Ларионов С.Н., Жунисова Д. Гуаньюньюй – «Привычные выражения» как часть китайской фразеологии//Вестник КазНУ им. Аль-Фараби.Серия востоковедения. — №1(67). —2014 г. — 64-68

[6] Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. London, The University of Chicago Press, 1980.

[7] Купина Н. А., Матвеева Т. В. Стилистика современного русского языка: учебник для бакалавров. – М.: Юрайт, 2013. – 415 с.

[8] Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988.

[9] Загидуллина А.А. Языковые символы и образы: онтология и функционирование (на материале французского языка): Автореф. ... дис. док. филол. наук. – Алматы, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2009. – 27 с.

REFERENCES

[1] Gibbs R. W. Idioms and formulaic language. In D. Gearearts & H. Cuykens (Eds.) The Oxford handbook of cognitive linguistics. New York, Oxford University Press, 2007. – pp. 697-725

[2] Voisehovich I.V. Prakticheskaja frazeologia sovremennogo kitaiskogo iazyka (Practical Phraseology of Modern Chinese). M., AST: Vostok-Zapad, 2007. — 509 p. [in Rus.]

[3] Ma Lun. Tipy frazeologicheskikh edinis v ruskom i kitaiskom iazykah (Types of phraseological units in Russian and Chinese) // Uchenye zapiski UO «VGU im. P. M. Masherova». Vitebsk, 2011, T. 12. – P. 198–204. [in Rus]

[4] Wen Duanzhen Polnyi svod nedogovorok-sehouiui Kitaia (The Encyclopedia of Chinese Xie Houyu Cihai). Shanghai, Shanhaikoe leksikograficheskoe izdatelstvo, 2004. – 1293 p. [in Chinese]

[5] Daulet F.N., Larionov S.N., Junisova D. Guänünüi – «Privychnye vyrajenia» kak chäst Kitaiskoi frazeologii (“Habitual expressions” as part of Chinese phraseology)//Vestnik KazNU im. Äl-Farabi.Seria vostokovedenia. №1(67). 2014 g. PP. 64-68 [in Rus.]

[6] Lakoff G., & Johnson M. Metaphors we live by. – London, The University of Chicago Press, 1980.

[7] Kupina N. A., T. V. Matveeva Stilistika sovremennogo ruskogo iazyka: uchebnyk dlä bakalavrov (Stylistics of the modern Russian language: a textbook for bachelors). Izdatelstvo Jurait, 2013. – 415 p. [in Rus.]

[8] Teliya V.N. Metafora kak model smysloproduktstva i ee ekspresivno-

osenochnaia funkcia (Metaphor as a model of meaning production and its expressive-evaluative function)// Metafora v iazyke i tekste. M., Nauka, 1988. [in Rus.]

[9] Zagidullina A.A. Īazykovye simvoly i obrazy: ontologia i funkcionirovanie (na materiale fransuzskogo iazyka) (Language symbols and images: ontology and functioning (based on the French language): Avtoref. ... dis. dok. filol. nauk. Almaty, KazUMOiMÄ im. Abylai hana, 2009 – 27 p. [in Rus.]

ҚЫТАЙ ТІЛІНІҢ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДЕГІ (ГУАНЬЮНЬЮЙ) КОНЦЕПТУАЛДЫҚ МЕТАФОРА МЕН МЕТОНИМИЯСЫН ТАЛДАУ

*Дильманова М.Т.¹

¹PhD докторант, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан,

<https://orcid.org/0000-0001-5106-6219>

*¹e-mail: dilmanova.m@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі қытай тілінің фразеологиялық бірлігі гуаньюньюй когнитивтік тіл білімінің метафора теориясы тұрғысынан қарастырылады. Мақсаты – соматикалық компоненті бар фразеологиялық бірліктердің тілдік мағынасының қалыптасу негіздері мен механизмдерін анықтау. Зерттеу нысаны – қазіргі қытай тіліндегі соматикалық гуаньюньюй болса, зерттеу пәні – фразеологиялық бірліктердің тілдік мағынасының қалыптасуының негізінде жатқан когнитивтік процестер мен механизмдер. Бұл тәсіл соматикалық компоненті бар гуаньюньюйдің концептуалды метафоризациясының немесе концептуалды метонимизациясының когнитивтік үлгілерін зерттеуге мүмкіндік берді.

Мақалада зерттеліп отырған фразеологиялық бірліктің метафоризация мен метонимизация түрлерінің арақатынасы туралы статистикалық деректер келтірілген. Концептуалды метафора мен метонимияны ажырату әдістемесін жасаудың когнитивтік алғышарттары көрсетілген. Концептуалды метафора мен метонимия ажыратылды. Теориялық база қорытындыланды, оның ішінде сыртқы дүниені сана арқылы қабылдау және тілдің көмегімен біртекті ұғымдарды концептуализациялауға қабілетті ақпаратты жадқа бөлу.

Концептуалды метафора мен метонимияны зерттеу үздіксіз іріктеу, когнитивтік-лингвомәдениеттанулық талдау әдісі арқылы жүзеге асырылды. Талдау нәтижесінде соматикалық гуаньюньюйда ішінара метафоризация немесе метонимизация үлесі 37,7% немесе зерттелетін корпусның 222 бірлігін құрайтыны туралы статистикалық деректер алынды. Сондай-ақ концептуалды метафора мен метонимия олардың дифференциациясының үстірт және терең сипаттамалары негізінде де дербес танымдық тетіктер екендігі туралы қорытынды жасалады. Алынған

нәтижелерді қытай фразеологиясына қатысты метафора теориясын одан әрі дамытуда, лингвистикалық саласында оқитын студенттеріне когнитивтік лингвистика курсына жазуда қолдануға болады.

Тірек сөздер: соматикалық гуаньюньюй, семантика, концептуалды метафора, концептуалды метонимия, кеңейтілген тип, фразеологиялық бірліктер, метафора теориясы, соматикалық фразеологиялық бірліктер.

ANALYSIS OF CONCEPTUAL METAPHOR AND METONYMY IN PHRASEOLOGICAL UNITS (GUANYONGYU) OF THE CHINESE LANGUAGE

*Dilmanova M.T.¹

¹PhD student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan,

<https://orcid.org/0000-0001-5106-6219>

*¹e-mail: dilmanova.m@gmail.com

Abstract. In this article, guanyongyu, a phraseological unit of the modern Chinese language, is considered from the point of view of the theory of metaphors of cognitive linguistics. The goal is to identify the foundations and mechanisms for the formation of the linguistic meaning of phraseological units with a somatic component. The object of the study is the somatic guanyongyu in the modern Chinese language, while the subject is the cognitive processes and mechanisms underlying the formation of the linguistic meaning of a phraseological unit.

This approach made it possible to study the cognitive models of conceptual metaphorization or conceptual metonymization of guanyongyu with a somatic component. The article provides statistical data on the correlation between the types of metaphorization and metonymization of the phraseological unit under study. The cognitive prerequisites for developing a methodology for distinguishing between conceptual metaphor and metonymy are shown. A distinction is made between conceptual metaphor and metonymy. The theoretical base is summed up, including the perception of the external world by consciousness and the allocation in memory of information capable of conceptualizing homogeneous concepts with the help of language.

The study of conceptual metaphor and metonymy was carried out by the method of continuous sampling, cognitive-linguoculturological analysis. As a result, statistical data were derived that the share of partial metaphorization or metonymization in somatic guanyongyu is 37.7% or 222 units of the corpus under study. It is also concluded that conceptual metaphor and metonymy are independent cognitive mechanisms, both on the basis of superficial and deep characteristics of their differentiation. The results obtained can be applied in the further development of the theory of metaphor in relation to Chinese phraseology, in writing a course on cognitive linguistics for students of linguistic areas.

Keywords: somatic guanyongyu, semantics, conceptual metaphor, conceptual metonymy, extended type, phraseological units, theory of metaphor, somatic phraseological units.

Статья поступила 19.07.2022

UDC 81'27; 81'37
SRSTI 16.21.27; 16.21.51
DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.004

DESIGNATION OF PERSONS IN THE ASPECT OF INTERACTION OF CULTURES

*Dospanova D.U.¹, Abdullaeva S.Kh.²

¹docent, Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Kharezmi, Tashkent, Uzbekistan,

²doctor of PhD, Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Kharezmi, Tashkent, Uzbekistan,

*¹yarados@mail.ru,

²simela-66@mail.ru

Abstract. The article discusses the interplay and reciprocal influence of the Uzbek and Karakalpak languages in terms of naming people. In the subject of anthroponymy, a connection can be established with the Tatar language.

There are examples of male and female Turkic names that are commonly encountered in the Uzbek language. Regional or zonal vocabulary is not included in the dictionary of the Russian literary language, and it is mostly employed in the language of works of art by local authors. This vocabulary is related with those layers of borrowings that have a variety of terminological designations in borrowings theory: foreign inclusions, exoticisms, barbarisms, realms and orientalisms, Turkisms, Uzbekisms, Karakalpakisms and so on.

It is proposed to distinguish foreign-language inclusions from lexical borrowings that are fully assimilated in the recipient language, firmly included in the lexical-semantic system of the given language, and not perceived as "foreign" by native speakers, despite the unusual phonetic appearance of many such lexemes, and the inclusions are not only common nouns, but also proper names, especially anthroponyms. The article uses descriptive, linguoculturological, comparative methods.

The scientific significance of the conclusions of the work lies in the development of anthroponymic studies concerning borrowings in the Uzbek language. The research materials can be applied in the practice of teaching the Uzbek language in universities and schools.

Keywords: nomination, anthroponyms, borrowed vocabulary, term, foreign inclusions, uzbekisms, karakalpakisms, concept.

Basic provisions

As you may be aware, cognitive (cognitive) linguistics has become the most popular and prolific linguistic paradigm in recent years, intimately tied with linguoculturology and the general anthropocentric approach to language, the roots of which were built by W. von Humboldt.

In terms of new linguistic tasks, we believe that studying the processes of nominating individuals is particularly important, because the onomasiological category “person” accurately captures the function of the “human dimension” in language. “At different levels of the linguistic structure, nouns with the meaning of person – a reflection of the notion “man,” a vital concept in each civilization – are offered. The study of the typology of nominations in the Russian language, as well as the linkage of lexical, word-forming, and syntactic nominations, is still relevant” [1,p.85].

The study of naming processes and their outcomes, as represented by various linguistic cultures, is no less relevant in relation to Turkic languages, including in comparative terms, especially in the context of close interaction of related languages and cultures, which is particularly characteristic of Uzbek and Karakalpak languages, in our opinion.

Introduction

Nouns with a person meaning (personal nouns) were studied in different aspects in the works of O. Jespersen, A.A. Shakhmatova, V.V. Vinogradova, N.D. Arutyunova, Yu. D. Apresyan, A. I. Moiseeva, L. G. Lykova, Yu.S. Stepanova, V.M. Nikitevich, R.I. Rozina, M.M. Kopylenko, E.N. Shmeleva, A.N. Kononova, Sh.M. Iskandarova, M.I. Rasulova, A.K. Abdurakhmanova and etc., however, modern research opens up new aspects of the study of personal nouns, including in terms of the interaction of close and more distant cultures. It should be emphasized that this applies to both proper names (anthroponyms) and common nouns.

Currently, there is an intensification of research in the field of proper names, especially anthroponyms, primarily in relation to the English language, as well as in a comparative aspect. Anthroponymy is an extremely developed branch of linguistics, including in Uzbek linguistics, which is reflected in the works of E. Begmatov, A. Gafurov, A.I. Isaev, L.I. Roizenzon, A. Bobohodjaeva, A. Zhumaeva, G. Sattorova, T. Nafasova, M. Markaeva, V.I. Bolotova, S. E. Kenzhaeva, G.M. Muratova, R.S. Nuritdinova, N. Bekmurodova, R.Yu. Khudoyberganova, I.I. Khudoynazarov and others.

Discussion

At the end of XX - beginning of XXI centuries there is an intensification of anthroponymic research in relation to English, Uzbek and other languages

(see works by E. Begmatov, V.I. Bolotova, G.R. Galiullina, S.I. Garaguli, V.V. Dyachenko, A. Zhumaeva, S.K. Kenzhaeva, T.A. Komova, O.A. Leonovich, D.D. Mirzoeva, K.S. Mochalkina, R.S. Nuritdina, A.A. Pashkevich, R.S. Rakhimov, G. Sattorova; T.F. Ukhina, G.S. Khazieva, D. Hudson, M. Hevings and etc.). A proper name is no longer considered an arbitrary, meaningless identifier that does not reflect any attributes of live beings or objects in modern onomastics. V.A. Nikonov [2], one of the most well-known anthroponymicon scholars, including one from Uzbekistan, believed a person's name to be a social indication.

According to Rasulova M.I., the naming of people and objects is not accidental. Nothing is more personal and intimately tied with us than our names. The name of a person is an important component of his identity. It appears to assign us to a specific group while also creating a world in which we must function. [3, p.81].

"Modern linguists-onomatologists are increasingly intrigued by concerns of the interaction between onomastic, in particular anthroponymic, vocabulary and people's culture," writes G.R. Galiullina.

Names-anthroponyms in the context of culture were considered in the works of V.A. Nikonova, A.B. Superanskaya, N.V. Podolsky, Yu.A. Vvedenskaya, V.I. Suprun, E.M. Murzaeoya, M.E. Ruth, S.N. Smolnikova, M.V. Golomidov and others [4, p.6].

R. G. Galiullina notes that recently the interest in the problems of the relationship between proper names and culture has increased significantly.

This is due to current linguistics' anthropocentric paradigm, which entails analyzing language units in order to comprehend their carriers. Any language's anthroponymic system is a vital component of cognition, showing people's self-consciousness and allowing us to comprehend the psychology and personalities of individuals of a certain nationality or place. First and foremost, the name is the custodian of the people's cultural information, which is developed under the influence of different elements, including extralinguistic influences. Furthermore, it is linked to one's view of the world and, in certain ways, reflects one's knowledge. In this sense, studying the anthroponymics of Turkic-speaking peoples is particularly interesting, because their system of personal names has not experienced a radical shift as a result of historical, cultural, or social circumstances, but has kept ancient naming traditions. [4, pp.4-5].

The research of Galiullina is based on the following hypothesis: Tatar anthroponymy is a synthesis of native, eastern, Russian, and European language and cultural traditions, which evolves and transforms under the impact of linguistic and extralinguistic factors, according to the ancient Turkic naming customs. The culture of the Tatar people has a symbiotic character: it is based on Turkic traditions, has absorbed elements of Islamic culture, and

is strongly influenced by the West through Russian culture. This character of culture is directly reflected in the semiotic signs of the language [4, p.7].

In a comparative aspect, the names of persons - common nouns in relation to the Russian and Uzbek languages are described in sufficient detail in the dissertation of A.K. Abdurakhmanova. Nouns with the meaning of a person in this work are considered as a universal onomasiological category, sharply opposed to other nominative categories (zonyms, phytonyms, names of objects, etc.) due to the multitude of nomination motifs, the applicability of many nominations to one person, their variability, the subjectivity of many nominations; 16 semantic categories of personal nouns that are symmetrical in two languages are identified and partially described; non-derivative and derivative names of persons in two languages are considered separately and significant discrepancies are revealed in the set of word-formation categories of the Russian and Uzbek languages in the field of nomination of persons [5]

However, the study by A.K. Abdurakhmanova is mainly paradigmatic in nature, but in real functioning, in speech and text, proper and common names of persons are not “divorced”, but usually function in the form of peculiar complexes, which is well shown in the works of V.I. Bolotov [6, p. 5]. In real functioning in all languages anthroponymic models (formulas) and their components and signals of anthroponyms interact. Anthroponym signals are a word, morpheme or phrase that, within the microcontext, contribute to the introduction of a given language complex into the anthroponymic field.

So, examples of such anthroponymic signals, according to Juraeva I.A. are in English the words: *Sir, Mam, Miss, Madam*; in Uzbek - *janob, khonim*; in Russian - *gospodin, gospoja, sudarynya* and etc. These words characterize people according to gender, age, and social status.

Results

In the Uzbek language, there is a more extensive system of naming relatives than, for example, in English. In addition, with the help of anthroponyms, family relations between older and younger, women and men, spouses are emphasized. A special role is played by kinship terms as special postpositive particles (father, mother, brother, younger brother, sister, aunt, etc.). “These are peculiar signals of anthroponyms of the Uzbek language,” notes I.A. Zhuraeva. [7, p.17]

I.A. Zhuraeva notes that in the Uzbek language the following lexemes and formants can also be attributed to anthroponym signals: *-jon* 1) soul, spirit; 2) is used as a prefix to proper names when referring to someone to express respect and affection. 3) darling, dear, lovely, adored, beloved, darling; *pochcha(brother-in-law)* – a word added with a polite and respectful address to men; *poshsha* – a word added when addressing or referring to a woman in a polite and respectful manner, for example, *kelinposhsha-* daughter-in-law;

tora – 1) historical: master, a person of high birth; 2) obsolete: dignitary, official; 3) is added to proper masculine names with respectful or affectionate treatment; *-khon* 1) historical: khan, ruler; Khan's; 2) obsolete: title (attached to male proper names); 3) joins male and female names, giving a touch of respect; *khoja* – 1) obsolete: owner, holder; 2) rel. Khoja (a descendant of one of the four caliphs); 3) joins proper masculine names, giving a touch of respect; *khojayin* – master (often used by the wife as a designation for the husband); *khoji* – 1) *khodji* (a Muslim who made a pilgrimage to Mecca and Medina), etc. [7, p.17].

The personal name of the Uzbeks and Karakalpaks in a functional aspect is more significant than other components of the anthroponymic model (surname, patronymic), but it is much less common than among other peoples (English, Slavic peoples), it is used in isolation, without anthroponymic signals.

From our point of view, the names of a person, proper names and common nouns, should be studied comprehensively. By the way, A.A. Ufimtseva includes common nouns in anthroponyms [8, pp.108-140], which is quite logical from the point of view of the internal form of this term (anthroponyms are the names of a person), but one should take into account the established tradition, based on numerous studies, according to which anthroponyms - branch of onomastics.

The study of the proportion of original and borrowed vocabulary in the names of persons remains relevant. One of the examples of thematic classifications of borrowings is the classification of A. Umarov, presented in the article "Reflection of the Karakalpak vocabulary in the Russian text" [9]. In it, the author identifies the following thematic groups of lexical Karakalpakisms:

- words denoting household items;
- words denoting religious concepts;
- words denoting the names of clothes;
- words with the meaning of a person;
- words denoting family relationships;
- words denoting national dishes, products, drinks;
- words denoting vehicles;
- words denoting the names of musical instruments;
- words related to agriculture;
- words denoting the names of animals;
- Interjection words.

In general, the thematic groups identified by A. Umarov cover the thematic diversity of lexical Karakalpakisms presented in Russian-language and translated texts of Karakalpak writers, although some categories overlap (for example, the names of clothing, animal vehicles are directly related to domestic life). However, in our opinion, words with the meaning of person

and words denoting kinship should be combined into one group (with further detailed classification), since words with the meaning of kinship (terms of kinship) are dual in semantics: they denote not only the degree and nature of kinship, but also its bearer (*mother, father, brother, sister, cousin, cousin, uncle, brother-in-law, brother-in-law(sister's husband), sister-in-law, etc.*).

Methods

The study of kinship terms in Uzbekistan is of great interest in terms of identifying both the general patterns characteristic of the Uzbek and Karakalpak languages, and the features of originality inherent in each language. So, in the Karakalpak language, there is an address of a woman in relation to men, older and younger than her husband: *kaynaga* and *kaynym*. The same principle of research can be extended to the study of class titles, which left a noticeable mark in the vocabulary of both languages, and other semantic categories of personal nouns.

N.A. Baskakov in relation to the Turkisms borrowed by the Russian language, in fact, determines the varieties of borrowings in relation to the results in the recipient language: 1) vocabulary, terminology and nomenclature included in the dictionary of the Russian literary language and in its terminological systems; 2) regional or zonal vocabulary, not included in the dictionary of the Russian literary language, used mainly in the language of works of art by local authors; 3) local borrowings functioning in the dialects of the Russian language and in the literary forms of speech of representatives of indigenous nationalities [10, pp. 13-14].

From our point of view, these stylistic-functional types of “introduction” of borrowings into the system of the recipient language can be extended to the interactions of other languages. It should only be added that in relation to the Russian language, one should also distinguish between borrowings in the general Russian language and in the language of the Russian-speaking diasporas of the CIS republics. So, not only in the oral speech of Russians in Uzbekistan, but also in their stable vocabulary, there are an extremely large number of Uzbek lexemes that are absent in the general Russian literary language [11].

From the classification of N.A. Baskakov follows that one of the ways of penetration of borrowings into the recipient language is works of art. Artistic works are a valuable source for studying borrowings of various types, since they actively reflect the interaction of languages and cultures [12]. The study of proper names in literary texts is a special, yet insufficiently developed area of onomastics - literary onomastics.

Regional or zonal vocabulary, not included in the dictionary of the Russian literary language, used mainly in the language of works of art by local authors, is associated with those layers of borrowings that in the theory of borrowings have many terminological designations: foreign inclusions, exoticisms barbarisms, realisms, and in relation to specific donor languages -

orientalisms, Turkisms, Uzbekisms, Karakalpakisms, etc.

Foreign inclusions must be differentiated from lexical borrowings that are fully assimilated in the recipient language, firmly included in the lexical-semantic system of the given language and are not perceived by native speakers as foreign, despite the not quite usual phonetic appearance of many such lexemes, for example: *arena, sandwich, screw, harvester, resort, leader, professor, kitchen, notebook, tunnel and more*. Inclusions are not only common nouns, but also proper names, in particular, anthroponyms.

The ratio of native and borrowed names clearly reflects extralinguistic factors and is changeable in time. «According to the material of the registry offices of the cities of Kazan and Mamadysh, by the middle of the 20th century there was a noticeable increase in names of Russian and Western European origin, with the displacement of two-part names of religious content. In the city of Mamadysh, the top ten most common names, in comparison with the city of Kazan, are dominated by names of Russian and Western European origin (*Marat, Renat, Lenar, Mars, Rafael* and etc).

At the end of the 20th century, the repertoire of the Tatar male personal name in the city of Kazan is distinguished by the diversity and diversity of genetic layers. In our opinion, this is due to economic, political, cultural ties and with the expansion of tourism development in the countries of the Middle East and the Caucasus. By 2000-2006, this trend towards diversity increases significantly. The frequency of the use of such male personal names as *Azamat, Kamran, Anar, Er Khan*, etc. Analyzing the repertoire of male personal names at the beginning of the 21st century, we find tendencies towards Europeanization and Asianization in large cities, as well as tendencies towards the enrichment of the Tatar name list due to new names and due to phonetic changes, the emergence of various phonetic variants of traditional male personal names.

In the name book of the city of Kazan at the beginning of the 21st century, we found a noticeable increase in the use of traditional male personal names of a religious nature, which is 9.3%: *Kərim* (2,04%), *Islam* (1,90%), *Islamnur* (1,90%), *Gabdelgaziz* (1,70%), *Gabdenur* (1,60%), *Məkhəmmət* (1,60%), *Məkhəmmətgali* (1,60%), *Nurməkhəmmətgali* (0,90%), *Səyfulla* (0,70%), *Gadbulla* (2,20%) and etc.

The study of Tatar male personal names and trends in their development led to the conclusion that the Tatar male personal name in urban and rural areas in different historical periods is subject to socio-political changes in different ways. The renewal of the Tatar naming system of the city is happening much faster <...> male personal names can be used to judge both social changes in the life of the people, and the social status, national self-determination of the named and naming. [13, pp. 21-22].

At present, the Uzbek language has a very significant proportion of names of Turkic origin (*Tolkin(oy), Ozod(a), Uyghurbek, Jalil, Istakboy(oy), Yoldoshboy, Lochin(oy), Ogabek(a), Uzbek Khan, Bolta, Boston, Abdal,*

Sayram (oy), Ulugbuvi, Ulug, Eran, Koraxon, Mergan, Merganoy, Utkir, Kirjigit, Orozbek, Orozgul, Karasuluy, Karakash, Botir, Jahongir).

However, the share of the Turkic lexicon in the formation of the modern anthroponymic model should be determined not only by personal names, but also by modern Uzbek surnames and patronymics, since patronymics of the Russian type appeared among Uzbeks in the 30s of the XX century and initially the patronymic and surname coincided. Through the processes of transnomination - the repetition of a personal name in a patronymic and surname - the share of Turkic names in the anthroponymic model of Uzbeks increases dramatically.

Another significant aspect of the nomination of persons, especially in the context of the interaction of cultures, is the gender distribution of names. Turkologists conducting research in the field of anthroponyms have always been interested in the features of male and female names in terms of the origin of names and their functioning. And in this case, a comparative study of male and female anthroponymics of Uzbeks and Karakalpaks is interesting.

Another aspect of the study of the names of a person is relevant: official and unofficial names in ethnically mixed families. According to Bondarenko E.S., in intercultural family communication, accompanied by code switching, some linguistic hybrids and internationalisms appear. This also applies to the emergence of so-called affectionate family nicknames [14, p.17]. From a historical point of view, as researchers note, Turkic surnames / Russians - come either directly from the name of a native of the Polovtsians, or Ouzo-Pechenegs in the environment, and more often - from the Golden Horde, or from a nickname given in a Russian environment by origin Turks – relatives [10, p. 9]. The same opinion is confirmed by N.A. Baskakov, believing that many of the modern surnames go back to the Turkic names of their bearers or to nicknames that are not related in origin to the Turks [10, p.5]. As a result, many surnames in Uzbekistan are interethnic, for example, *Akhmatov, Isaev, Kudashev, Mansurov, Muratov, Yusupov and etc.*

There are many mixed families in Uzbekistan, and over time, a peculiar kind of anthroponymic model has developed in Russian-Uzbek families: the name of a boy or girl is from the Russian personal name, and the patronymic and surname are from the Turkic, for example, *Svetlana Ibragimovna Khakimova, Andrey Niyazovich Akhmedov.*

One of the aspects of the nomination of persons associated with universal computerization and the introduction of the Internet into everyday life was the study of nicknames [15, pp. 114-119]. The processes of formation of these peculiar units of nomination combine the features of appellative vocabulary and anthroponyms and, of course, are distinguished by their originality in the Turkic languages.

Conclusions

Thus, within the framework of cognitive linguistics and

linguoculturology, the following aspects of the names of persons in the context of intercultural communication are relevant:

- a comprehensive study of anthroponyms and common nouns - names of persons;
- comparative study of anthroponymicons of culturally similar Turkic peoples (both synchronous and diachronic);
- the study of the names of persons in a literary text;
- study of the specifics of the names of persons in interethnic families;
- study of the gender distribution of names (male and female anthroponymicons);
- study of a new form of nomination of persons (nicknames).

REFERENCES

- [1] Bolotov V.I. Theory of proper names. Tashkent: NUU, 2003. p 98.
- [2] Nikonov V. A. Uzbeks // Systems of personal names among the peoples of the world. M.: Nauka, 1989.
- [3] Rasulova M.I. On the gender aspect of naming acts // Foreign philology. № 3. Tashkent, 2011. p. 81-86.
- [4] Galiullina G.R. Tatar anthroponymy in the linguo-culturological aspect: Abstract of the dissertation of Candidate of Philology Sciences. Kazan, 2007. P. 55
- [5] Abdurakhmanova A. A. Ways of nominating persons as a reflection of the linguistic picture of the world in the Uzbek and Russian languages: Abstract of the dissertation of Candidate of Philology Sciences .Tashkent, 2007. p.24
- [6] Bolotov V. I. Proper name. Common name. Emotionality of the text. Linguistic and methodological notes. Tashkent: FAN, 2001.
- [7] Zhuraeva I.A. Nominative functions of anthroponyms (on the material of English, Uzbek and Russian languages): Abstract of the dissertation of Candidate of Philology Sciences . Tashkent, 2012. p. 27.
- [8] Ufimtseva A.A. The role of vocabulary in human cognition of reality in the formation of a linguistic picture of the world // The role of the human factor in language. Language and picture of the world. M.: Nauka, 1988. p. 108-140.
- [9] Umarov A. Reflection of the Karakalpak vocabulary in the Russian text // Bulletin of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Nukus, 1977. № 1-2. p. 140-142.
- [10] Baskakov N.A. On Turkic lexical borrowings in Russian // Modern Turkology. № 4. M., 1983. p. 12-16.
- [11] Kodirova Nodira Ilyos kizi. Semantic and stylistic analysis of borrowings in the Uzbek and Russian languages in the latest period 1991-2001. On the material of newspapers and oral speech): Abstract of the dissertation of Candidate of Philology Sciences. Tashkent: NUUZ, 2001. p.22.

[12] Dospanova D.U. Foreign-language ornamentation of the text (on the material of Karakalpakisms of Russian-language prose): Abstract of the dissertation of Candidate of Philology Sciences . Tashkent, 2004. P. 25

[13] Khazieva G.S. Historical and linguistic analysis of Tatar male personal names: Abstract of the dissertation of Candidate of Philology Sciences. Kazan, 2007. p. 23.

[14] Bondarenko E. V. Intercultural family communication as a special type of communication: Abstract of the dissertation of Candidate of Philology Sciences. Volgograd, 2010. P. 22

[15] Vasenova E.V., Kuzbit A.O. Productive models of the formation of nicknames in French-speaking forums // At the intersection of languages and cultures. Topical issues of humanitarian knowledge. Kirov: NRG “University-Plus”, 2013. p. 114-119

МЎДЕНИЕТТЕРДІҢ ӨЗАРА ІС-ҚАТЫНАСЫ АСПЕКТІСІНДЕГІ АДАМДАР АТЫ

*Доспанова Д.У.¹, Абдуллаева С.Х.²

¹Мухаммад әл-Харезми атындағы Ташкент ақпараттық технологиялар университетінің доценті, Ташкент, Өзбекстан,

²PhD, Мухаммад әл-Харезми атындағы Ташкент ақпараттық технологиялар университеті, Ташкент, Өзбекстан,

*¹yarados@mail.ru,

²simela-66@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада өзбек және қарақалпақ тілдерінің тұлға аттары аспектісінде өзара әрекеттесу және өзара әсер ету мәселелері қарастырылған Антропонимия саласында татар тілімен байланыс орнатуға болады. Өзбек тілінде жиі кездесетін түркі тектес ерлер мен әйелдер есімдеріне мысалдар келтірілді.

Орыс әдеби тілінің сөздігіне енбеген лексика аймақтық лексика болып табылады және ол негізінен жергілікті авторлардың көркем шығармалар тілінде қолданылады. Бұл лексика шет тілдерден алынған кірме сөздер теориясында көптеген терминологиялық белгілерге ие болады: шетелдік қосындылар, экзотизмдер, варваризмдер, реалемадар, ал нақты донорлық тілдерге қатысты - түркізмдер, өзбекізмдер, қарақалпақизмдер т.б. Шет тіліндегі кірмелерді реципиент тілінде толық ассимиляцияланған, берілген тілдің лексика-семантикалық жүйесіне берік енгізілген, әдеттен тыс фонетикалық көрінісіне қарамастан, ана тілінде сөйлейтіндер «бөтен» деп қабылдамайтын лексикалық сөздерден ажырату ұсынылады. шет тілдерден алынған кірме сөздер ретінде жалпы есімдер ғана емес, сонымен қатар жалқы есімдер, атап айтқанда, антропонимдер, табылады.

Мақалада сипаттау, лингвомәдениеттану, салыстырмалы әдістер қолданылады. Жұмыстың қорытындыларының ғылыми маңыздылығы өзбек тіліндегі сөздерге қатысты антропонимикалық зерттеулерді

дамытуда жатыр. Зерттеу материалдарын университеттер мен мектептерде өзбек тілін оқыту тәжірибесінде қолдануға болады.

Тірек сөздер: номинация, антропонимдер, қабылданатын лексика, термин, шетел қосындылары, өзбекизмдер, қарақалпақизмдер, ұғым.

НАИМЕНОВАНИЕ ЛИЦ В АСПЕКТЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КУЛЬТУР

*Доспанова Д.У¹., Абдуллаева С.Х.²

¹доцент, Ташкентский университет информационных технологий
имени Мухаммада ал-Харезми, Ташкент, Узбекистан,

²доктор PhD, Ташкентский университет информационных технологий
имени Мухаммада ал-Харезми, Ташкент, Узбекистан,

*yarados@mail.ru,

²simela-66@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы взаимодействия и взаимовлияния узбекского и каракалпакского языков в аспекте наименования лиц. Также проводится параллель и татарским языком в области антропонимики. Приводятся примеры мужских и женских имен тюркского происхождения, которые можно часто встретить в узбекском языке. Лексика, не вошедшая в словарь русского литературного языка, это региональная или зональная лексика, и она используется в основном в языке художественных произведений местных авторов. Эта лексика связана с теми пластами заимствований, которые в теории заимствований имеют множество терминологических обозначений: иноязычные вкрапления, экзотизмы, варваризмы, реалемы, а по отношению к конкретным языкам-донорам – ориентализмы, тюркизмы, узбекизмы, каракалпакизмы и т.д.

Предлагается дифференциация иноязычных вкраплений с лексическими заимствованиями, полностью усвоенными в языке-реципиенте, прочно вошедшие в лексико-семантическую систему данного языка и не осознаваемые носителями языка как «чужое», несмотря на не вполне обычный фонетический облик многих таких лексем, и в качестве вкраплений выступают не только имена нарицательные, но и имена собственные, в частности, антропонимы. В статье использованы описательный, сравнительный, семантический методы исследования. Научная значимость выводов работы заключается в разработке антропонимических исследований, касающихся заимствований в узбекском языке. Материалы исследования могут быть применены в практике преподавания узбекского языка в вузах и школах.

Ключевые слова: номинация, антропонимы, заимствованная лексика, термин, иноязычные вкрапления, узбекизмы, каракалпакизмы, концепт.

Статья поступила 10.09.2022

UDC 81.37
SRSTI 16.21.51
DOI 10.48371/PHILS.2022.66.3.005

THE RELEVANCE OF THE STUDY OF THE THEORY OF INDIRECT COMMUNICATION IN LINGUISTIC SCIENCE

*Dusekova K.K.¹, Kaldybekova N.B.²

¹Doctor of Philology, Professor, Eurasian National University named after
L. N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan,

²1st year PhD student, Kazakh Ablai Khan University of International
Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan,

*¹ e-mail: kuliash@yahoo.fr

²e-mail: nazerkekaldybekova.13@gmail.com

Abstract. This article is devoted to the phenomenon of studying indirect communication. A brief review of authors involved in this issue is presented. Also three types of indirect communication are applied, which are indirect communication, indirect message, indirect influence.

In this work, as a basis, the definition proposed by V.V. Dementiev is used. Indirect communication is understood as meaningfully complicated communication, in which understanding of statement includes meanings that are not contained in statement itself, and requires additional interpretive efforts from the addressee.

The relevance of study and its scientific novelty is justified by increasing interest in this issue at interdisciplinary level and an attempt to combine the views of representatives of different branches of knowledge on this issue.

The purpose of this publication is to determine the extent of research into theory of indirect communication in linguistic science.

The research uses the following research methods: distributional analysis, contextual analysis, discursive analysis, component analysis, linguo-cognitive analysis.

The practical significance of the study is determined by the possibility of studying indirect communication on the basis of different language pairs in subsequent scientific research. The main provisions of the article, the results of the study and general conclusions can serve as the basis for scientific work on the study of the characteristics of indirect communication in different languages and cultures.

The study of indirect communication leads to such general philosophical problems as origin and essence of language, human knowledge of the world. Thus it should be concluded that there are many meanings that are implicitly conveyed by speech units of various levels.

It can be stated that diverse forms of indirect communication allow addressees to realize various kinds of communicative intentions by

characterizing it as a universal form of communication, which predetermines further prospects for theoretical research in this area.

Keywords: communication, indirect communication, implicitness, speech acts, indirectness, addressor, intention, message.

Basic provisions

The problem of transmission and interpretation of communicative meanings, which has become the focus of linguistics in recent decades, has become the reason for intensive study of the phenomenon of indirect communication.

Following V.V. Dementiev, we believe that "the most significant language category is indirect communication, which is also one of the most significant communicative and speech categories" [1], since any form of speech communication contains elements of indirect communication.

Before proceeding to the study of the theory of indirect communication, first of all, we should consider the term "communication", which is defining in this direction.

Introduction

Communication in its first Greek form (*koinonia*) and Latin translation (*communio*) meant participation in some joint business, but mainly and to the greatest extent - in some kind of political union, as A. Toynbee writes [2]. The word communication meant communication, living together and, one might say, from ancient times expressed the very essence of the concept of society. Forming their idea of society, ancient thinkers turned to it, constructing an ideal "commune" and taking a small colony emerging in a new place as a historical prototype [3].

In the XX century, new concepts arise: "*communication*" (precisely as a scientific concept), "*verbal communication*", "*communicative action*", "*communicative behavior*", "*communicative revolution*", etc., drawing their original meaning from behavioral studies and psychologically interpreted practice [4].

Decription of material and methods

G. M. Andreeva, for example, defines communication as one of the three sides of the communication process. The author characterizes communication through three interrelated aspects: as *communication*, or the process of transmitting information, as *interaction*, or interaction of subjects, communication with each other, and as *perception*, or communication as reception [5].

M. Yu. Kovalenko offers the following description of the communication process. He argues that "communication as a process is an exchange of semantic information between people, in which a message or signal in the form of signs or symbols arranged in a particular way that transmitted

intentionally, accepted in accordance with certain rules, regardless of whether this process produces the desired result". The sender (source, communicator), message, channel, and recipient of information are among the fundamental components of communication identified by the author [6]. Communication can be modeled as an intersubjective process, sometimes known as a "subject-subject relation" (S-S). But in this case, we assume that in response to any information that is sent, there is the response that will come. G.M. Andreeva, as well as A.A. Leontiev, defines communication not as a process of one-way transfer of information, but as a process of information *exchange* between the *subjects of communication* [5].

We, in turn, understand communication as the exchange of certain information between communicants, and communication as the exchange of ideas and information for mutual understanding.

In the scientific literature, the following types of communications are distinguished: linguistic and speech, verbal/non-verbal; visual, tactile, olfactory, communication using gestures and facial expressions; communication using various signaling systems, direct/indirect communication, etc. For all its types, communication is considered to have taken place if the transmitted information is understood and appropriate actions are taken on it.

We used the idea that when the plan of the statement's content and the plan of expression are aligned, or when the content structure of an utterance, the meaning is equal to the meaning, the plan of the statement's content, expressed by the meanings of the components of the statement (words, grammar, etc.) recorded in the dictionary, coincides with the final communicative meaning, direct communication occurs [1]. Such utterances are explicit speech acts; they immediately indicate the speaker's intention. During direct communication, the message is primarily conveyed through words that must be translated literally.

The term "direct communication" is used to distinguish itself from "indirect communication". The conflict between the two modes of communication is actually the opposition between the speech phenomenon and the communicative phenomenon, which is completely mirrored in political language.

The origins of the study of indirect communication originate in the anthropocentric paradigm of language, which taken in the theory of speech activity by A.A. Leontiev, which, in turn, was supplemented by the theory of speech genres by M.M. Bakhtin, A. Wierzbicka and the theory of speech acts by J. Austin, D. Searle, G.P. Grice. It is important to note that from the theory of speech acts, namely from the theory of indirect speech acts, came the school of indirect communication and the theory of persuasion (J. Lakoff's term).

Further, within the framework of the theory of indirect communication, there were written works of such linguists as I. N. Borisova, I. T. Vepreva,

E. G. Grigorieva, T. A. Gridina, V. V. Dementiev, A. V. Malgozhata Kita, V.P. Moskvina, E.V. Omelchenko, I.I. Pribytok, L.N. Saakyan, K.F. Sedov, S.S. Takhtarova, K.S. Shilikhina and other specialists.

In the works of the following authors, various aspects of the planned indirect communication were considered: the problem of obscenity (V.I. Zhelvis), sociolinguistic and psycholinguistic factors of generating and interpreting indirect communication (I.N. Borisova), indirect message (S. Dönninghaus), indirect influence (A. Yu. Belyaeva, A. V. Olyanich, K. F. Sedov, A. G. Pospelova and E. N. Shustrova), indirect communication (S. N. Plotnikova).

Most of the authors, both Russian and from "near and far abroad", who represent very different research areas and schools (draw on the provisions of different related sciences and use different terminology), understand the study of indirect communication as one of the most relevant areas of linguistics" [7].

Discussion

The study of indirect communication leads to such general philosophical problems as the origin and essence of language, human knowledge of the world. Researchers of indirect communication come to the conclusion that there is an endless number of meanings conveyed by speech units of various levels in an implicit manner [2].

Today, the problem of indirect communication is still relevant in linguistics, although in some ways it is solved by old methods, and in some ways - of course - in a different way. This is clearly seen, for example, in the number of works (including dissertations) directly devoted to indirect communication.

The study of the concept of "*indirect communication*", which rapidly burst into linguistic everyday life [8], is a promising direction of research not only of speech, but also of language, it is theoretically significant and practically necessary, since it is the linguistics of a person with his emotions, addictions, mistakes [8].

We employ V.V. Dementiev's definition in our work. Our proposal is to define indirect communication, in the words of the scientist, as meaningfully complicated communication, in which the understanding of the statement includes meanings that are not contained in the statement itself, and requires additional interpretive efforts on the part of the addressee [1]. This paradigm of communication is interactional, according to which "interaction situated in the socio-cultural conditions of a given scenario" [1] is its main principle. Instead of the formula laid down by U. Eco: "*I say - you understand*", another one is used: "*we are mutually attempting to understand one another*". In this case, communication is carried out not in the form of a translation or manifestation of intention, but as a demonstration of meanings, not necessarily intended for recognition

and interpretation by the recipient. Any form of behavior - action and inaction, speech and silence in a certain situation can be communicatively significant [1].

Indirect communication as an interdisciplinary and multifaceted phenomenon was considered in a number of scientific disciplines under different names: *implicitness, implicates, speech implicatures* (according to the terminology of G.P. Grice), *euphemisms, indirect speech acts, tropes, ironic statements, "games"* (according to E. Bern), *occasional formations, speech creation, implicit speaking* (according to M.M. Bakhtin), *speech fencing (hedging, according to J. Lakoff), etc.*

It is important to note that, as a result, the study of indirect communication is actively being developed in accordance with cognitive linguistics: it is connected to a particular kind of human thinking, to put it another way, implicitly; additionally, it is studied in the context of the phenomenon known as "hedging," which J. Lakoff defines as words or phrases that serve to distance themselves from a direct statement and present things ambiguously. The complex of "hedging" means includes all possible methods of arriving at a non-categorical conclusion (uncertainty, understatement, mitigation, etc.). In political disputes, when "reframing" (refocusing, shifting attention) is achieved by utilizing oblique, evasive phrases, this perspective enables us to understand indirect communication as a tool for manipulation and mystification. As a result, in order to manipulate and distance the audience, indirect communication is utilized as a speech technique [7].

It should be clarified that we rely on the idea of planned indirect communication when evaluating the intricacies of how language is used for indirect communication. As V. V. Dementiev notes, the planned indirect communication is used consciously, as a technique aimed at programming the interpretation of the addressee in the direction desired by the addresser [1]. In other words, in the planned indirect communication, the content complexity and additional interpretive efforts of the addressee are the result of the communicative-pragmatic choice of the units of speech interaction by the addresser [1].

In our opinion, the main elements of indirect communication are the indirect way of transmitted information, the unpredictability of reactions, the uncertainty of the communicative intentions of the speakers.

As we know, situations of indirect communication are typologized depending on the situation of communication.

In this case, it is fair to recall what functions of language and speech dominate in linguistics. Of course, the foundation is made up of the functions laid down by R.O. Jakobson: expressive, communicative, poetic, metalinguistic, conative, phatic, related to the author's communicative model. Following V.V. Vinogradov, we believe that language performs "three most important social functions: communication, message and influence"[9]. To

implement these functions, both direct and indirect language means can be used, so we can talk about three types of indirect communication: *indirect communication, indirect message, and indirect influence*.

Results

V.V. Dementiev believes that some forms of indirect communication are initially set on a language game, aimed at game communication. In this case, the interpretation of the statement is predetermined (directed, programmed by the addresser), and creativity is a mandatory property of indirect communication. The exceptionally wide use of aspects of indirect communication, indirect influence and indirect message in the language game makes the language game a reliable highly informative material for the study of indirect communication, prompting those aspects that cannot be distinguished on other material [1].

However, it is important to note that human communication consists not only in the interaction of linguistic personalities for the purpose of transmitting, receiving, exchanging information, but also in one form or another of influencing the emotions and behavior of the interlocutor, i.e. verbal dominance aimed at capturing the intellectual, emotional and behavioral field of the opponent's activity.

In this regard, since political communication has always been distinguished by the use of means to veil communicative intentions, it remains the area where indirect communication dominates.

The linguistic means that implement *indirect message* include a number of means of the lexical and grammatical level. At the lexical level, the means of indirect communication are euphemisms and metaphors.

The task of metaphors is to minimize the responsibility of the speaker, simplify the perception of the message, by presenting a ready-made image that makes it more expressive and visual, evokes emotions. Additionally, an interactive role of smoothing down the most harmful political utterances is carried out by the metaphor [10].

Euphemisms have a positive emotional connotation, thereby softening an unpleasant situation, obscure and cover up unsightly phenomena of life or immodest thoughts and intentions [11]. So, for example, D. Trump is usually straightforward, expressing his position, but even he sometimes uses phrases, the purpose of which is to soften the content of the statement.

There are four directions in the study of indirect impact: *indirect speech acts, implicitly conveyed meanings, the study of the sociolinguistic aspect of indirect impact, and research on artistic style*. Direct and indirect speech acts are related to semantic domain of the utterance.

Indirect speech acts implicitly express the content of the message, and are also used as a way of pragmatic influence on the addressee.

In addition, indirect impact is associated with such a concept as *implicitness*. Implicit statements contain information that is not expressed

directly or explicitly, it is implied by the addresser, and its decoding requires additional efforts on the part of the addressee.

B. Johnson's video message dedicated to the 80th anniversary of the outbreak of World War II, which he posted on Twitter on September 1, 2019.

Eighty years ago, Hitler invaded Poland and triggered the Second World War. As Poles defended their country against the Nazi onslaught, Soviet forces attacked them from the east, trapping Poland between the hammer of fascism and the anvil of communism. Yet the Polish people never succumbed to tyranny...

[<https://twitter.com/10DowningStreet/status/1168073681010081792?s=20>].

Johnson, in his speech, actually equates the actions of the Soviet army with the actions of the fascists: "...Soviet forces attacked them from the east, trapping Poland between the hammer of fascism and the anvil of communism", creating the image of a country - a tyrant: "Polish people never succumbed to tyranny".

Information is focused on achieving a specific goal, which is to influence the addressee and change his behavior in the process of communicative interaction. This kind of information is an effective means of influence in the sphere of politics, since, by decoding hidden information, the addressee becomes involved in the logic of reasoning and may falsely consider the conclusions drawn as his own.

The linguistic means of *indirect influence* include the means of *hedging*. This phenomena is linked to certain words and idioms, the purpose of which is to make the message sound more delicate. Its use in political speech results from the speaker's wish to temper his evaluation of any events or objects, disagree with the audience's viewpoint, and lessen responsibility for his statement in circumstances when the use of overly categorical judgements is unacceptable.

B. Johnson replaced T. May in the chair of the head of government. Eurosceptic B. Johnson is determined to withdraw Britain from the Europe Union, however, even he tries to sound uncategoryal:

I believe that would be a disastrous mistake that would lead to permanent and ineradicable feelings of betrayal. We cannot and will not let it happen.

[<http://www.ukpol.co.uk/boris-johnson-2018-speech-on-brexite/>].

Conclusion

In conclusion, it can be noted that the interdisciplinarity of studies of the theory of indirect communication, its definition and functioning remain not fully explored. In modern linguistic knowledge, this category has not yet received a comprehensive study.

The study of indirect communication raises a number of philosophical issues, including the origin and essence of language, as well as human

awareness of the universe. As a result, it should be argued that speech units of varying levels implicitly communicate a variety of meanings.

The prospect of investigating indirect communication on the basis of different language pairings in future scientific research determines the study's practical value. The primary points of the article, as well as the study's findings and general conclusions, can be used as a foundation for further research into the peculiarities of indirect communication in other languages and cultures.

At the same time, it can be stated that the functionally diverse forms of indirect communication allow speakers to realize various kinds of communicative intentions and characterize it as a universal communication strategy, which predetermines further prospects for theoretical studies of the comparative direction.

REFERENCES

- [1] Dementiev V.V. Indirect communication: monograph. M.: Gnosis, 2006. 376p.
- [2] Toynbee A. Comprehension of history / A. Toynbee. M.: Iris-Press, 1991. 360p.
- [3] Plato. The laws. - M.: Thought, 1999. P. 450
- [4] Nazarchuk A. V. The teaching of Niklas Luhmann on communication / A. V. Nazarchuk. M.: Ves Mir, 2012. P. 23-26
- [5] Andreeva, G. M. Social psychology: textbook. allowance / G. M. Andreeva. M.: Aspect Press, 2016. Pp. 120–145
- [6] Kovalenko, M. Yu. Communication Theory / M. Yu. Kovalenko, M. A. Kovalenko. M.: Yurayt, 2016. 466 p.
- [7] Direct and indirect communication: Sat. scientific works / ed. V. V. Dementieva. Saratov: College, 2003. 354 p.
- [8] Shakhovskiy V. I., Ionova S. V. [Review] // Stylistyka. 2004. No. 13. S. 372–383. Rec. on the book: Direct and indirect communication / ed. V. V. Dementiev. Saratov: College, 2003. 354 p
- [9] Vinogradov V.V. Stylistics. Theory of poetic speech. Poetics. M., 1963
- [10] Chudinov, A.P. Metaphorical mosaic in modern political communication: Monograph / Ural. state ped. un-t. Yekaterinburg, 2003
- [11] Larin B.A. History of the Russian language and general linguistics. M., 1977. P. 125-149

ТІЛ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ ЖАНАМА КОММУНИКАЦИЯ ТЕОРИЯСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

*Дүйсекова К.К.¹, Қалдыбекова Н.Б.²

¹ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан,

²1-курс докторанты, Абылай хан Қазақ халықаралық қатынастар және
әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан,

*¹ e-mail: kuliash@yahoo.fr,

²e-mail: nazerkekaldybekova.13@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақала жанама коммуникацияны зерттеу мәселесіне арналған. Осы мәселемен айналысқан авторлар көзқарастарына шолу ұсынылады. Сондай-ақ жанама коммуникацияның жанама байланыс, жанама хабар, жанама әсер секілді үш түрі қарастырылады.

Берілген жұмыста, негіз ретінде В.В. Дементьев ұсынған анықтама қолданылады. Жанама коммуникация мәлімдеменің өзінде қамтылмаған мағыналарды қамтитын және адресат тарапынан қосымша түсіндіру талпынысын талап ететін мағына жағынан күрделі коммуникация деп түсініледі.

Бұл зерттеудің өзектілігі және оның ғылыми жаңалығы осы мәселеге пәнаралық деңгейде үнемі өсіп келе жатқан қызығушылықпен және жанама коммуникация мәселесі бойынша әртүрлі білім салалары өкілдерінің көзқарастарын біріктіру әрекетімен негізделеді. Жанама байланыс, жанама хабар және жанама әсер аспектілері қамтылған тілдік материал жанама коммуникацияны зерттеуді, басқа материалдан анықтай алмайтын сенімді жоғары ақпараттық материал етеді.

Бұл мақаланың мақсаты – лингвистика ғылымындағы жанама коммуникация теориясының зерттелу деңгейін анықтау.

Берілген жұмыста келесі зерттеу әдістері қолданылады: дистрибутивтік талдау, контекстік талдау, дискурстық талдау, компоненттік талдау, лингвокогнитивтік талдау.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы кейінгі ғылыми ізденістерде жанама коммуникацияны әртүрлі тілдік жұптардың материалы негізінде зерттеу мүмкіндігімен анықталады. Мақаланың негізгі ережелері, зерттеу нәтижелері және жалпылама қорытындылары әртүрлі тілдер мен мәдениеттердегі жанама коммуникацияның сипаттамаларына арналған ғылыми еңбектерге негіз бола алады.

Жанама коммуникацияны зерттеу тілдің шығу тарихы мен маңызы, адамның дүниені тануы сияқты жалпы философиялық мәселелерге әкеледі. Бұдан әр түрлі деңгейдегі сөйлеу бірліктері арқылы жасырын түрде берілетін байланыс түрлері көп деген қорытынды шығару керек.

Жанама коммуникацияның түрлі формалары сөйлеушіге коммуникативті ойын жүзеге асыруға мүмкіндік береді және оны

коммуникацияның әмбебап нысаны ретінде сипаттайды, бұл осы саладағы теориялық зерттеулердің болашақ даму деңгейін айқындайды.

Тірек сөздер: коммуникация, жанама коммуникация, жасырындылық, сөйлеу актілері, жанамалық, адресант, ниет, хабарлама.

АКТУАЛЬНОСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕОРИИ НЕПРЯМОЙ КОММУНИКАЦИИ В ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ НАУКЕ

*Дуйсекова К.К.¹, Калдыбекова Н.Б.²

¹д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан,

²докторант 1-курса, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан,

*¹ e-mail: kuliash@yahoo.fr,

²e-mail: nazerkekaldybekova.13@gmail.com

Аннотация. Настоящая статья посвящена феномену изучения непрямо́й коммуникации. Представлен краткий обзор работ авторов, занимавшихся данной проблематикой. А также рассматриваются три разновидности непрямо́й коммуникации: непрямо́е общение, непрямо́е сообщение, непрямо́е воздействие.

В работе качество базового определения использовано определение, предложенное В.В. Дементьевым. Непрямо́я коммуникация понимается как содержательно осложненная коммуникация, в которой понимание высказывания включает смыслы, не содержащиеся собственно в высказывании, и требует дополнительных интерпретативных усилий со стороны адресата».

Актуальность настоящего исследования и его научная новизна обосновывается всевозрастающим интересом к данной проблематике на междисциплинарном уровне и попыткой объединения взглядов представителей разных отраслей знания на проблему непрямо́й коммуникации. Широкое обыгрывание аспектов непрямо́го сообщения, непрямо́го воздействия и непрямо́го общения делает языковой материал надежным высокоинформативным для исследования непрямо́й коммуникации, «подсказывающим» те аспекты, которые не могут быть выделены на другом материале.

Целью данной публикации является определение степени исследования теории непрямо́й коммуникации в лингвистической науке.

В данном исследовании используются следующие методы исследования: дистрибутивный анализ, контекстуальный анализ, дискурсивный анализ, компонентный анализ, лингвокогнитивный анализ.

Практическая значимость исследования определяется возможностью изучения непрямо́й коммуникации на материале разных языковых пар в последующих научных исследованиях. Основные

положения статьи, результаты исследования и общие выводы могут служить основой для научной работы по изучению особенностей не прямой коммуникации в разных языках и культурах.

Изучение не прямой коммуникации выводит на такие общеполитические проблемы, как происхождение и сущность языка, познание мира человеком. Из этого следует сделать вывод о том, что существует множество смыслов, передаваемых имплицитным образом речевыми единицами самых разных уровней.

Можно констатировать, что многообразные формы не прямой коммуникации позволяют адресантам реализовать разного рода коммуникативные намерения и характеризуют ее как универсальную форму общения, чем и предопределяются дальнейшие перспективы для теоретических исследований в этом направлении.

Ключевые слова: коммуникация, не прямая коммуникация, имплицитность, речевые акты, косвенность, адресант, намерение, сообщение.

Статья поступила 09.03.2022

UDC 81'33

SRSTI 16.31.02

DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.006

TECHNOLOGY FOR PREPARING A DIALECTOLOGICAL INTERNAL NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Zhanabekova A.A.¹, Kozhakhmetova A.K.², *Tlegenova G.B.³

¹Head of the Department of Applied Linguistics at the A. Baitursynov
Institute of Linguistics, Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan,

²PhD student, Junior Researcher of Department of Applied Linguistics at the
A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan,

³PhD student, Researcher of Applied Linguistics at the A. Baitursynov
Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan,

¹e-mail: aiman_miras@mail.ru, ²e-mail: akony_8484@mail.ru,

³e-mail: gulden_20.88@list.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-6199-7444>

²<https://orcid.org/0000-0003-3783-3199>

³ <https://orcid.org/0000-0001-9842-3324>

Abstract. The article deals with the world experience of creating a dialectological corpus. The introduction of the dialect corpus into the national corpus of the Russian language on the materials of oral speech, the problems of phonetic transcription and their spelling, the development of prosodic notation and methods of automatic morphological analysis of dialect usage.

The main purpose of the article is to describe the development of the dialectological corpus of the Kazakh language on the basis of the world's experience in creating a dialect corpus and ways to improve it.

Dialectological corpus is necessary for researchers of the language to simplify and speed up research required for scientific articles, monographs and dissertations.

The article uses methods of review, description, narrative, analytical analysis, algorithmic programming in developing the dialectological division of the National Corpus of the Kazakh language, studying applied works in world linguistics in this area.

In conclusion, it should be noted that in the corpus both standardized words of the literary language and words of dialect character should be divided primarily into roots and affixes. In the dialectal corpus, a dictionary of dialect keywords is created in the same way, which is placed in the corpus database. The second stage of morphological analysis, the second part of the word forms, consists in dividing the suffixes into morphemes and labeling them according to their grammatical nature. At the same time, the dialect word forms in the dialect corpus must also be subjected to morphological analysis.

In the future, it is planned to record oral language materials from the regions into a dialect corpus and include them in the corpus. The article gives recommendations for organizing the work in accordance with this goal. This increases the value of the work.

Keywords: dialect, dialect corpus, contextual editor, analyzer, internal corpus, metamarkup, Regional Dictionary, metadata.

This article BR11765619 was published as part of the program-targeted research work «Development of the national corpus of the Kazakh language as an information-innovation base of the state language: a scientific-methodological Internet resource».

Basic provisions

Traditionally, the study of folk dialects was conducted mainly in the linguogeographical aspect. According to this approach, dialectologists first of all studied the structural features of dialectal speech that distinguish one dialect from another: the sound structure of dialects, their grammatical features, vocabulary. However, in the second half of the XX century – the beginning of the XXI century, communicative, cognitive, linguocultural approaches to the study of dialectal speech in dialectology gradually began to strengthen (V.E. Goldin, T.A. Demeshkina, E.L. Berezovich, A.A. Kamalova and L. As a result of the work of A. Savelova, T.V. Makhracheva and others). Linguocultural phenomena, such as oral literature, rituals and systems of customs, preserve and convey long-established worldview and worldview elements in a symbolic generalized and aesthetically processed form, representing a cultural tradition rather than its diachronic section, and then relevant ethnocultural information

through modern dialectical speech. elements of other semiotic systems that coexist in a certain society and in the minds of its representatives can also be objectified in the form of actual knowledge. Here the study of folk dialects from the linguistic and cultural point of view is an urgent task of modern dialectology.

Introduction

A dialectological corpus should serve the study of local language features in a linguistic-structural and speech-discursive way. At the same time, dialectological corpora in other countries usually record conversations (audio, video) in the local language and place the audio recordings and their transcripts (text) in the corpus database. Because local differences are observed not only at the level of vocabulary (words), but also at the level of local discourse. While lexical features represent the vocabulary of which local discourse consists, grammatical variation and contextual use, prosodic pronunciation and the pragmatic meaning of this lexical resource in communication differ in local colloquialism. Therefore, local differences in the national language are reflected in the dynamics of linguistic units. At the same time, the local linguistic features of the natural language are manifested not only in the registered words, i.e., dialects given in dictionaries, but also in conversations in everyday communication. At the same time, dialectological corpuses have been recorded in languages from local discourse and compiled into a corpus database. Such local conversations not only reflect the peculiarities of speech in the vernacular, but also reflect culture, worldview, and mentality. After all, language is the only tool that reflects the worldview of a nation, a local country.

Material and research methods

The article uses methods of review, description, narrative, analytical analysis in the study of applied work in the field of world linguistics in the development of dialectological division of the national corpus of the Kazakh language. We rely on the method of algorithmic programming in the technology of dialectological corpus development.

The research material is taken from the register dictionary “Regional Dictionary” of the National Corpus of the Kazakh language, illustrative materials of the “Explanatory Dictionary of the Kazakh Literary Language”.

Literary review

In any language, local features are a way of enriching the vocabulary of that language as a branch of a literary language. Because ethnic mixing and territorial boundaries do not affect the national language. Because such relations are established in different regions of the language of one people, the presence of regional peculiarities has become a natural phenomenon. It is not to say that even poets and writers do not use regional features at all.

The peculiarities of the local language in the Kazakh language belong to one of the well-studied areas. S. Amanzholov [1], O. Nakysbekov [2], Sh. Sarybaev [3], etc. are studied in the works of scientists. The peculiarities of the local language, which became a subject of research since the 1930s, were also considered at the level of candidate and doctoral dissertations. Special regional expeditions were organized, and the peculiarities of the western, eastern, southern, and northern regions of Kazakhstan were determined. In addition, the subject of research was the language of the diaspora Kazakh in other countries, Karakalpak, Chinese, etc. The linguistic features of the Kazakhs have been studied. The oral discourse recorded during the expeditions was recorded, and these texts were described by lexical, phonetic, and grammatical levels. Thus, former Soviet dialectological features were derived from both spoken language and regional writing.

Recordings of local language conversations are taken from different speech situations, different environments, and different types of speech. All types of linguistic communication provide information about the characteristics of the language, worldview and culture of the local country. The study of dialect speech in Russian linguistics began to be actively pursued in the late twentieth and early twenty-first centuries. In this case, Kachinskaya I.B. [4, p.57], [5, p. 245], Letuchiy A.B. [6, p. 215], [7, p. 114], Sichinava D.V. [8, p. 58] and others. The works of scientists can be named. Scientists write about the importance of studying dialect speech: "Dialect speech (stories of dialect speakers, everyday communication in dialect, dialogues of villagers with representatives of other socio-cultural environment) is the most important translator of traditional folk culture. If such linguacultural phenomena as oral folklore, rituals and ceremonies, represent cultural tradition rather in its diachronic section, preserving and transmitting in a symbolically generalized and aesthetically processed form the elements of worldview and world understanding that have developed over time, the actual ethno-cultural information (the modern picture of the world of traditional folk culture speakers) is represented primarily by modern dialect speech, in which, as actualized knowledge, there can also be the In this regard, the linguacultural study of folk accents is an urgent task of modern dialectology [9].

Thus, when local features of the national language are recorded in spoken language, one can observe the pragmatic and worldview and mentality of the interlocutors. From this point of view it is necessary not only to fix local features in the language (i.e. to mark the vocabulary in dictionaries), but also to record them on an audio tape and collect them in a database. This allows for a deeper understanding of the peculiarities of local speech in the natural language and the character of the people of the region. The dialect-representative corpus is a source of structural, communicative, cognitive, linguacultural research of the local spoken language. For example, the Saratov dialectological corpus, created by the Saratov State University named after N.G. Chernyshevsky, is specifically created as a source of the above research.

This corpus contains records of rural conversations in the local language. This dialectological corpus consists of three subdivisions. The first is the dialect of the village Belogornoe in the Saratov region of the Volga District, the second is the dialect of the village Zemlyanoy Khutor in the Atchара district, and the third is the dialect of the village Megra in the Vytegorsky district of the Vologda Region. This dialectological corpus contains extralinguistic data, as well as conversations from local audio recordings. For example, they include video illustrations, maps, drawings, photographs, geographical information, historical information about the region, etc. They are continuously placed in the corpus in the form of an information chain.

In the Saratov dialectological corpus, audio recordings of speeches are stored in three forms: 1 – audio recording, 2 – symbolic record/text of the audio recording, 3 – as a dedicated text module.

According to the developers of the corpus, the text of the recorded audio recordings is written close to the orthographic norm, but the lexical and grammatical features of the local language are preserved. For example:

Вот это у нас образа/ оне называются старообрядческие/ поморские/ вот наша вера какая/ мы не монашки/ мы не какие поповцы/ и не это... вот оне эти вот/ монашки-ти/ оне... как сказать... оне... тоже беспоповцы/ но... у них брак/ и считается за грех/ оне называются безбрачные// оне вот доживают/ до шестьдесят лет/ женищина/ если с мужчиной живет/ это было раньше/ и у них закон такой/ доживают до шестьдесят лет/ она сносит кануны/ и говорит/ вот/ Ваня там или Вася/ всё/ я больше прекращаю с тобой жизнь жить/

The genre and title of the audio recording are listed on the corpus tag. For example, audio recordings of stories, fairy tales, proverbs, songs, etc. The theme is family, religion, nature, history, etc. The developers of the corpus have numbered their types (#25@1) to identify a given genre and thematic group. From the materials given, it provides metatextual information in the form of a series of linguistic (morphological) definitions. For example:

#25@1ну {ну(ну)=PART} <...> когда {когда(когда)=ADV/ CONJ} стало {стать(стать)=V,сов=изъяв,прош,ед,сред} мне- {я(я)=S-PRO,ед,од=дат} годов {год(год)=S,муж,неод=мн,ро д=*} шестнацать {шестнадцать(шестнадцать)=NUM=им} или {или(или)=CONJ} пятнадцать {пятнадцать(пятнадцать)=NUM=им}/ это {это(это)=PART} уже {уже(уже)=ADV} пошла {пойти(пойти)=V,сов=изъяв,прош,ед,жен} мода {мода(мода)=S,жен,неод=ед,им} панталоны {панталоны(панталоны)=S,жен,неод,мн=вин} белые {белый(белый)=A=мн,вин,неод} с {с(с)=PR} кружевами {кружева=S, сред, неод, мн=твор} // <...> и {и(и)=CONJ} нижние {нижний (нижний) =A=мн, вин, неод} юбки {юбка (юбка)=S, жен, неод=мн, вин} белые {белый (белый) =A=мн, вин, неод} // <...> чтобы {чтобы (чтобы)=CONJ} немного {немного (немного) =ADV} / из-под {из-под(из-под)=PR} п латъев {латъе(латъе)=S,сред,неод=мн,род} <...> видать {ви-дать(видно)=PRAEDIC=*}

было {быть(быть)=V,несов=изъяв ,прош,ед,сред} // и {и(и)=CONJ}
 начали {начать(начать)=V,сов =изъяв,прош,мн} уже {уже(уже)=ADV}
 юбки {юбка(юбка)=S, жен,неод=мн,вин} –то {то(то)=PART}
 короткие {короткий(кор откий)=A=мн,вин,неод} носить {носить(носить)
 =V,несов=инф}/а+то {ато(ато)=CONJ} раньше {раньше(раньше)=ADV} –
 то {то(то)=PART} не {не(не)=PART} были {быть(быть)=V,несов=
 изъяв,прош,мн=*} // @1#25

The provision of subject, genre codes in the audio text allows the user to search by this designation.

Each text contains 3 metatext modules. These are: 1) textual metaphor (information about informants, time of the text, place of the text, situation of communication, recipients of the conversation, topic of conversation (pre-Soviet, revolution, Civil War, collectivization, Great Patriotic War, postwar Soviet era, post-Soviet period; 2) informant biography; 3) illustrative module (photo informant, photo illustrations, associated with the received text).

In the Saratov dialectological corpus, these metadata and lexicomorphological notations are entered into the search system and work as a single software service. The texts obtained in the corpus text base reflect the everyday life, history, mentality, and worldview of the local inhabitants of the recorded area [10].

The audio recordings recorded in the Saratov corpus were thematically large macro groups on the topics of household, home, everyday life, and religion. On the materials of the Saratov corpus, researchers of dialectology, discourse, oral speech, stylistics, linguistics, cognition, and linguacultural studies use language as a source according to their goals. Scholars conduct various studies, considering dialectological corpora of other countries from different angles. For example, on the basis of the dialectological corpus, researchers were able to identify psychological and attitudinal differences between urban and rural life, rural life skills, understanding, life, consciousness, speech, etc. revealed cognitive, cultural, religious, linguistic features. He created a model of rural-urban confrontation.

One of the most pressing issues is the creation of the dialect corpus of the Tomsk dialectological school, which studies the Siberian prose. The importance of this project is not only for the internal use of the school, but also for the scientific community. The introduction of the achievements of machine linguistics in the study of the Tomsk State University it began in the 80's and 90's of the last century under the leadership of Rakov. In 2010, the first steps of the Tomsk Dialectic Corpus (TDC) were made on the idea of E.A. Yurina. At first, field records were scanned and the graphical principles of oral communication were taken into account. However, it remained in the form of a sketch and the work was not carried out. Later, it was reopened on the initiative of young philologists.

The Tomsk dialect corpus is considered lexically and contextually. The textual Tomsk dialect corpus required a new type of notation, reflecting the

peculiarities of text organization in dialect discourse. It is conventionally referred to as text type notation.

Since the peculiarities of dialect discourse are not yet fully understood, the Tomsk dialect corpus at this stage is carried out on the basis of regular markers in oral speech. These various markers include:

a) Text types according to the level of inexperience of pronunciation of speech phenomena.

b) Genres of speech.

The first definition was considered on the basis of the relationship of dialect users in textual form to the non-coercive use of dialects, which is inherent in the form of speech. That is, purposeful discussions by dialectologists on a particular topic, verbal gestures during a conversation (Oh, my grandson woke up), complex words when informants change the topic during a conversation (What do I tell you? Try, touch). Unlike the texts of the previous type, it is oriented on a general theme (“Names of plants”, “Traditions”, etc.). A certain genre was indicated for each situation (the informative group included different types of messages, predictions, explanations, statements, warnings; the imperative – a request, order, instruction, order, gratitude, invitation, wish; evaluation – praise, blame, self-assessment, evaluation). Biographical narratives also include stories, descriptions, interviews, tales, etc. [11, p. 58].

However, since it is impossible to cover all these genres, it is necessary to specify the most common genres. That is, these are autobiographical stories – own stories about the informant’s informal life, memoirs – a genre of speech in the narrative monologue about a person’s past life, stories about other people; stories about the life of the informant himself or his close relative. Fairy tales, proverbs, etc., which occupy a special place in the culture of speech. Attention is also paid to genres.

The compilers of the Tomsk dialect corpus are working to digitize the rich vocabulary of users of Middle Pribean dialects, and dialect dictionaries have been published. The Tomsk dialect corpus plans, as a first step, to provide an explanation of the meanings of non-literal units in lexical notation. In the future, extending the corpus-dictionary connection involves identifying descriptions of lexemes (old, new, infantile, coarse, etc.) using other dictionary sources. This information is an effective tool used in the study of dialectal vocabulary and the compilation of new lexicographic works using the new corpus. The creation of the Tomsk dialect corpus, in turn, will still be the basis of dialect materials and dictionaries.

The National Corpus of the Russian Language has been building a Corpus dialectics on its website since 2005. They also recorded the dialect of the language on audiotape and made a transcription of the spelling. According to the scientists, metadata (time, place, addressees, title, etc.) of the originally written texts were given, but the words were not linguistically labeled. Linguistic processing of each token was then initiated in 2009-2011. This dialectological corpus of the Russian language included audio recordings

from various parts of the Russian region. Studies are even being conducted on these materials [12, p. 14].

The dialectological part of the Russian language also includes the original audio and phonetic transcriptions of the texts recorded on audio cassette. All dialectal texts have linguistic and metatextual (genre, thematic, phonetic features (common)) designations.

The search for metatextual notation in the dialectal division of the Russian language includes the following parameters:

- 1) Written geography (region: region, district)
- 2) Topic
- 3) Genre
- 4) Time of recording
- 5) Historical period, period of the event being described
- 6) Certain phonetic features
- 7) Information about informants (gender, age, education, religion)

Linguistic markup:

- 1) Grammar (including dialectal features)
- 2) Semantics (intermediate level)
- 3) Token search.

The dialectal division of the Russian language is said to have 2 different ways of recording grammar. The first is to analyze the peculiarities of the grammatical applications of Russian dialects by finding an invariant in accordance with the orthographic norms of the literary language and using the morphological analyzer in the main corpus. In this case, the orthographic editor (subtitle) brings the transcription to the literary norm. After the orthographic editor adjusts the transcription to the orthographic norm, it passes through the morphological analyzer used in the main corpus. If the analyzer cannot find a grammatical entry, it shows it as a dialectal grammatical feature.

In addition, words missing from the main case dictionary are highlighted as words not found in dialectal texts.

The second is to pass the morphological analyzer by putting the grammatical variation vocabulary at the base of the case. In Russian there are such grammatical features in the form of preposition, species, plural, singular only, etc. It turns out that, for example, in the imperative form *постави (поставь), удари (ударь), посоль (посоли)*. Such a form is called dialectal. And if the local difference is at the token/base level, it is called a dialect. The dialectal word-formation is also characteristic of the Russian dialects.

According to the developers of the Russian dialectological corpus, this corpus includes not only oral texts from the regions. District newspapers, district letters, diaries, poems, memoirs, notebooks.

The texts collected in the dialectological corpus of the Russian language are divided as follows:

- 1) Non-folklore oral texts (dialogues, stories, narratives, answers to questions, discussions, etc.);

2) Non-folklore written texts: autobiographies, memoirs/memoirs, personal letters, congratulations, personal diaries, notebooks, official letters, statements, references, descriptions, artistic texts written by residents of the region, poems;

3) Folklore texts [13, p. 593].

The dialect corpus of the Russian language does not reflect the lexical meanings of words, grammatical designations are given. In the Russian corpus, even in the main corpus, the lexical meanings of words are not given. The developers of the dialectal corpus say that the lexical meanings of dialectism's in the dialectal corpus can be created by providing references to dialectological dictionaries, but there is no such database of dictionaries on the Internet.

The creators of the Russian dialectological corpus developed its concept in several ways. They:

1) The selection of dialect material and the definition of the criteria for the representation of the dialect corpus;

2) Principles of classification of the continuum of speech in the corpus;

3) Options for the transmission of text fragments;

4) Forms of transmission of dialect texts by case;

5) Metabolic parameters of dialect texts;

6) Rules and types of annotation of the case text base;

7) The transmission of extra-linguistic information in a dialect case;

8) Effective ways to create a dialectological research capability according to the needs of the user [14].

According to the parameters specified by O. Kryuchkova, the criterion of representativeness of the dialect corpus is determined by the maximum coverage of the territorial distribution of the national language. At the same time, dialect texts are much more difficult to insert into the corpus than normalized texts. According to the scholar, the dialect corpus is conducted with the participation of dialectologists, i.e., with the participation of scholars who study certain dialects, and many difficulties arise here, such as sound recording, writing on paper, and handwritten notes. In order to preserve the principle of representation in the dialect corpus, it is necessary to cover all genres and topics of linguistic communication in local regions, i.e. to tie important dialect types in the national language and balanced materials by regional subdivisions.

There are also problems with the placement of text fragments in the dialect corpus. Does the audio record cover the entire dialectal fragment or short fragments? For example, in the national corpus of the Russian language it consists of 3-4 sentences. Scholars believe that the smaller unit of the dialectal text corpus is a paragraph, and the larger unit is an entire audio text. There is also a big problem with the orthography or orthoepy (transcription) of audio transcripts in the dialect corpus. Orthography allows scholars to analyze texts with a conventional morphological analyzer, but, on the other hand,

prevents recognition of phonetic features of speech. A transcript is a symbolic representation of an audio or video text. According to Russian scholars, in the dialectological division of the National Corpus of the Russian language, the symbolic transformation of tape recordings was carried out differently in different dialectological centers. And in the Saratov dialect corpus, it is recorded on paper according to a special instruction. It combines oral (audio) and symbolic recording, the possibility of transition from oral text to written text and vice versa from written text to oral text (audio or video).

Linguistic designations in the Russian and Saratov dialect corpus are mostly made at the morphological level, as in the regular main corpus. The thematic and genre designations in the Saratov corpus will allow future researchers to study dialect speech in specific genres and thematic groups.

Results and discussion

Meta-textual designations in the Russian dialect corpus:

- Term of entry;
- Place of entry;
- Operator;
- General topic;
- Text size.

According to Kryuchkova, these metatextual designations in the Russian dialect corpus are not enough; it is also necessary to include a lot of additional information as extralinguistic materials, such as photographs, geographical maps, historical, ethnographic materials, etc.

Once the textual base of the dialect corpus is established, it is important to 1) allow the user to find, search, and 2) consider the possibility of researching other sources as well. Only then will the National Corpus, like the Dialectic Corpus, become an unprecedented source of research.

It is important to create a similar dialectological corpus for the National Corpus of the Kazakh language.

The National Corpus of the Kazakh language currently has the Main Corpus, which includes 5 styles of literary language. Its textual base is currently 21 million words. It contains metatextual designations specific to each style.

The dialectological division of the National Corpus of the Kazakh language is based on the materials of the «Regional Dictionary of the Kazakh Language» [15]. To do so:

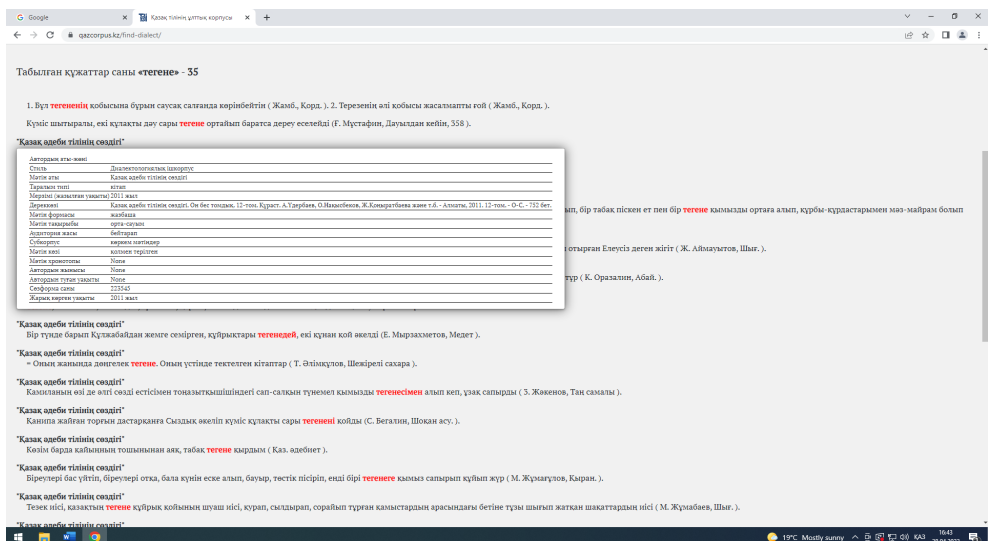
- First, the register dictionary of the "Regional Dictionary" was included in the case as a database of key words of the dialectological corpus;
- Second, examples substantiating the meaning of the word for each dialectism are included in the case as a textual base of the dialectological unit, i.e., the volume of text is made up of examples given in the "Regional Dictionary." In addition, illustrative materials from the onesome "Explanatory Dictionary of the Kazakh Literary Language" are added. The total volume is

3,294,049 words.

- Third, each word in the “Regional Dictionary” is written according to the region, which allowed to “Search by Region” in the Finder;

- Fourth, each word in the register is labeled with a word. In the linguistic window the words searched for from the dialectological division, above all, if they are in a modified face, are brought to the base (main and derived root), i.e. the lemma is separated and a lexical sign is put on this base.

It is important for local historians to know the genre of the discourse texts recorded in the corpus, the age, gender, and social characteristics (education, occupation, etc.) of the interlocutors. In this case, when collecting local dialects in the dialectological corpus, it is necessary to introduce metatextual designations in each of the dialect fragments and create a passport to these texts. That is, the dialectology unit of the National Corpus, like the Main Corpus, must be ticked. However, in the current situation, since the dialectology division is based on the materials of the Regional Dictionary, the text base in the Dictionary consists of 1 or 2-3 examples for each word. Most of the examples are collected from the country during expeditions to the regions. There are not many examples from literature. Therefore, for the time being we decided to present the illustrative (exemplary) texts of the Regional Dictionary and the illustrative text base from the “Explanatory Dictionary of the Kazakh Literary Language” only in 2 different metaphors.

As can be seen from the table, the Dictionary of the Kazakh Literary Language has been cited as the source of metatext notation. Similarly, the source of metatext notation for the examples from the regional dictionary is the regional dictionary itself. The reason we turn to these two dictionaries is that supporting markup for individual examples is unproductive. And in the main corpus, texts are not inserted into the text base one at a time, but as a

whole text (from a story to a novel).

The meta-definition includes the following parameters.

1) The lexicon of the dialect word;
2) The geography of the dialect word (region, district, village, etc.), i.e., area;

3) Stylistic feature, i.e., it is a local word (local);

4) Variants, if the dialect is a variant word;

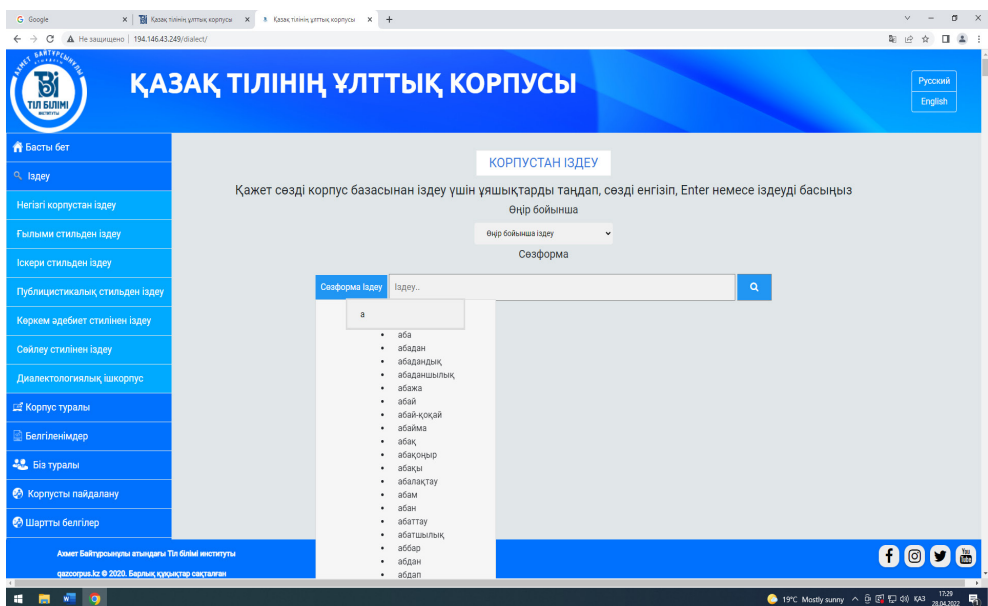
5) The definition of a dialect word;

Thus, in the word-field in the dialectal division metabolic and linguistic characters are given in combination.

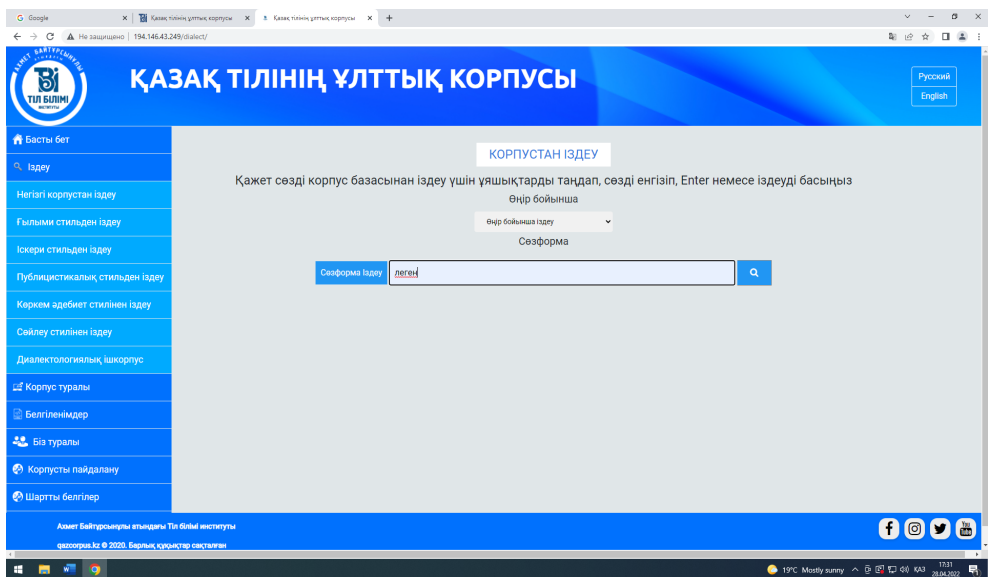
The screenshot shows the website "ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫ" (Kazakh National Dialectal Corpus). The search results for the word "абжада" are displayed. The word is identified as a noun from the Turkic-Kipchak dialect group. The etymology section explains that "абжада" is a variant of "абжа" (alphabet) and "абж" (alphabet), which are derived from the Arabic word "abjad". The word is used in the context of the Kazakh alphabet and is found in various dialects, including those of the Kipchak and Turkic groups. The website also provides a list of related words and a search bar for further exploration.

As for the dialect words, the information on the obtained texts, as mentioned above, is taken only from 2 sources ("Regional History Dictionary" and "Dictionary of the Kazakh Literary Language") and for these 2 is made a notation window metatext sources.

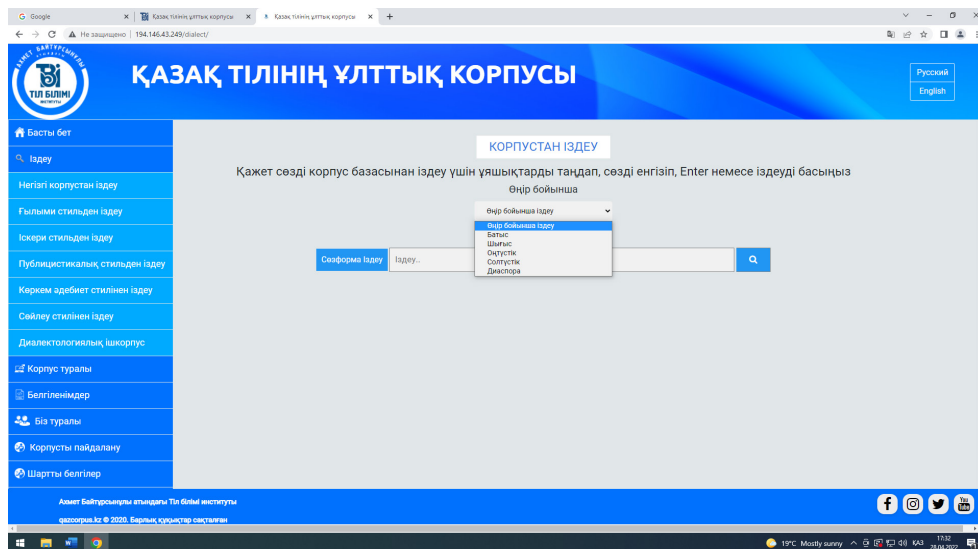
The search system of the dialectological corpus works with 3 parameters.
1 – Search in word-form:

2 – Search by word:

3 – Search by region:

This desktop is the original version of the dialectological corpus of the Kazakh National Corpus. The literature review at the beginning of the article analyzes the dialectological corpus of other languages. Thus, we have yet to study the world experience of creating a dialectological corpus and to improve the development of the Kazakh dialectological corpus. At the same time, in the future, we need to organize the work in several directions. They are:

- It is necessary to record the textual base of the dialectological corpus in the oral language of the regions, for which we need to organize dialectological expeditions;

- It is necessary to register the recordings by genre and subject, i.e., to conduct a philological expertise, which will ensure the representativeness of the case;

- When recording audio tapes, it is necessary to plan what parameters to record, i.e., what the audio recorder should pay attention to, what to record;

- It is necessary to conduct audio recording of the planned parameters, for which we must first determine the orthography or orthoepy (phonetics) of the spoken word and develop guidelines for recording transcripts, and now there are programs that automatically translate the spoken word into written form (speech analysis and synthesis), it is necessary to control the possibility of translation of these programs from oral to written, written to oral and use in the creation of the Oral Corpus, Dialectological Corpus;

- Metadata of recorded oral texts requires adding several new parameters to the metaphor window (text passport), such as information about the interlocutors (who, age, gender, education, etc.), when and where they were written and the topic of conversation, genre (Media, everyday speech, business conversation, etc.).

Conclusion

The dialectological corpus of the Kazakh language can be used by dialectologists-journalists-scientists, other scientists-linguists, philologists, historians, culturologists, ethnographers, and other non-linguistic users for various purposes. There is no doubt that dialects are part of culture. Given the importance of local dialects, the creation of a dialect corpus is one of the most pressing issues. Comprehensive sources of information are digitized every year for scientific research.

Users of dialectological subtexts and the various extra-linguistic and linguistic concepts contained in them can use ethnographic, ethno-cultural traditions, features of the Kazakh mentality, the Kazakh local language as a reference material, a source of scientific and pedagogical works. The basis of dialectological research can serve as a source only when the dialectal corpus is designed in accordance with the standard.

REFERENCES

- [1] Amanzholov S. To the question of dialectology and history of the Kazakh language / S.Amanzholov. 2nd edition, vol. Almaty, Sanat, 1997. 2001. 608 p.
- [2] Nakysbekov O. Variative dialect of the Kazakh language. Almaty, 1972. 176 p.
- [3] Sarybayev Sh. Regional lexicon of the Kazakh language. Almaty, Nauka, 1989. 192 p.
- [4] Kachinskaya I.B. Corpus of Dialect Texts in the National Corpus of the Russian Language: Status and Prospects // Lexical Atlas of Russian Folk Dialects (Materials and Research). 2009. St. Petersburg. PP. 57-68.
- [5] Kachinskaya I.B. Dialect Subcorpus of the NCRY. The new delivery standard. New workplace // In: Russian oral speech. Materials of the international scientific conference “Barannikov Readings. Oral speech: Russian dialect and colloquial culture of communication. Interuniversity conference “Problems of creation and use of dialect corpora”. Saratov, SSU, November 15-17, 2010, ed. O.Yu. Kryuchkova, A.I. Buranova, V.E. Goldin, L.V. Balashova. PP. 245-255.
- [6] Letuchii A. B. Corpus of Dialect Texts: Tasks and Problems // National Corpus of the Russian Language: 2003-2005. M., Indrik. PP. 215-232.
- [7] Letuchii A. B. Dialect corpus: composition and features of markup // National Corpus of the Russian language: 2006-2008. New results and perspectives. St. Petersburg, Nestor-History. Pp. 114-128.
- [8] Russian oral speech. Materials of the international scientific conference “Barannikov Readings. Oral speech: Russian dialect and colloquial culture of communication. Interuniversity conference “Problems of creation and use of dialect corpora”. Saratov, SSU, November 15-17, 2010, ed. O. Yu. Kryuchkova, A. I. Buranova, V. E. Goldin, L. V. Balashova. Yurina E. A. (2011), Tomsk dialect corpus: at the beginning of the journey // Bulletin of the Tomsk State University. university Philology. No. 2.PP. 58-63

[9] Kryuchkova O. Yu. Dialectological corpus as a source of linguoculturological study of Russian folk dialects. – Saratov <https://cyberleninka.ru/article/n/dialektologicheskii-korpus-kak-istochnik-lingvokulturologicheskogo-izucheniya-russkih-narodnyh-govorov>

[10] Sveshnikova N.V. The history of the village in the folk word (the village of Belogornoye, Volsky district of the Saratov region) // Culturological and linguistic aspects of communication. Saratov, 2008. Issue. eight.

[11] Yurina E.A. Tomsk dialect corpus: at the beginning of the journey // Vestn. Volume. state university Philology. 2011. No. 2 (14). PP. 58-63.

[12] Puritskaya E.V. The Dialect Subcorpus of the National Corpus of the Russian Language as a Source for Studying the Lexical Dynamics of a Dialect // Northern Russian Dialects. Issue. 12: intercollegiate. Sat. / resp. ed. A.S. Gerd. St. Petersburg, Publishing House of St. Petersburg. un-ta, 2012. PP. 14-22.

[13] Sichinava D.V., Kachinskaya I.B. Corpus of Dialect Tests in the National Corpus of the Russian Language: Current State and Prospects // Computational Linguistics and Intelligent Technologies: Based on the materials of the annual International Conference "Dialogue" (Bekasovo, June 4-8, 2014). Issue. 13 (20). M., Publishing House of the Russian State Humanitarian University, 2014. PP. 593-600.

[14] Kryuchkova O.Yu., Goldin V.E. Corpus of Russian Dialect Speech: Concept and Evaluation Parameters. – Saratov, <https://docplayer.com/57503155-Korpus-russkoy-dialektnoy-rechi-koncepciya-i-parametry-ocenki-1.html>

[15] Regional Dictionary of the Kazakh language / Collection. G.Kaliev, O.Nakysbekov, Sh.Saribayev, A.Uderbayev and others. Almaty, Arys Publishing House, 2005. 824 p.

ҚАЗАҚ ТІЛІ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНЫҢ ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫҚ ІШКОРПУСЫН ӘЗІРЛЕУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Жаңабекова А.Ә.¹, Қожахметова А.Қ.², *Тлегенова Г.Б.³

¹ф.ғ.д., А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі, Алматы, Қазақстан,

²докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан,

³докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Қолданбалы лингвистика бөлімінің ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан,

¹e-mail: aiman_miras@mail.ru, ²e-mail: akony_8484@mail.ru,

³e-mail: gulden_20.88@list.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-6199-7444>

²<https://orcid.org/0000-0003-3783-3199>

³<https://orcid.org/0000-0001-9842-3324>

Аңдатпа. Мақалада диалектологиялық корпус жасаудың әлемдік

тәжірибесіне шолу жасалады. Орыстілінің ұлттық корпусында диалектілік ішкорпус ауызша тіл материалдары бойынша енгізілгендігі, ондағы фонетикалық транскрипция мәселелері мен оларды орфографиялау, просодикалық белгіленімдер әзірлемесі және диалектілік қолданыстарға автоматты морфологиялық талдаулар жасаудың жолдары көрсетіледі.

Мақала жазудағы басты мақсат диалектілік корпус жасаудың әлемдік тәжірибесі негізінде қазақ тілінің диалектологиялық ішкорпусының әзірлемесін сипаттап, оны жетілдірудің жолдары қарастырылады.

Диалектологиялық ішкорпусы тіл зерттеушілерге ғылыми мақалалар, монография, диссертациялық жұмыстарына қажетті зерттеулерді оңайлату және тездету үшін қажетті.

Мақалада Қазақ тілінің Ұлттық корпусының диалектологиялық ішкорпусын әзірлеуде, осы бағыттағы әлемдік тіл біліміндегі қолданбалы бағыттағы жұмыстарды зерттеуде шолу, сипаттау, баяндау, аналитикалық талдау әдістері, алгоритмдік программалау әдісі қолданылады.

Қорыта келгенде, корпуста әдеби тілдегі нормаланған сөздер болсын, диалектілік сипаттағы сөздер болсын ең алдымен түбір мен қосымшаға бөлінуі керек. Диалектілік корпуста да осылайша диалектизмдердің негіз сөздер сөздігі жасалып, ол корпус базасына салынады. Морфологиялық талдау жасаудың екінші қадамы – сөзформалардың екінші бөлігі – түрленім қосымшаларды морфемаларға бөлшектеп, олардың грамматикалық сипатына қарай шартты белгісін қою. Осы ретте диалектілік ішкорпуста да диалектизм сөзформалар морфологиялық талдаудан өтуі қажет.

Келешекте диалектілік ішкорпуста өңірлерден ауызша тіл материалдарын аудиотаспаға жазып, корпуста енгізу жоспарланған. Мақалада осы мақсатқа сәйкес жұмысты ұйымдастыру бойынша ұсыныстар берілді. Бұл жұмыстың құндылығын арттыра түседі.

Тірек сөздер: диалект, диалектілік корпус, мәнмәтіндік редактор, талдауыш, ішкорпус, метабелгіленім, аймақтық сөздік, метаақпарат.

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗРАБОТКИ ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКОГО ПОДКОРПУСА В КОРПУСЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Жанабекова А.А.¹, Кожаметова А.К.², *Тлегенова Г.Б.³

¹д.ф.н., Институт языкознания имени А.Байтурсынулы, заведующий отделом Прикладной лингвистики, Алматы, Казахстан,

²докторант, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы, младший научный сотрудник отдела Прикладной лингвистики, Алматы, Казахстан,

³докторант, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы, научный сотрудник отдела Прикладной лингвистики, Алматы, Казахстан,

¹e-mail: aiman_miras@mail.ru, ²e-mail: akony_8484@mail.ru,

³e-mail: gulden_20.88@list.ru

¹<https://orcid.org/0000-0002-6199-7444>

²<https://orcid.org/0000-0003-3783-3199>

³ <https://orcid.org/0000-0001-9842-3324>

Аннотация. В статье рассматривается мировой опыт создания диалектологического корпуса. Изучены введение диалектного корпуса в национальный корпус русского языка на материалах устной речи, проблемы фонетической транскрипции и правописания, разработка просодических обозначений и способов автоматического морфологического анализа диалектных употреблений.

Основная цель статьи – описать развитие диалектологического корпуса казахского языка на основе мирового опыта создания диалектного корпуса и путей его совершенствования.

Развитие диалектологического подразделения Национального корпуса казахского языка необходимо исследователям языка для упрощения и ускорения исследований, необходимых для научных статей, монографий, диссертаций.

В статье используются методы обзора, описания, повествования, аналитического анализа, алгоритмического программирования при разработке диалектологического подразделения Национального корпуса казахского языка, изучении прикладных работ в мировой лингвистике в этой области.

В заключение следует отметить, что в корпусе как стандартизированные слова литературного языка, так и слова диалектного характера должны быть разделены в первую очередь на корни и аффиксы. В диалектном корпусе таким же образом создается словарь ключевых слов диалектов, который размещается в базе данных корпуса. Второй этап морфологического анализа заключается в разбиении суффиксов второй части словоформ на морфемы и маркировке их по грамматической природе. При этом диалектные словоформы в диалектном корпусе также должны подвергаться морфологическому анализу.

В дальнейшем планируется записывать устные языковые материалы из регионов в диалектный корпус и включать их в состав корпуса. В статье даны рекомендации по организации работы в соответствии с этой целью. Это увеличивает ценность работы.

Ключевые слова: диалект, диалектологических корпус, текстовый редактор, анализатор, субкорпус, метаразметка, региональный словарь, метаданные.

Статья поступила 18.05.2022

ӘОЖ 81.42

ХҒТАР 16.21.33

DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.007

ОТБАСЫ ДИСКУРСЫНЫҢ ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

*Койлыбаева Р.К.¹, Жүніс М.Ә.², Умбетбекова К.М.³

¹филология магистрі, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан,

²ф.ғ.к., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы, Қазақстан,

³лектор, оқытушы, Алматы технологиялық университеті, Алматы,

Қазақстан,

*¹e-mail: 007_raushan@mail.ru,

²e-mail: zhmaira_71@mail.ru,

³e-mail: Umbetbekova57@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада жалпы дискурс және прагматика мәселелері түрлі ғалымдардың жұмыстарын зерттеу арқылы қарастырылған. Отбасы дискурсына анықтама беріліп, өзіне тән ерекшеліктер сипатталған. Сонымен қатар, отбасы дискурсының прагматикалық әлеуетін көрсететін локутивті, иллюкутивті және перлокутивті сынды сөйлеу актілерінің түрлері қарастырылып, олардың қолданылу аясын сипаттайтын отбасы дискурсынан үзінділер мысал ретінде берілген. Мақала мақсаты – отбасы дискурсының прагматикасын сипаттайтын белгілерді анықтау. Осы мақсатқа жету үшін қойылған міндеттер: «отбасы дискурсы» ұғымына анықтама беру; Сөйлеу актілерінің түрлерін, отбасы дискурсы кезіндегі қызметін анықтау; Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы дискурс теориясы, әлеуметтік лингвистика, когнитивті лингвистикаға қатысты еңбектерге теориялық толықтыру болып табылады. Практикалық маңыздылығы: зерттеу нәтижелерін «Дискурс теориясы», «Әлеуметтік лингвистика», «Когнитивті лингвистика» сынды арнайы курстар дәрістерін құрастыруға, оқу-әдістемелік кешендер дайындауда, курстық және дипломдық жұмыстарды жазу барысында қолдануға болады.

Зерттеудің әдіснамасын дискурстың прагматикасын анықтауға арналған дискурс теориясы аясында жазылған ғылыми еңбектерге аналитикалық шолулар құрайды. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесі: отбасы дискурсы прагматикасының белгілі бір коммуникативті жағдаяттарда және сөйлеу актілерінің көмегімен жүзеге асатыны анықталды. Зерттеу жұмысының құндылығы: Бүгінгі жаһандану заманында қоғамдағы отбасының әлеуметтік рөлі жоғарылауда. Отбасында ұлттық болмыстың сақталуы үшін, отбасы мүшелерінің арасындағы коммуникативтік жағдаяттың, яғни отбасы дискурсының орнауы өте маңызды. Адам коммуникацияға түсу арқылы ғана, өзінің қалауын, тілегін, ниетін жеткізе алады. Күнделікті қарым – қатынасты реттеу арқылы, яғни отбасылық мәселелерді талқылап, ақылдасқанда ғана отбасының беріктігі артады. Жұмысымызда, отбасы дискурсы

күнделікті жағдаяттарға, жеке оқиғаларға және қызығушылықтарға байланысты туындайтын дискурс түрі ретінде қарастырылып, коммуникативті және прагматикалық параметрлермен сипатталады.

Тірек сөздер: дискурс, отбасы дискурсы, прагмалингвистика, сөйлеу актілері, локутивті акт, иллюкутивті акт, перлокутивті акт, эксплицитті интенция, имплицитті интенция.

Негізгі ережелер

Заманауи тіл білімінің зерттеулерінде адами фактор басты мәселе ретінде зерттелуде. Адам санасының танымдық деңгейіндегі ерекшеліктер, ұлттық құндылықтардың, болмыстың, тұрмыс – тіршілік туралы адам санасындағы қалыптасқан танымдық білімді, яғни антрапоэзектік бағытта зерттеу жүргізудің өзектілігі артуда. Тілдік бірліктердің когнитивтік және прагматикалық сипатын ашуға негізделген зерттеулер антрапоэзектік парадигма шеңберінде жүзеге асады. Прагмалингвистиканың көмегімен коммуниканттың ниетін және оның тілді қолдану тәсілін анықтауға болады.

Кіріспе

Прагмалингвистикалық теория тілді жеке адамдардың қарым – қатынасқа түсу әрекеті ретінде қарастырады. Бұл әрекеттестік белгілі бір коммуникативті ортада ғана жүзеге асады. Осыған орай дискурс та прагмалингвистиканың маңызды нысаны бола алады. Заманауи прагмалингвистикалық зерттеулерде дискурс ұғымы терминдік мағынада жұмсалып жүргені анық. Тіл білімінің соңғы зерттеулерінде дискурс терминіне түрлі анықтамалар беріліп, талдаулар жасалынуда. Алайда, дискурс терминіне нақты анықтама бар деп айта алмаймыз, себебі лингвист ғалымдардың тарапынан осы ұғымға түрлі анықтама берілуде. Прагмалингвистика – зерттеу объектісі тілдік бірліктердің өзара қарым-қатынасы және олардың белгілі бір коммуникативті кеңістікте қолданылу жағдайлары болып табылатын прагматиканың бір саласы, оны сипаттау үшін сөйлеуші мен тыңдаушының сөйлеу әрекетінің нақты орны мен уақытына сілтеме жасалыну керек және олардың түпкі мақсаттары мен үміттері маңызды.

Материалдар мен әдістер сипаттамасы

Отбасы дискурсының прагматикасын анықтау мақсатында тілдік материал ретінде Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» романынан, Ж. Аймауытовтың «Алты томдық шығармалар жинағы» және С. Мәметтің «Ар алдында» еңбегінен мысалдар алынды.

Зерттеу әдістері. Мақала жазу барысында кешенді зерттеу, көркем мәтінді дискурстық тұрғыдан талдау, контекстік талдау және сипаттамалық әдістер қолданылды.

Талқылау

Қазіргі уақытта функционалдық-коммуникативтік тәсіл бойынша дискурс ұғымы адамның күнделікті өмірлік тәжірибесінің маңызды нысаны ретінде қарастырылады және оны әлем туралы білім, пікір, қабілеттер, адресаттың көздеген мақсаты сияқты экстралингвистикалық факторларды қамтитын мәтінді түсінуге арналған күрделі коммуникативтік құбылыс ретінде айқындайды.

М. Рашидованың пікірінше, дискурс коммуникативтік құбылыс ретінде сөйлеу мен мәтін арасында аралық байланыс орнатады. Бір жағынан, вербалды қарым-қатынас ретінде, сөйлеу қызметін атқаратын болса, ал екінші жағынан қарым-қатынас кезінде жазылған нақты мәтін қызметін атқарады [1]. Қ.К.Кенжеқанова, мәтін мен дискурсты прагматикалық тұрғыдан зерттей отырып, дискурс – ашық коммуникативтік жүйе екенін айтады. Себебі, дискурста пресуппозиция, интенция, коммуникацияға түсушілердің өзіндік стратегиясы мен тактикалары т.б. айтылым ерекшеліктері прагматикалық мақсатқа сай құрылып, вербалды және бейвербалды сигналдарды дiттеген мақсатқа жетуде қолданатынын айтады. Сондықтан да, дискурс – күрделі, коммуникативтік – прагматикалық тілдік акт бола алады. Ал, мәтін – жабық коммуникативтік жүйе, сондықтан мәтіннің мүмкіндігі шектеулі болады. Алайда, бұл мәтіннің прагматикасы болмайды дегенді білдірмейді. Мәтінде автор бейнесі сан алуан стилистикалық амалдармен жан – жақты беріледі, соған қарамастан оқырманға әсер ету амалдары әлсіз болатынын айтады. [2, 41 б]. Біздің ойымызша, *дискурс* – дегеніміз адресанттың (ақпаратты беруші жақ) адресатқа (ақпаратты алушы жақ) мақсатты түрде бағыттаған ойының адресат санасында интерпретациялануы (талдануы, түсінуі) нәтижесінде туындаған сөйлеу актісі. Дискурс коммуниканттар арасындағы, яғни адресант пен адресат арасындағы мазмұнды, мағыналы қарым-қатынас түрі.

Бұл жерде мазмұнды, мағыналы қарым-қатынас дегеніміздің өзі дискурстың күнделікті тілдік жағдаяттан ауқымының кеңдігімен ерекшеленетінін көрсетеді [3]. Ал, *отбасы дискурсы* – дегеніміз коммуниканттардың ойы мен ниетіне және белгілі бір жағдаятқа байланысты туындайтын, отбасы мүшелерінің қарым-қатынасқа түсу формасы.

А.Н. Приходько дискурс түрлерін коммуникацияның негізгі конститутивтік факторларының үштігі негізінде топтаған: орта, қарым-қатынас режимі және қарым-қатынас стилі.

1. Қарым-қатынас режиміне сәйкес дискурстың төмендегідей түрлері кездеседі: Институционалдық, жеке, авторитарлық, тендік, қақтығыстық, кооперативтік, демократиялық және тоталитарлық, ресми және бейресми, еркек пен әйел арасындағы.

2. Қарым-қатынас ортасына қарай дискурстың келесідей түрлері бар: Тұрмыстық (отбасы дискурсы, балалар дискурсы, жастар дискурсы

және т.б.); әлеуметтік-мәдени (саяси дискурс, корпоративтік дискурс, қылмыстық дискурс және т.б.); кәсіби (педагогикалық дискурс, спорттық дискурс, экономикалық дискурс, заңгерлік дискурс, медициналық дискурс, кедендік дискурс және т.б.); мәдени-тарихи (классицизм дискурсы, романтизм дискурсы, модернизм дискурсы және т.б.); басқалары (форумдық дискурс, жарнама дискурсы, діни дискурс, ертегі дискурсы және т.б.).

3. Қарым-қатынас стиліне қарай дискурс түрлері: ресми іскерлік дискурс, ауызекі дискурсы, ғылыми дискурс, көркемдік дискурс, бұқаралық ақпарат құралдарының дискурсы» [4, 27 б]. Осылайша, отбасы дискурсын қарым-қатынас режиміне сәйкес дискурстың институционалдық түріне жатқызатын болсақ, қарым-қатынас ортасына қарай дискурстың тұрмыстық түріне жатқызамыз, себебі отбасы дискурсы белгілі бір отбасылық коммуникацияның төңірегінде өрбиді. Қарым-қатынас стиліне қарай отбасы дискурсына көбіне ауызекілік қасиет тән.

Отбасы дискурсы ұлттық құндылықтар негізінде жүзеге асады. Отбасы дискурсы кезінде сөйлеушінің пікірінің прагматикалық ахуалы басым болуы мүмкін. Отбасылық мәселелерді талқылау барысында жанама пікірлер, астарлап сөйлеу, тұспалдап жеткізу, жұмбақтап айту жиі кездеседі. Қазақ қоғамына мақалдап, мәтелдеп сөйлеу тән. Осы айтылған мақал – мәтелдердің астарында үлкен ой, коммуниканттың көздеген мақсаты жатады. Мәселен: «*Қызым саған айтам, келінім сен тыңда*» – деген мақал қазақ отбасыларында жиі айтылып жатады. Осындай мақал айту арқылы ежелері жәй ғана тұспалдап жеткізу арқылы, келінінің олқы қылықтарын түзетуге түрткі болып отырған. Әрине осы сынды мақалдардың прагматикалық күші басым екенін айтуға болады. Бұл арада, мақал кімге қаратылып айтылып тұр, сөйлеушінің прагматикалық ниетін тыңдаушының түсінуіне байланысты, прагматикалық сипаттағы, адресанттың діндеген мақсаты орындалған жағдайда ғана дискурқа ұласатынын айта аламыз.

Ж. Моешлер, дискурс прагматикасына когнитивтік негізде талдау жасай отырып, танымды қалыптастыру екі деңгейден тұратынын айтады. Бастапқы деңгей *пікір* болса, неғұрлым ауқымды деңгейіне *дискурсты* жатқызады. Пікір мен дискурс ақпараттылық және коммуникативтік ниет арқылы талданады. Яғни, дискурс коммуниканттың ақпараттық және коммуникативтік ниетіне негізделетінін жазады [5].

Қ.Ө. Есенованың зерттеулерінде, дискурстың прагматикалық әлеуеті коммуникативтік ситуацияға, дискурсқа қатысушыларға, экстралингвистикалық, этномәдени факторларға және коммуниканттардың мақсат – ниеттеріне негізделетінін айтады. Қандай да бір ақпаратты алғанда адресат адресанттың сол ақпаратты әзірлегендегі мақсатын, ниетін түсінуге тырысатынын айтады [6,16 б]. Дискурс орнау үшін екінші адам бөгде адамның ойын түсінуге тырысады. Адресант сол ақпараттың адресатқа жеткілікті деңгейде түсінікті болуы

үшін тілдік бірліктерді және экстралингвистикалық факторларды тиісті деңгейде қолданғаны жөн.

Дискурстық талдау мен прагматиканың екеуінің де контекст пен мәтін және олардың қызметін зерттейтін жақтары ұқсас болғандықтан екеуінің ортақ тұстары басым болады. Екі өрісте коммуникация барысындағы сөздер мен сұхбаттасушылардың сөздерді қолданудан бұрын мағынаны қалай жеткізгені аясында шоғырланады.

Ф. Хамидтің айтуынша, прагматика – тілдің контекстік – вариациялық аспектілерін зерттейтін зерттеу саласы болса, ал дискурс прагматикадан мәтіндердің құрылымымен ерекшелетінін айтады [7]. И. М. Магидованың анықтамасы бойынша, прагматика адамдар семантикалық және синтаксистік бірліктерді күнделікті шынайы жағдайларда пайдалана бастағандағы өзгерістерді зерттейді [8]. Сөйлесу контекстінің үш түрлі түрі бар: 1. Жағдаяттық – баяндамашылардың өздерінің айналасында болып жатқан мәселелер туралы білімі, 2. Фондық білім – сұхбаттасушылардың бір-бірі туралы білімдері (тұлғааралық білім) және әлем туралы не білетіні (мәдени білім) және 3. Мәтіндік – айтылған әңгіме жайында не білетіндігі. Сондықтан әңгімеге қатысушылар жасаған прагматикалық таңдау жағдай мен уақыттың ахуалдық көрсеткіштерін және билік, мәртебе, жыныс және жас сияқты тұлғааралық және мәдени көрсеткіштерді бір мезгілде кодтай алады [9].

Нәтиже

Прагматика дегеніміз әсер ете алу болса, ал дискурстық прагматика жағдаятқа байланысты сөйлеу актілерінің көмегімен адресанттың адресатқа әсер етуі, яғни коммуниканттың өзіндік интенциясын басшылыққа ала отырып діндеген мақсатына жетуі. Отбасылық дискурстың басты ерекшелігі оның бейресми қарым-қатынас шеңберінде жүруі. Сондай – ақ, ол жағдаяттық шарттылық, алдын ала дайындықсыз сөйлеу, тақырыптың түрленіп отыруы, көп жанрлық сияқты сипаттамаларға ие.

Осылайша, отбасы дискурсының прагматикасы – дегеніміз отбасы мүшелерінің эксплицитті және имплицитті интенциясынан туындайтын, тыңдаушының іс-әрекетін, сана-сезімін коммуниканттың мақсатына қарай басқаруға көмектесетін ерекше күштің белгісі. Бұл жердегі эксплицитті интенция – дегеніміз коммуникацияға түрткі болып отырған отбасы мүшесінің өз ойын, қалауын ашық айта отырып өзінің прагматикалық мақсатына жетуі болса, ал имплицитті интенция – дегеніміз коммуниканттың түпкі мақсатын астыртын, яғни жасырын ұстауы, алайда тыңдаушыға жанамалай әсер ету арқылы діндеген мақсатын іске асыруы. Отбасы дискурсының сәтті шығуы адресанттың түпкі ойын адресанттың түсінуіне, соған қарай берген жауабына байланысты болады. Адресант өз кезегінде адресатқа әсер ету үшін түрлі тілдік бірліктерді немесе тілден тыс амалдарды жасайды. Дискурстың

сәтті шығуы үшін прагматикалық әлеуеті басым болуы керек.

Н. Андреастың пікірінше, дискурстық талдау көбінесе мәтінге тәуелді болып, коммуникативтік талдауға жауапты болатын болса, ал прагматика мәтіннің түзілу процесіне неғұрлым жауапты болып, сөйлеу актілерінің теориясымен түсіндіріледі. Әрине, бұл екі саланың арасында өте көп сәйкестік бар. Мысалы: *Сәлемдесу және қоштасу* сияқты сөйлеу әрекеттері дискурстық маркерлерленген бола алатынын немесе интерактивті (прагматикалық) функцияларға да ие бола алатынын айтады [10]. Дискурстың мәтіннен басты айырмашылығы да осында, яғни дискурс белгілі бір прагматикалық мақсатқа негізделеді. Мәтін тікелей оқырманға жолданып, еш өзгеріссіз қалатын болса, ал дискурстың прагматикалық әлеуеті басым болғандықтан да сөйлеу әрекеті барысында бастапқы интенцияның негізінде адресаттың жауабын алуы нәтижесінде дискурстық контекст өзгеріске ұшырауы әбден мүмкін. Сәлемдесу, қоштасу, хабарландыру айту, тілек айту сияқты сөйлеу әрекеттері дискурс бола алады, әрі белгілі бір прагматикалық сипатқа ие бола алады. Жәй ғана, сәлемдесудің өзінен де адамның түрлі интенциясын көруімізге болады. Үлкенге сәлемдесу арқылы кішіпейілдікті танытуға, бөгде адамға сәлемдесу арқылы ізеттілікті көрсетуге болады. Сол сияқты тілек айтудан да адамның интенциясын көруге болады. Мысалы: – *Бір балам екеу болды. Көктен күткен тілегіме жерден жеттім, қадамдарыңа нұр жаусын*, – деп Жанаттың маңдайынан сүйген [11, 80 б]. Осы бір мысалда, дискурстық сипатқа ие болып отыр. Мұнда атасының келініне айтқан сөздерінен, атасының шынайы қуанышын, яғни баласының отау құрып, келін әкелгендегі ыстық ықыласы берілген. – *Бір балам екеу болды* – дегені баламның бір басы екеу болды, келін келіп тағы бір балалы болдым деген ұғымда айтылған. *Көктен күткен тілегіме жерден жеттім* – дегені, біраз уақыттан бері тілеген тілегім аяқ асты орындалды деген мағынада айтылып тұр. Ал, осы мысалдағы: – *қадамдарыңа нұр жаусын* – дегені, жаңа өмірлерің жақсы болсын деген мағынада қолданылған. Бұл тілекте дискурстық прагматика бейнеленген, яғни, ата тілегі, атасының шынайы қуанышы, келініне деген ықыласы прагматикалық сипатта қолданыс тапқан.

Ойды білдіре отырып, адам адресатқа бағытталған белгілі бір әрекетті жасайды, ол сөйлеушінің мақсатымен (ниетімен) анықталады. Сөйлеушінің мұндай ниеті прагмалингвистикада сөйлеу әрекеті немесе сөйлеу актісі деп аталады. Демек, прагмалингвистиканың негізгі ұғымдарына: коммуникативті жағдаят, адресант (сөйлеуші жақ), адресат (тыңдаушы жақ), адресанттың интенциясы (ниеті), сөйлеу актісі (сөйлеу әрекеті), контекст (мазмұны) сияқты ұғымдарды жатқызамыз.

Е. Семенова, сөйлеу актісінің құрылымы үш деңгейден тұратынын айтады. Олар: Локутивті, иллюкутивті және перлокутивті. Локутивті акт – мәлімдеменің айтылуы, иллюкутивті – коммуникативті мақсаттың, яғни сөйлеушінің ой-пікірін білдіруі, перлокутивті акт – сөйлеу әрекетіне

адресаттың жауабы, яғни бұл мәлімдеменің адресатқа тигізетін әсері [12]. Отбасылық дискурс кезінде осы аталған сөйлеу актілері нақты бір коммуникативтік жағдаят орын алған кезде ғана көрініс табады. Коммуникативтік жағдаяттың негізгі компоненттеріне: коммуникацияға түсетін екі тарап, коммуникативті ниет (сөйлесудегі мақсат), орын, уақыт, нақты жағдайлар жатады. Отбасы дискурсында прагматиканың басты зерттеу нысаны жоғарыда аталған сөйлеу актілері болып табылады.

Дискурстық прагматика басқа адамды көндіруде, уәде беруде, сұрақтарда, құттықтауларда және т.б. сияқты сөйлеу актілерінде көрініс табады. Сонымен қатар, осы сынды әлеуметтік актілерді тілді пайдаланушылар қалай жеткізеді және олар мәтіндерде қалай берілуі дискурстық прагматиканың негізгі қызметі болып табылады. Ол сөйлеу әрекеттері әдетте әңгімелесу барысында дәйектілікпен жүреді және бір сөйлеу актісі екінші сөйлеу актісінің бастауы болып, әңгіменің әрі қарай өрбуіне себепші болады. Мысалы: – *Тұрып ыстық суыңды ішпеуші ме ең?* – деді [13, 28 б]. Осы берілген мысалда иллюкутивті сөйлеу актісі орын алады. Себебі, бұл арада әйелі тал түс болғанша жатқан күйеуіне өзінің прагматикалық интенциясын жеткізіп, – ыстық суыңды іш деу арқылы, күн ұзаққа жатасынба, әлдеқашан тұратын уақытың болды дегенді жеткізгісі келгені. Мысалдағы: – *Ыстық су* деген тілдік бірлік тамақ, тағам деген мағынада жұмсалып тұр. Отбасы мүшелерінің ой – өрісі мен тілді білу деңгейлері ұқсас болуы сияқты отбасылық дискурстың да басты ерекшеліктері орын алып тұрғандықтан әйелі мен күйеуі арасында дискурс орнады деуге болады. Себебі, не айтқысы келгенін, сөйлеу интенциясын жолдасы ұғары анық. Мұны біз отбасы мүшелерінің аялық білімінің теңдігімен түсіндіре аламыз.

Дискурс барысында сөйлеу актілерінің үш түрі бірдей орын алуы мүмкін, ал кейбір жағдайларда адресат тарапынан адресанттың интенциясына ешқандай жауап болмауына байланысты перлокутивті акт жүзеге аспайды.

Келесі бір мысалда анасы мен баласы, сіңілісі арасындағы отбасылық дискурс бейнеленген. Мысалы: Біз кіргенде, әжем жастыққа сүйеніп әрең бас көтеріп отыр екен.

– *Ал шырақтарым, менің де аттанар сәтім жеткен сияқты,* – деп барып демін алды.

Сөйтті де болмашы езу тартып, сөзін жалғады.

– *Кәне, маған деген «жасау-жабдықтарыңды» көрсетіңдерші.* Мұны естігенде үлкен апамыз Пияш көзіне жас алып, дауыс шығарып еді, әжем әмірлі үнмен тыйып тастады.

– *Көз жасыңды көрсетпе, былай!*

Әкем қинала отырып, қолы қалтырап әжеме арналған бұйымдарды көрсете бастады [14, 144 б]. Көрсетілген мысалда отбасылық дискурстың прагматикалық әлеуеті басым болып тұр. Мұнда прагматикалық басты көрсеткіштер, яғни сөйлеу актілерінің үш түрі де қолданылған. – *Ал*

шырақтарым, менің де аттанар сәтім жеткен сияқты, – деген сөйлемде әжесінің жасаған мәлімдемесінің негізінде локутивті акт жүзеге асқан болса, – *Кәне, маған деген «жасау -жабдықтарыңды» көрсетіңдерші*, – деу арқылы, әжесі дискурсқа түсудегі өзіндік мақсатын, яғни сөйлеу интенциясын көрсетіп отыр. Осылайша, иллокутивті акт та бір уақытта жүзеге асып отыр. Берілген мысалда отбасылық дискурс орнағанын, адресанттың прагматикалық интенциясы нәтижелі болғанын, баласының анасына арнаған дүниесін көрсете бастауынан ақ анық байқауға болады. Бұл арада, анасы мен баласы арасында диалогтық қарым – қатынас болмаса да, дискурс толықтай жүзеге асты. Сондай – ақ, баласының анасының арғы дүниеге аттанар алдында дайындаған дүниелерін көрсетуі арқылы, дискурста перлокутивті акт та орындалды.

Отбасылық дискурс жүзеге асу үшін екі маңызды фактор әсер етеді. Олар: лингвистикалық фактор (тілдік фактор) және экстралингвистикалық фактор (тілден тыс, сыртқы жағдай). Лингвистикалық фактор сөйлем контекстінде дұрыс, яғни ұтымды тілдік бірліктердің қолданылуы және сұхбаттасушылардың тілді білу деңгейінің теңдігі болса, ал экстралингвистикалық фактор сөйлеушінің ниетін, мақсатын тыңдаушының түсінуі, тыңдап тұрып ақпаратты жіберіп алмауы, яғни бұл тұста адресант пен адресаттың аялық білімінің ұқсас болуы маңыздылыққа ие болып отыр. Аталмыш факторлардың біреуі дұрыс нәтижесін бермеген жағдайда дискурс сәтті шықпайды.

Қорытынды

Қорытындай келе, отбасы дискурсы – отбасы мүшелерінің коммуникация кезіндегі ойы мен ниетіне және белгілі бір жағдаятқа байланысты туындайтын, қарым-қатынасқа түсу формасы. Дискурс коммуникативті – прагматикалық құбылыс болып табылады. Ол нақты бір мәтіннің туындауына себепші болып қана қоймай, сол мәтіннің коммуникативті жағдаятқа түсуіне жауапты. Отбасы дискурсының прагматикасы сөйлеу актілерінің негізінде жүзеге асады. Прагматика коммуникация барысында сөйлеу актілерінің жүзеге асуына көмектеседі. Ал, сөйлеу актілері өз кезегінде өзіндік прагматикалық мақсаты болуымен және лингвистикалық және экстралингвистикалық жағдаяттарға жауабымен ерекшеленеді. Дискурстық прагматика коммуниканттардың мақсатына, интенциясына негізделетін, қарым – қатынастың өрбуіне байланысты сөйлеу әрекетінің өзгеріске түсуі.

Жалпы алғанда, мақалада берілген теориялық шолу отбасы дискурсына тән ерекшеліктерін сипаттауға және оны зерттеу әдістеріне жалпы сипаттама беруге мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Rashidova M. The concept of discourse in modern linguistics. 2021. Vol. 2 No. 07: rjai. DOI: <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/D28MF>.

[2] Кенжеқанова К.Қ. Саяси дискурстың прагматикалық

және когнитивтік компоненттері (қазақ тіліндегі мерзімді басылымдар материалдары бойынша). Философия (PhD) докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2015. – 187 б.

[3] Койлыбаева Р.К., Жунисова М.А. Отбасы дискурсына тән негізгі белгілер // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы, “Филология ғылымдары сериясы”. – 2020. – №2 (72). – ББ.202-206.

[4] Приходько А.Н. Таксономические параметры дискурса / А.Н. Приходько // Язык. Текст. Дискурс: научный альманах Ставропольского отделения РАЛК / под ред. проф. Г.Н. Манаенко. – Ставрополь: Изд-во СГПИ, 2009. – Вып. 7. – С. 22-30.

[5] Moeschler J. & Reboul A. « Pragmatique du discours : dix ans après », *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Philologia*, 2009. LIV, 4. PP. 5-28.

[6] Есенова Қ.Ө. Медиалингвистика: мерзімді баспасөз тілін зерттеудің прагматикалық аспектісі. – Алматы, 2015

[7] Al-hindawi Fareed, D.Saffah. Pragmatics and Discourse Analysis. *Journal of Education and Practice*. 8. 2017. PP.93-107.

[8] Магидова И. Теория и практика прагмалингвистического регистра английской речи : дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1989. –С. 383.

[9] Cutting J. *Pragmatics and Discourse*. London: Routledge, 2008.

[10] Jucker Andreas H. Chapter 9: Pragmatics and Discourse. In: Brinton, Laurel J; Bergs, Alexaner. *The History of English/Historical Outlines from Sound to Text*. Berlin: De Gruyter, 2017, 165-184. DOI 10.1515/9783110525281-009.

[11] Мәмет С. Ар алдында. – Астана: Елорда, 2002. – 280 б.

[12] Семенова, Е. В. Лингвопрагматический аспект изучения семейного общения: причины коммуникативных неудач // В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – 2013. – № (8 (31)). – 36-42 с.

[13] Аймауытов Ж.. Алты томдық шығармалар жинағы. Романдар. Құрастырған Н. Қуантаев. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. –384 б.

[14] Момышұлы Б. Ұшқан ұя. – Алматы: Өнер, 2008. – 248 б.

REFERENCES

[1] Rashidova M. The concept of discourse in modern linguistics., 2021. Vol. 2 No. 07: rjai. DOI: <https://doi.org/10.17605/OSF.IO/D28MF>.

[2] Kenjeqanova K.Q. Saiasi diskurstyñ pragmalingvistikalıyq jäne kognitivtkı komponentteri (Pragmalinguistic and cognitive components of political discourse) qazaq tılındegı merzımdı basylymdar materialdary boıynşa. *Filosofia (PhD) doktory ğylymi дәреjesın alu ұшın daiyndalğan disertasia*. Almaty, 2015. 187 p. [In Kaz.]

[3] Koilybayeva R.K., Junissova M.A. Otbası diskursyna tән negızgı belgiler (The main characteristics of the family discourse) // Abai atyndağy QazŪPU habarşysy, “Filologia ğylymdary seriesy”, 2020. №2 (72). PP.202-206. [In Kaz.]

[4] Prihōdko A.N. Taksonomicheskie parametry diskursa (Taxonomic parameters of discourse) // *İazyk. Teks. Diskurs: nauchnyi älmanah Stavropōlskogo otdelenia RALK / pod red. prof. G.N. Manaenko. Stavropōl: İzd-vo SGPI, 2009. Vyp. 7. PP. 22-30. [In Rus.]*

[5] Moeschler J. & Reboul A. «Pragmatique du discours : dix ans après», *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Philologia.*, 2009. LIV, 4. PP. 5-28.

[6] Esenova K.O. Medialingvistika: merzımdı baspasöz tılın zertteudiñ pragmatikalıyq aspektısı (Medialinguistics: the pragmatic aspect of learning the language of periodical printing). Almaty, 2015. [In Kaz.]

[7] Al-hindawi Fareed & D.Saffah. Pragmatics and Discourse Analysis. *Journal of Education and Practice.* 8, 2017. PP.93-107.

[8] Magidova İ. Teoria i praktika pragmalingvisticheskogo registra angliiskoi rechi (Theory and practice of the pragmalinguistic register of English speech): dis. ... d-ra filol. nauk. M., 1989. PP. 383. [In Rus.]

[9] Cutting J., *Pragmatics and Discourse*, London: Routledge, 2008.

[10] Jucker, Andreas H. Chapter 9: Pragmatics and Discourse. In: Brinton, Laurel J; Bergs, Alexaner. *The History of English/Historical Outlines from Sound to Text.* Berlin: De Gruyter, 2017, 165-184. DOI 10.1515/9783110525281-009.

[11] Mämet S. Ar aldynda (In front of conscience). Astana: Elorda, 2002. 280 p. [In Kaz.]

[12] Semenova E. V. Lingvopragmaticheski aspekt izuchenia semeinogo obşenia: prichiny komunikativnyh neudach (Linguopragmatic aspect of the study of family communication: causes of communicative failures) // *V mire nauki i iskustva: voprosy filologii, iskustvovedeniya i külturologii*, 2013. (8 (31)). PP. 36-42. [In Rus.]

[13] Aimauytov J. Alty tomdyq şyğarmalar jınağy (Six volumes of works). Romandar. Qūrastyğan N. Quantaev. Almaty: El-şejure, 2013. 384 p. [In Kaz.]

[14] Momışūly B. Ūşqan ūia (Flying nest). Almaty: Öner, 2008. 248 p. [In Kaz.]

ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СЕМЕЙНОГО ДИСКУРСА

*Койлыбаева Р.К.¹, Жунис М.А.², Умбетбекова К.М.³

¹ магистр филологии, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан,

² к.ф.н, профессор, КазНПУ им. Абая, Алматы, Казахстан,

³ лектор, преподаватель, Алматинский технологический университет, Алматы, Казахстан,

*¹e-mail: 007_raushan@mail.ru,

²e-mail: zhmaira_71@mail.ru,

³e-mail: Umbetbekova57@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы дискурса и прагматики на основе изучения работ различных ученых.

Определен семейный дискурс и описаны его особенности. Кроме того, рассматриваются виды локутивных, иллокутивных и перлокутивных речевых актов, которые показывают прагматический потенциал семейного дискурса, в качестве примеров приводятся отрывки из семейного дискурса, характеризующие их употребление. Цель статьи – выявить признаки, характеризующие прагматику семейного дискурса. Задачи для достижения поставленной цели: определить понятие «семейный дискурс», рассмотреть виды речевых актов и их функцию в семейном дискурсе. Научная значимость исследования заключается в разработке теоретических дополнений к работам по теории дискурса, социолингвистике и когнитивной лингвистике. Практическая значимость заключается в том, что результаты исследования могут быть использованы при разработке лекций по спецкурсам, таким как: «Теория дискурса», «Социальная лингвистика», «Когнитивная лингвистика», при составлении учебно-методических комплексов, при написании курсовых и дипломных работ. Методология исследования включает аналитический обзор научных трудов в рамках теории дискурса, посвященных определению прагматики дискурса. Основные результаты исследовательской работы: выявлено то, что прагматика семейного дискурса реализуется в определенных коммуникативных ситуациях и с помощью речевых актов. Ценность проведенного исследования: в современную эпоху глобализации возрастает социальная роль семьи в обществе. Для сохранения национального самосознания в семье очень важно установление коммуникативной ситуации, то есть семейного дискурса между членами семьи. Человек может выразить свои желания, пожелания, намерения только в общении. Сила семьи увеличивается только за счет регулирования повседневных отношений, то есть за счет обсуждения и согласования семейных вопросов. В нашей работе семейный дискурс рассматривается как тип дискурса, возникающий из бытовых ситуаций, личных событий и интересов, характеризующийся коммуникативно-прагматическими параметрами.

Ключевые слова: дискурс, семейный дискурс, прагмалингвистика, речевые акты, локутивный акт, иллокутивный акт, перлокутивный акт, эксплицитная интенция, имплицитная интенция.

PRAGMATIC ASPECT OF FAMILY DISCOURSE

*Koilybayeva R.,¹ Zhunis M.,² Umbetbekova K.³

^{*1} Master of Philology, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan,

² Candidate of Philology, professor, Abai Kazakh National Pedagogical, Almaty, Kazakhstan,

³ Lecturer, teacher, Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan,

^{*1}e-mail: 007_raushan@mail.ru,

²e-mail: zhmaira_71@mail.ru,

³e-mail: Umbetbekova57@mail.ru

Abstract. This article discusses issues of discourse and pragmatics based on the study of the works of various scientists. Family discourse is defined and its features are described. In addition, the types of locutionary, illocutionary and perlocutionary speech acts that show the pragmatic potential of family discourse are considered and fragments from family discourse characterizing their use are cited as examples. The purpose of the article is to identify signs that characterize the pragmatics of family discourse. Tasks to achieve this goal: to define the concept of "family discourse," to consider the types of speech acts and their function in family discourse. The scientific significance of the study lies in the development of theoretical additions to works on the theory of discourse, sociolinguistics and cognitive linguistics. The practical significance lies in the fact that the results of the study can be used in the development of lectures on special courses, such as: "Theory of discourse," "Social linguistics," "Cognitive linguistics," in the preparation of educational and methodological complexes, in writing coursework and thesis. The research methodology includes an analytical review of scientific papers within the theory of discourse devoted to the definition of the pragmatics of discourse. The main results of the research work: it was revealed that the pragmatics of family discourse is implemented in certain communicative situations and with the help of speech acts. The value of the study: In the modern era of globalization, the social role of the family in society is increasing. To preserve national identity in the family, it is very important to establish a communicative situation, that is, family discourse between family members. A person can express his wishes and intentions only in communication. The strength of the family increases only by regulating everyday relationships, that is, by discussing and coordinating family issues. In our work, family discourse is seen as a type of discourse arising from domestic situations, personal events and interests, characterized by communicative-pragmatic parameters.

Keywords: discourse, family discourse, pragmalinguistics, speech acts, locutionary act, illocutionary act, perlocutionary act, explicit intention, implicit intention.

Статья поступила 18.07.2022

ӘОЖ 81.34
ХҒТАР 16.21.37
DOI10.48371/PNHS.2022.66.3.008

ТІЛ ДЫБЫСТАРЫНЫҢ ЭКСПРЕССИВТІК СТИЛИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ: ФОНОСТИЛИСТИКА ЖӘНЕ ДЫБЫСТЫҚ СИМВОЛИЗМ

*Қоянбекова С.Б.,¹ Зиядаұлы Б.²

¹Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ, филология ғылымының докторы,
қауымдастырылған профессор, Алматы, Қазақстан,

²Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
филология ғылымының кандидаты, доцент,
Алматы, Қазақстан,

*¹e-mail: sarakoyanbekova@gmail.com,

²e-mail: batenke89@mail.ru

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты мен міндеті адам эмоциясын жеткізудегі тілдің экспрессивтік қызметінің негізін құрайтын фонетикалық бірліктердің күрделі жүйелелерін анықтау, дыбыстық таңбаның ментальді, психикалық, физиологиялық, лингвистикалық әлеуметтік, эстетикалық қырларын анықтау болып табылады. Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негізін құрайтын, ұлттық тілдің фонологиялық және сөздік қор жүйесінің экспрессивтік стилистикалық жүйесі, сипаты, табиғаты бірқатар тілдік фактілермен қарастырылды. Тілдік бірліктер таңба, дыбыс, фонема, адамның санасында трансформациялану моносиллабтық дыбыстық құрылымы, дыбыстардың фонологиясы, дыбыс сәйкестегі, дыбыстардың алмасуы және т.б. фонетикалық құбылыстар мен заңдылықтар жүйелі талданды. Тіл дыбыстарының ұлттық танымдық қырлары зерделеніп, озық парадигмаларды анықтау арқылы экспрессивтік стилистикалық сөз мәдениетіне әсері зерттелді.

Мақаланың ғылыми маңыздылығында ұлт болмысындағы мазмұны кең, терең ұғым тіл дыбыстарының экспрессивтік стилистикалық қызметі лингвистикалық, лингвостилистикалық ғылымның зерттеу аясындағы ауқымдылығын танытып, зерттеудің өзектілігін анықтады. Қазақ тіліндегі фоностилика және дыбыстық символизм экспрессивтік стилистикалық жүйе ретінде алғаш рет кешенді түрде зерттеліп, ғылыми тұрғыдан шешімін тауып, қазіргі қазақ тілінің деректері бойынша тұжырымдар жасалынды. Олардың қазақ тіліндегі сипаты, дыбыстың экспрессивтік стилистикалық қызметі жүйеленді. Ономофонеманың тілдік жүйедегі номинативтік қызметіне және оның сөйлеуде синтагмофономаға, морфофономаға трансформациялану ерекшелігіне талдау жасалды.

Ғылыми практикалық маңыздылығында тілдің эстетикалық табиғаты экспрессивтік қызметімен тығыз байланыстағы ғалымдардың

зерттелген теориялық еңбектеріндегі пайымдаулары дамытылып, қазақ тіліндегі дыбыстардың ұлттық мәдени қырларымен сабақтастықта ұштастырылып, өзіндік тұжырымдар берілді. Қазақ тілінің дыбыстық парадигмасының қалыптасуы мен дамуы жан-жақты талданып, ұлттың рухани-мәдени болмысының тіл дыбыстары арқылы таныту өзектілігі практикалық тұрғыдан анықталды. Фоностилистикадағы дыбыстың экспрессивтік стилистикалық мағынасы дыбыстардың ассоциациялануына негізделуі, дыбыстық символға айналуы айқындалды.

Фонетикалық құралдардың элеуметтік-лингвистикалық, психоллингвистикалық және прагмалингвистикалық аспектілерінде сөздің әртүрлі формаларды қолдану заңдылықтары, жұмсалып мүмкіндіктерімен сабақтастырылды. Тіліміздегі экспрессивтіліктің айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылымдағы салыстырмалы қырлары экспрессивтік стилистикалық мағынаның пайда болу, қалыптасу, жүйеленуін айқындайды.

Тірек сөздер: экспрессивтік стилистика, фоносимволизм, фоностилистика, эвритмика, коммуникативтік, кумулятивтік, контекст, дыбыс.

Негізгі ережелер

Фонетика тілдегі дыбыстардың жүйеленуін, жасалым, айтылым, естілім белгілерін, просодикасын зерттесе, стилистика дауысты, дауыссыз дыбыстардың сөз ішіндегі, сөз аралығындағы үйлесімділігін, сөз ырғағын, оларға тән белгілерді, интонация, дыбыстық қайталау, сияқты фонетикалық ерекшеліктерді белгілі мақсатқа икемдеп, қайткенде де сөз бедерлердің құралы ретінде пайдалану жағдайын зертейді. Стилистика тіл дыбыстарының бедерлі қолдану заңдылықтарын, яғни оны эстетикалық, коммуникативтік қырынан зерделейді. Қазақ тілі төл дыбыстарының зерттелуі ХХ ғасырдың басындағы А.Байтұрсынұлы, Х.Досмағамбетов, Қ.Кемеңгерұлы, Е.Омаров, Қ.Жұбанов еңбектерінен бастау алып, Б.Қалиев, С.Мырзабеков, М.Жүсіпов, Ә.Жүнісбеков т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектерінің нысаны болды.

Зерттеу еңбектерге сүйенсек, қазақ тілі стилистикасында басқа ғылымдарға қарағанда, фонетика саласы аз зерттелген сала болып табылады. М.Балақаев, Е.Жанпейісов, М.Томанов, Б.Манасбаевтардың бірлескен оқулығында фонетиканың эстетикалық қырлары арнайы қарастырылмаған. Аталған мәселе қазақ тіл білімі саласында қазіргі кезеңде кеңінен зерттеу нысанына айналды.

Дегенмен, фоностилистиканың жалпы тіл біліміндегі тарихы әріден басталады. Ғылыми зерттеулерге жүгінетін болсақ, “фоностилистика” (экспрессивті фонетика) ұғымы термин ретінде ең алғаш Ш.Балли еңбегінде қолданылғанмен [1,116 б.], фоностилистиканың алғашқы теориясы бастау көздері ежелгі философтар мен шешендік өнердің стиль теориясы туралы зерттеулерінде қарастырылған.

Кіріспе

Грецияда V ғасырда риторика ілімі дамып, шешендік сөздің тыңдаушыға әсері, ықпал етудің әдіс-тәсілдері туралы мәселелер жөніндегі көзқарастар дүниеге келді. Осы кезеңнен кейін дыбыстарды зерттеу қолға алынып, дыбыстық қайталаулар мен буындар үйлесімділігі, сөз ырғағы туралы мәселелер т.б. сөздің фонетикалық аспектісі ретінде зерттеу нысанына ілікті [2, 248 б.]. Фоностилистика көп уақытқа дейін шешендік өнердің аясында, шешен сөйлеудің конондарының бірі ретінде Аристотель (б.з.д. IV ғ.), Теофраст (б.з.д. IVғ.) т.б. зерттеулерінде қарастырылып, жекелеген дыбыстардың ерекшеліктері буын тіркесіндегі, сөз аралығындағы өзгерістерінің жағымды, жағымсыз қасиеттері және оларды сөйлеуде ұйымдастыру өнері тұрғысынан талданып келді. Бергі дәуірдегі М.В.Ломоносовтың зерттеулерінде де фоностилистиканың кейбір ішкі мәселелері туралы айтылғанмен, фонетиканың ғылыми мәртебе алуы Ш.Баллидің зерттеулерімен байланысты. Зерттеуші фонетикалық құралдардың стильдік қызметі, сөйлеудегі интонацияның эмоцияны жеткізудегі қызметіне назар аударды [2, 116 б.]. Ш.Балли сөйлеудегі интонацияның әсерін, қатысын, сол арқылы жасалатын тілдің эмоционалды қызметі, тіл арқылы көрінетін сөйлеушінің эмоционалды-экспрессивтік көңіл-күйі туралы құнды пікірлер айтты [2, 117б.]. Осылайша, ол тілдің қоғамдық құбылыс болуымен қатар, оның субъективтік қырларына да баса назар аударды.

Фоностилистика мәселелері Н.С.Трубецкой зерттеуінің де негізгі тақырыптарының бірі болып табылады. Н.С.Трубецкой сөйлеушінің жасы, жынысы, әлеуметтік және қоршаған ортасы, эмоционалды жағдайы, интонациясы т.б. экстралингвистикалық факторлардың әсерінен пайда болған дыбыстық модификацияларды қарастыра отырып, оларды экспрессивті және аппеллятивті құралдар қатарына жатқызады. Осының алғашқысы сөйлеушіге қатысты болса, соңғысы тыңдаушының эмоциясын тудырады деген пікір айтады. Н.С.Трубецкой зерттеулерінде дыбысқа қатысты қарастырылып, қандай да бір дыбыстың айтылуы сөйлеуші жөнінен хабар беріп, тыңдаушыда белгілі бір сезімдер тудыратынын, сөйтіп дыбыс қандай да бір мағынаны ажырататын қызметке ие болатынын сөз етеді. Дыбысқа берілген бұл сипаттама фонетиканың стилистикалық қырларын нақты бейнелеп тұрғанын көруге болады және ол тіл дыбыстарын зерттеуде өте маңызды болып табылады [3, 191 б.].

Н.С.Трубецкойдың бұл тұжырымдарына XX ғасырдың 20 жылдарынан бері дами бастаған фонема теориясына қатысты көзқарастар негіз болып, фонеманың функционалды-стилистикалық сипаты мен сапаларын зерттеуге бастама болды. Осылайша тіл дыбыстарының лингвистикалық аспектідегі фонетикалық қыры емес, оның фонологиялық аспектідегі функционалды қырын зерттеудің

маңыздылығы айқындалды. Фоностилистикаға қатысты зерттеулердің дамуына осы тұжырымдар негіз болды.

Зерттеуші Ж.А. Исаева фоностилистиканың тарихи бастауын анықтауға байланысты пікірлердің әр алуан екенін айта келіп, бұл мәселенің күрделі тұстарын көрсетеді. Зерттеушінің фоностилистиканың қалыптасу тарихына қатысты келтірген пікірлерін былайша топтастырып көрсетуге болады:

- И.Фонадьтың көрсетуі бойынша, фоностилистиканың бастауы Ю. Фон Лазициуштің есімімен байланысты;

- Ф.Картонның пікірінше, М.Граммонның есімімен байланысты;

- П.Леонның пікірінше, Н.С.Трубецкойдың есімімен байланысты;

- К.Ван Ден Бергтің ойынша, Платонның есімімен байланысты [4, 81б.].

Жалпы тіл біліміндегі дыбыстың стилистикалық қызметінің арнайы зерттеле бастауын біз Н.С.Трубецкой мен Ш.Балли есімдерімен байланысты қарастырамыз.

Фонетикалық құралдардың қарым-қатынастың әлеуметтік-лингвистикалық, психоллингвистикалық және прагмалингвистикалық аспектілерінде сөздің түрлі типі мен формаларында қолданылу заңдылықтарына сәйкес жұмсалып мүмкіндіктерін анықтауда кең көлемді зерттеулер бар.

Л.В.Щерба, Г.О.Винокур, В.В.Виноградов, Л.П.Якубинский, М.В.Панов, К.К.Барышникова, Л.П.Блохина, Р.К.Потапова, Л.А.Кантер, Д.Х.Баранник, роман-герман тілдерінің фоностилистикасын қарастырған Н.И.Портнова, С.М.Гайдучик, А.С.Селях, Е.Нұрахметов т.б. зерттеушілердің есімімен байланысты.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Фоностилистикалық зерттеу экстралингвистикалық факторлардың әсерінен, эвфонология және дыбыстық символизм, эвритмика және шығарманың мелодикалық (әуендік) құрылысымен байланысты туындайтын әдеби тіл қолданысымен одан ауытқу, сөйлеу нормалары мен дыбыстық синонимия көріністерін, сегментті және суперсегментті деңгейлердегі тілдік бірліктердің дыбыстық және темпоралды - мелодикалық, екпін және интонациялық модификацияларының қолданысын түрлі шеңбердегі экстралингвистикалық факторлар әсерін, көркем шығармадағы жазушы тілінің дыбыстық ерекшеліктерін т.б. зерттеулерді кеңінен қарастыруды көздейді.

Қазақ тіл білімінде А.Байтұрсынұлы мазмұн мен түрдің үйлесімділігіне құрылатын өлеңге сөзді қалай құбылатын, құлпыртса да, оны нендей тәсілдермен көркемдесе де кең көсілетіндей мүмкіндіктер бар екеніне тоқталады. Сонымен қатар, ырғақ иелігіндегі өнер ұйқас арқылы белгілі әуенге құрылған өрнегі. Бейнелі ойды бернелей жеткізетін көрнекі лебіз дыбыс үйлесімділігінің, әуезділігінің көрінісі.

Үндестік жасаушы ырғақ өлеңге тармақ, бунақ, шумақ болып төгіледі. Буындардың үйлесімділігінен тұратын қазақы өлеңге дыбыстардың қолданылу реті әсерлі бейнелілігімен үлкен мәнге ие дейді. Мысалы, *Сағынам сені сәт сайын, бұлтқа барып батса айым*. Демек, А.Байтұрсынұлы экспрессивтілік ұғымын атамаса да оны бейнелілікпен астасып жататын, бейнелілікті жасауға қатысатын тілдік құбылыс ретінде анықтайды.

Қазақ зерттеулерінде тілдің дыбыстық бірліктерінің стилистикалық ресурстарын қарау мынадай үш мәселе аясында анықталатыны айтылады. Мысалы: сөйлеу стильдері; фоносимволизм; фонетикалық құрылымның поэтикалық жүйесі.

Стилистика саласында тіл дыбыстарының қарапайымнан күрделіге ауысу жүйесінде бірқалыпты зерттелгенін байқаймыз. Бұл фонеманың артикуляциялық, акустикалық ерекшеліктеріне қатысты қарастырылатын мазмұндық проблема.

Фонетикалық бірліктерге эстетикалық тұрғыдан трансформациялануға бейім, өзгермелі тілдің жай-күйін бейнелейтін парадигмалық қасиет тән. Онда тілдің менталды, психологиялық, әлеуметтік, коммуникативтік, кумулятивтік, поэтикалық сипаты көрініс алады.

Психолінгвистер физиология мен нейропсихологияның жетістіктеріне сүйене отырып, тіл деңгейлерін фондық және жетекші деп екі деңгейге бөледі [5, 29 б.]. Фондық деңгей бірліктері сөйлеуші тарапынан автоматты түрде, санадан тыс жасалса, жетекші деңгейдегі бірліктер саналы түрде сөйлеуші тарапынан сараланып жұмсалады екен. Мысалы, *көп кешікпей көктем де келер енді, көгеретін тіршілік көгереді. Келер көктем, білмеймін, не береді?*

Л.Н. Мурзин фонетикалық және морфемдік деңгейлерді фондық, ал лексикалық және синтаксистік деңгейді жетекші деңгейге жатқызады [6, 94 б.]. Фонетикалық бірліктер жалпы тіл жүйесінде ерекше рөл атқарады, ол мынадай себептерге байланысты:

1. Фонетикалық бірліктер материалдық форма тұрпаты жағынан қарапайым, әрі қарай бөлшектеуге келмейтін және функционалдық мән-мағынаға ие тілдік таңба болып есептелінеді.

2. Фонетикалық бірліктердің табиғатына басқа да тіл бірліктері сияқты тұтастық тән, қарапайым фонетикалық форма тым күрделі, бірден байқала қоймайтын мағынаға ие болып келеді.

3. Фонетикалық бірліктердің мағынасы тілдің қандай да бір саласындағы қызметіне, яғни түрлі контекстегі тілдің жай-күйіне байланысты анықталады.

4. Мұндай контекстерге мыналар жатады:

- менталды (тілдік менталды процестер, тілдік ойлау процесі);
- психологиялық (фонетикалық таңбаның түрлі тіл иелері тарапынан қабылдануы және бағалануы);

- әлеуметтік (сөйлеудегі дыбыстардың даралануы);
- коммуникативтік-сөйлеу (ақпараттың берілуі, өңделуі, мәліметтердің деформациялануы);
- кумулятивтік (ұлттық-мәдени сипаттағы ақпараттар қорының жинақталуы);
- мәтіндік-эстетикалық (эстетикалық мән-мағыналардың берілуі және жүзеге асуы).

5. Фонетикалық деңгей тіл жүйелерінің ішінде саны жағынан тұрақсыздау, ол дыбыстардың дифференциалды белгілерінің аз болып, дыбыстардың тілдік менталды және жеке, психологиялық (әлеуметтік), эстетикалық және мәдени мағыналарының сапасы жағынан өзгеруіне әсер етеді.

Нәтижелер мен олардың талқылануы

Тіл дыбыстарына тән бұл ерекшеліктер тілдің және сөздің таңбасы ретіндегі мағынасын зерттеуге мүмкіндік береді. Ол үшін тіл дыбыстарының өзіне тән ерекшеліктерін, мәртебесін анықтау қажет болады. Ю.С.Степанов қандай да бір субстанциядағы белгілерді, деректерді анықтау үшін, оның «конститутивтік қырларын» басшылыққа алу керек дейді. Ғалымдар Аристотель ұсынған тілдің мынадай лингвофилософиялық, конститутивтік қырларын негізге алады: субстанция, сан, сапа, қатынас, орын, уақыт, қалып, жағдай, әрекет, төзімділік [7,193 б.]. Егер аталған ерекшеліктер толығымен немесе басым көпшілігі қандай да бір құбылысқа тән болса, онда бұл құбылыстың ғылыми мәні бар болғаны және ол арнайы зерттеуді қажет етеді.

Бірнеше жүйенің негізін құрастыратын фонетикалық бірліктердің қызметі күрделі таңба болып табылады. Дыбыс және фонема ментальді, психологиялық, физиологиялық, лингвистикалық, социологиялық, тексттік, эстетикалық маңызды иеленетін құбылыс.

Орыс тіл білімінде дыбыстардың экспрессивтік мәселесі фоносемантикамен кіріктіріле қарастырылып, адамның ойлау жүйесінде «жалпыланған дыбыс түрін» - ономофонеманың тілдік жүйедегі атаулық сипатына және оның сөйлеуде синтагмофонемаға, морфонемаға трансформациялануына талдау беріледі. Ғалымның пайымдауларынан коммуникативтік қарым-қатынас барысында синтагмофонема мен морфонемалардың социофонемалық бірлікке айналуы тіл дыбыстарының эмоционалды- экспрессивтік қызметінің алғышарты болатынын көруге болады. «Социофонема - сөйлеудің қандай да бір формасы арқылы жүзеге асқан фонетикалық бірлік. Сөйлеушінің сөзі арқылы көрініс алып, тындаушы тарапынан ментальді/интеллектуалды және логикалық тұрғыдан ғана емес, психологиялық, эмоционалды, эстетикалық және әлеуметтік тұрғыдан қабылданатын фонетикалық бірлік» [8, 215 б.]. Социофонеманың мәртебесін анықтайтын белгілер

төмендегідей: дыбыстардың психологиялық әсері; психологиялық тұрғыдан бағалануы; эмоционалды және эстетикалық әсері; тілдің дыбысқа ұлттық-мәдени байланысы; эмпирикалық және антропологиялық субъективтілік; тұрмыстық, әдет-ғұрып, ділдік социумның дыбысқа әсері [7, 217 б.]. Социофонема біріншіден эстетикалық, символдық қасиетімен қабылданатын бірлік. Социофонеманың фоносемантикалық табиғаты А.А. Леонтев [5, 96 б.], А.П. Журавлев [9, 195 б.] зерттеулерінде қарастырылған. Заманауи зерттеулерде функционалды фоносемантика, тарихи фоносемантика, компоративтік фоносемантика, социофоносемантика, психофоносемантика, текстофоносемантика, эстетикалық фоносемантика бөлімдерінен тұратын ғылым саласының нысанына айналды.

Экспрессивтік стилистика тіл дыбыстарының экспрессивтік табиғатын талдауда, анықтауда фоносемантикалық зерттеулердің жетістіктеріне сүйенеді, себебі социофонеманың табиғаты кешенді, күрделі жүйе, экспрессивтілік оның бір компоненті ретінде қарастырылады. Оны зерттеу де нейролингвистика мен нейрофизиологияның, нейропсихология мен психоллингвистиканың, социоллингвистиканың, көркем мәтін лингвистикасының қазіргі теориялық және практикалық қолжеткізген табыстарына сүйене отырып, кешенді түрде жүргізіледі.

Тіл дыбыстарының экспрессивтік табиғатын зерттеуде социофонеманың бір түрі ретінде психофонема мен текстофонеманың тілдік табиғаты қызығушылық тудырады. Психофонема буын және морфологиялық құрылымды құруға қатысып, белгілі бір логикалық ақпаратты ғана емес, коннотативтік, бағалаушылық, психологиялық, ассоциативтік мәнге ие мағыналарды да жеткізуге қатысады. Ал текстофонема дыбыстың мәтін контекстіндегі қызметі мен мағынасын жасауға қатысады. Көркем мәтіннің музыкалды-просодикалық көркемдігі текстофонеманың бір түрі мелофонемалар арқылы жасалады. Қазақ тіл білімінде тіл дыбыстарының мұндай табиғаты көптеген ғалымдардың зерттеулерінде әр қырынан қарастырылып жүр.

Қазақ тіліндегі дыбыстардың фонологиясы дыбыс үндесуі, дыбыстардың алмасуы және т.б. фонетикалық құбылыстар мен заңдылықтар белгілі ғалымдар Ә.Т.Қайдаров, Е.Қажыбеков, Ә.Жүнісбеков, А.Айғабылұлының еңбектерінде жан-жақты талданып, анықталды [10, 18 б.]. Аталған мәселелермен қатар, дыбыс айтылымындағы эмоционалдық пен мәнерлік, ассоциация мәселесі кейбір еңбектерде [11, 20 б.] айтылғанымен, арнайы зерттеу нысанына кейіннен айналды.

Ж.Абуов, А.Джунисбековтердің «Фонетическая запись казахского текста» зерттеу еңбегінде қазақ тіліндегі сингорманизм, орфоэпикалық норма мәселелері жүйелі талданып, сөз мәдениеті тұрғысынан алғанда кез-келген фонетикалық заңдылықтарды, тілдегі норманы сақтау қажеттілігі атап көрсетілген.

Орыс тіліндегі М.П.Брандес [12,27 б.] еңбегінде көркем прозалық және поэтикалық мәтіндердің дыбыстық ұйымдасу ерекшелігі жан-жақты сөз болды. Тіл дыбыстарының түрлі бояу реңкке, эмоционалды бағалауыштық мәнге ие болуы оларға тән басты қасиет-сапалардың бірі екені жан-жақты дәлелденген (мысалы, «а» дыбысының күрең қызыл, «о» - ашық сары немес ақ түсті бояу реңкке ие екені, «ш» - баяу, «м» - нәзік, т.б. бағалауыштық сезім күйлерді бейнелейтіндігі). Осыған қатысты түрлі бақсылық дұғалардың, қазірде алдап-арбау, аластауда айтылатын сиқырлы күші бар мағынасы түсініксіз мәтіндердегі дыбыстар мен буындардың әсер ету қасиеті сапасы, қызметі жеткілікті деңгейде зерттелген деуге болады.

Дауысты дыбыстардың сөз құрамындағы орны, яғни, дауысты фонемалардың мысалы: *сөз басында* А-ана, Ә- әлем, Ө-өлең, Ү-үя, Ү-үй О-орман, Ы-ыдыс, І-іс, *сөз ортасында* А-қала, Ө-тәлім, О-қора, Ө-шөбере, Ү-құлын, Ү-күй, Ы-ырым, І-келін *сөз соңында* А-қара, Ө-сірә, О- қол, Ө-бөл, Ү-құс, Ү-күл, Ы-осы, І-іні т.б дыбыстардың орналасуы арқылы мәтін түзілім процесінде белгілі бір дыбыстар, буындар қайталанып келіп, ырғақ құрап, тұтас мәтін мазмұнын жасауға қатысады, тіпті жиі қайталану арқылы белгілі бір ақпараттың сигналына айналып, символдық мәнге, қосымша қызметке ие болады. Бұл жерде дыбыс әдеттегі мағына ажыратушылық қызметінен тыс, қосымша ақпаратты жеткізуге қатысады.

М.П. Брандес осыған байланысты көркем шығарма авторларының да дүниені қабылдау, көркем бейне жасау даралығын анықтауға болатындығын дәлелдейді. Оның ойынша, шығарма авторларының «иіс сезгіш», «байқағыш», «естігіш» т.б. болу қасиет сапаларының басым болуына қарай колтаңбасы айықталады.

Ж.А.Исаева, В.В. Левицкийдің ерекшеленетін 28 түрлі тілдегі дыбыстар мен ұғымдар арасындағы байланысты байқау үшін жасаған эксперимент нәтижелерін орынды келтіреді. В.В.Левицкий сөздіктегі «кіші» және «үлкен» мағынасын беретін сөздерді іріктеп алып, топтың дауыстылары мен дауыссыздары құрамының және фонемалардың дифференциалды белгілері құрамының ерекшеліктерін қарастырып, «кіші» ұғымын әдетте «тіл алды» мен «тіл арты» дауысты дыбыстары мен қатаң, аффрикат, сонор дыбыстары беретінін анықтады. Мысалы, «Үлкен» ұғымымен жуан дауыстылар мен ұяндар, діріл дауыссыздары символданып, [i], [n]., [ts]. – «кіші», [a]., [0]., [r]., [d], «үлкен» ұғымын береді [8, 48 б.].

Қорытынды

Қазақ тіліндегі дыбыстардың түрлі-түстік ассоциациялану сипатын цветофоносемантикалық, психолингвистикалық, эксперименталдық қырларынан сараптауды, арнайы және жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Профессор К.Ш. Хұсайыновтың пікірінше, тілдегі осындай құбылысты дыбыстық символизммен бірлікте және индивидтің ойлау

жүйесінде жүріп жататын психофизиологиялық процестер арқылы түсіндіруге болады [13, 96 б.].

Сөз мағынасымен метонимиялық ассоциациялануына негізделген символизацияның бір түрі – дыбыстық символизм. Ұқсас және қайталанатын дыбыстар, екпін түскен буынның алдында тұратын дауыссыздар, екпін түсетін дауыстылар дыбыстардың ассоциациялануына тікелей қатысады.

Дыбыстық ассоциацияланудың анықталуы күрделі жүзеге асатындықтан, келесідей жүйелеуге болады:

1. Ұғымдардың өзара синонимдік қатынаста болу қажеттілігі.
2. Ұғымдардың арасында тек пен түр байланысының болуы.
3. Метонимиялық ассоциацияның қосарлануы.
4. Графикалық метафора, яғни жазылу формасы мен бейнелейтін ұғым арасындағы форма сабақтастығы.
5. Түр-түстік символдың ұштасуы.

Көркем мәтінге негізінен дыбыстық символизм тән. Себебі көркем мәтін тілдің сапалы ұйымдасқан «ең жоғары формасы көркем мәтінде сөз мағынасының тереңдігі, ырғақ, дыбыстардың әуенділігі өте маңызды» [9,123б.]. Кісі, ел, ру аттарындағы дыбыстық символизмнің ассоциациялануы арқылы оның тағдырын, мінезін анықтауға болатыны мәлім. Мысалы, *тен тектік, ылғи Тобықтыдан шығады дерсің... Рас, тен тек болса, Тобықтының тентегі иесіз демеймін*. Сондай-ақ, фонемалардың бірнеше рет қайталанып келу жиілігі екі түрлі болуы мүмкін. Мысалы, *Мен оны қазбаймын; даудың қарасын көбейтемін деп құлындағы сақау, құнандағы тісеуді осы сөздің үстіне әкеліп үйгенің лайықсыз*. Орыс тіліндегі ғалымдардың еңбектерінде осы мәселені талдауда дыбыстың символдық қасиетіне назар аударылған.

Метонимиялық байланыстарды анықтау нысанындағы зерттеу әдістемесі сөйлеушінің санасындағы белгілі бір дыбысты зерделеуді мақсат етеді. Белгілі бір дыбыстың сөз ішінде, сөз тіркестерінде қайталануы мен метонимиялық байланысқа ие болуы арқылы дыбыстың символдық қызметін көрсетеді.

Қазақ тіл біліміндегі дыбыстық қайталауларды зерттеу мәселесі стилистикада аллитерация және ассонанс жасау ерекшелігін талдаудан байқалғанымен, олардың фоносемантикалық мағынасы және осымен байланыста қарастырылатын экспрессивтік мағына жасау қызметі арнайы зерттеуді қажет ететін күрделі проблема. Белгілі ғалым Р.Сыздық қазақ тілі ғылымында мәтіннің фонетикалық құрылымының зерттелуі тереңнен қарастырылмаған, бұл жөнінде ішінара З.Ахметовтың «Казахское стихосложение» (1964) және «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» (1971) деген монографиялық еңбектерде сөз болғанын айтады. Оның ішінара зерттелуі себебін ғалым: «текстің әуезділігі немесе дыбыстық эффект тек қатар келген сөздердің басқы дыбыстары, я болмаса өлең жолдарының бірінші сөзі

біркелкі дауысты дыбыстан басталып, ассонанс, біркелкі дауыссыздан басталып, аллитерация құралы арқылы ғана пайда болмайды. Өлең жолдарында не бір бір жолдың ішінде түбірлес сөздердің қатар келуі де өлең үнінің әсерін ерекше етеді» деп көрсетеді [14,57 б.]. Мысалы, *Жастықтың оты жалындап, Жас жүректе жанған шақ.* Сонымен қатар, өлең сөздің әуезділігін сөздің қасиет-сапасы ретінде зерттейді. Ғалым «Сөз құдіреті» еңбегінде қазақ жазушыларының көркем проза мәтіндерінен мысалдар келтіріп, прозалық мәтіндегі дыбыстық қайталаулардағы ұлттық дүниетанымға айрықша назар аударады. Жаңа бағыттағы зерттеулерде бұл мәселе дыбыстық символизм мәселесімен сабақтастырылып, мәдени-ұлттық контекстік мән-мағынаны негізге алудағы ассоциациялық байланыстарды тереңнен зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Балли Ш. Французская стилистика. – Москва: Наука, 1961. – 394 с.
- [2] Античные риторика. Под.ред. Тахо-Годи А. А. –Москва: Просвещение, 1978. – 464 с.
- [3] Трубецкой Н. С. Основы фонологии/Пер. с немец. – Москва: Наука, 1960. – 372 б.
- [4] Исаева Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі сегментті бірліктердің фоностилистикасы. фил.ғыл.канд...дис. – Алматы: ҚазНПУ, 2000. – 212 б.
- [5] Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Москва: Прогресс, 1972. – 43 с.
- [6] Мурзин Н.Л. О апепеиях свободы языка // Русское слово в языке, тексте, культурной среде: Памяти Э.В. Кузнецовой. – Екатеринбург, 1997, № 26. – 109 с.
- [7] Степанов Ю.С. В трехмерном пространстве языка. Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – Москва: Наука, 1985. – 336 с.
- [8] Селях А.С. Фоностилистика дифференциация разговорной речи (на матер.франц.яз.) Автореф... канд.филол.наук. – Минск, 1972. – 30 с.
- [9] Журавлев А.П. О мотивированности признаковой семантики слова натуральным значением входящих в него звуков // Мат. семинара по пробл. мотивир. языкового знака. – Ленинград: Наука, 1969. – 117 с.
- [10] Қайдаров Ә.Т. Структура односложных корней в казахском языке. – Алматы: Ғылым, 1986. – 388 с.
- [11] Реформатский А.А. Современный русский язык. Фонетика. Часть III. – Москва: Наука, 1963. – 275 б.
- [12] Брандес М.П. Стилистический анализ. – Москва: Наука, 1971. – 264 б.
- [13] Хусаинов К.Ш. Звукоизобразительность в казахском языке. – Алматы: Ғылым, 1958. – 40 с.
- [14] Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. – Астана: Елорда, 2001. – 228 б.

REFERENCES

- [1] Balli SH. Frantsuzskaya stilistika (French Style). Moskva, Nauka, 1961. 394 p. [In Rus.]
- [2] Antichnyye ritoriki (ancient rhetoric). Pod.red. Takho-Godi A. A. Moskva, Prosveshcheniye, 1978. 464 p. [In Rus.]
- [3] Trubetskoy N. S. Osnovy fonologii (Fundamentals of phonology)/ / Per. s nemets. Moskva, Nauka, 1960. 372 p. [In Rus.]
- [4] Isayeva Z.H. Kazirgi kazak, tilindegi segmentti birlikterdin fonostilistikasy (Phonostylistics of segmental units in the modern Kazakh language). Fil.gyl.kand...dis. Almaty, KazNPU, 2000. 212 p. [In Kaz.]
- [5] Leont'yev A.N. Problemy razvitiya psikhiki (Problems of the development of the psyche). Moskva, Progress, 1972. 43 p. [In Rus.]
- [6] Murzin N.L. O apepeiyakh svobody yazyka // Russkoye slovo v yazyke, tekste, kul'turnoy srede: Pamyati E.V. Kuznetsovoy. Yekaterinburg, 1997, № 26. 109 p. [In Rus.]
- [7] Stepanov YU.S. V trekhmernom prostranstve yazyka. Semioticheskiye problemy lingvistiki, filosofii, iskusstva (In the three-dimensional space of language. Semiotic problems of linguistics, philosophy, art). Moskva, Nauka, 1985. 336 p. [In Rus.]
- [8] Selyakh A.S. Fonostilisticheskaya differentsiatsiya razgovornoy rechi(Phonostylistic differentiation of colloquial speech) (na mater.frantsz. yaz.) Avtoref... kand.filol.nauk. Minsk, 1972. 30 p. [In Rus.]
- [9] Zhuravlev A.P. O motivirovannosti priznakovoy semantiki slova natural'nym znacheniyem vkhodyashchikh v nego zvukov (On the motivation of the indicative semantics of a word by the natural meaning of the sounds included in it)// Mat. Seminara po pobl.motivir.yazykovogo znaka. Leningrad, Nauka, 1969. 117 p. [In Rus.]
- [10] Kaydarov Ə.T. Struktura odnoslozhnykh korney v kazakhskom yazyke (The structure of monosyllabic roots in the Kazakh language). Almaty, Gylym, 1986. 388 p. [In Rus.]
- [11] Reformatskiy A.A. Sovremennyy russkiy yazyk. Fonetika(Modern Russian language. Phonetics). Chast' III. Moskva, Nauka, 1963. 275 p. [In Rus.]
- [12] Brandes M.P. Stilisticheskiy analiz (Stylistic analysis). Moskva, Nauka, 1971. 264 p. [In Rus.]
- [13] Khusainov K.SH. Zvukoizobrazitel'nost' v kazakhskom yazyke (Sound representation in the Kazakh language). Almaty, Gylym, 1958. 40 p. [In Rus.]
- [14] Syzdyk R. Tildik norma jane onyn kalyptasuy (Linguistic norm and its formation). Astana, Elorda, 2001. 228 p. [In Kaz.]

ЭКСПРЕССИВНО-СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗВУКОВ ЯЗЫКА: ФОНОСТИЛИСТИКА И ЗВУКОВАЯ СИМВОЛИКА

*Коянбекова С.Б.¹, Зиядаулы Б.²

¹КазНТУ имени Сатбаева К.И., доктор филологических наук, и.о.
ассоциированного профессора, Алматы, Казахстан,

²КазУМОиМЯ имени Абылай хана, кандидат филологических наук,
доцент, Алматы, Казахстан,

*¹e-mail: sarakoyanbekova@gmail.com,

²e-mail: batenke89@mail.ru

Аннотация. Цель и задачи статьи - выявить сложные системы фонетических единиц, составляющих основу экспрессивной функции языка в передаче эмоций человека, ментальные, психические, физиологические, лингвистические, социальные, эстетические аспекты звукового сигнала. Казахский язык рассматривается на примере ряда языковых фактов, составляющих основу экспрессивной стилистики, на примере фонологической и экспрессивной стилистической системы, описания словарного запаса национального языка. Системно проанализированы символизм языковых единиц, звуков, фонем, трансформация в сознании человека моносиллабической звуковой структуры, фонология звуков, звуковое соответствие, обмен звуков и другие фонетические явления и закономерности. Были исследованы национальные когнитивные аспекты звуков языка, изучено их влияние на экспрессивную стилистическую культуру речи путем выявления передовых парадигм.

Научная значимость статьи заключается в том, что экспрессивно-стилистическая функция звуков языка с широким содержанием, глубоким понятием в национальном бытии показала масштабность в рамках исследования лингвистической, лингвостилистической науки и определила актуальность исследования. Фоностилистика и звуковая символика в казахском языке как выразительная стилистическая система впервые комплексно исследованы, решены с научной точки зрения, сделаны выводы на основе данных современного казахского языка. Проанализированы номинативная функция ономофонемы в языковой системе и особенности ее трансформации в речи в синтагмофонему и морфофону.

Научно-практическая значимость определяется также тем, что получили развитие мнения ученых исследуемых теоретических работ, которые тесно связаны с экспрессивной функцией эстетической природы языка, сочетающейся в преемственности с национально-культурными аспектами звуков казахского языка, и были даны самостоятельные выводы. Всесторонне проанализировано становление и развитие звуковой парадигмы казахского языка, с практической точки зрения выявлена

актуальность выражения духовно-культурной действительности нации через звуки языка. Определено, что экспрессивное стилистическое значение звука в фоностилистике основано на объединении звуков, превращении их в звуковые символы. В социолингвистическом, психолингвистическом и прагматическом аспектах фонетические средства связаны с закономерностями употребления различных форм слова, возможностями их употребления. Сравнительный характер выразительности языка в говорении, письме, аудировании, чтении определяют возникновение, формирование, систематизацию экспрессивного стилистического значения.

Ключевые слова: экспрессивная стилистика, фоносемантика, фоностилистика, эвритмика, коммуникативная, кумулятивная, контекст, звук.

EXPRESSIVE STYLISTIC CHARACTERISTICS OF LANGUAGE SOUNDS: PHONOSTILISTICS AND SOUND SYMBOLISM

*Koyanbekova S.B.,¹ Ziyadauly B.²

¹KazNTU named after Satbaev K.I., doctor of philological science, associate professor, Almaty, Kazakhstan,

²Ablai Khan KazUIRandWL, candidate of philological science, docent, Almaty, Kazakhstan,

*¹e-mail: sarakoyanbekova@gmail.com,

²e-mail: batenke89@mail.ru

Abstract. The purpose and objectives of the article are to identify complex systems of phonetic units that form the basis of the expressive function of the language in the transfer of human emotions, mental, psychic, physiological, linguistic, social, aesthetic aspects of the sound signal. The Kazakh language is considered by a number of linguistic facts that form the basis of expressive stylistics, a phonological and expressive stylistic system, a description of the vocabulary of the national language. Symbols of language units, sounds, phonemes, transformation in the human mind, monosyllabic sound structure, phonology of sounds, sound correspondence, exchange of sounds and other phonetic phenomena and regularities are systematically analyzed. The national cognitive aspects of the sounds of the language were studied, their influence on the expressive stylistic culture of speech was studied by identifying advanced paradigms.

The scientific significance of the article lies in the fact that the expressive-stylistic function of the sounds of a language with a broad content, a deep concept in the national existence showed the scale in the framework of the study of linguistic, linguo-stylistic science and determined the relevance of the study. The phonostyles and sound symbolism in the Kazakh language as an expressive stylistic system are for the first time comprehensively investigated, solved from a scientific point of view, and conclusions are drawn based on the data of the modern Kazakh language. The nominative function of the

onomophoneme in the language system and the features of its transformation in speech into syntagmophoneme and morphoneme are analyzed.

In scientific and practical significance, the opinions of scientists were developed in the studied theoretical works, which are closely related to the expressive function of the aesthetic nature of the language, combined in continuity with the national and cultural aspects of the sounds of the Kazakh language, and independent conclusions were given. The formation and development of the sound paradigm of the Kazakh language is comprehensively analyzed, from a practical point of view, the relevance of expressing the spiritual and cultural reality of the nation through the sounds of the language is revealed. It has been determined that the expressive stylistic meaning of sound in phono stylistics is based on combining sounds, turning them into sound symbols. In the sociolinguistic, psycholinguistic and pragmolinguistic aspects, phonetic means are associated with the patterns of the use of various forms of the word, the possibilities of their use. The comparative nature of the expressiveness of the language in speaking, writing, listening, and reading determines the emergence, formation, systematization of expressive stylistic meaning.

Keywords: expressive stylistics, phonosymbolism, phonostylistics, eurythmics, communicative, cumulative, context, sound.

Статья поступила 24.04.2022

ӘОЖ 811.512.122

XFTAP 16.21.39

DOI 10.48371/PHILS.2022.66.3.009

СҰРАУЛЫ СӨЙЛЕНІМДЕРДЕ БІЛДІРІЛЕТІН ЭКСПРЕССИВТІ-ЭМОЦИОНАЛДЫ МАҒЫНАЛАР

Кошикбаева Г.Д.¹, Еликбаев Б.К.², *Ыбырайым Ә.О.³,
Құлманов С.Қ.⁴

¹PhD докторант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,
Шымкент, Қазақстан,

²филол.ф.д., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
университеті, Шымкент, Қазақстан,

³филол.ф.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан
университеті, Шымкент, Қазақстан,

⁴филол.ф.к., доцент, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан,

¹e-mail: Gulzhaxan87@mail.ru, ²e-mail: Bake3363@gmail.com,

³e-mail: azimchan_2022@mail.ru, ⁴e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

Аңдатпа. Сөйленімде сөйлеуші қандай да бір ақпаратты жеткізу

немесе сұрау, іс-әрекетті орындауды бұйыру, қалау сияқты мақсаттармен қатар өзінің эмоциясын, экспрессивті көңіл күйін де қоса білдіреді. Осы ретте мақалада қазақ тіліндегі сұраулы сөйленімдер арқылы білдірілетін экспрессивті-эмоционалды мағыналарды анықтау мақсаты қойылып, олардың төмендегідей түрлері айқындалды: қуану (риза болу), сену (үміттену), тандану, таңырқау, көңілі толмау, жақтырмау, кекету, менсінбеу, уайымдау (налу), аяушылық, өкіну, күйіну, кінәлау (жазғыру), ренжу (ұрысу, кею), қарғыс.

Аталған эмоционалды-экспрессивті мағыналар сөйленімде негізінен сұрау есімдіктері мен сұраулық демеуліктерінің қатысуы арқылы білдіріліп, бұл мағыналар олардың қайталануы, басқа да әртүрлі тілдік құралдармен, мысалы, демеулік шылаулармен (*ғой, гана, -ай, -ау*), одағайлармен (*о, аныр-ау, ә, әттең*) және т.б. бірге қолданылу арқылы күшейе түсетіндігі анықталды. Сонымен қатар сұраулы сөйленімдерде білдірілетін эмоционалды-экспрессивті мағыналар жалпы сөйлеу жағдаятына (сөйлеу актісінің деректері, автордың (кейіпкердің) прагматикалық мақсаты, сөйлеу интонациясы, сөздердің сөйлемде қолданылу орны, парцелляция және т.б.), автор (кейіпкер) қолданатын әртүрлі эмоционалды-экспрессивті мағыналы тілдік бірліктерге (сөздер, сөз тіркестері, қыстырма элементтер, фразалық тіркестер) байланысты болатындығы дәлелденді.

Мақалада құрылымдық-семантикалық сипаттау, мәнмәтіндік талдау, функционалды-семантикалық талдау, дифференциация, гипотетикалық түсіндіру және трансформациялау әдістері қолданылды.

Мақалада алынған нәтижелердің тіл біліміндегі сөйлеу актісіндегі адресат/адресант факторы, коммуникативтік стратегиялар, тактикалар, пресуппозиция, пропозиция және постпозиция, тура және жанама сұрау мәнді сөйленімдердің перлокутивті прагматикасы сияқты ғылыми мәселелерді шешуде құндылығы аса зор деп санаймыз, сондай-ақ оларды қазақ тіл білімінің морфология, синтаксис, стилистика, прагматика салалары бойынша жоғары оқу орындарында дәрістер оқуда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: сұраулы сөйленім, экспрессивті-эмоционалды мағына, сұрау есімдігі, сұраулық демеулік, прагматика, экспрессивті-эмоционалды мағыналардың түрлері, сөйлеу актісі, сөйлеу жағдаяты.

Негізгі ережелер

Тілдік қатысым кезінде өзіндік рәсімделу ерекшелігі болатын, яғни айтылымда сұрау интонациясымен айтылса, жазылымда сұрау белгісі қойылатын, сұрау есімдіктері, сұраулық демеулігі және т.б. тілдік бірліктер қатысқан сөйленімдер негізінен сөйлеу актісінде белгілі бір ақпаратты алу мақсатын көздегенімен, сөйлеуші сұрау мәнді сөйлеу актісінде өзінің эмоциясын, экспрессивті көңіл күйін де қоса білдіруі мүмкін. Осы ретте мақалада сұраулы сөйленімдер арқылы білдірілетін

эмоционалды-экспрессивті мағыналарды, олардың білдірілу жолдарын анықтау басты міндеттердің бірі ретінде қойылды. Сондай-ақ жалпы, орыс және қазақ тіл білімінде «экспрессивтілік» және «эмоционалдылық» ұғымдарын, экспрессивті, эмоционалды, коннотаттық мағыналарды, эмоционалды лексиканы, сұраулы сөйленімдерді құрылымдық және жаңа бағыттарда зерттеген теориялық еңбектер мен қазақ мәтіндеріндегі тілдік деректер негізге алына отырып, сұраулы сөйлемдерде білдірілетін эмоционалды-экспрессивті мағыналар зерттеу нысаны ретінде алынды.

Кіріспе

Адам баласының өзі, оның дыбыстық тілі және ол арқылы білдірілетін көзқарасы (эмоциясы), бір жағынан, объективті ақиқат шындықты тану мен танытудың бір жолы болып табылса, екінші жағынан, «адам-тіл-эмоция» ұштағаны дүниенің тілдік бейнесін қалыптастыруға қатысады: адамзат баласы – бейнелеуші субъект, тіл – бейнелеу құралы, адамның эмоциясы – объективті ақиқат шындық бейнесінің бір көрінісі.

Тіл білімінде адамзат баласының эмоциясын білдіретін сөздер тобы «эмоционалды сөздер», «эмоционалды-экспрессивті сөздер» және т.б. терминдермен аталады. Бұл топқа жататын сөздердің үш түрі белгілі: 1) адамға, заттарға, деректерге, құбылыстарға баға беруші бағалауыштық мағынасы айқын, яғни семантикасында эмоционалды мағына болатын сөздер; 2) негізгі бейтарап мағынасына эмоционалды реңк «жамалған», яғни ауыспалы мағынада қолданылатын сөздер; 3) еркелету, кішірейту, кекету және т.б. мағыналық реңктерді білдіретін субъективті бағалауыштық жұрнақты сөздер.

Қазақ тіл білімінде эмоционалды-экспрессивті лексика, сонымен қатар сөйлемдердің айтылу мақсатына қарай түрлері дәстүрлі (құрылымдық) және когнитивтік лингвистика тұрғысынан зерттеліп келеді. Алайда эмоционалдылық және экспрессивтілік категорияларының белгілі бір топқа жататын лексикалық бірліктермен қатар сөйленімде әртүрлі лингвистикалық және экстралингвистикалық (ым-ишара) құралдардың қатысуымен білдірілетіндігі арнайы зерттеу нысаны болған емес. Мәселен, экспрессивті-эмоционалды мағыналар тұтас сөйленімнің мазмұнынан, сөйлеу жағдаятынан туындайтын прагматикалық мағынадан да көрінеді. Сондықтан сұраулы сөйленімдердің эмоционалды-экспрессивті мағына білдіруін қарастыру тіл білімінің сөйлеу актісіндегі адресат/адресант факторы, коммуникативтік стратегиялар, тактикалар, пресуппозиция, пропозиция және постпозиция, тура және жанама сұрау мәнді сөйленімдердің перлокутивті прагматикасы сияқты ғылыми мәселелерді шешуде өзекті болып табылады.

Материалдар мен әдістер

Мақаланың ғылыми-теориялық негізі ретінде «экспрессивтілік» және «эмоционалдылық» ұғымдарын, экспрессивті, эмоционалды,

коннотаттық мағыналарды, эмоционалды лексиканы, сөйлемнің айтылу мақсатына қарай бөліну түрлерін қарастырған жалпы, орыс және қазақ тіл біліміндегі зерттеулер басшылыққа алынды. Қазақ ақын-жазушыларының (М.Әуезов, Ә.Найманбаев, Ж.Аймауытов, С.Сейфуллин, Б.Майлин, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, М.Мақатаев, Ш.Мұртаза, Ә.Нұрпейісов, Қ.Жұмаділов, Ә.Әбішев, Ж.Нәжімеденов, Д.Әбілев, А.Шамкенов, Д.Исабеков, С.Жүнісов, Т.Әбдікүлы, Ө.Тұрманжанов, Қ.Аманов, М.Қабанбаев, М.Дүзенов, Ш.Елеуқенов, С.Балғабаев және т.б.) шығармалары мәтіндерінен алынған тілдік бірліктер сұраулы сөйлемдердің экспрессивті-эмоционалды мағына білдіруін дәлелдеуге негіз болды.

Мақалада ғылыми-теориялық тұжырымдарды негіздеу үшін сұраулы-сөйленімдерді құрылымдық-семантикалық сипаттау, мәнмәтіндік талдау, функционалды-семантикалық талдау, дифференциация және гипотетикалық түсіндіру және трансформациялау әдістері қолданылды.

Нәтижелер

Тіл білімінде «экспрессивтілік» және «эмоционалдылық» ұғымдарының ара-жігін ашуға қатысты әртүрлі пікірлер айтылып келеді. Мысалы, кейбір ғалымдар экспрессивтілікті эмоционалдылық категориясынан әлдеқайда кең құбылыс санап, экспрессия бейнелілікті күшейтіп жеткізеді, айтылған ойдың ықпал етуші күшін арттырады десе (Е.М.Галкина-Федорук), енді бір ғалымдар эмоционалдылыққа қатысты сөздерді экспрессивті лексикалық қорға жатқызады (Н.А.Лукьянова). Сонымен қатар зерттеушілер экспрессивтілікті *прагматикалық* (Д.С.Писарев) және *семантикалық категорияларға* жатқызады (В.Н.Цоллер).

Қазақ тіл білімінде эмоционалды лексика Ә.Қайдаров, І.Кенесбаев, Ғ.Мұсабаев, Ғ.Қалиев, Ә.Болғанбаев, Ш.Нұрғожина, М.Оразов, Б.Момынова, З.Ибадильдина және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылды. Ғалымдардың еңбектерінде эмоционалды лексика төмендегіше жіктеледі: 1) эмоционалды бояулы және 2) кішірейткіш-еркелеткіш, үлкейткіш немесе кеміткіш қосымшалар жалғану арқылы сөзге эмоционалды бояу «жамайтын» сөздер, мұндағы бірінші топ: а) әсер ету күші жоғары эмоционалды сөздер (*масқара, сұмдық, сұм, қайғы, қуаныш, қорқыныш, жауыздық, жыртықтың, нәзіктік, ақ көңілділік* және т.б.); ә) затқа немесе табиғат құбылыстарына эмоционалды-экспрессивті бояу «жамайтын» сөздер (*ұрлық, жауыздық, залым* және т.б.); б) қандай да бір құбылысты бағалаушы сөздер (*әдемі, жақсы, көңілді, тамаша, қатты* және т.б.); в) шартты мәнде жұмсалатын сөздер (Ғ.Мұсабаев); г) эмоционалды сөздер; ғ) кішірейту, аялау, үлкейту немесе құрметтеу мағынасындағы қосымшалы сөздер (І.Кенесбаев, Ғ.Мұсабаев); д) ешбір қосымшасыз жеке тұрып эмоционалды бояуға ие болатын сөздер; е) мәтін ішінде эмоционалды бояуға ие болатын

сөздер; ж) морфологиялық жолмен пайда болатын эмоционалды сөздер (Ғ.Қалиев, Ә.Болғанбаев).

Тіл білімінде экспрессивті лексика әртүрлі бағытта қарастырылады: әлемнің тілдік бейнесін қалыптастырудың құралы ретінде [1, 297-308 бб.], эмоцияны білдірудің лингвистикалық құралы ретінде [2, 22-24 бб.; 3, 57-73 бб.], экспрессивті-эмоционалды лексиканың қызметін салғастырмалы тұрғыдан зерттеу [4; 5; 6] және т.б.

Тіл білімінде сұраулы сөйленімдердің *экспрессивті-эмоционалды мағына* білдіруі риторикалық сұраулы сөйлемдермен байланыстырылып, риторикалық сұрақтардың келісу немесе келіспеу, бұйыру және т.б. мағыналарды білдіруі сөйленімнің просодиясына байланысты болатындығы [7, 607-635 бб.], сондай-ақ риторикалық сұрақты сөйлемдерді аударудағы әртүрлі ерекшеліктер қарастырылады [8; 578-582 бб.].

Сұраулы сөйлемдерді жіктеуге арналған ғылыми зерттеулерде олар *сұралатын ақпараттың сипаты мен көлеміне байланысты* а) жалпы сұрақты және ә) жеке сұрақты болып бөлінсе, *сөйлеушінің сұралатын ақпараттан хабардарлығына байланысты*: а) сөйлеушінің мүлде хабарын болмауын білдіретін нағыз сұраулы сөйлемдер, ә) болжалмен, сенімсіздікпен, күмәнмен астасқан сұраулы сөйлемдер; б) сенімділікпен, келісумен астасқан сұраулы сөйлемдер; *күтілетін жауапқа байланысты*: а) растайтын немесе терістейтін жауапты талап ететін сөйлемдер, ә) жауапта не жайында сұралатыны туралы ақпаратты талап ететін сөйлемдер; *сөйлеушінің (жазушының, кейіпкердің) прагматикалық мақсатына байланысты*: а) сөйлеушінің тыңдаушымен қарым-қатынас орнатуына, өз ойын мақұлдатуға арналған сұраулы сөйлемдер, ә) әртүрлі сөйлеу актілерімен сәйкес келетін жанама сұрақты (өтініш, ұсыныс, жазғыру және т.б.) сөйлемдер, б) сөйлеу әрекетіне байланысты психологиялық сұрақты сөйлемдер; в) сөйлеушінің әңгімелесушінің немесе басқа адамдардың сөзі мен іс-әрекетіне қатысын (көзқарасын) білдіретін эмоционалды сұрақты сөйлемдер (наразылық, ашулану, таңдану және т.б.) және т.б. болып жіктеледі. Сонымен қатар сұраулы сөйлемдердің мынадай экспрессивті-эмоционалды бояуларын да айтуға болады: а) сенімді экспрессивті бояуы бар сұрақ; ә) терістеу, болымсыздық экспрессивті бояуы бар сұрақ; б) таңдану, уайымдау, мақұлдамау экспрессивті бояуы бар нақтылаушы сұрақ; в) іс-әрекетті аяқтауға немесе тоқтатуға түрткі болатын сұрақ; г) сөйлеушінің эмоционалды реакциясын білдіретін сұрақ және т.б. [9].

Жоғарыдағы айтылғандарды қорытындылай келсек, экспрессивті-эмоционалды лексика екі тұрғыда қарастырылады: біріншіден, лексикалық семантикасында экспрессивті-эмоционалды мағына болатын сөздер, екіншіден, қолдану үдерісінде мағынасына (семантикалық жолмен, морфологиялық тәсілмен) экспрессивті-эмоционалды мән

«жамалатын» сөздер. Осы ретте тіл біліміндегі «экспрессивтілік» және «эмоционалдылық», «эмоционалды», «экспрессивті» және «коннотаттық» мағына ұғымдарының анықтамасын қарастыра келе, сұраулы сөйлемдерде сөйлеушінің сөйлеу жағдаятына байланысты эмоциясын, экспрессивті көңіл-күйін білдіретін мағыналарды «экспрессивті-эмоционалды мағына» деген терминмен атауды жөн санадық. Сонымен қатар жалпы, орыс және қазақ тіл біліміндегі сұраулы сөйлемдерге қатысты ғылыми зерттеулердің теориялық нәтижелерін басшылыққа ала отырып және қазақ ақын-жазушыларының шығармалары мәтіндерінен алынған тілдік бірліктерді талдай келе, *қуану (риза болу) мағынасы* сұрау есімдіктері, **-ма/-ме** сұраулық демеулігі; *сену (үміттену) мағынасы* сұрау есімдіктері; *таңдану мағынасы* сұрау есімдіктері, **-ма/-ме** сұраулық демеулігі; *таңырқау мағынасы* сұрау есімдіктері; *көңілі толмау мағынасы* **-ма/-ме** сұраулық демеулігі; *жақтырмау мағынасы* сұрау есімдіктері, **-ма/-ме** сұраулық демеулігі; *кекету мағынасы* **-ма/-ме** сұраулық демеулігі; *менсінбеу мағынасы* сұрау есімдіктері; *уайымдау мағынасы* сұрау есімдіктері, **-ма/-ме** сұраулық демеулігі; *аяушылық мағынасы* сұрау есімдіктері; *өкіну мағынасы* сұрау есімдіктері, **--ма/-ме** сұраулық демеулігі, тұрақтанған құрылымдар; *күйіну мағынасы* сұрау есімдіктері; *кіналау (жазғыру) мағынасы* сұрау есімдіктері, **-ма/-ме** сұраулық демеулігі, **ғой** нақтылау демеулігі, одағайлар; *ренжу (ұрысу, кею) мағынасы* сұрау есімдіктері, **-ма/-ме** сұраулық демеулігі; *қарғыс мағынасы* сұрау есімдіктері қатысқан сөйленім мазмұны арқылы білдірілетіндігі анықталды. Бұл экспрессивті-эмоционалды мағыналар сөйленімде сұрау есімдіктерінің, сұраулық демеулігінің басқа да әртүрлі құрылымдармен бірге қолданылуы арқылы күшейе түседі. Сұраулы сөйленімдерде білдірілетін экспрессивті-эмоционалды мағыналар тұтас сөйленімнің мазмұнынан, сөйлеу жағдаятынан туындайтын прагматикалық мағынадан да көрінеді.

Талқылау

Қазақ тіліндегі сұраулы сөйленімдерде білдірілетін экспрессивті-эмоционалды мағыналар төмендегіше топтастырылды:

1. Қуану (риза болу) мағынасы

Қуану мағынасы **-ма/-ме** сұраулық демеулігі және сұрау есімдіктері қатысқан сөйленімдерде білдіріледі. Мысалы, *–Жеңешетай, шынымен отырам ба қасына?* (Б.Майлин, «Шұғаның белгісі», Шығ.); *–Қалай айттың? Төбемді көкке жеткіздің ғой!* – деді (М.Әуезов, «Абай жолы»). Бірінші сөйлемде қуану (риза болу) мағынасы сөйлеу жағдаяты, яғни автордың (кейіпкердің) сөйлеу интонациясы, сөйлемдегі сөздерді қолдану орны, екінші сөйленімде кейінгі сөйлемнің мағынасы арқылы көрінеді.

2. Сену (үміттену) мағынасы

Сену (үміттену) мағынасы сұрау есімдіктері қатысқан

сөйленімдердің мазмұнын арқылы көрінеді. Мысалы, –*Тізімнен неге өшірсін? Кінағаның бір жерінде тұрған шығармыз, - деді Ұзақ шақшақ етіп* (Қ.Жұмаділов, «Соңғы көш»). Берілген сөйленімдегі «тізімнен өшірмеу» жағдайына екінші сөйлем арқылы сенімділік мағынасы білдірілген.

3. Таңдану мағынасы

Таңдану мағынасы сұрау есімдіктері қатысқан сөйленім мазмұнынан көрінеді. Мысалы, *Ей, Ардақ! Ат қайда Ақбақайдай ақсай желген?! Қыз қайда Ардақжандай көзі күлген?!* (Ө.Найманбаев, «Кіші Ардақ», Шығ.); *Неткен сұлу, неткен көркем Осы менің туған өлкем!* (Ө.Тұрманжанов, «Туған өлкем», Шығ.). Келтірілген сөйленімдерде *қайда, неткен* сұрау есімдіктерінің қайталануы арқылы қандай да бір ақпаратты алудан гөрі, аттың желісіне, қыздың күлкісіне, туған өлкенің көркемдігіне таңдану мағынасы білдірілген.

Таңдану мағынасы **-ма/-ме** сұраулық демеулігі қатысқан сөйленімдерден көрінеді. Мысалы, –*Мынау Есіл өлкесі – гажап жер ғой, осыған арналған ән бар ма, тегі?!* (С.Мұқанов, Шығ.); *Ал жақсылықтың кәдімгі жексұрынның бойынан көрінуі – нәзік гүлдің мейрімсіз қара тасты жарып шыққаны секілді гажап құбылыс емес пе?* (С.Сейфуллин, Шығ.). Бірінші сөйлемде таңдану мағынасын *тегі* қыстырма элементі, екінші сөйлемде «гажап құбылыс» сөз тіркесі үстейді.

4. Таңырқау мағынасы

Таңырқау мағынасы сұрау есімдіктері қатысқан сөйленімдердің мазмұны арқылы білдіріледі. Мысалы, –*Мені естіген боларсың? - десе, Әміре шынын айтып: – Естіген жоқпын, - депті. –О, қалай? – депті Мұстафа* (С.Мұқанов, «Есею жылдары», Шығ.); *Қарағым, Басаралың күні бойы шапқанда бір талмайтын не деген мықты неме еді?!* (С.Жүнісов, «Жапандағы жалғыз үй»). Бірінші *қалай* сұрау есімдігі қатысқан сөйленімде таңырқау мағынасын «о» одағайы үстей түссе, екінші сөйленімде бұл мағынаны білдіруге «бір талмайтын», «мықты» сөздері де тікелей әсер етеді.

5. Көңілі толмау мағынасы

Көңілі толмау мағынасы **-ма/-ме** сұраулық демеулігі қатысқан сөйленімдерде білдіріледі. Мысалы, *Ерте ме, кеш пе, әйтеуір, дүние-жарықпен қош айтысып кетерімізді білгеніміз бе? Сол гана ма?* (Ш.Мұртаза, «Аналар», Шығ.). Бұл сөйленімде көңілі толмау мағынасының көрінуіне «ғана» демеулік шылауының әсері бары айқын.

6. Жақтырмау мағынасы

Жақтырмау мағынасы сұрау есімдіктері қатысқан сөйленімдердің мазмұны арқылы білдіріледі. Мысалы, –*Балам, сен осы Ақбаланың қайда жүргенін білесің бе? –Оны .. қайтем? Қажеті қаниа маған?* (Ө.Нұрпейісов, «Қан мен тер»); –*Ия, солай ма еді? - деп ыңырсып, баласына ала көзімен бір қарап, Музей апаның өңі бұзылып кетеді*

(Б.Момышұлы, «Музей апа»). Бірінші сөйлемдегі Ақбаланы жақтырмау мағынасы екі сұраулы сөйлемнің біріншісінің бөлшектеліп айтылуы және екіншісіндегі сөздердің орын тәртібінің өзгеруі арқылы байқалса, екінші сөйленімде автордың «ала көзімен қарап» сөзі арқылы нақтылана түскен.

7. Кекету мағынасы

Кекету мағынасы **-ма/-ме** сұраулық демеулігі қатысқан сөйленімдерде білдіріледі. Мысалы, *Баласын қасына да шақырмады. Азғантай уақыт Абайға қарап алып: –Балам, бойың өсіп ержетіп қалыпсың – ау! Молда болдың ба? Бойыңдай боп білімің де өсті ме? – деді. Кекету ме, жоқ күдік пе?* (М.Әуезов, «Абай жолы»). Бұл сөйленімде кекету мағынасының берілуіне автордың ремаркалары – алдыңғы және соңғы сөйлемдердің мазмұны себеп болғаны көрініп тұр.

8. Менсінбеу мағынасы

Менсінбеу мағынасы сұрау есімдігі қатысқан сөйленімдердің мазмұны арқылы көрінеді. Мысалы, *Ал басқаны сынайтындай өзі кім?* (М.Қабанбаев, «Айшылық алыс жол»); *Біз – бай, Біз – Құдай, Күш сынасса, – күл болады, Кім келеді сайма-сай?* (Б.Майлин, «Ыбыраймыз, Ыбыраймын», Шығ.).

9. Уайымдау (налу) мағынасы

Уайымдау мағынасы сұрау есімдіктері қатысқан сөйленімдердің мазмұны арқылы білдіріледі. Мысалы, *Темірәлі олай-пұлай болып кетсе... Кім қарасады бұған?* (Ж.Нәжімеденов, «Ақ шағыл», Шығ.); *–Бұрынғы жарқылдап, киіктің лағындай ойнап жүретін Жібекте күлкі жоқ... Бейшара Жібек. Қалай түстің бұл халге?.. Сені әкең мына майлы шірікке малға сатып жіберді-ау! Қалайша көндің сен бұған?.. Қандай жыладың екен сен сорлы?.. Пақырым-ай, қалай көндің?.. Сені мұндайға көнер деп кім ойлаған?! – деп босаға жаққа ұрлана қарап мен отырдым* (С.Сейфуллин, Шығ.). Бірінші сөйленімдегі уайымдау мағынасы бірінші сөйлемде айтылған сөйлеу жағдаяты арқылы, екінші сөйленімде бірнеше сөйлемнің мазмұны, «пақырым-ау» сөзі арқылы нығайтыла түскен.

Уайымдау мағынасы **-ма/-ме** сұраулық демеулігі қатысқан сөйленімдерде білдіріледі. Мысалы, *Оңаша жерде Қартқожа Тәңіріге налып, зарланатын болды. «Бүйтіп қор еткенше жаратпасаң етті! Қырсықтан көзімізді ашатын күнің бар ма? Жоқ па? ...» деп зарлаушы еді* (Ж.Аймауытов, «Ақбілек»). Келтірілген мысалда уайымдау мағынасын білдіруге бірінші, екінші сөйленімдердің мазмұны, сондай-ақ сұраулық демеулігінің қайталануы әсер етіп тұр.

10. Аяушылық мағынасы

Аяушылық мағынасы сұрау есімдіктері қатысқан сөйленімдердің мазмұнынан көрінеді. Мысалы, *Бір өлімнен қалғаның-ау, жаным? Қазір қалайсың?- деп Естай сұрақты үсті-үстіне бастырмалатты* (Қ.Жұмаділов, «Тағдыр»); *–Көке-ау, қандай күйге түскенсің? Сені*

осындай халде көремін деп кім ойлаған ... Қалай жүдеп кеткенсің?! – деп көрпенің сыртынан құшақтаған күйі екі иіні селкілдеп еңіреп жіберді (Қ.Жұмаділов, «Тағдыр»). Бұл сөйленімдердің негізгі мазмұны қандай да бір ақпарат алу емес, сөйлеушінің (кейіпкердің) тыңдаушыға (екінші кейіпкерге) аяушылық, жану ашу сезімін білдіру болып табылады және бұл мағынаға әртүрлі сөйлеу жағдаяты (бір өлімнен қалу, жүдеп кету) негізгі себеп болған.

11. Өкіну мағынасы

Өкіну мағынасы сұрау есімдіктері қатысқан сөйленімдердің мазмұнынан арқылы білдіріледі. Мысалы, *Апыр-ау, әкем өліп қалса, не істеймін? Әкемді риза қылатындай жақсылық жасап көрдім бе? Осылай түк көрмей, жалғыз баласына өкпелеген күйінде дүниеден аттанып кете бермек пе?* (Т.Әбдікұлы, «Әке», Шығ.). Келтірілген мысалда өкіну мағынасы «апыр-ау» одағайы арқылы көрінсе, кейінгі сөйлемдердің мазмұны арқылы күшейе түскен.

Өкіну мағынасы -ма/-ме сұраулық демеулігі қатысқан сөйленімдерде білдіріледі. Мысалы, *–Сапар, айтшы, шынымен бәрінің біткені ме? – деді ол тағы да менің сөзіме мүлде байланыссыз сөйлеп. –Ненің? – Өмірімнің. Бар болғаны осы-ақ па? Бір бұрауға келмейтін қандай қысқа өмір? Не тындырдым?* (Д.Исабеков, «Пері мен періште», Шығ.); *Әттең, жатып алғанымды көрмейсің бе? Әйтпегенде ең берісі Шыңғыстың шаңырағын ортасына түсіріп шауып алар едім!* (Ғ.Мүсірепов, «Ұлпан»). Өкіну мағынасы бірінші сөйленімнің тұтас мазмұны арқылы көрінсе, екінші сөйленімде «әттең» одағай сөзі осы мағынаны білдіруде шешуші қызмет атқарып тұр деуге болады.

Өкіну мағынасы *шама бар ма, амал қайсы* тұрақтанған құрылымы қатысқан сөйленімде білдіріледі. Мысалы, *Мал бердім деп бір жаман алып кетсе, Шама бар ма Алланың бұйрығына-ай* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ерден. *Сонда өзінің шынымен-ақ ештеңеге қыры жоқ па? Тіпті шөптің басын да сындыра алмай ма? Гүлназ. Әдейі істейді деп айта алмас едім. Ниеті, талабы бар-ақ. Кейде кәдімгідей құлшынып-ақ тұрады. Қолдан келмегесін амал бар ма?!* (А.Шамкенов, Таңдамалы).

12. Күйіну мағынасы

Күйіну мағынасы сұрау есімдігі қатысқан сөйленімдердің бүкіл мазмұны арқылы білдіріледі. Мысалы, *–Әрине, сізден бірдеңе сұрауға дәтім шыдар емес... – Сұрай беріңіз... Жарайды, сұрамай-ақ айтайын, не сұрағалы тұрғаныңыз белгілі зой. Нәзипа жайы да... Мен оның өлімінің себебін жерлеп болғанша білген жоқпын. Өзі де, өзгелер де маған айтпапты. Оны... Оны... бір жауыздар... Қастық істеп кетіпті!... Адамдар неге қатыгез боп кеткен? Неге? Құдай-ау, неге?* (Д. Исабеков, «Пері мен періште», Шығ.).

13. Кінәлау (жазғыру) мағынасы

Кінәлау (жазғыру) мағынасы сұрау есімдігі қатысқан сөйленімдердің мазмұны арқылы білдіріледі. Мысалы, *–Енді оның жұмысына араласып*

барасың. Бұны қалай түсінуге болады? (М.Дүзенов, «Ант») – жұмысына араласуын жазғыру; *–Өз балаң босағаңа жармасқан соң, өзгелерден не күтуге болады?* (Д.Исабеков, «Ертеңді күту», Шығ.) – босағаға жармасқан баласын жазғыру; *–Е, тазартпайсың ба, кім қолыңнан ұстап тұр?* (Ә.Нұрпейісов, «Қан мен тер») – тазартпағаны үшін кіналау.

Кіналау (жазғыру) мағынасы **-ма/-ме** сұраулық демеулігі қатысқан сөйленімдерде білдіріледі. Мысалы, *–Желге, күнге тигізбей сылап-сипап өсіргенде біз сенен осыны күтін пе едік?* (Б.Майлин, «Некекіяр», Әңгімелері); *–Мендей әкеңді бір жыл болмастан ұмытқаныңыз ұятсыздық емес пе?* (Ә.Әбішев, «Сәуленің күлкісі», Әңгімелер). Келтірілген сөйленімдерде кіналау (жазғыру) мағынасына сөйлеу жағдаятының негізіндегі автордың (кейіпкердің) тыңдаушыға (екінші кейіпкерге) қатынасы (желге, күнге тигізбей сылап-сипап өсіру, әкесінің орнындағы адамды бір жыл болмастан ұмыту) себеп болып тұр.

Кіналау (жазғыру) мағынасы **ғой** нақтылау демеулігі, **ә** одағайы қатысқан сөйленімдер арқылы да көрінеді. Мысалы, *–...Көп жыл бойы жергілікті халықтың қанын сорып, аяусыз езіп келгенің рас қой? Ендеше сол қылмыстарың үшін жауап беруге тиіссің* (Қ.Жұмаділов, «Соңғы көш»); *Апырай, тегі ештеңкеден сескенбейсіздер, әбден еттеріңіз өліп кеткен-ау, ә?* – деді Жүсіпбеков үстін қағып (Т.Әбдікұлы, «Әке»). Бірінші сөйленімде кіналау (жазғыру) мағынасына «халықтың қанын сорып, аяусыз езіп келу» іс-әрекеті негіз болып, кейінгі сөйлем арқылы нақтыланса, екінші сөйленімде осы мағынаны білдіруде «апырай», «ә» одағайларының әсері байқалады.

14. Ренжу (ұрысу, кею) мағынасы

Ренжу (ұрысу, кею) мағынасы сұрау есімдігі қатысқан сөйленімдердің бүкіл мазмұнынан көрінеді. Мысалы, *–Ант ұрғанның қарғысы қандай жаман еді! Қалмақ басқырдың ауылы деуге аузы қалай барады екен?* (Ғ.Мүсірепов, «Ұлпан»); *Қашанғы өгей баланың кебін киеміз?* (Егемен Қазақстан, 26.03.04); *–Қой, ей қатын! Уа, ит, балада нең бар? Қонақты шақырып келіп отырған бала емес қой, – деді* (Б.Майлин, «Құла ат», Әңгімелер). Келтірілген бірінші және екінші сөйленімде ренжу (ұрысу, кею) жағымсыз мағынаны білдіретін тілдік бірліктердің (*ант ұрсын, қарғыс, жаман, қалмақ басқыр, өгей бала, кебін кию*), соңғы сөйленімде *қой* етістігінің қатысуы арқылы күшейе түскен.

Ренжу (ұрысу, кею) мағынасы **-ма/-ме** сұраулық демеулігі қатысқан сөйленімдерде білдіріледі. Мысалы, *Зәуре (портфельді шегеге іле салып, шешінеді). Бала жылаған жоқ па? Өліс (ашулы). Әне, келе тергеді ме? ... Мен малайың ғой бала қарауға жалдап қойған* (Б.Майлин, «Майдан», Шығ.); *–Ой, адам болмайтын неме. Мені асырап, көсегемді көгерте ме деп жүрсем, енді үйге кірген ризықтан айырғың келді ме?* (С.Жүнісов, «Жапандағы жалғыз үй»). Бірінші сөйленімдегі «тергеу» іс-әрекетіне қатысты айтылған ренжу мағынасы соңғы сөйлемнің мазмұны арқылы

(бала қарауға жалдап қойған малайың емеспін), екінші сөйленімдегі «ризықтан айыру» іс-әрекетіне қатысты ренжу алдыңғы сөйлемдер (адам болмау, көсегені көгертпеу) арқылы білдірілген. Ал мына төмендегі сөйленімде ренжу (ұрысу, кею) мағынасы бүкіл сөйленім мазмұнынан көрінгенімен, сұраулық демеулігі қатысқан құрылымның (емес пе еді?) қайталануы арқылы күшейе түскен. *Ғазиза, кешегі күндегі уәде осылай ма еді? Өзгеге тас болған жүрегің маған ет болып жібіген емес пе еді? Сондағы «сүйдім» деген Исламнің мен емес пе едім?.. – деп, шын қайғырған пішінмен Ғазизаның көзіне қадалып жауап күтті.* (М.Әуезов, «Кім кінәлі»).

15. Қарғыс мағынасы

Қарғыс мағынасы сұрау есімдігі қатысқан сөйленімдерде қарғыс мағыналы сөздердің, сөз тіркестерінің қолданылуы арқылы білдіріледі. Мысалы, – *Қуарып қалғыр, биені неге қайырмайсың?* (Т.Әбдіқұлы, «Әке»); – *Үнің өшкір, не деп тұрсың?* (К.Оразбекұлы); *Бетің тіліңгір, қатын құсап бетке тырнақ салғаны несі?* (Ш.Мұртаза, «Ай мен Айша»). Келтірілген мысалдарда *неге, не, несі* сұрау есімдіктері қатысып, сөйлем соңында сұрау белгісі қойылғанымен, сөйленімдердің негізгі қарғау мағынасы *қуарып қалғыр, үнің өшкір, бетің тіліңгір* сияқты фразаларға байланысты болады.

Қорытынды

Қазақ тіліндегі сұраулы сөйленімдерде *қуану (риза болу), сену (үміттену), таңдану, таңырқау, көңілі толмау, жақтырмау, кекету, менсінбеу, уайымдау мағынасы, аяушылық, өкіну, күйіну, кіналау (жазғыру), ренжу (ұрысу, кею), қарғыс* сияқты экспрессивті-эмоционалды мағыналар негізінен сұрау есімдіктері, **-ма/-ме** сұраулық демеулігі, сондай-ақ **ғой** нақтылау демеулігі, одағайлар қатысқан сөйленімдердің мазмұны арқылы білдіріледі. Бұл экспрессивті-эмоционалды мағыналар сөйленімде сұрау есімдіктерінің, сұраулық демеулігінің басқа да әртүрлі құрылымдармен бірге қолданылуы арқылы күшейе түседі. Сұраулы сөйленімдерде білдірілетін экспрессивті-эмоционалды мағыналар тұтас сөйленімнің мазмұнынан, сөйлеу жағдаятынан туындайтын прагматикалық мағынадан да көрінеді.

Қазақ тіліндегі сұраулы сөйленімдерде әртүрлі экспрессивті-эмоционалды мағыналардың білдірілуіне төмендегідей лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлардан негіз болады: а) *лингвистикалық факторлар*: сұрау есімдіктері мен сұраулық демеуліктерінің болуы немесе олардың қайталануы; экспрессивті-эмоционалды мағыналы басқа да әртүрлі тілдік құралдардың қатысуы; сөздердің сөйлемдегі қолданылу позициясы; синтаксистік тұтастық немесе мәтін «қоршауы» (сөйленімдегі сөйлемдердің бір-бірін толықтыруы, түсіндіруі); ә) *экстралингвистикалық факторлар*: сөйлеу жағдаяты (пресубпозиция, пропозиция және постпозиция), сөйлеу актісінің сипаты, адресат/

адресант факторы, автордың (кейіпкердің) прагматикалық мақсаты, коммуникативтік стратегиясы мен тактикасы және т.б.

Сұраулы сөйленімдерде әртүрлі экспрессивті-эмоционалды мағыналардың білдірілуін қарастыру тіл біліміндегі сөйлеу актісіндегі адресат/адресант факторы, коммуникативтік стратегиялар, тактикалар, пресубпозиция, пропозиция және постпозиция, тура және жанама сұрау мәнді сөйленімдердің перлокутивті прагматикасы сияқты ғылыми мәселелерді шешуге септігін тигізе алады деп санаймыз.

Алғыс: Мақала OR11465483 «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша зерттеу шеңберінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Danka S. A linguistic picture of the world and expression of emotions through the prism of expressive lexis // January 2020. Journal of Education Culture and Society. 4(2):297-308. DOI:10.15503/jecs20132.297.308. https://www.researchgate.net/publication/338521669_A_linguistic_picture_of_the_world_and_expression_of_emotions_through_the_prism_of_expressive_lexis)

[2] Aminova G.R. Linguistic qualification and means of expressing emotions in the English discourse // Языкознание и литературоведение. Проблемы педагогики. –2021. –№ 6 (57). –С. 22-24. <https://cyberleninka.ru/article/n/linguistic-qualification-and-means-of-expressing-emotions-in-the-english-discourse/viewer>)

[3] Аширова А.Т., Муратбек Б. Проблема оценочной лексики в казахском языкознании: теории и динамика изучения // D İ L A R A Ş T I R M A L A R I Journal of Language Studies Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28 ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003. –С. 57-73. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1678329>

[4] Syahputra R. Contrastive analysis of interrogative sentences in English and Mandarin language. Vol 4. № 2 (2019): JURNAL ILMIAH MAKSITEK. <https://makarioz.sciencemakarioz.org/index.php/JIM/article/view/76>

[5] Normamatova D. T. Comparative study of interrogative pronouns ‘what’ and ‘who’ in English and Uzbek languages // European Journal of Molecular & Clinical Medicine. ISSN 2515-8260. Volume 08, Issue 01, 2021. https://ejmcm.com/article_6514_b546bda256ae973011fec0ae112ac01e.pdf

[6] Абакумова О.В., Величкова Л.В. Впросительные высказывания в русской и испанской звучащей речи (на материале телеинтервью) // Язык и текст. –2020. –Том. 7, № 2. https://psyjournals.ru/langpsy/2020/n2/Abakumova_Velichkova.shtml

[7] Nicole Dehé, Bettina Braun. The prosody of rhetorical

questions in English // English Language & Linguistics , Volume 24 , Issue 4 , December 2020. – P. 607-635 DOI: <https://doi.org/10.1017/S1360674319000157> <https://www.cambridge.org/core/journals/english-language-and-linguistics/article/abs/prosody-of-rhetorical-questions-in-english/B1EEB6C9F9267FF6E73DB38907465E13>

[8] Серик А. Б. Особенности перевода риторических вопросов // Молодой ученый. – 2020. – № 49 (339). – С. 578-582. – URL: <https://moluch.ru/archive/339/76128/> (дата обращения: 01.05.2022)

[9] Классификация вопросительных высказываний. – Текст: электронный // Myfilology.ru – информационный филологический ресурс: [сайт]. – URL: <https://myfilology.ru/yazykoznanie/klassifikatsiia-voprositelnykh-vyskazyvaniy/> (дата обращения: 1.05.2022)

REFERENCES

[1] Danka S. A linguistic picture of the world and expression of emotions through the prism of expressive lexis // January 2020. Journal of Education Culture and Society. 4(2):297-308. DOI:10.15503/jecs20132.297.308. https://www.researchgate.net/publication/338521669_A_linguistic_picture_of_the_world_and_expression_of_emotions_through_the_prism_of_expressive_lexis)

[2] Aminova G.R. Linguistic qualification and means of expressing emotions in the English discourse // Iazykoznanie i literatorobedenie. Problemy pedagogiki. (Linguistics and literary studies. Problems of pedagogy). 2021. № 6 (57). -С. 22-24. <https://cyberleninka.ru/article/n/linguistic-qualification-and-means-of-expressing-emotions-in-the-english-discourse/viewer>)

[3] Ashirova A.T., Muratbek B. Problema otsenочноi leksiki v kazakskom iazykoznanii: teoria i dinimika izuchenia (The problem of evaluative vocabulary in Kazakh linguistics: theories and dynamics of study) // D Ĭ L A R A Ş T I R M A L A R I Journal of Language Studies Yıl: 15, Dönem: 2021/Bahar, Sayı: 28 ISSN 1307-7821 | e-ISSN 2757-8003. С. 57-73. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1678329> – [In Rus.]

[4] Syahputra R. Contrastive analysis of interrogative sentences in English and Mandarin language. Vol 4. № 2 (2019): JURNAL ILMIAH MAKSITEK. <https://makarioz.sciencemakarioz.org/index.php/JIM/article/view/76>

[5] Normamatova D. T. Comparative study of interrogative pronouns ‘what’ and ‘who’ in English and Uzbek languages // European Journal of Molecular & Clinical Medicine. ISSN 2515-8260. Volume 08, Issue 01, 2021. https://ejmcm.com/article_6514_b546bda256ae973011fec0ae112ac01e.pdf

[6] Abakumova O.V., Velichkova L.V. Voprositelnye vyskazyvaniya v russkoi i ispanskoi zvuchachei rechi (na materiale teleinterviu) (Interrogative statements in Russian and Spanish sounding speech (based on the material of a TV interview) // Iazyk i tekst (Language and text) .2020. Том. 7, №

2. https://psyjournals.ru/langpsy/2020/n2/Abakumova_Velichkova.shtml [In Rus.]

[7] Nicole Dehé, Bettina Braun. The prosody of rhetorical questions in English // English Language & Linguistics, Volume 24, Issue 4, December 2020. – P. 607-635 DOI: <https://doi.org/10.1017/S1360674319000157> <https://www.cambridge.org/core/journals/english-language-and-linguistics/article/abs/prosody-of-rhetorical-questions-in-english/B1EEB6C9F9267FF6E73DB38907465E13>

[8] Serik A.B. Osobennosti perevoda ritoricheskikh voprosov (Features of the translation of rhetorical questions) // Molodoi uchehyi (Young scientist). 2020. № 49 (339). P. 578-582. – URL: <https://moluch.ru/archive/339/76128/> (date of application: 01.05.2022)

[9] Klassifikatsiia voprositelnykh vyskazyvaniy (Classification of interrogative statements). – Tekst: elektronnyi (Text: electronic) // Myfilology.ru – informatsionnyi filologicheskii resurs: [sait] (information philological resource: [website].) – URL: <https://myfilology.ru/yazykoznanie/klassifikatsiia-voprositelnykh-vyskazyvaniy/> (дата обращения: 1.05.2022)

ЭКСПРЕССИВНО-ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ, ВЫРАЖАЕМЫЕ В ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ВЫСКАЗЫВАНИЯХ

Кошикбаева Г.Д.¹, Еликбаев Б.К.², *Ыбырайым А.О.³,
Кулманов С.К.⁴

¹PhD докторант, Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова,
Шымкент, Казахстан,

²д.филол.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М.
Ауэзова, Шымкент, Казахстан,

³к.филол.н., доцент, Южно-Казахстанский университет имени М.
Ауэзова, Шымкент, Казахстан,

⁴к.филол.н., доцент, Институт языкознания им. А. Байтурсынова,
Алматы, Казахстан,

¹e-mail: Gulzhaxan87@mail.ru, ²e-mail: [Bake3363@gmail.com](mailto: Bake3363@gmail.com),

^{*3}e-mail: azimchan_2022@mail.ru, ⁴e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

Аннотация. В высказывании говорящий наряду с такими целями, как передача или получение какой-либо информации, приказ, выражение желаний, выражает свои эмоции, экспрессивное настроение. В этой связи в статье поставлена цель определить экспрессивно-эмоциональные значения, выражаемые вопросительными высказываниями на казахском языке. Выявлены следующие их виды: значения радости (довольства), веры (надежды), удивления, изумления, разочарования, неприязни, насмешки, презрения, беспокойства, жалости, раскаяния, уныния, обвинения (укорения), обиды (ссоры, досады), проклинания.

Указанные эмоционально-экспрессивные значения выражаются вопросительными местоимениями и вопросительными частицами, и эти значения усиливаются их повторением, совместным употреблением

с другими различными языковыми средствами, например, частицами (*гой, гана, -ай, -ау*), междометиями (*о, апыр-ау, э, әттең*). В то же время эмоционально-экспрессивные значения, выражаемые в вопросительной речи, обуславливаются общей речевой ситуацией (данные речевого акта, прагматическая цель автора (героя), интонацией речи, местом употребления слов в предложении, парцелляцией и т.д.), различными эмоционально-экспрессивными языковыми единицами (словами, словосочетаниями, вводными элементами, фразовыми сочетаниями).

В статье использованы методы структурно-семантического описания, контекстного анализа, функционально-семантического анализа, дифференциации, гипотетической интерпретации и трансформации.

Результаты, полученные в статье, имеют большую ценность в решении таких научных проблем в языкознании, как фактор адресата/адресанта в речевом акте, коммуникативные стратегии, тактики, пресуппозиция, пропозиция и постпозиция, перлокутивная прагматика прямых и косвенных вопросительных высказываний, а также могут быть использованы при проведении лекций в высших учебных заведениях по морфологии, синтаксису, стилистике, прагматике казахского языкознания.

Ключевые слова: вопросительные высказывания, экспрессивно-эмоциональное значение, вопросительное местоимение, вопросительная частица, прагматика, виды экспрессивно-эмоциональных значений, речевой акт, речевая ситуация.

EXPRESSIVE AND EMOTIONAL MEANINGS EXPRESSED IN INTERROGATIVE STATEMENTS

Koshikbayeva G.D.¹, Yelikbayev B.K.², *Ybyrayim A.O.³, Kulmanov S.K.⁴

¹PhD doctoral student, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan,

²Doctor of Philology, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan,

³Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan,

⁴Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan,

¹e-mail: Gulzhaxan87@mail.ru, ²e-mail: Bake3363@gmail.com

^{*3}e-mail: azimchan_2022@mail.ru, ⁴e-mail: k.k.sarsen@mail.ru

Abstract. In the statements, the speaker, along with such goals as transmitting or receiving any information, an order, expressing desires, expresses his emotions, an expressive mood. In this regard, the article aims to determine the expressive and emotional meanings expressed by interrogative statements in the Kazakh language and identifies the following types of them: the meanings

of joy (contentment), faith (hope), surprise, amazement, disappointment, dislike, ridicule, contempt, anxiety, pity, remorse, discouragement, accusation (reproach), insults (quarrels, annoyances), cursing.

These emotionally expressive meanings are expressed by interrogative pronouns and interrogative particles, and these meanings are enhanced by their repetition, joint use with other various linguistic means, for example, particles (*goy, gana, -ai, -au*), interjections (*o, aпыr-au, a, atten*). At the same time, the emotional-expressive meanings expressed in interrogative speech are determined by the general speech situation (the data of the speech act, the pragmatic goal of the author (hero), the intonation of speech, the place of use of words in a sentence, parcel, etc.), various emotionally expressive language units (words, phrases, introductory elements, phrasal combinations).

The article uses methods of structural-semantic description, contextual analysis, functional-semantic analysis, differentiation, hypothetical interpretation and transformation.

The results obtained in the article are of great value in solving such scientific problems in linguistics as the addressee/addressee factor in a speech act, communicative strategies, tactics, presupposition, proposition and postposition, perlocative pragmatics of direct and indirect interrogative statements, and can also be used when conducting lectures in higher educational institutions on morphology, syntax, stylistics, pragmatics of Kazakh linguistics.

Keywords: interrogative statements, expressive-emotional meaning, interrogative pronoun, interrogative particle, pragmatics, types of expressive-emotional meanings, speech act, speech situation.

Статья поступила 13.03.2022

ӘОЖ 81.33

ХҒТАР 16.01.29

DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.010

**ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ҰЛТТЫҚ КОРПУСЫНДАҒЫ ЕТІСТІКТЕРДІҢ
ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ БЕЛГІЛЕНІМ ӘЗІРЛЕМЕСІ:
ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ, КЛАССИФИКАЦИЯЛАУ, КОРПУСТА
БЕЛГІЛЕУ**

*Момынова Б.Қ.,¹ Имангазина М.А.,² Анесова У.Г.³

*¹Фил.ғ.д., профессор, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан,

²1-курс докторанты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан,

³PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,

*¹e-mail: momynova_b@mail.ru,

²e-mail: meruyertimangazina@mail.ru,

³e-mail: a_ymit@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада әлемдік корпус жасау тәжірибесіндегі негізгі белгіленімнің бірі лексика-семантикалық белгіленім әзірлемесін жасау мәселесі қарастырылады. Нақтырақ айтқанда, компьютерлік лингвистикаға және лексика-семантикалық классификацияға қатысты отандық және шетелдік ғалымдар еңбектеріне шолу жасалады, қазақ тілінің Ұлттық Корпусындағы етістіктердің лексика-семантикалық белгіленімін жасау кезеңдері көрсетіледі, практикалық негізі түсіндіріледі.

Ақпараттық технологиялардың жедел қарқынмен дамуы тіл білімі зерттеушілерінен электронды ресурстарды меңгеруді талап етуде. Тілді бағдарламалауды зерттейтін және жүзеге асыратын тіл білімінің саласы – корпустық лингвистика. Қазақ тілінің Ұлттық корпусын жасау тілдің әр деңгейлері бойынша автоматты түрде талдау жасайтын белгіленімдер жасауға негізделеді. Сөздерді лингвистикалық аннотациялаудағы күрделі белгіленімнің бірі – лексика-семантикалық белгіленім. Орыс, қалмақ және т.б. тілдер корпусымен салыстырғанда Қазақ тілінің Ұлттық корпусындағы лексика-семантикалық белгіленім сөз мағынасына, яғни семаға тереңірек бойлайды. Сол себепті етістіктің кіші (жеке) лексика-семантикалық топтарының саны – 72. Бұл қолданушыға өзіне қажетті ақпаратты нақтырақ табуға мүмкіндік береді. Белгіленім жүйесінің қолдану интерфейсі кез келген қолданушыға, осы істің маманына да, енді үйреніп жатқан басқа саладағы мамандарға да жеңіл, түсінікті болуы көзделеді, лексика-семантикалық топтар қысқа әрі нақты атаулармен беріледі.

Корпус базасына енгізуге 18 200 етістік жинақталып, мағыналық реңктері зерттелуде. Зерттеу барысында етістіктерге лексика-семантикалық белгіленім әзірлеуді бес түрлі сипаттама бойынша беру ұсынылды. Бірінші: сөзжасамдық сипатына қарай дара, күрделі; негізгі, туынды; екінші: лексика-грамматикалық категориялар негізінде салт, сабақты; болымды, болымсыз; коннотативтік сипатына қарай жағымды, жағымсыз, бейтарап деп жіктеледі. Етістіктердің мағынасын тереңірек ашу үшін ортақ және айырушы семаларына байланысты іштей ірі (лексика-семантикалық) және кіші (семантикалық) топтарға бөлінеді.

Мақала BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі Қазақ тілінің Ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет ресурсы» атты зерттеу жобасының аясында жазылды.

Тірек сөздер: корпустық лингвистика, белгіленім, лексика-семантикалық классификация, етістік, семантика, мағына, категория, лингвистикалық аннотация.

Негізгі ережелер

XX ғасырдың басында қазақ тілінің оқулықтары жазылып, жеке сала қалыптаса бастады. Ал XX ғасырдың ортасына қарай әр саласы академиялық ғылыми зерттеу нысанына айналды. Одан бергі кезеңде тіл грамматикасы, лексикасы, фонетикасы, тарихы динамикалы зерттелді. Ал Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ тіліндегі жаңа кезең ерекшелігі неде деген сұрақ туындайды. Бұл өткенді саралау, сараптау және дамытудан басталып, әлемдік лингвистикадағы жаңа білімдер жүйесін меңгеру, әр тақырыпқа тереңірек бойлауды жүргізу қолға алынды. Яғни тіл дамуын қоғам дамуымен сабақтастыра отырып, жаңа заман жетістіктерін игеріп, меңгеріп отыру талап етіледі. Корпустық лингвистиканың қазақ тіл біліміндегі орнын осындай жаңару, жаңа технологияларды ұтымды пайдаланудағы басты жетістік ретінде атап айту қажет.

Инновациялық зерттеулер қазақ тіл білімінде Кеңес Одағы кезінде-ақ Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тіл білімі институтында 1969 жылы өткен «Түркі тілдеріндегі статистикалық және ақпараттық зерттеу» атты Бүкілодақтық ғылыми жиыннан бастау алды. 1970 жылы математикалық статистика саласының маманы, белгілі математик-ғалым Қ. Бектаевтың жетекшілігімен Институтта «Тіл статистикасы және автоматтандыру» ғылыми тобы құрылады. Бұл ғылыми топ алғашқыда қазақ тілінің әртүрлі стильдері бойынша жиілік сөздіктер жасаумен айналысты. Мәселен, өткен ғасырдың 90-жылдары М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар жинағы ЭЕМ жадына енгізіліп, нәтижесінде 1995 жылы «М.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздіктері» жарық көрді. Одан беріде компьютерлік лингвистика, тілдік бірліктерді формальды модельдеу бағытында жұмыстар жүргізілді. Әлемдік тіл біліміндегі лингвистикалық ғылыми зерттеулерді цифрландыру, оңтайландыру, автоматтандыру үдерісі қазақ тіл біліміндегі қолданбалы лингвистика, әлемдік лингвистикадағы жаңа бағыт – корпустық лингвистика саласын зерттеу мәселесін көтерді.

Кіріспе

Корпустық лингвистика әр ұлт тіліндегі мәтіндерді компьютерлік базаға жинақтап, оны программалық басқару жүйесіне салатын Ұлттық корпустарды құрастыру мен оны пайдалану мәселелерін зерттейді. Әлемдік тіл білімінде корпус жасау ісі 1960 жылдан Браун корпусынан басталады. Өзге тілдердің көбінде қазірде Ұлттық корпустар жасалған. Корпус жасау қазіргі ақпараттық технология заманында заманауи инновациялық құрал жасау деген сөз. Ұялы телефондарға орнатылған сансыз электрондық қызметтер орын алған бүгінгі жағдайда ғылыми зерттеу құралдарын автоматтандыру, жас зертеушілерге тиімді әрі қолжетімді ету, ғасырлар бойы жинақталған түрлі стильде жазылған жазба мәтіндерді, құнды шығармаларды т.б. рухани мұрамызды компьютерлік жадта сақтау – өзекті мәселе. Қазақ тілінің Ұлттық корпусын жасауға

қатысты жұмыстар қазіргі таңда Тіл білімі институтында қарқынды жүруде.

Қазақ тілінің Ұлттық корпусының құрылымы, жүйесі, ондағы мәтіндер мен метабелгіленімдерге қатысты жазылған монографиялар, ғылыми мақалалары аз емес. Алайда әлі де тереңірек қарастыруды қажет ететін тұстары да бар. Соның бірі – корпустағы лексика-семантикалық белгіленімді жүзеге асыру мәселесі.

Материалдар мен әдістерді сипаттау

Корпустық лингвистиканы тереңірек түсіну үшін әлем тілдеріндегі корпустар назарға алынды, әр корпустың негізгі бағыттары, жұмыс істеу жүйесі анықталды. Аталған жұмыстар салыстыру, талдау негізінде жүзеге асырылды. Қазақ тілінің Ұлттық корпусының құрылымы сипаттама, яғни синхрондық әдіс негізінде түсіндірілді. Мақалада қозғалып отырған мәселе – етістіктердің лексика-семантикалық белгіленіміне қатысты теориялық ақпараттар мен практикалық талдаулар құрылымдық әдіс арқылы зерттеліп, ұсынылды. Әр тұжырым лингвистикалық әдістерге сүйене отырып жасалып, мысалдармен дәлелденді. Қазақ тілінің бай лексикалық қоры, әсіресе қазақ тіліндегі етістіктерді зерттеуде назарға алынды.

Әдебиеттерге шолу

Корпустық лингвистика туралы жалпы зерттеулер әлемдік тіл білімінде Е.Финеганның «Language: its structure and use», Мак Энери және Э.Вильсонның «Corpus Linguistics» еңбегінде, В.Хахаровтың «Корпусная лингвистика» оқу құралында, А.Н.Барановтың «Корпусная лингвистика», «Введение в прикладную лингвистику», А.В.Зубов пен И.И.Зубованың «Информационные технологии в лингвистике» еңбектерінде көрініс табады. Сондай-ақ әр тілдегі Ұлттық корпустар туралы жеке талдаулар З.А.Сиразитдиновтың «Моделирование грамматики башкирского языка», В.З.Демьяниковтың «Англо-русские термины по прикладной лингвистике и автоматической переработке текста», Ч.Ф.Мейердің «English Corpus Linguistics», М.Кито мен М.А.Риссаненнің «A Language in transition: the Helsinki Corpus of English texts» зерттеулерінде жасалады.

Ал қазақ тіл біліміндегі компьютерлік лингвистиканың зерттелуі А.Жұбановтың 2002 ж. қорғаған, «Основные принципы формализации содержания казахского текста» атты қазақ қолданбалы лингвистикасына қосылған елеулі үлес саналатын докторлық монографиясынан басталады. Сондай-ақ А.Жұбановтың «Қолданбалы тіл білімінің мәселелері», «Қазақ тексінің статистикасы» еңбектері, А. Жаңабекованың «Қазақ тілі мәтіндеріне морфологиялық белгіленім қоюдың ғылыми-тәжірибелік негіздері», «Аннотацияланған корпустардың ғылыми-практикалық маңызы», «Тілдік корпустардың ғылыми-зерттеу әлеуеті», Б.Карбозованың «Қазақ тілі мәтіндер корпусындағы омонимдер мәселесі», «Корпустық лингвистикадағы метабелгіленім ұғымы туралы

түсінік», С.Құлмановтың «Қазақ тілі мәтіндері корпусының электрондық базасы жайында», «Корпусқа енгізілетін мәтіндердегі сөздерді морфологиялық талдау және оларға шартты белгілер қою принциптері», «Мәтіндер корпусы негізінде қазақ тілінің грамматикалық сөздігін түзудің практикалық аспектілері» сынды ғылыми мақалаларында аталған тақырып әр қырынан талданды.

Нәтижелер

Орыс тілінде «разметка» деп аталатын корпус термині қазақ тіл білімінде «белгіленім» деп аталады. («Белгіленім» термині – А.Жұбановтікі). Корпус – компьютерлік жадқа енгізілген мәтіндер жиынтығы ғана емес, сонымен бірге автоматты түрде түрлі лингвистикалық талдаулар жасайтын интерфейспен жабдықталған құрылғы. Корпуста тілді компьютерге бағындыру мақсатында тілдің әр деңгейі бойынша автоматты түрде талдау жасау міндеті алға қойылады. Автоматты талдауға, әсіресе, агглютинативті тілдер ыңғайлы. Өйткені мұндай тілдерде түбір мен қосымшаның жігі анық көрініп тұрады. Ұлттық корпустардың барлығында осылай түбір мен қосымшаны автоматты талдайтын морфологиялық белгіленім программасы алғаш жасалған. Қазақ тілінің Ұлттық корпусында да морфологиялық талдауыш (анализатор) қазақ тіліндегі сөз формаларды автоматты түрде түбір мен қосымшаға бөліп, олардың сөз табына қатысын және қосымшалардың грамматикалық сипаттамасын шартты белгілер арқылы көрсете алады. Мысалы, «балаларға» сөзін морфологиялық анализатор төмендегіше талдайды:

Балаларға

Лемма   бала

Морфология эт,лар/кж+ға/бс

1-сурет. «Балаларға» сөзінің морфологиялық белгіленімі
Корпуста морфологиялық талдауға ғана емес, тілдің басқа деңгейлеріне жасалатын тілдік талдаулардың барлығы қамтылуы тиіс. Мұндай жан-жақты лингвистикалық талдауды «терең аннотацияланған» корпус жасайды. Белгіленім түрлерін тіл деңгейлеріне сәйкес бөлуге болады: морфологиялық белгіленім, синтаксистік белгіленім, метамәтіндік белгіленім, сөзжасамдық белгіленім, лексика-семантикалық белгіленім, анафоралық белгіленім.

Метамәтіндік белгіленім – мәтін туралы берілетін ақпарат (мәтін авторы, атауы, жылы, стилі, жанры т.б.) экстралингвистикалық белгіленім деп аталады. Ал тіл деңгейлерінің лингвистикалық белгіленімдері интралингвистикалық белгіленімге жатады. Қазақ тілінің Ұлттық корпусында метамәтіндік белгіленім 23 параметрмен жұмыс істейді.

Мұхтар Әуезов "Қараш-қараш оқиғасы"

Автордың аты-жөні	Мұхтар Әуезов
Стиль	көркем әдебиет
Мәтін аты	Қараш-қараш оқиғасы
Таралым типі	кітап
Мерзімі (жазылған уақыты)	
Дереккөзі	Мұхтар Әуезов. «Әңгімелер жинағы» Алматы: 2014
Мәтін формасы	жазбаша
Мәтін тақырыбы	
Аудитория жасы	бейтарап
Субкорпус	көркем мәтіндер
Мәтін көзі	көшірме(сканер)
Мәтін хронотопы	
Автордың жынысы	ер
Автордың туған уақыты	1897
Сөзформа саны	21539
Жарық көрген уақыты	

2-сурет. Метамәтіндік белгіленім үлгісі

Лексика-семантикалық белгіленім – сөздердің тақырыптық немесе лексика-семантикалық тобын көрсететін автоматты бағдарлама. Әлемдік корпусарда лексика-семантикалық белгіленім морфологиялық белгіленімге қарағанда кейінірек қолға алынған. Бұл аталған белгіленімнің күрделілігімен түсіндіріледі. Дегенмен Орыс тілінің Ұлттық корпусында семантикалық белгіленімді жасау үлкен қиындықтар тудырмаған. Себебі орыс тілінің сөздік құрамына негізделген 10 000 сөзден тұратын «Лексикограф» мәліметтер базасы 1992 жылдан жұмыс істеп тұр. Аталған жүйе Е.В. Падучеваның жетекшілігімен жасалған және ондағы етістіктер базасы аса бай. «Лексикографтың» артықшылығы – сөздерді семантикалық ерекшелігіне қарай талдауға мүмкіндік беруі. Жүйенің негізгі бағытын жоба авторлары былай көрсетеді: «Лексикограф» жүйесі лингвистикалық зерттеудің жоғары технологиялық құралы ретінде жасалған. Оның негізгі мақсаты – алдын ала берілген семантикалық параметрлер (ең алдымен таксономиялық) бойынша сөздердің тізімін алу және алынған лексикалық кластардың тілдік сипатын, нақтырақ айтқанда, тіркесімділігін, басқару модельдерінің түрлерін, лексикадағы жүйелі қатынасқа негізделген диатетикалық қозғалысын зерттеу» [11, 156 б.]. ХХ ғасырдың соңында жұмысын бастаған «Лексикограф» базасы корпус құрастырушыларға лексика-семантикалық белгіленім жасауда көп көмегін тигізді. Нәтижесінде Орыс тілінің Ұлттық корпусында лексика-семантикалық іздеу 2004 жылдың қазан айынан бастап іске қосылған: «Көлемінің шағындығына қарамастан, теориялық

тұрғыдан «Лексикограф» мәліметтерді эксперименталды зерттеу базасының лексика-семантикалық корпусы құрудағы рөлі зор және корпусың лексика-семантикалық сөздігінің толық негізін құрады деуге де болады» [11, 157 б.]. Орыс тілінің Ұлттық корпусында лексика-семантикалық белгіленім жасауда сөздерге негізгі үш белгісі бойынша сипаттама берілген. Олар: 1. *Деривациялық сипаты бойынша*: «диминутив», «аугментатив», «аттенуатив», «nomen agentis», «nomen femininum» т.б.; 2. *Лексика-грамматикалық категориялар бойынша*: сапалық, қатыстық (сын есім), деректі, дерексіз (зат есім) т.б.; 3. *Жеке семантикалық сипаты бойынша*: тақырыптық (таксономиялық) класс, «бағалау», каузативтілік (етістік және етістік негізді сөздер) т.б.

Семантикалық белгіленім түрлері, ондағы лингвистикалық ақпарат әр сөз табының ерекшелігіне қарай беріледі. Мысалы, етістіктерді төрт түрлі белгісі бойынша аннотациялайды:

1. *Лексика-семантикалық топтар*, яғни мағынасына қарай қозғалыс, физикалық әсер ету, жасау, жою, эмоция, сөйлеу сынды семантикалық топтарға жіктейді. Белгіленімде әр лексика-семантикалық топ ағылшынша атаулармен белгіленеді. Мысалы:

t:move — движение (*бежать, дергаться, бросить, нести*)
t:move:body — изменение положения тела, частителя (*согнуть, нагнуться*)
t:put — помещение объекта (*положить, вложить, спрятать*)
t:impact — физическое воздействие (*бить, колоть, вытирать*)

2. *Каузативтілік*. Төмендегідей *каузативті* немесе *каузативті емес* дегенді білдіретін белгі қойылады:

ca:caus — каузативные глаголы (*показать, вертеть*)
ca:noncaus — некаузативные глаголы (*видеть, вертеться*)

3. *Көмекші етістіктерді сипаттау*. Олар *фазалық* және *каузативті көмекші етістіктерге* жіктелген:

aux:phase — фазовые (*начать, продолжать, прекратить*)
aux:caus — служебные каузативные (*вызвать, привести (к)*)

4. *Сөзжасамдық белгілеуде етістіктер префиксті етістіктерге, семельфактив және екіншілік имперфективке* ажыратылады:

d:pref — приставочные глаголы (*забегать, оглядеть*)
d:semelf — семельфактивы (*кивнуть, чихнуть, боднуть, качнуться*)

d:impf — вторичные имперфективы (-ива-, -ва-, -а-) (*выпивать, бивать*).

Орыс тілінің Ұлттық корпусында 6 сөз табының лексика-семантикалық белгіленімі бар: *зат есім, сын есім, сан есім, етістік, есімдік, үстеу*. Зат есім жеке сөз табы түрінде емес, деректі, дерексіз, жалқы деп іштей үш түрге бөлініп беріледі. Тақырыптық топты «таксономия» деп атайды. Семантикалық фильтрлерді таңдауда бірнеше лексика-семантикалық топтарды қатар белгілеу бір сөздің бойындағы түрлі мағыналық реңкті ескеруге мүмкіндік береді. Ал етістіктер таксономия, каузативтілік, көмекші етістіктер және сөзжасам

деген төрт негізгі белгісі бойынша сұрыпталып, 18 ірі және 9 кіші лексика-семантикалық топқа жіктелген.

№	Жалпы семантикалық топтар	Жеке семантикалық топтар
1	Қозғалыс	Дене қалпының, дене бөлігінің өзгеруі
2	Объектінің орналасуы	
3	Физикалық әсер	Физикалық объект құру Жою
4	Күйдің немесе белгінің өзгеруі	
5	Болмыс	Тіршілік Тіршілік басы Тіршілікті тоқтату
6	Объектінің орналасқан жері	Дененің кеңістіктегі орны
7	Байланыс және қолдау	
8	Меншік саласы	
9	Танымдық сала	
10	Қабылдау	
11	Психикалық сала, оның ішінде	Эмоция Ерік
12	Сөз	
13	Мінез-құлық адам	
14	Физиологиялық сала	
15	Табиғи құбылыс	
16	Дыбыс	
17	Түсі	
18	Иісі	

1-кесте. Орыс тілінің Ұлттық корпусындағы етістіктің лексика-семантикалық топтары

Қазақ тілінің Ұлттық корпусында етістіктерге лексика-семантикалық белгіленім жасауда орыс тілінің тәжірибесі ескерілді, ондағы әр сипаттаманың қазақ тілі етістіктерінің семантикасын ашуға қабілеттілігі назарға алынғанмен, каузативтілік және көмекші етістіктерге қатысты белгілеу қазақ тіліндегі етістіктерге сәйкес келмейтіні анықталды. Қазақ етістіктерінде каузативтілік семантикалық категориялардың да, лексика-грамматикалық категориялардың да қатарына жатпайды, яғни семантикаға емес, грамматикалық құрылымға негізделеді. «Мәжбүрле», «күште», «көндірі», «душар ет» секілді таза каузативті етістіктердің саны көп емес, керісінше, көбінесе каузативтілік кел-тір, ту-ғыз, жет-кіз т.б. түрінде өзгелік етіс формалары арқылы көрінеді. Сондықтан каузативтілік «белгі-код» ретінде алынбайды.

Префиксарқылы жасалатын етістіктер де қазақ тіліне тән болмағандықтан, көмекші етістіктерге қатысты сипаттама белгіленімге енбейді. Аталған белгілеулердің орнына етістіктер Ұлттық корпуста *салт/сабақтылық* және *болымды/болымсыздық* категориялары бойынша сипатталады. Бұл Қазақ тілінің Ұлттық корпусындағы лексика-семантикалық белгіленімнің негізгі ұстанымымен байланысты. *Қазақ тіліндегі лексика-семантикалық белгіленімнің мақсаты* – семантикаға басымдық беру және семантиканы басты критерий етіп алу арқылы етістіктердің мағыналық реңкін жан-жақты ашып көрсету, мәнін түсіндіру. Себебі семантика сөз мәнінің, синтактикасының, қолданысының өзегі болып табылады.

Орыс тілінің Ұлттық корпусының үлгісімен Ресей Ғылым Академиясында Қалмақ гуманитарлық зерттеу институты Қалмақ тілінің Ұлттық корпусын әзірлеген. Қазіргі таңда қалмақ тілінің екі корпусы бар: біріншісі – РМГУ аспиранты Э.Ванькаева құрастырған «Қалмақ корпусы», екіншісі – «Қалмақ тілінің Ұлттық корпусы». Қалмақ тілінің Ұлттық корпусындағы лексика-семантикалық белгіленім төрт түрлі бағыт бойынша метасипаттама береді: 1. *Лексика-грамматикалық сипаттама*, 2. *Лексика-тақырыптық сипаттама*, 3. *Бағалауыштық сипаттама*, 4. *Деривациялық сипаттама*.

Орыс корпусынан Қалмақ корпусының айырмашылығы – тақырыптық топтарды барлық сөз таптарына ортақ беруі. Корпус құрастырушылары бұлай берудің мәнін былай түсіндіреді: «*Біз де барлық сөз таптары үшін тақырыптық топтар ортақ деген пікірге қосыламыз. Біздің ойымызша, сөз семантикасы тілдегі константа болып табылады. Мысалы, жануарлар тақырыбына қатысты сөздер тобы кез келген тілде бар және әртүрлі сөз таптарындағы лексикалық бірліктерге ортақ сема бола алады. Оған қоса қалмақ тілінде изафеттік құрылымдар (модн гер «ағаш үй») кең тараған. Егер екі зат есім қатар келсе, онда оның алғашқысы сөз табы жағынан сын есім болады. Модн «ағаш» сын есім де, зат есім де бола алады. Қалай келсе де «t:plant» (тақырыбы: өсімдік) деп белгіленеді» [12]. Барлық сөз таптарын ортақ тақырыптық топтарға жіктеу бәрін стандарт дайын үлгіге салу арқылы техникалық жұмысты жеңілдетеді, жеке зерттеуді қажет етпейді, бірақ «стандартты топтастыруда» сөз мағыналарын, мағыналық реңктерін ашу қиын. Сол үшін әр сөз табының лексика-семантикалық белгіленімі жеке қарастырылып, классификациялары бөлек жасалғаны жөн.*

Деривациялық сипаттама қалмақ және орыс корпустарында шеттілдік терминдермен берілген: «Сөздің лексика-семантикалық сипаты сөзжасамдық белгіленіммен тығыз байланысты, бірақ басты мақсаты болып саналмайды. Сол себепті тек ең басты және жиі кездесетін деривациялық сипаттамалар берілді. Егер сөз «-го»-ға аяқталса, онда аталған лексикалық бірлік каритив деп белгіленді» [12] - деген құрастырушылардың пікірінен деривациялық белгілеуді сөз

семантикасы үшін аса маңызды деп санамайтындықтары байқалады. Осыны ескере келе, орыс және қалмақ корпустарындағы деривациялық сипаттаманы беру үлгісі Қазақ корпусында басқаша көрініс таппақ.

Талқылау

Әлемдік корпустардағы лексика-семантикалық белігенімдерді талдай келе семантикалық және лексика-грамматикалық белгілеудің кең таралғанына көз жеткізуге болады. Бұл аталған сипаттамалардың лексика-семантикалық белгіленімнің өзегі болуымен байланысты. Қазақ тілінің Ұлттық корпусында да осы дәстүр сақталады. Сонымен қатар Қалмақ тілінің Ұлттық корпусындағы аталған сөздердің коннотациясына қатысты белгілеу түрі қазақ тіліне де аса қажет деп танылды. Себебі қазақ тіліндегі етістіктерде жеке тұрғанда көрінетін эмоциялық реңк бар, ол сөйлем және мәтін мазмұнына тікелей әсер етеді. Шеттілдердің ұлттық корпустарындағы белгіленімді саралау арқылы қазақ тіліндегі етістіктердің лексика-семантикалық жақтан толық түсіндіре алатын белгілеу жүйесі әзірленді әрі қазақ тіліндегі белгіленім жасаудың негізгі шарттары анықталды. Қазақ тіліндегі етістіктердің лексика-семантикалық белгіленімі: тілдегі етістіктердің жалпы және жеке семантикасын анықтайды; лексика-грамматикалық сипаттама береді; коннотациялық реңкі анықталады; қазақ тілінің табиғатына сай семантикалық топтарға жіктеледі; кіші семантикалық топтар қолдануға ыңғайлы ірі класстарға біріктіріледі; корпустағы белгіленімдерді кодтауда көпшілікке түсінікті терминдер мен атаулар, ұғымдар қолданылады; етістіктердің омонимділігі ескеріліп, әр мағынасына жеке белгіленім жасалады.

Жоғарыдағы шарттарға сәйкес Қазақ тілінің Ұлттық корпусында лексика-семантикалық белгіленім төмендегідей 5 бағыт бойынша әзірленеді:

1. *Сөзжасамдық сипатына қарай*: дара/күрделі және негізгі/туынды. Сөз құрамы мен тұлғасын көрсету сөз мағынасын жақсырақ тануға мүмкіндік беретіндіктен белгіленім құрамына қосылып отыр. Нақтырақ айтқанда, берілген етістіктің түбір етістік немесе басқа сөз негізінде туындаған туынды етістік немесе бірнеше сөзден құралған күрделі етістік екендігін білдіретін грамматикалық сипаты негізінде туынды мағына анықталады. Мысалы: «*Ызыңда*» етістігі «*ызың*» еліктеушінен жасалған туынды құрылым, сондықтан оның негізгі мағынасы – табиғаттағы жәндіктер шығаратын дыбысты білдіруі. Осы мағына негізінде оның лексика-семантикалық тобын айқындауға болады.

Ызыңда	етістік	<i>ара</i>	<i>туынды</i> <i>ызың+да</i>
--------	---------	------------	---------------------------------

2-кесте. Сөзжасамдық сипаттама

Сөзжасамдық белгі-код корпуста дәстүрлі терминдермен аталады, атап айтқанда *негізгі, туынды және дара, күрделі* болып түсінікті түрде жіктелінеді. Бұл мамандардың жаңа терминдерді меңгермеуінен немесе артқа тартуынан емес, керісінше, қолданушыға бұрыннан таныс ұғымдарды беру арқылы қолдануды барынша жеңілдету үшін жасалынып отыр. Себебі «аугментатив», «аттенуатив» секілді ағылшын терминдерін лингвистер түсінгенімен, басқа саланың мамандары түсінбеуі мүмкін.

2. *Лексика-грамматикалық мағынасына қарай*: болымды/болымсыз, салт/сабақты. Бұлай беру аталған категориялардың әрі семантикалық, әрі грамматикалық сипатқа ие лексика-грамматикалық категориялар болуымен тығыз байланысты. Яғни, олар сөзге тек грамматикалық қана емес, семантикалық мән үстейді, мағынасына жанама әсер етеді. Ғалым М.Оразов та «Етістік» атты еңбегінде салттылық, сабақтылық категориясын семантикалық категория деп анықтайды [13, 158 б.].

3. *Жеке (кіші) семантикасына қарай* әр сөздің түпкі айырушы семасы анықталады, мағына терең танылады. Солардың негізінде 72 кіші семантикалық топтан тұратын классификация жасалды.

4. *Жалпы (ірі) семантикасына қарай* бөлу – кіші семантикалық топтарды ортақ семалары негізінде ірі класстарға біріктіру. Бұл іздеу процесін жеңілдетуге бағытталған. Орыс корпусының тәжірибесіне сәйкес, корпуста 5-6 ірі топтың берілуі қолданушының визуалды қабылдауына ыңғайлы. Қазақ тілі корпусында ондай ірі кластар саны – бесеу.

5. *Коннотативті сипатына байланысты* «жағымды», «жағымсыз», «бейтарап» деген үш белгі қойылады. Әр етістікте белгілі бір эмоциялық реңк болады және сол реңк оның мағынасына, контексте қолданылуына, синтактикасына тікелей әсер етеді. Кейбір синоним сөздер тек эмоциялық реңкі бойынша ғана ажыратылады. Ал кей етістіктер әр контексте әртүрлі реңк алуы мүмкін. Бұл негативті және позитивті мәнді ажыратуға ғана емес, тілімізде екі мәнде де қолданыла алатын етістіктерді анықтап көрсету арқылы қазақ тілінің мүмкіндіктерін таныту үшін қажет.

Лексика-семантикалық белгіленімнің ең маңызды бөлігі – сөз таптарын іштей семантикалық топтарға және субтоптарға жіктеу. Бұл процесс әр сөздің ішкі мағынасын тану негізінде жүзеге асады. Лексика-семантикалық белгіленім негізгі сөз таптарын қамтиды. Ғалым С.Исаев атап өткендей, «Тіл білімінің қай саласын алсақ та, оның зерттеу объектісі я тікелей, я жанама түрде сөзге келіп тіреледі. Өйткені сөзде фонетикалық қасиет (дыбыстық кешен) те, лексика-семантикалық қасиет (ішкі мағына) те, сөзжасам қасиеті (жана сөз я жаңа мағына) де, грамматикалық қасиет (морфологиялық құрамы мен құрылысы, сөздердің түрленуі, сол арқылы бір-бірімен байланысқа түсуі, алуан түрлі грамматикалық мағыналар білдіріп, сөйлем құрауы) те бір-бірімен қабысып, қабаттасып келіп

отырады» [10, 5 б.]. Ғалым лексика-семантикалық жағын ішкі мағына деп атайды. Яғни лексика-семантикалық топтарға жіктеу тікелей бір сөзді екінші бір сөзден ажырататын дифференциалды семасын анықтай отырып топтастыруды білдіреді.

С.Исаев семантиканы лексикалық семантика және грамматикалық семантика деп бөліп қарастырады. Нақтырақ айтқанда, лексикалық мағынаға негізделсе, лексикалық семантика, ал грамматикалық мағынаға негізделсе, грамматикалық семантика болатындығына назар аударады. Корпуста – лексикалық семантика, яғни сөздің ішкі мағынасы назарға алынады. *Лексикалық мағына (семантика) ...сөздің ұғымдық мағынасы, сөздік мағынасы, сондықтан жалқы болады* [10, 287 б.].

Етістік–есімдерден кейінгі екінші орында тұратын грамматикалық үлкен категория. Түркі тілдеріндегі есім-етістік омонимиясын зерттеуші түркологтар түркі тіліндегі кез келген түпкі түбір әрі затты, әрі қимылды атап, синкретті болып келетінін айтады. Сондықтан да белгілі түрколог А.М.Щербак етістік формаларының бастауында қимыл атаулары жатады дейді. Нақ осы қимыл атаулары есім-етістік синкреттілігі болған уақытында құбылыс пен процестерді тілдік құралдар арқылы атау барысында нақты сөйлеу үстінде сөйлеушінің іс-әрекетті орындаушыға және іс-әрекетке қарым-қатынасын білдірудің негізі қалана бастаған. Осылайша қимыл атаулары арқылы етістік формаларының семантикалық көп түрлілігі қалыптасқан [14, 96 б.]. Қазақ лингвистері етістіктерге ерекше назар аударып, көлемді зерттеулер жүргізген. Қазақ тіл білімінде етістік дәстүрлі принциптер тұрғысынан құрылымдық грамматикада және аспектуалдық тұрғысынан функционалды грамматикада қарастырылуда. Ал корпустық лингвистикада етістіктердің әрі грамматикалық, әрі лексика-семантикалық қыры ескеріліп, классификацияланады.

Етістіктердің лексика-семантикалық белгіленімін жасау процесі 7 кезеңнен тұрады. Олар:

- бірінші: қазақ тіліндегі дара етістіктерді жинастыру;
- екінші: басқа тілдер корпусындағы лексика-семантикалық белгіленім жүйесін, үлгілерін талдау, сараптау;
- үшінші: қазақ және шетел тіл біліміндегі етістіктің лексика-семантикалық классификацияларын жинақтап, саралау, соның негізінде нақты мағыналық топтарды анықтау;
- төртінші: жинақталған етістіктердің лексика-грамматикалық сипаттамасын беру;
- бесінші: етістіктерді лексика-семантикалық топтарға жіктеу;
- алтыншы: жіктеуде қиындық тудырған етістіктер бойынша талдау жасау;
- жетінші: белгіленген алгоритм бойынша дайын мәліметтерді базаға енгізу, тексеру.

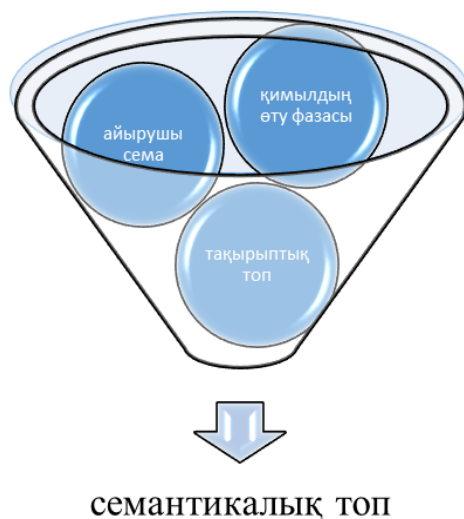
Осы уақытқа дейін бірқатар грамматистер етістіктерді мағыналарына қарай классификациялаған болатын. Мысалы,

Ы.Е.Маманов етістіктерді сегіз топқа бөліп көрсетеді: 1) іс-әрекеттік қимылды білдіретін етістіктер (жазу, сызу, көру, жұлу т.б.); 2) қозғалыс-қимылды білдіретін етістіктер (жүгіру, еңбектеу, домалау); 3) қалып-күй процестерін білдіретін етістіктер (ауру, ұйықтау, отыру); 4) көңіл-күйді білдіретін етістіктер (қайғыру, мұңаю, қуану); 5) сапалық белгінің өзгерісін білдіретін етістіктер (ұзару, қысқару); 6) еліктеу-бейнелеу етістіктері (жылмындау, қылмындау, пысылдау); 7) туу, өсу қимылын білдіретін етістіктер (балалау, құлындау, боталау); 8) субъективтік реңдік етістіктер (азсыну, кемсіну, көпсіну) [15, 48 б.].

Берілген классификацияға сөйлеу, ойлау етістіктері енбеген. Сондай-ақ объектіге қатысты орындалатын әрекеттерден гөрі, субъектінің тікелей жасайтын әрекеттері назарға алынған. Сондықтан бұлай бөлу тілдегі барлық етістіктерді толық қамти алмайды. Ал ғалым А.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында «Етістіктің лексика-семантикалық сипаты» деген тақырыпта етістіктерді 11 мағыналық топқа бөледі. М.Оразовтың жіктемесінде де етістіктердің 11 мағыналық тобы анықталады. Алайда белгіленім жасау мақсатында 18 200 етістік жинақталғанын ескере келе, оларды тек сегіз немесе он бір семантикалық топқа бөлгенде мағыналары толық ашылмайтындығы байқалды. Сол үшін лексика-семантикалық белгіленімді жасаушы топтың жетекшісі проф. Б.Момынова бұл мәселеге тереңдеп, топтардың санын 72-ге жеткізді. Оларды семантикалық топтар немесе субтоптар деп атауға болады. Бұл классификацияның басты артықшылығы әр етістіктің мәнін нақты әрі толық танытатын семантикалық тобы болуында. Кіші семантикалық топтарды Б.Момынова 5 ірі классқа (лексика-семантикалық топқа) біріктірді. Олар: 1) *Адамның жай-күйін, қалыбын білдіретін етістіктер*, 2) *Сөйлеу етістіктері*, 3) *Көңіл-күй етістіктері*, 4) *Қоғам-ғылыми етістіктер*, 5) *Табиғатқа қатысты әрекеттер*.

Класстарға біріктірудегі негізгі мақсат – топтарды визуалды түрде қолдануға, іздеуге және түсінуге ыңғайлы түрде беру. Осы класстардың ішіне кіші 72 топ кіреді. Мысалы, «Табиғатқа қатысты әрекеттер» лексика-семантикалық тобы төмендегідей семантикалық топтардан және тілдік бірліктерден құралады: 1. *Өсімдікке, егіндікке байланысты орындалатын амал түрлері* (егу, шабу, өсіру, шөптеу, суландыру, майқандау, малалау, миюлату, отау, себу, септіру, т.б.); 2. *Үй жануарлары мен аңдардың жүрісі, қимылы* (шоқырақтау, жортақтау, лоқылдау, көткеншектеу, саржелу, жорғалау (бауырымен), азулау, тістелеу, қандау, тырналау, қарқырату, дал-далын шығару, үзу (сіңірін), шөгу, қорқырату, үйелеу, атылу, шиырлау, қорқаулану, лыпылдау, майпаңдау, мәлкілдеу, мөңку, мүйіздесу, сару, сауырлау т.б.). 3. *Мал бағу, күтуге байланысты қимыл-әрекеттер* (жүгендеу, арқандау, шідерлеу, жүгіндіру, білдіру (бас), шалмалау, күзеу, күлтелеу, кісендеу, төлдету, қожырау, қайыру, шайт-шайттау, құраулау, қоректендіру, жаю, қылшықтау, құдилау, міну, қонжию, қотандау, қылтанақтау, қозықұлақтану, майсыздандыру

(сүтті), матау, тағалау, өмілдіріктету, өру, т.б.). 4. *Аңдар, үй жануарлары шығаратын дыбыстар* (қышқыру, кісінеу, мөңіреу, маңырау, маңырасу, бақылдау, шіңгірлеу, пысылдау, ырылдау, арқырау, шәңкілдеу, мәңкілдеу, мәуілдеу, оскыру, т.б.); 5. *Үй және жабайы құстар, жәндіктер шығаратын дыбыстар мен оларға қатысты орындалатын әрекеттер* (ақтару (қоясын), үйрету, шашу (жем), бастырту (ұя), ұшу, қону, сусылдау, ауыздандыру, ысылдау, жыбырлау, жиырылу, ызыңдау, саяқсу, сүрлеу, тамақтау, т.б.); 6. *Саятшылыққа байланысты әрекеттер* (салу (бүркіт), үркіту, қуалау, түсу (ізге), аңду, соғу (қамшымен) т.б.); 7. *Табиғи апаттар мен құбылыстарға байланысты орындалатын қимыл-әрекеттер* (малмандай болу, малшыну, мәнерлеу, партылдау, себезгілеу, сел жүру, тасқындау, сөну, т.б.); 8. *Табиғат сыйын пайдалану* (шайқау (май), консервілеу, масақтау, теру, жинау, мәйектену, самалдау, сәскелету, шомылу, т.б.); 9. *Табиғаттағы аңдар мен құбылыстарға ұқсас қимылдар жасау* (қорбию, тарбию, пашырлату, рауандау, сақырлау, сарқылдау, сидандау, сойдию, судырау, сумаңдау, сырию, т.б.)

3-сурет. Семантикалық топтың негізі

Қорытынды

Лексика-семантикалық белгіленімнің әзірлемесін дайындауда практикалық жағына қатысты бірқатар мәселер туындады. Атап айтқанда, омоним және көп мағыналы етістіктерді контексте ажырату, бейнелеуіш мәндегі етістіктерді сипаттау, түрлі мағыналық реңкке ие етістіктерді нақты бір семантикалық топтың құрамына қосу және т.б. Аталған белгіленім Қазақ тілінің корпусында алғаш рет әзірленіп жатқандықтан мұндай күрделі тұстарының болуы заңды. Алғашқы кезеңде мақалада

көрсетілген базалық сипаттамаларды беру белсенді түрде жүзеге асырылады. Алдағы уақытта жоғарыда санамаланған мәселелердің оңтайлы шешімі ретінде семантика-синтаксистік модельдер жасау қолға алынады.

Әлемдік корпус жасау тәжірибесі көрсеткендей лексика-семантикалық белгіленім – жасау өте күрделі және мәтінді автоматты талдау үшін аса маңызды белгіленім. Етістіктердің лексика-семантикалық белгіленімін әзірлеу қолданушыларға мынандай мүмкіндіктерді ашады:

- *Сөз мағынасын тереңірек тану;*
- *Кез келген уақытта электронды түрде қолдану;*
- *Синонимдес сөздерді анықтау;*
- *Тіл үйрену;*
- *Лексикографиялық еңбектер құрастыру;*
- *Семантикалық зерттеу жүргізу және т.б.*

Лексика-семантикалық белгіленім болашақта мәтін талдау процесінде маңызды рөлге ие семантикалық-синтаксистік модельдер жасаудың алғашқы қадамы болмақ. Параллель электронды ресурстарда семантикалық анализатордың болуы тілді әр қырынан қарастыруға, қазақ тілінің құрылысын, жүйесін жан-жақты зерттеуге жол ашады.

Зерттеушілер мен тілші мамандардың қажырлы еңбегінің арқасында күннен күнге дамып, қоры байып келе жатқан Қазақ тілінің Ұлттық корпусы тілдің мүмкіндігін танытатын, оны түсіну мен қолдануды жеңілдететін және зерттеуді жеделдететін қазақ тілінің басты цифрлы базасына айналууда.

ӘДЕБИЕТ

[1] Finegan E. Language: its structure and use. N. Y.: Harcourt Brace College Publishers, 2004. 611p.

[2] McEnery T., Wilson A. Corpus Linguistics. – Edinburgh, 2001. 235 p.

[3] Захаров В.П. Корпусная лингвистика: Учебно-метод. пособие. – СПб., 2005. – 48 с.

[4] Баранов А.Н. Корпусная лингвистика. Введение в прикладную лингвистику: Учебное пособие. – М., 2003. – 114 с.

[5] Зубов А.В., Зубова И.И. Информационные технологии в лингвистике: Учеб. Пособие. – М., 2004. – 208 с.

[6] Сиразитдинов З.А. Моделирование грамматики башкирского языка. – Уфа, 2006. – 160 с.

[7] Meyer Ch. F. English Corpus Linguistics & An Introduction. Cambridge, 2002. – p.168.

[8] Kytö M., Rissanen M. A Language in transition: the Helsinki Corpus of English texts, ICAME Journal, 1992. Pp.7-27.

[9] Жұбанов А.Қ, Жаңабекова А.Ә. Корпустық лингвистика. – Алматы, 2017. – 336 б.

[10] Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, 1998. – 304 б.

[11] Кустова Г. И., Ляшевская О. Н., Падучева Е. В., Рахилина Е. В. Семантическая разметка лексики в Национальном корпусе русского языка: принципы, проблемы, перспективы // Национальный корпус русского языка: 2003-2005. Результаты и перспективы. – М., 2005. – С. 155—174

[12] Куканова В. Принципы семантической разметки Национального корпуса Калмыцкого языка // Национальный корпус русского языка: 2003-2005. Результаты и перспективы. – М., 2005. – С. 187—192.

[13] Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы, 1991. – 216 б.

[14] Момынова Б. Қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2012. – 239 б.

[15] Маманов Ы.Е. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1966. 160 б.

REFERENCES

[1] Finegan E. Language: its structure and use. N. Y.: Harcourt Brace College Publishers, 2004. 611p.

[2] McEnery T., Wilson A. Corpus Linguistics. Edinburgh, 2001.235p.

[3] Zakharov V.P. Korpusnaia lingvistika. [Corpus linguistics]. Uchebno-metod. posobie. – SPb., 2005. 48 p. [In Rus.]

[4] Baranov A.N. Korpusnaia lingvistika. Vvdenie v prikladnuui lingvistiku [Corpus linguistics. Introduction to applied linguistics]. M., 2003. 114 p. [In Rus.]

[5] Zubov A.V., Zubova I.I. (2004) Informacionnye tehnologii v lingvistike [Information technologies in linguistics] .Ucheb. Posobie. M., 2004. 208 p. [In Rus.]

[6] Sirazitdinov Z.A. Modelirovanie grammatiki bashkirskogo yazyka [Modeling of the grammar of the Bashkir language]. Ufa, 2006,160 p. [In Rus.]

[7] Meyer Ch. F. English Corpus Linguistics& An Introduction. Cambridge,Cambridge University Press, 2002. P.168.

[8] Kyto M., Rissanen M. A Language in transition: the Helsinki Corpus of English texts, ICAME Journal, 1992. Pp. 7-27

[9] Zhubanov A. K., Zhanabekova A. Korpustyq lingvistika [Corpus Linguistics]. Almaty, 2017. 336 P. [In Kaz.]

[10] Isaev S. Qazirgi qazaq tilindegi sozderdin grammatikalyq sipaty [Grammatical nature of words in the modern Kazakh language]. Almaty, 1998. 304 P. [In Kaz.]

[11] Kustova G.I., Lyashevskaya O.N., Paducheva E.V., Rakhilina E. V. Semanticheskaiia razmetka leksiki v Nacional'nom korpuse russkogo yazyka: principy, problemy, perspektivy [Semantic markup of vocabulary in the National corpus of the Russian language: principles, problems, prospects].

National Corpus of the Russian language: 2003-2005 Results and prospects. M., 2005. PP. 155-174 [In Rus.]

[12] Kukanova V. Principy semanticheskoi razmetki Nacional'nogo korpusa Kalmyskogo yazyka [Principles of semantic markup of the National corpus of the Kalmyk language]. National Corpus of the Russian language: 2003-2005. Results and prospects. M., 2005. PP. 187-192. [In Rus.]

[13] Orazov M. Qazaq tilinin semantikasy [Semantics of the Kazakh language]. Almaty, 1991. 216 p. [In Kaz.]

[14] Momynova B. Қазақ тілінің морфологиясы [Morphology of the Kazakh language]. Almaty: Arys publishing house, 2012. 239 p. [In Kaz.]

[15] Mamanov Y.E. Qazirǵı qazaq tılı [Modern Kazakh language]. Almaty, 1966. 160 p. [In Kaz.]

РАЗРАБОТКА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ РАЗМЕТКИ ГЛАГОЛОВ В НАЦИОНАЛЬНОМ КОРПУСЕ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: МИРОВОЙ ОПЫТ, КЛАССИФИКАЦИЯ, РАЗМЕТКА В КОРПУСЕ

*Момынова Б.К.,¹ Имангазина М.А.,² Анесова У.Г.³

^{*1}д. фил. н., профессор, Институт языкознания им. А. Байтурсынулы,
Алматы, Казахстан,

²докторант 1-курса, Институт языкознания им. А. Байтурсынулы,
Алматы, Казахстан,

³PhD доктор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан,

*¹e-mail: momynova_b@mail.ru,

²e-mail: meruyertimangazina@mail.ru,

³e-mail: a_ymit@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается проблема разработки лексико-семантической разметки, одной из основных разметок в мировой практике построения корпуса. В частности, проводится обзор трудов отечественных и зарубежных ученых, касающихся компьютерной лингвистики и лексико-семантической классификации, показаны этапы создания лексико-семантической разметки глаголов в Национальном корпусе казахского языка, разъяснена практическая основа.

Ускоренные темпы развития информационных технологий требуют овладения электронными ресурсами и лингвистами. Областью лингвистики, изучающей и реализующей языковое программирование, является корпусная лингвистика. Создание Национального корпуса казахского языка основывается на создании разметок, которые автоматически анализируются по каждому уровню языка. Одной из сложных разметок в лингвистическом аннотировании слов является лексико-семантическая разметка. По сравнению с корпусом русского, калмыцкого и других языков, лексико-семантическая разметка в

Национальном корпусе казахского языка углубляется в значение слова, т. е. в сему. Поэтому количество малых (индивидуальных) лексико-семантических групп глагола составило 72 группы. Это позволяет пользователю более точно найти нужную ему информацию. Интерфейс применения системы разметки должен быть легок и понятен любому пользователю, как специалисту, так и специалистам других областей, которые только учатся пользоваться. Соответственно, лексико-семантические группы даются короткими и конкретными названиями.

В базу корпуса включены 18 200 глаголов, изучаются их смысловые оттенки. В ходе исследования было предложено дать характеристику глаголов по пяти различным признакам в лексико-семантической разметке. По словообразовательному характеру: простой, сложный; основной, производный; на основе лексико-грамматических категорий: переходность, непереходность; положительная и отрицательная форма; по характеру коннотации классифицируется как положительный, отрицательный, нейтральный. Для более глубокого раскрытия значения глаголов в зависимости от общих и отличительных сем они внутренне делятся на большие (лексико-семантические) и малые (семантические) группы.

Статья написана в рамках исследовательского проекта BR 11765619 «Разработка Национального корпуса казахского языка как информационно-инновационной базы государственного языка: научно-исследовательский и обучающий интернет-ресурс».

Ключевые слова: корпусная лингвистика, разметка, лексико-семантическая классификация, глагол, семантика, смысл, категория, лингвистическая аннотация.

DEVELOPMENT OF LEXICA-SEMANTIC MARKING OF VERBS IN THE NATIONAL CORPUS OF THE KAZAKH LANGUAGE: WORLD EXPERIENCE, CLASSIFICATION, MARKUP IN THE CORPUS

*Momynova B.K.,¹ Imangazina M.A.,² Anesova U.G.³

¹Doctor of Philology, professor, The Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan,

²1st year doctoral student, The Institute of Linguistics named after A. Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan,

³PhD doctor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,

*¹e-mail: momynova_b@mail.ru,

²e-mail: meruyertimangazina@mail.ru,

³e-mail: a_ymit@mail.ru

Abstract. The article deals with the problem of developing lexica-semantic markup, one of the main markups in the world practice of building a corpus. In particular, a review of the works of domestic and foreign scientists

related to computational linguistics and lexica-semantic classification will be carried out, the stages of creating lexica-semantic markup of verbs in the National Corpus of the Kazakh language will be shown, and the practical basis will be explained.

The accelerated development of information technology requires the mastery of electronic resources in all branches of science, including linguistics. The corpus linguistics is the field of linguistics that studies and implements language programming. The creation of the National Corpus of the Kazakh language is based on the creation of markups, which automatically analyze each language level. One of the complex markups in linguistic annotation of words is lexical-semantic markup. Compared to the corpus of Russian, Kalmyk and other languages, the lexical-semantic markup in the National Corpus of the Kazakh language deepens into the meaning of the word, i.e. into the sema. Therefore, the number of small (individual) lexica-semantic groups amounted to 72 groups. This allows the user to more accurately find the information he needs. The interface for using the markup system should be easy and understandable for any user, both a specialist in this field and specialists in other areas who are just learning to use it. Accordingly, lexica-semantic groups are given short and specific names.

The base of the corpus includes 18, 200 verbs, their semantic shades are being studied. In the course of the study, it was proposed to characterize verbs according to five different features in the lexica-semantic framework. First: by word-formation character, single, complex; main, derivative; the second: on the basis of the lexical and grammatical categories of transitivity, intransitivity; positive and negative form; connotative in character is classified as positive, negative, neutral. For a deeper disclosure of the meaning of verbs, depending on the common and distinctive semas, they are internally divided into large (lexica-semantic) and small (semantic) groups.

The article was written within the framework of the research project BR11765619 «Development of the National Corpus of the Kazakh language as information-innovation state language base: research and training internet resource».

Keywords: corpus linguistics, markup, lexica-semantic classification, verb, semantics, meaning, category, linguistic annotation.

Статья поступила 16.05.2022

ӘОЖ 81:2

ХҒТАР 16.21.49

DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.011

ҚҰМЫҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

*Мурзинова А.С.¹

¹PhD доктор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан,

*¹e-mail: msai2013@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада құбылыстарды, деректерді, шындық процестерді белгілейтін және эмоционалды-экспрессивті бағалаудың маңызды функцияларын орындайтын қарым-қатынас үдерісіндегі фразеологизмдер қарастырылады. Фразеологизмдер қорында халықтың атадан-балаға мирас ретінде берілген салт-дәстүрлері мен ұлттық-мәдени құндылықтары арқылы жүйеленген мәдениет ерекшеліктері сақталатыны және фразеологизмдер құрамындағы мағынасы күңгірттенген сөздердің тарихи деректерді, ұлттар арасындағы әлеуметтік-мәдени, саяси-экономикалық байланыстарды тасымалдайтыны сөз болады. Мақалада құмық тіл біліміндегі фразеологизмдердің зерттелу тарихы сараланады. Мақала мақсаты – фразеологизмдерді лексикаланған және грамматикаланған сөз тіркестерімен қатар қарастырған ғалымдардың еңбегін жүйелеу. Осы мақсатқа жету үшін қойылған міндеттер: құмық тілінің фразеологиялық сөздіктері мен фразеология саласына қатысты ғылыми еңбектерді саралау және жүйелеу, құмық тіл білімінің фразеология саласының зерттелу деңгейін айқындау. Тарихи-мәдени дәстүрлер мен ұлттық менталитеттің ерекшеліктері көрініс табатын фразеологиялық бірліктердің, олардың бейнелену уәждерінің қалыптасуы мен дамуы талданады. Фразеологизмдердің лексикалық, грамматикалық тұлғасын саралай отырып, сол халықтың тарихи-мәдени дәстүрлері мен ұлттық менталитетінің ерекшеліктерін айқындай аламыз. Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы: этнолингвистика мен лингвомәдениеттану салаларына үлес қосады. Мақаланың практикалық маңыздылығы: зерттеу нәтижелерін «Лингвомәдениеттану», «Этнолингвистика», «Фразеология теориясы» сынды арнайы курстар дәрістерін құрастыруға, оқу-әдістемелік кешендер дайындауда, курстық және дипломдық жұмыстарды жазу барысында немесе тақырыптарын әзірлеуде қолдануға болады. Құмық тілінің фразеологиясы мәселелерін арнайы зерттеп жазған шетелдік ғалымдардың еңбектері зерттеудің әдіснамасын құрайды. Зерттеу нәтижелері құмық тіл білімінің дамуына, түркі тілдерінің салыстырмалы бағытта зерттелеуіне септігін тигізеді.

Тірек сөздер: лингвистика, құмық тілі, фразеологиялық бірліктер, фразеологиялық сөздік, лингвомәдениет, паремиология, лингвостилистика, фразеосемантика.

Кіріспе

Кез келген ұлттың тілдік бірліктері ұлт тарихымен тығыз байланысты. Құмық тіл білімінде «бириккен сѣзтағым» (сөзбе-сөз ауд. біріккен сөз тіркесі) термині ХХ ғасырдың 80 жылдары қалыптасып, орыс тілі арқылы енген «фразеологизм» терминімен қатар қолданысқа ие болды. Бұл терминді К.Х.Даибова өз зерттеуінде «фразеология сѣзтағым» деп атаған [1, 5 б.]. ХХ ғасырдың алпысыншы жылдары құмық тіл білімінде сөздік құрастыру басты назарда тұрғандықтан, құмық фразеологиясы зерттелмеді. Тек жетпісінші жылдардан бастап, фразеологизмдер арнайы зерттеу нысанына айналды. Алғаш рет құмық тіліндегі фразеологизмдерді К.Х.Даибова қарастырды. Зерттеуші «Фразеология кумыкского языка» атты кандидаттық диссертациясында академик В.В.Виноградовтың тұжырымына сүйене отырып, құмық тіліндегі фразеологизмдердің ғылыми негізін, олардың еркін тіркестерден айырмашылығын, семантикалық белгілерін, түрлерін қарастырып, жіктелімін ұсынды [1].

Негізгі ережелер

ХХ ғасырдың сексенінші жылдарынан бастап, құмық тіл білімінде фразеологизмдер морфологиялық-семантикалық тұрғыдан зерттеле бастайды. 1984 жылы құмық тіліндегі фразеологизмдерді сипаттамалы-синхрондық аспектіде зерттеуге бағытталған бірнеше мақалалар жарық көреді. Тарқатып айтқанда, Н.Э.Гаджихмедов өзінің ғылыми мақалаларында құмық тіліндегі етістікті фразеологизмдердің құрылымдық-семантикалық ерекшелігі мен фразеологиялық бірліктердің темпоралдық әлем бейнесін кескіндеу өзгешеліктерін қарастырады [2].

Зерттеулер мен әдістер

Мақалада құмық тіл біліміндегі фразеологизмдердің зерттелу деңгейін саралауда сипаттау, тарихи және салыстырмалы-салғастырмалы әдістері пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылау

К.Х.Даибова 1973 жылы құмық ұлттық мектептерінің мұғалімдеріне арналған «Къумукъ тилни кыысгъа фразеология сѣзлюгю», яғни құмық тілінің қысқаша фразеологиялық сөздігін құрастырды. Зерттеушінің 1981 жылы 88 беттен тұратын құмық және орыс халқының сөйлеу тәжірибесінде жиі қолданылатын фразеологизмдерінен жинақталған «Құмықша-орысша және орысша-құмықша фразеологиялық сөздігі» жарық көрді [1, 3 б.]. К.Х.Даибованың бұл сөздігінде құмық фразеологизмдеріне жатпайтын лексикалық бірліктер де кездеседі. Айталық, «артындан таш атмакъ», «асыл адам», «бағыйлы адам», «башигъа тюгюл», «бармагъын хапмакъ», т.б. секілді фразеологизмдер құмық тілінде жоқ. К.Х.Даибова фразеологизмдерді лексикаланған

және грамматикаланған сөз тіркестерімен қатар қарастырғандықтан, кейбір сөз тіркестері мен етістіктің аналитикалық тұлғалары фразеологизмдер қатарына еніп кеткен. Зерттеуші сөздік құрастыру барысында құмық фразеологизмдерінің стилистикалық реңкі мен эмоционалдық бояуының өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, орыс фразеологизміне сәйкес келетін баламасын табуға талпыныс жасаған, ал баламасы сәйкес келмейтін фразеологизмдерге сипаттама берген [1, 9 б.]. Алайда, К.Х.Даибованың сөздігінде құмық тілінің көптеген фразеологизмдері орыс тіліндегі баламаларынсыз ұсынылған. Мәселен, құмық тіліндегі «*айып этмек*» (сөзбе-сөз ауд. *айып ету*) фразеологизмі – орыс тіліндегі «воззвать к совести», «*авзуна къаран турмакъ*» (сөзбе-сөз ауд. *аузына қарап тұру*) фразеологизмі – «затаить дыхание», «*адап къалмакъ*» (сөзбе-сөз ауд. *әдеп қылу*) фразеологизмі – «потерять почву под ногами» баламасына сәйкес келеді. Осындай және басқа да фразеологизмдердің баламалары сөздікте көрініс таппаған. К.Х.Даибованың құмық тіліндегі фразеологизмдерді аудару қағидалары қостілді фразеологиялық сөздіктерді құрастыру ұстанымдарына сәйкес келе бермейді. Айталық, қостілді фразеологиялық сөздіктерді құрастырудың ұстанымдары бойынша, жақша ішінде фразеологизмнің мағынасы көрсетілу керек. Бұл біріншіден, оқырманға фразеологизмнің мағынасын анықтауға мүмкіндік берсе, екіншіден, фразеологизм мағынасының құмық тілінің фразеологиялық баламасына немесе, орыс тілінің фразеологиялық баламасына сәйкес келетінін көрсетеді.

Н.Э.Гаджихмедовтың «Категория времени фразеологических единиц кумыкского языка» атты мақаласында қазіргі құмық тіліндегі уақыт семантикасын білдіретін фразеологизмдер жан-жақты талданады. Зерттеуші қазіргі тіл білімінде өзекті мәселеге айналған темпоралдық әлем бейнесін фразеологиялық бірліктер арқылы айқындайды. Н.Э.Гаджихмедовтың тұжырымы бойынша, фразеологизмдердегі уақыт категориясы сөйлеудің тілдік (лингвистикалық) сәтін ғана емес, сонымен қатар тілдік емес (экстралингвистикалық) сәтін де бейнелейді. Осыған орай, зерттеуші фразеологиялық бірліктерді екі топқа бөледі: а) тілдік (лингвистикалық) уақытты білдіретін фразеологизмдер және ә) тілдік емес (экстралингвистикалық) уақытты білдіретін фразеологизмдер. Тілдік уақытты білдіретін фразеологизмдерде үш шақ (осы шақ, өткен шақ, келер шақ) көрініс тапса, тілдік емес уақытты білдіретін фразеологизмдерде оппозициялық қатынастағы макрожүйе мен микрожүйе бейнеленеді [2, 141 б.].

Н.Э.Гаджихмедов 1986 жылы жарық көрген «Глагольные фразеологизмы с соматическими терминами в кумыкском языке» атты мақаласында құмық және орыс тілдеріндегі етістікті фразеологизмдердің компоненттік ретіне назар аударады. Ғалым орыс тіліндегі препозитивті етістік компоненті бар құмық фразеологизмдеріне постпозитивті етістік компоненті бар фразеологизмдер сәйкес келетінін атап

көрсетеді. Мысалы, құмық тіліндегі «*башына миндирмек*» (сөзбе-сөз ауд. *басына мінгізу*) фразеологизмі – орыс тіліндегі «посадить на голову» фразеологизмімен, ал «*бурнун салландырмакъ*» (сөзбе-сөз ауд. *мұрынын көтеру*) фразеологизмі – «повесить нос» фразеологизмімен мән-дес деуге болады. Салғастырмалы зерттеу нәтижесі көрсеткендей, құмық және орыс тілдеріндегі етістікті фразеологизмдер толық немесе жартылай сәйкес келеді [2, 151 б.]. Құмық тіл білімінде Н.Х.Ольмесов диалектілердегі соматикалық фразеологизмдерге құрылымдық-семантикалық талдау жүргізді [3, 116-118 бб.].

Құмық фразеологиясын жүйелі түрде зерттеу ХХІ ғасырдан бастау алады. Лексикологияның бір бөлімі саналған фразеология – тіл білімінің дербес саласы ретінде зерттеле бастады. ХХІ ғасырдың басында құмық фразеологиясының жалпы мәселелері мен құмық, орыс тілдеріндегі фразеологизмдерді салғастырмалы зерттеуге арналған маңызды ғылыми еңбектер жарық көрді. Атап айтқанда, А.З.Абдуллаева өзінің докторлық диссертациясын құмық тіліндегі фразеологизмдерді құрылымдық-семантикалық тұрғыда зерттеудің даулы мәселелерін айқындауға және оларды теориялық тұрғыдан саралауға арнады. Ғалым фразеологиялық бірліктердің категориялық белгілері мен тұлғаларының ерекшеліктерін анықтап, олардың құрылымдық үлгілерін ұсынды [4].

Ф.И.Даутова мен Н.Э.Гаджихмедов құмық фразеологизмдерінің семантикасы мен олардың компоненттерінің семантикалық байланысын айқындап, жеке семантикалық категорияларына (омонимия, антонимия, синонимия) арнайы зерттеу жүргізсе, М.И.Мугидова құмық, орыс тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдерге салғастырмалы талдау жасады [5].

Құмық тіл білімінде фразеологизмдерге салыстырмалы бағытта зерттеу жүргізілмеген. Аталмыш өзекті мәселені Г.К.Гизатова, М.И.Магидова, О.В.Павлова, Е.Е. Ведыманов, Н.В.Куликова, С.М.Хуболов, К.А.Соколова зерттеулерінде көтергенімен, толық қарастырмаған.

Б.Г.Шахманова өзінің кандидаттық диссертациясында «намус// совесть» концептісін құмық және орыс тілдеріндегі фразеологизмдер негізінде анықтаған. Ғалым паремнологиялық бірліктерді салғастыра зерттеу арқылы әр тілдегі фразеологизмдердің ұлттық ерекшелігі мен әмбебап ерекшелігін айқындаған. Б.Г.Шахманова өз зерттеуінде фразеологизмдердің әмбебап ерекшелігін әлемнің тілдік бейнесіндегі этикалық құндылықтардың жалпы мағыналық сипатымен түсіндірсе, ұлттық ерекшелігін әр халықтың қоршаған ортаны өзінше қабылдауымен түсіндіреді [6, 5 б.].

Г.Р.Муташева өзінің «Антонимы и антонимические отношения в лексике и фразеологии кумыкского языка» атты диссертациясында құмық тіліндегі антонимдік фразеологизмдер қарастырған. Зерттеуші фразеологиялық бірліктер семантикасын саралаудың ұстанымдары

мен антонимдік фразеологизмдерде туынды мағыналардың қалыптасу тәсілдерін анықтаған. Г.Р.Муташева антонимдік жұптарды қалыптастырудың негізгі тәсіліне -са, -ма, -ме, -сыз, -сиз, -суз, -сюз етістікке жалғанатын қосымшаларды жатқызып, өз тұжырымын «*тийишилсин бермек*» – есеп айырысу, төлеу, «*тийишилсин бермемек*» – есеп айырыспау, төлемеу, «*хатарлы болмакъ*» – қауіпті болу, «*хатарсыз болмакъ*» – қауіпсіз болу, «*гъакъыллы болмакъ*» – ақылды болу, «*гъакъылсыз болмакъ*» – ақылсыз болу, «*айыплығын исбат этмек*» – кінәсін мойындау, «*айыпсызлығын исбат этмек*» – кінәсіздігін дәлелдеу, т.б. секілді мысалдармен дәйектейді [7, 21-22 бб.].

А.А.Айсякаева өз зерттеуінде құмық тіліндегі етістікті фразеологизмдердің корпусын анықтап, олардың құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін айқындады. Фразеологизмдер құрамындағы етістіктің грамматикалық категорияларын жан-жақты зерттеп, оларды екі және үш компонентті моделдерге бөлді. Фразеологиялық бірліктің құрылымдық семантикалық адгезиясына байланысты етістік компоненті индикативті көңіл-күйдің әр түрлі формаларын біріктіріп, қабылдай алатынын саралайды. Құмық тілінде толық парадигмасы бар фразеологиялық бірліктің уақытша мағыналарын жүзеге асыру етістіктің аспектілік сипаттамасымен байланысты емес екендігін анықтайды. Сондай-ақ, етістікті фразеологизмдерді адамның мінез-құлқын, түр-әлпетін, ой-өрісін айқын көрсететін тілдік бірлік ретінде қарастырды [8].

З.Б.Яхьяеваның зерттеуінде құмық тіліндегі діни компонентті фразеологизмдер талданып, олардың құрылымдық-семантикалық ерекшеліктері айқындалады. Құмық тілінің діни лексикасының функционалдық-семантикалық өрісін келесі семантикалық топтарда келесідей бөледі: I. Басқа әлеммен байланысты тіршілік иелері мен құбылыстардың атаулары: 1) табиғаттан тыс тіршілік иелерінің атаулары; 2) 2. Басқа әлеммен байланысты орындар мен оқиғалардың атаулары; II. Негізгі теологиялық терминдер, III. Адамдардың сеніміне қатысты атаулар, IV. Діни жоралар мен олармен байланысты ұғымдардың белгілері, V. Діни ережелерге немесе көзқарастарға сәйкес жүргізілетін іс-әрекеттердің белгілері, VI. Намазға қатысты діни және салттық мақсаттағы заттардың атаулары, VII. Діни және салттық мақсаттағы құрылыстар мен ғимараттардың және олардың бөліктерінің атаулары, VIII. Діни мәтіндердің атаулары, IX. Антропонимдер. Ғалым діни компонентті фразеологизмдердің экспрессивті-эмоционалды бояуы қанық болатынын және жағымды-жағымсыз мәнде жұмсалатынын нақты мысалдармен дәлелдеп көрсетеді. Айталық, діни компонентті фразеологизмдер құрамындағы «*Аллагъ*» (*Алла*), «*Худай*» (*Құдай*), «*Тенгири*» (*Тәңір*), «*Яратгъаным*» (*Жаратушы*) теонимдері – жағымды мәнді білдірсе, «*басдырык*» (*ер адам кейіндегі зұлым күш*), «*илбис*» (*ібіліс*), «*шайтан*» теонимдері – жағымсыз мәнді білдіреді [9, 90 б.].

С.З.Садыкованың зерттеуі құмық тіліндегі түр-түс компонентті фразеологизмдерге арналған. Ғалым фразеологизмдердің лексикалық, грамматикалық тұлғасын саралай отырып, колоронимдердің символикалық мәнін, этномәдени өзгешелігін, сандық қолданысын айқындайды [10, 113 б.].

Т.И.Айдиеваның ғылыми мақаласында құмық және ағылшын тілдеріндегі «ерте», «қазір», «кеш» семаларын құрайтын фразеологизмдерге салғастырмалы лингвомәдени талдау жасалады. Автор ағылшын тілінде «қазір» семасын білдіретін фразеологизмдер, ал құмық тілінде «ерте» семасын білдіретін фразеологизмдер кеңінен қолданылатынына мән беріп, әр тілдегі уақыт семантикасының жалпы және ұлттық бірегейлігін түсіндіреді [11, 91 б.].

2014 жылы Н.Э.Гаджихмедовтың «Кумыкско-русский словарь фразеологических единиц» атты еңбегі жарыққа шықты. Аталмыш сөздікте құмық тілінің 3200 фразеологизмі қамтылып, орыс тіліндегі баламасымен берілген. Н.Э.Гаджихмедовтың бұл сөздігі құмық тіл білімінде жаңа зерттеулерге арқау болды.

Ф.И.Даутова өзінің кандидаттық диссертациясында құмық және орыс тілдеріндегі «баш/голова» компоненті ұйытқы болған фразеологиялық бірліктерге құрылымдық-семантикалық, функционалды-стилистикалық, коммуникативтік-прагматикалық тұрғыдан талдау жасап, әр халықтың тілдік санасында бейнеленген соматикалық мәдени кодтың өзіндік ерекшеліктерін айқындайды [12].

С.А.Алиеваның ғылыми мақаласында құмық және орыс тілдеріндегі «юрек/сердце» ұйытқы компонентті соматикалық фразеологизмдерге лингвомәдени талдау жасалып, құмық, орыс фразеологиялық әлем бейнесінің өзгешеліктері сараланады. Орыс және құмық тілдері әлемінің фразеологиялық суреттерін салыстырмалы зерттеу арқылы билингвистердің сөйлеу мәдениетін арттырып қана қоймайтынын, сонымен қатар екі тілді фразеологиялық сөздіктер мен аудармаларды құрастыруға көмектесетінін анықтайды [13].

Н.А.Кахированың зерттеуі құмық жазушысы К.Абуковтың прозасындағы фразеологизмдерді қарастыруға бағытталған. Ғалым құмық тіліндегі фразеологизмдерді топтастырып, олардың көркем туындыдағы стильдік қолданысын зерттеген. Н.А.Кахирова фразеологизмдердің метафора, метонимия, синекдоха, т.б. сияқты айшықтау құралдары мен окказионал бірліктерді жасау әлеуеті жоғары әрі жазушының көркемдік танымын бейнелеуде қызметі орасан екенін атап көрсетеді. Сондай-ақ, құмық тіліндегі фразеологизмдерді жазушының тілдік тұлғасын танытатын бірлік, әдеби-эстетикалық жүгі бар лингвостилистикалық құбылыс деп түйіндейді [14].

Г.К.Темирханова өз зерттеуінде адамның мінез-құлық ерекшеліктерін бейнелейтін фразеологизмдердің функционалды-семантикалық табиғатын қарастырады. Зерттеуші құмық тіліндегі

фразеологизмдердің ұлттық реңкі мен эмоционалды-бағалауыштық сипатын анықтап, оларды адамның ішкі және сыртқы әлемін кескіндейтін фразеосемантикалық топтарға бөледі. Г.К.Темирханова: «Адамның ішкі және сыртқы әлемі «зоонимдік», «фитонимдік», «артефактілік», «табиғи ландшафтық», «колоронимдік», «ономастикалық», «теонимдік», «соматикалық», т.б. мәдени кодтарда көрініс тауып, фразеологиялық бірліктер арқылы лингвомәдени кодқа айналады», - дейді [15, 7 б.].

Тұжырымы	Авторы
Тарихи-салыстырмалы бағыт	
құмық тіліндегі фразеологизмдердің шығу төркіні қарастырылмаған	
Құрылымдық-жүйелік бағыт	
құмық тіліндегі етістікті фразеологизмдердің құрылымдық-семантикалық ерекшелігін және олардың темпоралдық әлем бейнесін кескіндеу өзгешеліктерін қарастырған	Н.Э.Гаджихмедов
құмық тіліндегі фразеологизмдердің қос тілдік (құмық-орыс) лексикография жүйесін құрастырған	К.Х.Даибова
құмық тілінің диалектілеріндегі соматикалық фразеологизмдерге құрылымдық-семантикалық талдау жасаған	Н.Х.Ольмесов
құмық тіліндегі фразеологиялық бірліктердің категориялық белгілері мен тұлғаларының ерекшеліктерін анықтаған	А.З.Абдуллаева
құмық тіліндегі фразеологизмдердің семантикалық категорияларын (омонимия, антонимия, синонимия) зерттеген	Ф.И.Даутова, Н.Э.Гаджихмедов
құмық және орыс тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдерге салғастырмалы талдау жасаған	М.И.Мугидова
құмық тіліндегі антонимдік фразеологизмдердің туынды мағыналарының қалыптасу тәсілдерін анықтаған	Г.Р.Муташева
құмық тіліндегі фразеологизмдер құрамындағы етістіктің грамматикалық категорияларын жан-жақты зерттеп, оларды екі және үш компонентті моделдерге бөлген	А.А.Айсякаева
құмық тіліндегі фразеологизмдердің көркем шығармадағы стильдік қолданысын зерттеген	Н.А.Кахинова
Антропөөзекті бағыт	
«намус//совесть» концептісін құмық және орыс тілдеріндегі фразеологизмдер негізінде айқындаған	Б.Г.Шахманова
құмық тіліндегі діни компонентті фразеологизмдердің функционалды-семантикалық өрісін анықтаған	З.Б.Яхьяева

құмықтіліндегі түр-түскө компонентті фразеологизмдердің символикалық мәнін, этномәдени өзгешелігін, сандық қолданысын айқындаған	С.З.Садыкова
құмық және ағылшын тілдеріндегі «ерте», «қазір», «кеш» семаларын құрайтын фразеологизмдерге салғастырмалы лингвомәдени талдау жасаған	Т.И.Айдиева
құмық және орыс тілдеріндегі «баш/голова» компоненті фразеологизмдерге құрылымдық-семантикалық, функционалды-стилистикалық, коммуникативтік-прагматикалық тұрғыдан талдау жасаған	Ф.И.Даутова
құмық және орыс тілдеріндегі «юрек/сердце» компонентті соматикалық фразеологизмдерге лингвомәдени талдау жүргізген	С.А.Алиева
адамның мінез-құлық ерекшеліктерін бейнелейтін фразеологизмдердің функционалды-семантикалық табиғатын қарастырған	Г.К.Темирханова

Кесте 1. Құмық тіл біліміндегі фразеологизмдердің теориялық негіздемесі

Қорытынды

Тұжырымдай келгенде, қазіргі құмық тіл білімінде фразеологизмдер жүйесін қарастырудың эмпирикалық кезеңі қалыптасқан. Бұл құмық тіліндегі фразеологизмдерге зерттеу жүргізудің аясын кеңейтеді. Атап айтқанда, құмық тіл білімінде фразеологизмдерге тарихи-салыстырмалы және антропоэлекті бағыт шеңберінде жан-жақты зерттеу жүргізуді қажет етеді.

Құмық тіліндегі фразеологизмдерге тарихи-салыстырмалы, антропоэлекті бағытта кешенді зерттеу жүргізу – туыс тілдердің құрылымдық-семантикалық, функционалды-семантикалық, коммуникативтік-прагматикалық жүйесіндегі жалпы және ұлттық ерекшеліктерді жаңаша бағамдауға мүмкіндік береді.

*Мақала 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми және (немесе) ғылыми-техникалық жобалар бойынша гранттық қаржыландыру аясында жазылды. Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (АР09260438 гранты).

ӘДЕБИЕТ

[1] Дайбова К.Х. Фразеология кумыкского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1973. – 23 с.

[2] Гаджихмедов Н.Э. Категория времени фразеологических единиц кумыкского языка//Вопросы общей и дагестанской фразеологии: Межвузовский сборник. – Махачкала: ИПЦ ДГУ, 1984. – С.137–141.

[3] Ольмесов Н.Х. Соматические термины в диалектах кумыкского

языка (структурно-семантический анализ)//Проблемы отраслевой лексики дагестанских языков: соматические термины. – Махачкала, 1986. – С. 116 –118.

[4] Абдуллаева А.З. Фразеология кумыкского языка в сравнительном освещении: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Махачкала, 2002. – 54 с.

[5] Мугидова М.И. Соматические фразеологические единицы кумыкского и русского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2005. – 21 с.

[6] Шахманова Б.Г. Морально-этический концепт «совесть» в кумыкской и русской языковых картинах мира. – Махачкала, 2009. – 161 с.

[7] Муташева Г.Р. Антонимы и антонимические отношения в лексике и фразеологии кумыкского и русского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2010. – 22 с.

[8] Айсякаева А.А. Структура и семантика глагольных фразеологических единиц кумыкского языка: дис. ...канд. филол. наук. – Махачкала, 2009. –153 с.

[9] Яхьяева З.Б. Религиозная лексика и фразеология кумыкского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2010. – 23 с.

[10] Садыкова С.З. Фразеологические единицы с компонентом цветообозначения в кумыкском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2012. – 21 с.

[11] Айдиева Т.И. Фразеологические единицы с дифференциальными семами рано, сейчас, поздно в кумыкском и английском языках//Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. –№7, 2012. – С. 91-92.

[12] Даутова Ф.И. Фразеологические единицы с компонентами «баш» и «голова» в кумыкском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Махачкала, 2014. – 24 с.

[13] Алиева С.А. Лингвокультурологическая характеристика фразеологизмов, обозначающих эмоциональные состояния человека, в русском и кумыкском языках//ж. Язык. Словесность. Культура.– №6. –2013. – С.59 – 70.

[14] Кахирова Н.А. Контекстуальная реализация фразеологических значений в авторской художественной речи: на материале прозы К. Абукова: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Нальчик, 2016. – 22 с.

[15] Темирханова Г.К. Объективация характеристики человека во фразеологических единицах кумыкского языка. дисс. ...канд.филол. наук. –Махачкала, 2021. – 177 с.

REFERENCES

- [1] Daibova K.H. Frazeologija kumykskogo jazyka (Phraseology of the Kumyk language): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. M., 1973. 23 p. [In Rus.]
[2] Gadzhiahmedov N.Je. Kategorija vremeni frazeologicheskikh edinic

kumyckskogo jazyka (Time category of phraseological units of the Kumyk language)//Voprosy obshhej i dagestanskoj frazeologii: Mezhvuzovskij sbornik. Mahachkala: IPC DGU, 1984. 137–141 pp. [In Rus.]

[3] Ol'mesov N.H. Somaticheskie terminy v dialektah kumyckskogo jazyka (strukturno-semanticheskij analiz) (Somatic terms in dialects of the Kumyk language (structural and semantic analysis))//Problemy otraslevoj leksiki dagestanskih jazykov: somaticheskie terminy. Mahachkala, 1986. 116–118 p. [In Rus.]

[4] Abdullaeva A.Z. Frazeologija kumyckskogo jazyka v sravnitel'nom osveshhenii (Phraseology of the Kumyk language in comparative coverage): avtoref. dis.d-ra filol. nauk. Mahachkala, 2002. 54 p. [In Rus.]

[5] Mugidova M.I. Somaticheskie frazeologicheskie edinicy kumyckskogo i russkogo jazykov (Somatic phraseological units of the Kumyk and Russian languages): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Mahachkala, 2005. 21 p. [In Rus.]

[6] Shahmanova B.G. Moral'no-jeticheskij koncept «sovest'» v kumyckskoj i russkoj jazykovyh kartinah mira (The moral and ethical concept of “conscience” in the Kumyk and Russian language pictures of the world). Mahachkala, 2009. 161 p. [In Rus.]

[7] Mutasheva G.R. Antonimy i antonimicheskie otnoshenija v leksike i frazeologii kumyckskogo i russkogo jazykov (Antonyms and antonymic relations in the vocabulary and phraseology of the Kumyk and Russian languages): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Mahachkala, 2010. 22 s. [In Rus.]

[8] Ajsjakaeva A.A. Struktura i semantika glagol'nyh frazeologicheskikh edinic kumyckskogo jazyka (Structure and semantics of verbal phraseological units of the Kumyk language): dis. .kand. filol. nauk. Mahachkala, 2009. 153 p. [In Rus.]

[9] Jah'jaeva Z.B. Religioznaja leksika i frazeologija kumyckskogo jazyka (Religious vocabulary and phraseology of the Kumyk language): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. Mahachkala, 2010. 23 p. [In Rus.]

[10] Sadykova S.Z. Frazeologicheskie edinicy s komponentom cvetooboznachenija v kumyckskom jazyke (Phraseological units with a color designation component in the Kumyk language): avtoref. dis.kand. filol. nauk. Mahachkala, 2012. 21 p. [In Rus.]

[11] Ajdieva T.I. Frazeologicheskie edinicy s differencial'nymi semami rano, sejchas, pozdno v kumyckskom i anglijskom jazykah (Phraseological units with differential semes early, now, late in the Kumyk and English languages)//Zhurnal nauchnyh publikacij aspirantov i doktorantov. №7, 2012. 91-92 pp. [In Rus.]

[12] Dautova F.I. Frazeologicheskie edinicy s komponentami «bash» i «golova» v kumyckskom i russkom jazykah (Phraseological units with the components “bash” and “head” in the Kumyk and Russian languages): avtoref. dis.kand. filol. nauk. Mahachkala, 2014. 24 p. [In Rus.]

[13] Alieva S.A. Lingvokul'turologicheskaja harakteristika frazeologizmov, oboznachajushhij jemocional'nye sostojanija cheloveka, v russkom i kumykskom jazykah (Linguoculturological characteristics of phraseological units denoting emotional states of a person in the Russian and Kumyk languages)// Jazyk. Slovesnost'. Kul'tura. № 6. 2013. 59 – 70 pp. [In Rus.]

[14] Kahirova N. A. Kontekstual'naja realizacija frazeologicheskij znachenij v avtorskoj hudozhestvennoj rechi (Contextual realization of phraseological meanings in the author's artistic speech): na materiale prozy K. Abukova: avtoref. dis.kand. filol. nauk. Nal'chik, 2016. 22 p. [In Rus.]

[15] Temirhanova G.K. Obektivacija harakteristiki cheloveka vo frazeologicheskij edinicah kumykskogo jazyka (Objectification of human characteristics in phraseological units of the Kumyk language). dis.kand.filol. nauk. Mahachkala, 2021. 177 p. [In Rus.]

ИЗУЧЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КУМЫКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

*Мурзинова А. С.¹

¹PhD доктор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан,

*¹e-mail: msai2013@mail.ru

Аннотация. В процессе общения фразеологизмы выполняют важнейшие функции фиксации явлений, фактов, процессов действительности, их эмоционально-экспрессивной оценки. Широкое место среди них занимают исторически сложившиеся традиции и обычаи народа, национально-культурные корни и устоявшиеся особенности культуры. Со временем первоначальное значение слова в составе устойчивых словосочетаний начинает исчезать или приближаться к забвению. Слово переходит от одного народа к другому по-разному. Посредством таких переходов можно узнать культурные связи и отношения между народами далеких эпох, даже если не осталось каких-то исторических свидетелей и памятников. В статье анализируется изучение устойчивых словосочетаний в кумыкском языкознании. Цель статьи-систематизация трудов ученых, рассматривавших фразеологизмы наряду с лексикализованными и грамматизированными словосочетаниями. Для достижения данной цели поставлены задачи: ранжирование и систематизация фразеологических словарей кумыкского языка и научных трудов, относящихся к области фразеологии, определение уровня изученности фразеологической отрасли кумыкского языкознания. Анализируются возникновение и развитие фразеологизмов, их образов, в которых отражаются особенности историко-культурных традиций и национального менталитета. Дифференцируя лексическую, грамматическую идентичность фразеологизмов, мы можем выявить

особенности историко-культурных традиций и национального менталитета этого народа. Научная значимость исследовательской работы является дополнительным вкладом в области этнолингвистики и лингвокультурологии. Практическая значимость статьи: результаты исследования могут быть использованы при составлении лекций спецкурсов «Лингвокультурология», «Этнолингвистика», «Фразеология», при подготовке учебно-методических комплексов, при написании курсовых и дипломных работ или при разработке тем. Методологию исследования составляют труды зарубежных ученых, изучивших проблемы фразеологии кумыкского языка. Результаты исследования способствуют развитию кумыкского языкознания, связанному с изучением тюркских языков.

Ключевые слова: лингвистика, кумыкский язык, фразеологизмы, фразеологический словарь, лингвокультура, паремиология, лингвостилистика, фразеосемантика.

RESEARCH OF PHRASEOLOGY IN KUMYK LINGUISTICS

*Murzinova A. S.¹

¹doctor of Philosophy (PhD), Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan,

*¹e-mail: msai2013@mail.ru

Abstract. In the process of communication, phraseology performs the most important functions of establishing phenomena, facts, and processes of reality, and evaluating them emotionally and expressively. It has a wide range of historically formed Customs and traditions of the People, national and cultural roots and established cultural features. Words contained in regular expressions go back thousands of years, and the original meaning begins to be forgotten or blurred, approaching oblivion. The word is transmitted from one nation to another in different ways. Through such word transitions, it is possible to learn about cultural ties and relations between peoples of distant eras, although sometimes there are no historical witnesses and monuments left. The article analyzes the study of stable phrases in kumyk linguistics. The purpose of the article is to systematize the work of scientists who considered phraseologisms in parallel with lexical and grammatical phrases. To achieve this goal, the tasks set are: to analyze and systematize phraseological dictionaries of the kumyk language and scientific works related to the field of phraseology, to determine the degree of study of the phraseological field of kumyk linguistics. The emergence and development of phraseological units, their images, which reflect historical and cultural traditions and features of the national mentality, are analyzed. By differentiating the lexical and grammatical identity of phraseologisms, we can determine the historical and cultural traditions of this people and the peculiarities of the national mentality. The scientific significance of the research work is an additional contribution

to the field of ethnolinguistics and linguoculturology. Practical significance of the article: the results of the research can be used in the preparation of lectures for special courses "Linguoculturology", "Ethnolinguistics", "phraseology", in the preparation of educational and methodological complexes, in the writing of coursework and theses or in the development of topics. The methodology of the study consists of the works of foreign scientists, specially written for the study of phraseology of the kumyk language. The results of the research contribute to the development of kumyk linguistics, the study of Turkic languages in communication.

Keywords: linguistics, kumyk language, phraseological units, phraseological dictionary, linguoculture, paremiology, linguostilistics, phraseosemantics.

Статья поступила 12.06.2022

ӘОЖ 81'33

ХҒТАР 16.21.09:

DOI 10.48371/PHILS.2022.66.3.012

ТАРИХИ ІШКОРПУС ӘЗІРЛЕУДІҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕСІНЕН

*Сейітбекова А.А.,¹ СейдамаТ Ә.Қ.²

¹ф.ғ.к., ғылыми жетекші, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан,

²кіші ғылыми қызметкер, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан,

*¹e-mail: Ainurseit@mail.ru,

²e-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

Аңдатпа. Ақпараттық технология дамыған заманда тілдің жазбаша формасы қағаз форматында ғана өмір сүрмейді, оның электрондық нұсқасын даярлау – қазіргі заман талабы. Әлемнің көптеген тілдері жеке ұлттық корпустарын әзірлеуде. Бұндай ауқымды зерттеу жұмыстары қазақ тіл білімінде де «корпустық лингвистика» саласында орын алып келе жатыр. Бүгінгі таңда қазақ тілінің ұлттық корпусына мәтіндер базасы жинақталып, инновациялық-ақпараттық база ретінде үздіксіз жетілдіріліп отыр. Ұлттық корпус ұғымы тек синхрониялық емес, сонымен қатар диахроникалық зерттеулердің құралы болып табылады. Осыған орай аталмыш мақалада қазақ тілінің ұлттық корпусының аясында «тарихи ішкорпустын» құрастыру қажеттілігі айтылады. Себебі «тарихи ішкорпус» – V-XX ғғ. қамтитын жазба мұралардың тілін, тарихын, мәдениетін, әдебиетін зерттеуде, қажетті материалды іздеуде кез келген пайдаланушыға онлайн-режимде бірден-бір пайдалы, аса қажетті

тілтанымдық құрал болып есептеледі. Сондықтан атамьш мақаланың мақсаты – көне және ортағасыр дәуіріндегі жазба мұралардың мәтіндерін жинақтау, электронды форматқа көшіру және корпуста ақпараттық және тілтанымдық белгілерімен енгізу. Қолданбалы лингвистика саласында «тарихи ішкорпус» тұңғыш рет жасалғалы жатыр. Алайда түрлі графикамен жеткен қолжазбаларды цифландырудың өзіндік қиындықтары да жоқ емес. Мақалада тарихи ішкорпусты әзірлеудің әлемдік тәжірибедегі құрылымы мен практикалық қолданысы зерттеледі. Яғни, әлем тілдерінің тарихи ішкорпусы (орыс тілінің диахрондық және неміс тілінің тарихи ішкорпусы) әзірлену барысы талданады. Өзге елдердің тәжірибелерін ескере отырып, қазақ тілінің тарихи корпусын әзірлеудің негізгі атқарылатын жұмыстары нақтыланады. Әр дәуірдегі жазба ескерткіштер мәтіндер базасын анықтау, жинау; жинақталған материалдардың сапасы мен құрамын сұрыптау, топтастыру, өңдеу; оларды корпуста енгізу және демонстрациялау мәселесі, әрбір жазба мұраға ақпараттық белгіленімдердің құрылымы айқындалады. Сонымен қатар тарихи ішкорпус әзірлеудегі қиындықтардың бірі – лингвистикалық белгіленімдердің қойылуы мәселесі назарға алынады. Ұсынылған зерттеу жұмысын кез келген тілдің тарихи ішкорпусын әзірлеуде пайдалануға болады.

Тірек сөздер: корпустық лингвистика, тарихи ішкорпус, мәтіндер базасы, транскрипция, факсимиле, лингвистикалық белгіленім, араб графикасы, жазба мұралар.

Негізгі ережелер

Қазақ тілінің тарихи ішкорпусы Қазақ тілінің ұлттық корпусы аясында алғаш рет әзірленіп жатыр. Корпуста енетін ерте дәуірде, ортағасырда жазылған барлық жазба мұралар мәтіндерінің базасы және ондағы лингвистикалық мәліметтер шығыстанушыларға, тарихшыларға, түркітанушыларға, жалпы көпшілікке таптырмас пайдалы құрал болады.

Кіріспе

Бүгінгі жаһандану кезеңінде өзге елдермен саяси-экономикалық қарым-қатынастарға байланысты ақпарат ағымы күннен-күнге көбеюде. Осыған байланысты әлемдік лингвистикада тілдік корпус мәселесі жан-жақты талқыланып, өзекті мәселеге айналып отыр. Қазақ тіл білімінде қолданбалы лингвистика саласы 1970 жылдардан бастау алады. Тіл зерттеуді автоматтандыру мәселесі профессор Қ. Бектаевтың есімімен байланысты [1]. Одан кейін оның шәкірті профессор А. Жұбановтың «Основные принципы формализации содержания казахского текста» монографиясы қолданбалы лингвистиканың дамуына өз үлесін қосты [2]. Содан бері Ахмет Байтұрсынұлы Тіл білімі институтында «Қолданбалы лингвистика» бөлімі ашылғалы бері тілдік корпусты ғылыми-теориялық

және практикалық тұрғыдан зерттеу және қазақ мәтіндерінің базасын өңдеп, корпусқа енгізу мәселесімен айналысып келеді. Электронды тілдік корпус халықигілігі үшін, кез келген тілдік ақпаратты пайдаланушы оңай әрі жылдам табу үшін арналады. Қазіргі таңда әлемдік қолданбалы лингвистикасы саласы бойынша тілдік корпусның барлық функционалды стильдерін қамтитын ішкорпустары әзірленуде. Атап айтқанда, «екі тілді немесе үштілді параллель корпус», «тарихи ішкорпус», «ауызша тіл ішкорпусы», «лексика-семантикалық ішкорпусы», т.б. Жалпы «тарихи ішкорпусты» әзірлеу аталған басқа ішкорпустарға қарағанда аса үлкен жауапкершілікті қажет етеді. Себебі ерте кезеңдегі жазба ескерткіштер мәтіндері әртүрлі графикада және әртүрлі көлемде сақталған. Осыған орай қазіргі таңда «тарихи ішкорпустың» әлемдік тәжірибедегі қолданысын зерттей отырып, қазіргі қоғамға өзінің тарихи мәдени құндылықтарынан мол ақпарат ала алатындай қазақ тілінің тарихи ішкорпусын әзірлеудің маңыздылығы зор. Тарихи ішкорпуста қазіргі қазақ тілі тарихының әртүрлі кезеңдері жазба мұраларынан, тіл тарихынан, сөздің этимологиясынан, т.б. тілтанымдық тұрғыдан ақпарат беретін мәліметтер жиналады. Тарихи мәтіндер базасын жинаудың алғашқы жұмыстары 1928 жылы басталған. Осы жылы ортағасырлық жазба ескерткіш «Кодекс куманикус» мәтіні алғаш реті ЭЕМ жадына енгізілген. Отандық түркітану ғылымы үшін «Куманша-қазақша жиілік сөздігінің» алынуы қазақ тіл білімі үшін аса бағалы зерттеу жұмысы болған [3]. Қазіргі жаңа компьютерлік технологиялар тарихи материалдарды өңдеудің жаңа корпусын қалыптастыруға мүмкіндік береді. А. Фазылжанова: «Тарихи субкорпустың болуы шарт, тарихи кезеңдердегі сол тілдің көрінісін білдіретін мәтіндердің белгіленім қойылған базасы болу керек. Мәселен, ол база болса, XVI-XVIII ғасырлардағы қазақ тілінен хабар ала аласыз немесе бір сөздің тарихи кезеңдердегі көрінісін таба аласыз», – деп атап көрсетті [4].

Материалдар және әдістер

Зерттеу материалдары ретінде қазақ тілінің ұлттық корпус мәселесімен айналысқан отандық ғалымдардың К.Бектаев, А.Жұбанов, А.Фазылжанова, А.Жаңабекова еңбектері басшылыққа алынды. Орыс, түркі, шетел ғалымдарының еңбектері пайдаланылды. Атап айтқанда, В.В. Рыков, С.О. Савчук, Д.В. Сичинава, неміс тілінің тарихи корпусын құрастырған жоба жетекшілері Marcel Erdal, Jost Gippert, Klaus Röhrborn т.б. Зерттеу барысында тарихи ішкорпус әзірлеудің өзге елдің тәжірибелерін зерттеуге, саралауға байланысты *салыстырмалы-салғастырмалы әдіс*, тарихи кезеңдерді белгілеу, жүйелеу, мәтін жанрларын ажырату, топтастыру, транскрипциялау, аудару мәселелеріне қатысты *филологиялық әдіс*, тарихи мәтіндердің компьютерлік көрінісі және олардың өңдеуге байланысты *ақпараттық-технологиялық әдіс* қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Қазақ тілінің жазу тарихында бірнеше (көне, араб, латын) графика болғаны белгілі. Сол жазулардың ішінде бүгінге дейін араб графикасымен жазылған жазба мұралар қоры мол сақталған. Оның өзін қадим, жадид, төте жазуымен сақталған қолжазбалар деп бөлуге болады. Бүгінгі таңда мәтіндер базасын жаппай цифрландыру кезеңінде араб графикасымен жазылған жазба мұраларды электронды форматқа айнылдыру аса оңай жұмыс емес екені баршаға мәлім. Бұл жайында түрік ғалымы Халит Ерэн: « ... коммуникациялық кеңістікте түркі халықтарына ортақ жазба мұраламыздың мәтіндерін теріп, енгізудің лингвистикалық программалаудың жолдарын қарастыру қажет», – дейді [4]. Жазба мұралар мәтіндерінің электронды нұсқалары тіл тарихымен айналысатын зерттеушіге немесе қызығушылық танытып жүрген кез келген пайдаланушыға қолжетімсіз болатыны жасырын емес. Олардың көбі шетелдік немесе отандық мұражайлар мен кітапханаларының сирек қолжазбалар қорында сақтаулы.

Өзге елдердің тарихи ішкорпусын әзірлеудің тәжірибелерін қарастырғанымызда, орыс тілінің ұлттық корпусы өзге тілдердің корпусына қарағанда ертерек басталғанын, әрі жан-жақты қамтылғанын сайттарынан көруге болады [6]. Орыс тілінің *тарихи корпусы* іштей *көне орыс тілі*, *қабық хаттар* (аққайыңның қабықтарына жазылған көне жазулар), *ескі орыс тілі*, *шіркеулік славян* болып бөлінеді. Мәселен, 2007 жылы көне орыс тілінің қабыққа жазылған барлық грамоталары корпус базасына қамтылған. Базада әр грамотаның нөмірі, табылған жері, құжаттың түрі, грамотаның мәтіні, транскрипциясы, аудармасы енгізілген [7].

Ескі орыс тілі ішкорпусы XV-XVIII ғасырлар аралығын қамтитын үш миллион сөзқолданыстан тұрады. Корпусқа әдеби шығармалар, шежірелер, іскери хаттар, мақалалар тізімі, қабық хаттар, тұрмыстық деңгейде жазылған хаттардың мәтіндері енген. Орыс тілінің тарихи корпусының ерекшелігі – пайдаланушы өзіне қажетті ақпаратты тауып қана қоймайды, конкурдастағы кез келген сөзге меңзермен нұсқағанда ұяшықтан сол сөз туралы лингвистикалық ақпараттар ала алады. Айталық, «яблоко» сөзін меңзермен басқанда, «яблоко» сөзіне грамматикалық (сущ, вин, с, ед) анықтама беріледі және бұл сөз қанша рет және қанша құжатта кездесетіні туралы толық ақпарат ұсынылады [8].

Орыс тілінің тарихи ішкорпусы жыл сайын жаңа жазба мұралармен толығып, жаңарып тұрады. Мәселен, 2015 жылы 7 мың сөзқолданыстан тұратын XIV-XVII ғғ. жаңа мәтіндер (шежіре, іскери құжаттар) енген болса, 2020 жылы 90 мың сөзқолданыстан тұратын XIII-XVI ғғ. шығыс славяндардың іскери мәтіндері қамтылған. Мәтіндер морфологиялық белгіленімсіз, тек [*] символы арқылы ашылады.

Жалпы әлем тілдерінің корпусын барласақ, көптеген тілдерде

тарихи ішкорпусының мәтіндер базасы жасалмаған. Бұны орыс тілінің ұлттық корпусының сайтында берілген тізімінен байқауға болады. Мәселен, сайтта әлем тілдеріне жасалған классификация бойынша орыс тілінің тарихи ішкорпусын есептемегенде, *герман тілдерінен*: американ ағылшын тілінің тарихи корпусы, ескі нидерланд тілінің тарихи корпусы, исланд тілінің тарихи корпусы; *роман тілдерінен*: орта ғасыр француз тілінің корпусы, *үндіеуропа тілдерінен*: валлы тілінің тарихи корпусы, *үнді-еуропа емес тілдерден*: оксфорд көне жапон корпусы, грузин тілінің корпусы, *түркі тілдерінен*: татар тілінің тарихи корпусы жасалғанын көрсетеді. Сондай-ақ, аталмыш тілдердегі онлайн іздеу жүйесі бойынша олардың бірі қолжетімді болса, кейбірі қолжетімсіз болып тұр.

Неміс тілінің ғалымдары, атап айтқанда, проф. Марсель Эрдал, проф. Клаус Рёрборн және проф. Петер исламға дейінгі көне түркі тілдерінің электронды корпусын әзірлегенін «<https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de>» [8] сайтынан анықтадық. 1999-2003 жж. жазба мәтіндер HTML форматында енгізіп және қайта редакцияланғаны туралы ақпарат бар. Корпусқа Алтын Ярлұқ, соғды, көне түркі, ұйғыр жазуымен жазылған мәтіндерді, т.б. көне түркі тілдерінде жазылған жазба ескерткіштердің мәтіндері қамтылған. Жазба ескерткіш туралы метасипаттамасы мен лингвистикалық белгіленімдері жүйелі берілген. Мәселен, Алтын Ярлұқ жазба ескерткішінің мәтінін бөліктерге бөліп, сілтеме арқылы көрсеткен. Мәтінде кездесетін сөздердің транслитерациясын *uyŋq̄u*, транскрипциясын *uŋk̄ı*, морфемасын *uŋk̄ı*, аудармасын *Vieh* кестеге салып, аудармасын жанына көрсеткен. Бұдан түйетініміз, жазба ескерткіштегі әрбір сөзге кесте арқылы берілген талдаулары кез келген пайдаланушыға өте бағалы құрал болатыны аңғарылады.

Қазақ тілінің тарихи мәтіндер базасын төмендегі кезеңдер бойынша, яғни тарихи ішкорпусқа топтастыруға болады:

1. V-IX ғғ. көне түркі дәуіріндегі жазба ескерткіштерінің мәтіндік базасы.
2. X-XV ғғ. орта ғасыр дәуіріндегі жазба мұралардың мәтіндік базасы.
3. XVI-XIX ғғ. ескі қазақ жазба үлгілерінің мәтіндік базасы.
4. XX ғасырдың басындағы жазба мұралардың мәтіндік базасы.
5. Латын графикасымен жазылған жазба мұралардың мәтіндік базасы.

Тарихи ішкорпусқа енгізілетін аталмыш материалдардың көбі араб графикасымен оның ішінде қадим, жадид, төте жазуларымен жазылған. Бұндай түрлі графикада сақталған жазба ескерткіштер мәтіндеріне қызығушылық танытатындар – зерттеушілер (түркітанушылар, тарихшылар, әдебиетшілер).

Араб графикасымен жазылған жазба ескерткіштер мәтіндерін корпусқа енгізу мәселесін қарастырайық:

Корпусқа әр дәуірдегі көлемі әртүрлі жазба ескерткіштер алынады;

- әр бір жазба мұраға ақпараттық белгіленімдер көрсетіледі;
- мәтіндегі әрбір сөзге лингвистикалық белгіленімдер қойылады.

Қазақ тілінің тарихи корпусы алғаш рет жасалып жатқандықтан, XII-XX ғасырлардағы әр дәуірден екі-үш жазба мұрадан ғана алынады. Әзірше араб графикасымен жазылған қолымызда бар жазба мұралармен жұмыс жасалады. Материалдарды тезірек жинақтауда, алдымен, мәтіндердің дайын электрондық нұсқаларын ашық электронды кітапханалардан алыну керек. Әрине, араб графикасымен сақталған материалдардың, әсіресе жарық көрмеген жазба мұралардың көбі сирек қолжазбалар қоры сақталатын кітапханалардан табуға болады.

Қазақ тілінің тарихи мәтіндер базасы әртүрлі жанрдан тұратыны белгілі. Сондықтан базаға шежіре, дастан, жыр-өлең, проза, оқу құралы, мақала, хат, жарлықтар, т.б. жанр түрлері енеді. Осындай түрлі жанрдан тұратын жазба мұралардың қолжазбаларын демонстрациялауда <http://gramoty.ru/> «Древнерусские берестяные грамоты» сайтындағы алгоритімін ескеруге болатынына көз жеткіздік [9]:

біріншіден, осы уақытқа дейін әлемдік және отандық түркітанушы ғалымдар араб графикасымен жазылған қолжазба мәтіндерін барынша өз тілдеріне жақын және әртүрлі графикамен транскрипциялап келді. Кейбір зерттеушілер жазба ескерткіштер мәтіндерімен жұмыс жасағанда, дайын транскрипцияланған мәтіндерді пайдаланады. Нәтижесінде шынайы зерттеу жұмыстары жасалмайды. Сондықтан корпусқа қолжазбаның факсимилесімен берілетін мәтіндер – ізденушінің мәтіндердің шынайы қалпын көруге, талдауына мүмкіндік береді.

екіншіден, араб графикасымен жазылған мәтіндерде бұлыңғыр жазылған әріптер, сөздер, тіпті сөйлемдер жиі кездеседі, бұл сөздердің графикасын, мағынасын анықтауда қиындық келтіреді. Салыстырмалы жұмыс жасау үшін араб графикасымен жазылған қолжазбаның факсимилесі, кирил графикасындағы транскрипциясы, аудармасы жеке-жеке бетте қатар беріліп, демонстрацияланады.

Әр бір жазба мұраға берілетін *ақпараттық белгіленімдері* толық, дәл болуы керек. Әлемдік тарихи корпусның тәжірибелерін ескере отырып, әрбір жазба мұраға берілетін ақпараттық белгіленім төмендегідей болуын жоспарлап отырмыз:

- мәтін туралы қысқаша аңдатпа;
- мәтін авторы (аты-жөні);
- мәтін тақырыбы;
- мәтін графикасы: көне жазу, араб-қадим, араб-жадид, араб-төте;
- мәтіннің алғашқы жарияланымы;
- мәтін стилі: ресми, публицистикалық, тарихи шежіре, көркем, ғылыми, педагогикалық дискурс;
- мәтін жанры: проза, поэзия, (аралас: поэзия, проза), сөздік,

хат, жарлық, газет, өтініш, арыз, оқулық, мақала, ғылыми ақпараттық, ғылыми көпшілік.

- мәтін дереккөзі;
- мәтіннің нұсқалары: Қазан нұсқасы, Демезон нұсқасы,
- мәтін транскрипциясының авторы;
- мәтін аудармасының авторы;
- мәтіннің бет саны;
- аудитория жасы;
- мәтінді корпусқа енгізген автор;
- мәтінді корпусқа енгізген мерзімі;
- Ескерту: жоғарыдан төмен берілген сандар сөйлемнің қатарын

көрсетеді.

Тарихи корпус әзірлеудегі қиындықтардың бірі – мәтіндердегі сөздерге *лингвистикалық белгіленімдердің қойылуы*. Жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі кез келген сөз туралы лингвистикалық ақпарат көрсетететін конкордансты жасау қиындық тудыруы мүмкін. Себебі араб графикасымен жазылған мәтіндердің қолжазбасы әртүрлі каллиграфиямен берілетіндіктен, таныла бермеуі мүмкін. Өйткені мәтіннің танылуында мынадай қиындықтар кездеседі: кейбір диакритикалық белгілердің (кесра, сукун, фатха), графикалық символдардың анық көрінбеуі немесе түсіп қалуы; кейбір сөздердің бірігіп жазылуы. Оған арнайы автоматтыңдырылған белгіленім түрлерін қарастыруды қажет етеді. Бұл мәселе орыс ғалымдарының күн тәртібінен түспеген. Тарихи корпуспен айналысқан Д.В. Сичанова «хлеб» сөзінің морфологиялық белгіленімін қойғанда, көне *хлебъ* нұсқасы таныла ма, әлде қазіргі *хлеб* нұсқасы таныла ма? деген мәселе туындағанын айтады [10, 209 б]. Мәтіндегі кез келген сөзге автоматты түрде көрсетілетін лингвистикалық (фонетикалық, грамматикалық, семантикалық) белгіленімдерді түркітанушылар, шығыстанушылар мен корпуслық бағдарламалармен қамтамасыз ететін мамандармен бірлесіп анықтау, талдау – алдымызда тұрған міндет.

Қорытынды

Сонымен ғылым мен техниканың үлкен қарқынмен даму кезеңінде жаңа техникалық мүмкіндіктерді пайдалана отырып, тарихи мәтіндердің ішкорпусын құрастыру – кезек күттірмейтін мәселе. Тарихи ішкорпус әзірлеудің басты артықшылықтары мынада:

– лингвистикалық белгіленімдер зерттеушілер үшін тек ақпараттық құрал қызметін ғана емес, өздеріне қажетті анықтамалық дереккөз де бола алады. Зерттеуші кез келген жерде және кез келген уақытта отырып, бастаған зерттеу жұмысын жалғастыра алады;

– факсимиленің әр бетіне сәйкес берілетін мәтіннің транскрипциясы мен аудармасы зерттеушінің тарихи-салыстырмалы, диахронды-сихронды зерттеулер жасауына мүмкіндік береді;

–нұсқалар арасында лингвотекстологиялық зерттеулер, лексикографиялық жұмыстар жасауға болады. Бұл әрі қарай архаикалық тілдік (фонетикалық, морфологиялық, лексикалық, фразеологиялық), т.б. белгіленімдерінің модельдерін нақтылауға көмектеседі.

Қазақ тілінің тарихи ішкорпусын әзірлеудің мәселелерін қарастырғанымызда, мынадай нәтижелерге қол жеткізілді:

біріншіден, қазақ тілінің тарихи ішкорпусын әзірлеудің әлемдік тәжірибесі ескерілді;

екіншіден, қазақ тілінің тарихи мәтіндер базасын *көне түркі, орта түркі, ескі қазақ жазба үлгілері, XX ғасырдың басындағы жазба мұралар* деп 4 кезеңге топтастыруға болады;

үшіншіден, пайдаланушыға ыңғайлы болу үшін сканерленетін жазба мұраның факсимилесінің әр беті жеке-жеке беріліп, сол мәтіннің *транскрипциясы* мен *аудармасы* демонстрацияланады;

төртіншіден, V-XX ғғ. жазба мұралардың стилі, жанры, т.б. ерекшеліктеріне қарай ақпараттық белгіленімдердің тізімі ұсынылады.

Зерттеу жұмысы BR11765619 «Мемлекеттік тілдің ақпараттық-инновациялық базасы ретіндегі қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу: ғылыми-зерттеу және оқыту интернет-ресурсы» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында әзірленді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Бектаев К.Б. Статистико-информационная типология тюркского текста. – Алма-Ата: Изд-во. «Наука» КазССР, 1978. – 184 с.

[2] Жубанов А. Основные принципы формализации содержания казахского текста. – Алматы, 2002. – 250 с.

[3] Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә. Корпустық лингвистика. – Алматы: Қазақ тілі, 2017. – 336 б.

[4] Фазылжанова А. Үштілділік ұлттық мүддеге қызмет етуі тиіс // <http://www.ikitap.kz>. – Тамыз, 2016.

[5] Редькин И.О. Формирование корпуса текстов и определение частотности слов в арабском языке: проблемы и решения // Вестник Санкт-Петербургского университета. Востоковедение и африканистика. – 2014. – № 1. – С. 14-22.

[6] Сичинова Д.В., Дышкант А.Н. Базы данных не книжной письменности, исторический корпус, словоуказатель: интеграция // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: По материалам ежегодной международной конференции «Диалог» (Москва, 17-20 июня 2020 г.). Вып. 19 (26), дополнительный том. – М.: Изд-во РГГУ, 2020. – С. 1138-1148.

[7] Национальный корпус русского языка // URL: <https://ruscorpora.ru/new>.

[8] Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus // URL: <https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de>

[9] Древнерусские берестяные грамоты. <http://gramoty.ru>.

[10] Сичинова Д.В. Старорусские/среднерусские тексты в НКРЯ: от экстенсивной коллекции к корпусу // Written Heritage and Digital Technologies: VI International Scientific Conference, Vilnius, 2016. August 22-28, pp. 208-210.

REFERENCES

[1] Bektaev K.B. Statistiko-informacionnaja tipologija tjurkskogo teksta (Statistical and informational typology of the Turkic text). Alma-Ata: Izd-vo. "Nauka" KazSSR, 1978. 184 p. [In Rus.]

[2] Zhubanov A. Osnovnye principy formalizacii sodержanija kazahskogo teksta (Basic principles of formalization of the content of the Kazakh text). Almaty, 2002. 250 p. [In Rus.]

[3] Jūbanov A.Q., Jañabekova A.Ä. Korpustyq lingvistika (Corpus linguistics). Almaty: Qazaq tılı, 2017. 336 p. [in Kaz.]

[4] Fazyljanova A. Üštıldılık ülttyq müddege qyzmet etu tiis (Trilingualism should serve the national interest) // <http://www.ikitap.kz>. Tamyz, 2016. [in Kaz.]

[5] Red'kin I.O. Formirovanie korpusa tekstov i opredelenie chastotnosti slov v arabском jazyke: problemy i reshenija (Formation of the corpus of texts and determination of the frequency of words in the Arabic language: problems and solutions) // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Vostokovedenie i afrikanistika. 2014. № 1. P. 14-22. [In Rus.]

[6] Sichinova D.V., Dyshkant A.N. Bazy dannyh neknizhnoj pis'mennosti, istoricheskij korpus, slovoukazatel': integracija (Non-book writing databases, historical corpus, word index: integration) // Komp'juternaja lingvistika i intellektual'nye tehnologii: Po materialam ezhegodnoj mezhdunarodnoj konferencii «Dialog» (Moskva, 17-20 ijunja 2020 g.). Vyp. 19 (26), dopolnitel'nyj tom. M.: Izd-vo RGGU, 2020. S. 1138-1148. [In Rus.]

[7] Nacional'nyj korpus russkogo jazyka (Russian National Corpus) // URL: <https://ruscorpora.ru/new>. [In Rus.]

[8] Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus // URL: <https://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de>

[9] Drevnerusskie berestjanye gramoty. <http://gramoty.ru>. [In Rus.]

[10] Sichinova D.V. Starorusskie/srednerusskie tekсты v NKRJa: ot jekstensivnoj kollekcii k korpusu (Old Russian/Middle Russian texts in the National Corpus of the Russian Language: from an extensive collection to a corpus) // Written Heritage and Digital Technologies: VI International Scientific Conference, Vilnius, 2016. August 22-28, pp. 208-210. [In Rus.]

ИЗ МИРОВОГО ОПЫТА РАЗРАБОТОК ИСТОРИЧЕСКОГО ПОДКОРПУСА

*Сейтбекова А.А.,¹ Сейдадат А.К.²

¹к.ф.н., ведущий научный сотрудник, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, г. Алматы, Казахстан,

²младший научный сотрудник, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, г. Алматы, Казахстан,

*¹e-mail: Ainurseit@mail.ru,

²e-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

Аннотация. В эпоху развития информационных технологий подготовка письменных форм в электронном формате стало требованием времени. Во многих странах мира разрабатываются свои собственные национальные корпуса. Такая масштабная исследовательская работа ведется и в казахском языкознании («корпусная лингвистика»). На сегодняшний день Национальный корпус казахского языка собрал внушительную базу текстов. Он непрерывно совершенствуется как инновационно-информационный источник. Понятие национального корпуса является инструментом не только синхронических, но и диахронических исследований. В данной статье рассмотрена необходимость создания «исторического подкорпуса» в рамках Национального корпуса казахского языка. «Исторический подкорпус» представляет собой один из самых востребованных лингвистических инструментов для любого пользователя в онлайн-режиме, в целях поиска им необходимых материалов для изучения языка, истории, культуры, литературы письменного наследия V-XX вв. Цель данной статьи – сбор, оцифровка и внесение в корпус с информационными и языковыми метаобозначениями текстов древнего и средневекового письменного наследия. В области прикладной лингвистики такой исторический подкорпус создается впервые. Есть особые сложности в оцифровке дошедших до нас рукописей, имеющих различную графику. В статье исследуются структура и практическое применение в мировой практике разработки исторического подкорпуса: анализируется процесс разработки исторического подкорпуса мировых языков, в частности исторический подкорпус русского и немецкого языков. С учетом опыта других стран будут определены основные направления по разработке исторического корпуса казахского языка: вопросы выявления и сбора текстов письменных памятников разных эпох; сортировка, классификация, обработка качества и состава собранных материалов, введение и демонстрация текста, определение структур информационных метаобозначений для каждого текста. Также принимается во внимание проблема постановки лингвистических обозначений – это одна из трудностей в разработке исторического подкорпуса. Представленная исследовательская работа может быть использована при разработке исторического подкорпуса любого языка.

Ключевые слова: корпусная лингвистика, исторический подкорпус, база текстов, факсимиле, транскрипция, лингвистическая разметка, арабская графика, письменные памятники.

FROM THE WORLD EXPERIENCE OF THE DEVELOPMENT OF THE HISTORICAL SUBCORPUS

*Seitbekova A.A.,¹ A.K. Seidamat²

¹Candidate of Philological Sciences, leading researcher, Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan,

²junior researcher, Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan,

*¹e-mail: Ainurseit@mail.ru,

²e-mail: asel.seidamat@tilbilimi.kz

Abstract. In the era of information technology development, the preparation of written forms in electronic format has become a requirement of the time. Many countries of the world are developing their own national buildings. Such large-scale research work is also being carried out in Kazakh linguistics ("corpus linguistics"). To date, the National Corpus of the Kazakh language has collected an impressive database of texts. It is continuously being improved as an innovative information source. The concept of a national corpus is a tool not only for synchronic, but also for diachronic research. This article discusses the need to create a "historical subcorpus" within the National Corpus of the Kazakh language. "Historical Subcorpus" is one of the most popular linguistic tools for any user in online mode, in order to find the necessary materials for them to study the language, history, culture, literature of the written heritage of the V-XX centuries. The purpose of this article is to collect, digitize and add texts of ancient and medieval written heritage to the corpus with informational and linguistic meta-meanings. In the field of applied linguistics, such a historical subcorpus is being created for the first time. There are special difficulties in digitizing extant manuscripts with different graphics. The article examines the structure and practical application in the world practice of the development of the historical subcorpus: the process of developing the historical subcorpus of world languages, in particular the historical subcorpus of the Russian and German languages, is analyzed. Taking into account the experience of other countries, the main directions for the development of the historical corpus of the Kazakh language will be determined: issues of identification and collection of texts of written monuments of different eras; sorting, classification, processing of the quality and composition of collected materials, introduction and demonstration of the text, definition of structures of informational meta-meanings for each text. The problem of the formulation of linguistic designations is also taken into account – this is one of the difficulties in developing a historical subcorpus. The presented

research work can be used in the development of the historical subcorpus of any language.

Keywords: corpus linguistics, historical subcorpus, database of texts, facsimile, transcription, linguistic markup, arabic graphics, written monuments.

Статья поступила 11.05.2022

UDC 81'37

SRSTI 16.21.51

DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.013

CATEGORY OF NEGATION IN KAZAKH AND ENGLISH: A COMPARATIVE STUDY

*Tulepova S.B.¹, Zholshayeva M.S.², Kassymova G.M.,³
Zhampeiis K.M.⁴

¹Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan,

²Doctor of Philological Sciences, Associate Professor, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan,

³Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan,

⁴Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World languages, Almaty, Kazakhstan,

^{*1}e-mail: saule.tulepova@sdu.edu.kz,

²e-mail: maira.zholshayeva@sdu.edu.kz,

³e-mail: gulnara.kassymova@sdu.edu.kz, ⁴e-mail: aru_diya@mail.ru

Abstract. The category of negation in the functional-semantic and communicative-pragmatic aspects is defined as a universal phenomenon, however, having a different structural expression in different languages. The main function of negation in human languages is to express disagreement, disapproval, dissatisfaction, prohibition, opposition, warning. The article aims to provide a brief comparative overview of different negation patterns in Kazakh and English languages supported by the examples. The scope will be limited to the description of the negation elements and types, in order to identify similarities and differences in both languages from morphological and syntactical viewpoint. Kazakh, genealogically classified as a Turkic language, has its own peculiarities in structuring negative sentences. Kazakhstani scholars differentiate synthetic and analytical forms, nuclear and peripheral forms, double negation and negation of negation. As for English,

the main distinction is between constituent (or local) negation and sentential (or clausal) negation. Theoretical significance of the article is in the attempt to identify the unique peculiarities in expressing negation in both languages, thus contributing to the further development of Comparative Linguistics and Contrastive Analysis theories. The practical aspect involves consideration of native language interference in teaching and learning negative patterns. To achieve this, the researchers employed the method of Contrastive Analysis which showed the following results: nuclear means of negative sentences are: in Kazakh – synthetical means, in English – analytical; in both languages there are words with negative semantics that can serve to express negation; Kazakh language belongs to the multiple-negative type, English - to the mono-negative type. The practical implications of the results can be seen in teaching English to Kazakh speakers as well as teaching Kazakh to English speakers.

Keywords: English language, comparative analysis, Kazakh language, negation category, negative markers, types, similarities, differences.

Basic provisions

In our objective reality any phenomenon, thing, action or a quality have two sides - positive and negative. These characteristics of reality develop in the human mind ideas about the positive and negative, which, in turn, are reflected in a certain way in the language. Since sentences are the main means of expressing ideas, they are classified as positive and negative ones, primarily from the viewpoint of its relevance to the content of reality.

Negation as a universal grammatical category has been the object of scientific interest since the early times. It draws the attention of scholars due to its uniqueness, being the phenomenon that “makes us human, imbuing us with the capacity to deny, to contradict, to misrepresent, to lie, and to convey irony” [1, p.1]. Even though the category of negation in the functional-semantic and communicative-pragmatic aspects is defined as a universal phenomenon, it has different structural expressions in different languages. The main function of negation is “to negate parts of or entire sentence or clause” [2, p.1]. Thus, the function of nuclear indicators of negation is to express the internal nuances of a general negative meaning, such as disagreement, disapproval, dissatisfaction, prohibition, opposition, warning.

The current article will shed light on the grammatical markers (elements) and types of negation in Kazakh and English languages and attempt to highlight the similarities and differences in expressing the negation in these languages from the morphological and structural perspectives.

Thus, the following research questions were set for this study:

1. What are the similarities between Kazakh and English negative markers?
2. What are the differences between Kazakh and English negative markers?

Starting by reviewing the previous research regarding the category of negation in Kazakh language, we will proceed with the description of negation types in English, thus enabling to identify the similarities and differences between the negation markers in both languages.

Introduction

Category of Negation in Kazakh Language

Kazakh is genealogically classified as a Turkic language and is one of four members of the Kipchak-Nogai subcategory [3, p.1]. Kazakh belongs to agglutinative languages, it has a fixed SOV syntactical structure and uses a number of morphemes to denote grammatical meaning. Contemporary Kazakh employs the Cyrillic alphabet adapted from Russian throughout the Republic of Kazakhstan. There was an unsuccessful attempt to transfer into the Latin alphabet, to preserve a national identity of Kazakhs (see more in Otott-Covacs [4]). Therefore, the authors decided to provide the examples in Cyrillic, with the translation in English, as was used in the study of Otott-Covacs [4], devoted to the investigation of non-finite clauses in Kazakh. It should also be noted that her work provided valuable interpretations of grammatical paradigms, used in the current study to represent the examples in Kazakh.

Negation in Turkic languages has its own peculiarities. A number of studies have been devoted to this area, revealing the nature and patterns of compatibility of grammatical indicators of negation in the sentence structure. The earliest works, devoted to the description of negative expressions and negation types in Turkic languages belong to such founders of Turkic linguistics, as Kazembek [5], Katanov [6]. Negative sentences of modern Kazakh language were the object of research in the works of the following Kazakhstani linguists: Amir [7], Abdygaliyeva [8].

In these works, the category of negation was described from the functional-semantic, communicative-pragmatic, and syntactical aspects. In the previous works there is a discrepancy in the definition of negation category and explanation of its nature and forms of expression. The meaning of such negative patterns as “*жоқ*” [‘zhoq] (*no, not*) and “*емес*” [‘ye’mes] (*not*) was extensively discussed. Kazembek [5] believed that the word *жоқ* was a verb, while Katanov [6] argued, that it was an adjective. In some studies, *жоқ* indicates a known fact, *емес* denies an object or phenomenon, functioning as an independent unit, in others, these elements are referred to as auxiliary words, as a modal word, used to denote a predicate, a part of it or a separate word.

It is widely known that language is prone to change throughout the time, especially, its vocabulary. As for the grammar of the language, it is not so strongly influenced by time and little has changed in syntactic aspect since then.

In the study of Abdygaliyeva [8], a comprehensive analysis of the semantic

and structural organization of Kazakh negative sentences is conducted, formal-logical (communicative) and linguistic (forms of expression and rules of functioning in the language) negation are clearly distinguished, all possible means of expressing negation are determined. It is noteworthy, that the researcher thoroughly examined not only the logical prerequisites and the nature of negation from a pragmatic point of view, but also the structural variations according to the logical-communicative meaning. Also, nuclear and peripheral means were singled out and various ways of expressing constituent (or local) and sentential (or clausal) negation were classified. In later works, she added lexico-grammatical and synthetic-analytical means, highlighting the importance of the predicate in expressing the negation.

Thus, what we know about negation in Kazakh is largely based on the domestic research. However, there are extensive studies, conducted outside of Kazakhstan, where they give a detailed description of Kazakh grammar [3; 4]. Although their work offered very important insights into the Kazakh language, covering a wide range of issues, little attention has been given to the description of negation patterns.

Category of Negation in English

Studies devoted to negation in English are mainly based on the fundamental works of Klima [9], Lasnik [10], Jespersen [11] where various negation elements in English are thoroughly described and various negation types are examined both diachronically and synchronically. Later studies focus on semantic and syntactic properties of negative words in expressing negative concord structures, the semantics of negative prefixes, comparative analysis of expressing negation in English and Norwegian [2], as well as outline a comprehensive account on the evolution of negation in English covering the period from the Old English till the present, contemporary English in its different forms and variations [12].

Klima [9] did not consider semantics of negation, mainly focusing on the distribution of morphemes in negative sentences. Later, Lasnik [10] successfully synthesized the analysis of semantics and syntax of using negative marker *not*, thus providing insights into its generating and functioning in different parts of the sentence. He considered the types of local negation and the use and semantics of *any* in negative sentences.

There are also works by such Soviet linguists, as Ivanova et al. [13], Abdullaev [14], who provided a detailed analysis of various negative sentences in English and contributed significantly to our understanding of implicit and explicit grammatical representations of negation forms in English.

Method

The analysis of negation types in both languages will be grounded on the theory of Contractive Analysis (CA). Lado [15, p.25], a founder of CA, defines it "as the study of two different languages, belonging to two different families, in quest of finding the similarities and differences amongst them".

CA, being a significant area of Comparative Linguistics, is more than merely a sum of language descriptions, it is aimed at correlating the units of these languages. Most importantly, it reveals not only language universals, but unique peculiarities, inherent only to a particular language. Although the authors support the applied aspects of CA, such as application of the findings in teaching foreign languages by considering native language interference, the current article will focus mainly on theoretical aspects and thereby will be limited to the accounts of similarities and differences between the negation in Kazakh and English.

Results

Means of Expressing Negation in Kazakh

In the contemporary Kazakh language negative sentences are distinguished by a variety of ways and forms of expression.

1. Negative words:
  - a) Simple: жоқ, емес (no, not)
  - b) Compound: ешкім (nobody), ешнәрсе, ештеңе (nothing), ешқайда (nowhere), ешқашан (never), ешбір (no one), ешқандай (none, neither), ешқайсы (none)
2. Morphemes:
  - a) Suffixes: -ма-, -ме-, -ба-, -бе-, -па-, -пе-, attached to a finite verb;
  - b) Suffixes: -сыз, -сіз, attached to a noun;
  - c) prefixes: бей-, на-, attached to a noun.
3. Words with the negative semantics: түк, дым, which require the use of synthetical forms and mostly serve as intensifiers of the negative meaning.

Types of Negation

There are the following negation types in Kazakh: nuclear and peripheral forms, synthetic and analytical forms, double negation (DN) and negation of negation (NN). As for nuclear and peripheral means, all nuclear means refer to sentential (clausal) negation, and all peripheral forms express a local (constituent) negation. In both types synthetical and analytical ways can be rendered.

Nuclear (sentential) negation is considered as a predicative negation, because the negative element is attached to the predicate, giving the overall negative meaning to the whole sentence or a clause. Nuclear negation can be formed with the help of the negative words and morphemes.

Мен бармадым.

I go-NEG-past-sg1

I did not go.

Ол көрмеген.

He see-NEG-past-NF

He did not see.

Peripheral (local) type expresses a partial negation, where only one constituent part of the clause is negated. In producing local negation mainly

the negative words **жоқ** and **емес** are used. However, the use of local negation gives the overall negative meaning to the whole sentence, as is illustrated by the examples below.

Мен барған **жоқпын**.

I go-NF NEG-sg1

I did not go.

Ол көрген **емес**.

He see-NF NEG

He did not see.

Partially negative sentences can also be formed by adding affixes with a negative meaning *-сыз, -сіз, ем-, бей-, на-* to the nouns.

Мен **бейхабар** болып отырмын.

I NEG-information be(I)p sit sg1

I am sitting un-informed. (I am not informed)

Біз үйде **сусыз** отырмыз.

We home-DAT water-NEG sit- pl1

We are sitting at home without water. (We don't have water at home)

The synthetic way of expressing negation is the construction of negative sentences with the help of morphemes *ма-, -ме-, -ба-, -бе-, -па-, -пе-*, attached directly to the root of the predicate verb according to the law of harmonization. This law governs the use of particular morphemes after the consonants and vowels depending on their characteristics, based on manner and place of pronunciation: voiced or voiceless, oral or nasal, etc. This is one of the essential features of Kazakh language, which is worth mentioning.

These affixes cover all the verbs of the Kazakh language and, with compound verbs, can also be added to the second component.

Ол жазып бермеді.

(S)he write-IP LV.B-IP NEG past 3

(S)he did not write. (for someone)

Another peculiarity is that after the negative morpheme, the word can license other morphemes. Negation affixes follow the voice indicator, forming a negative base to which grammatical markers of a person, number, time, mood, participle can be attached.

The analytical method includes sentences with the words **жоқ** and **емес**, which are declinable according to persons and numbers. It should be noted that these negation markers are not basic and can be combined with synthetic agents. **Жоқ** is commonly used with the verbs of the past tense and change by person and number.

Мен барған **жоқпын**.

I go NF NEG sg1

I did not go.

Емес is used with verbs in the past tense (*-ған, -ген емес*), future transitional tense (*--атын емес*), future hypothetical tense (*-ар емес*), future tense (*-мақ емес*). In all other cases, the synthetic form is used.

Ол көрген емес.

He see NF NEG

He did not see.

Thus, the cases when the negation operator is attached to the predicates and the entire predicative attribute is negated refer to clausal negation. As is shown above, Kazakh sentential negation can be expressed both by analytical and synthetic types, whereas in producing local negation only analytical means can be used.

Special attention should be paid to the so-called **double negation or negative concord**, peculiar to the Turkic languages, when in one sentence it is allowed to use two or more means of expressing negation while maintaining a negative meaning. This phenomenon is one of the features of polynegative languages. In linguistic literature, there are also the terms “doubling of negation”, “additional negation”, “negation in a broad sense”, etc. The main feature of multiple negation is that negative functional words require sentential negation with negative auxiliary:

Ешқашан ешкімге ештеңе айтпаңыз.

Never n-body DAT n-thing tell-NEG pl1

(You) Never tell anyone anything.

In this case combination of all negative words emphasize the negative effect of the entire sentence.

The relationship of several negative elements not only retains a negative meaning, but even reinforces it. It should be noted that the negative words, *түк*, *дым* have the characteristics of n-words, described by Giannakidou [12, p.2] as those that “can be used in structures containing sentential negation” and “can provide a negative fragment answer”.

Ол түк көрмеген.

He nothing see-NEG-past-NF

He saw nothing.

Дым жоқ

Nothing no

There is nothing

In the semantic sense, double negation is opposed to **negation of negation**, in which the result is an affirmative meaning.

Мен алмай кеткен жоқпын.

I take-NEG go past3 NEG

I didn't leave without taking.

Indirect Negation

There are situations when rhetorical questions express the negative meaning. These are mainly represented in spoken language in dialogical elliptical sentences.

The diagram below summarizes the negation elements and types in Kazakh.

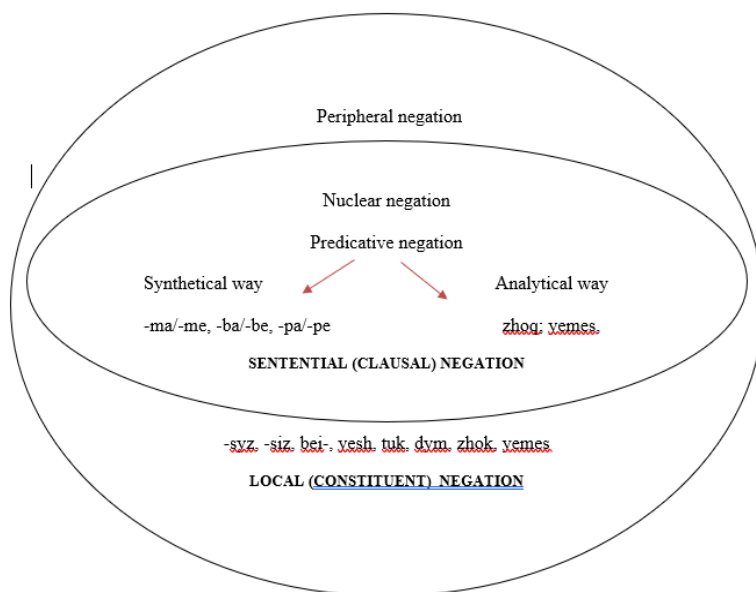

Figure 1: Negation elements and types in Kazakh

Means of Expressing Negation in English

The following grammatical markers are used to express negation in English:

1. Negative words:
  - a) Simple: no, not;
  - b) Compound: none, nobody, nothing, nowhere, never, neither.. nor;
2. Negative particle not (n't in contracted form), which can stand on its own (*not many*) or cliticized to the auxiliary verb (*didn't*).
3. Negative morphemes:
  - a) Prefixes: un-, dis-, in-, ir-,a-, non-, il-;
  - b) Suffix: -less.
4. Words with negative semantics: hardly, barely, scarcely.

Negation Types in English

There are four zones in the construction of a negative sentence in English: nuclear, central, intermediate, peripheral:

- 1) the core (nuclear) is a semantic dominant and in modern English it is represented by negative particles *not, no*.
- 2) the central zone is formed by lexico-grammatical groups of words with a negative meaning. These include: negative pronouns (*no, no one, none, nobody, nothing, neither*), adverbs (*never, nowhere, no need*), conjunctions (*nor, neither... nor, lest, unless*), a preposition (*without*).
- 3) the intermediate zone consists of negative morphological elements. These include: negative prefixes (*a-, un-, in-, ir-, il-, im-, dis-, mis-, non-*), suffix (*-less*), derivational morphemes *never-, no-, not -*.

4) the peripheral zone of negation is a collection of implicit means. These include phonetic markers - intonation, logical stress, words with negative semantics. In case when these words with a negative meaning are used in a sentence, and at the same time their negative meaning does not apply to the entire sentence, but only refers to this word, the sentence is affirmative rather than negative.

He is a very dishonest man.

These seats are for non-smokers only.

It should be borne in mind that the words *hardly*, *barely*, *scarcely* have the effect of negation and therefore there cannot be a second negation in such a sentence.

In fact, he was hardly able to say anything at all.

As in Kazakh language, in an English negative sentence, with a sentential negation, the predicative connection between the subject and the predicate is negated, while the particle *not* is attached to the copula to be or do (operator) and stands prepositionally to the predicate. Generally negative sentences are generated by means of the nuclear zone. So, the structure of a general negative sentence is as follows:

S + Operator + not + P + Deut. member.

As a rule, negative sentences are formed by all means of the central and intermediate zones. With local negation, a negative particle of the nuclear zone can refer to any member of the sentence, except the predicate. Moreover, with local negation, the structure of such negative sentence does not differ from the affirmative, i.e. operators are not used:

Not a person could be seen around.

I could rely on no one in this matter.

Abdullaev [14] systematizes all of the above means of expressing negation in the following typological classification:

1) level classification, which includes:

a) negation of the morphological type; b) syntactic negation; c) lexical negation; d) derivational negation; e) lexical and grammatical negation; f) lexico-phraseological negation;

2) functional classification, which consists of:

a) predicative negation; b) non-predicative negation;

3) distributive-combinatorial types of negation: mononegative type and polynegative type.

According to this classification, English language has all types of level typology, i.e. uses all the listed means of expressing negation; functionally uses both predicative (sentential) negation and non-predicative (local) negation; according to the combinatorial ability of negation, English belongs to the mononegative type.

Negative Concord

Although English is considered to be a non-NC language, this appears to be a rather well-researched area. The widely known peculiarity of Standard

English negation is that "the presence of a local negation ... blocks the possibility of using sentential negation and vice versa, predicative negation makes it impossible the use of local one" [13, p.182], thus resulting in only a single use of negation.

You can do nothing about it.

You can't do anything about it.

However, English literature is abundant in the sentences, as:

Oh, but Helen isn't a girl without no interests! (E.M.Forster)

Horn [1] elaborated on this issue in more details, admitting the possibility of DN in English, but labelling it as PN (pleonastic negation). Mohsen [2, p.6] claims that even though "in Standard English negative concord is ungrammatical..., in most Non-Standard English dialects negative concord is a norm", for example:

You didn't see nobody. [2, p.6]

Indirect Negation

This type is extensively described by Jespersen [11, p.22] and constitutes such rhetorical questions as "*Who knows?*" with the implied meaning *I don't know*.

Discussion

Thus, the comparative analysis of negation patterns and types in Kazakh and English allows us to conclude the following:

- ✓ nuclear means of generating sentential negation are: in Kazakh language – synthetical (morphological) means, in English – analytical;
- ✓ predicative negation in Kazakh is formed with the help of morphological means, in English - with the help of analytical;
- ✓ Kazakh peripheral means are expressed by adjective affixes, negative pronouns and auxiliary words used to express local negation. These means correspond to English negative pronouns and adverbs, affixes of adjectives and adverbs, belonging to the central and intermediate zones;
- ✓ in both languages there are words with negative semantics that can serve to express negation;
- ✓ Kazakh language belongs to the polynegative type, observing the rules of NC, whereas English - to the mononegative type, not observing the NC in SE.
- ✓ in both languages there is a negation of negation, the result of which is an affirmation.
- ✓ In both languages there is an indirect negation, expressed by rhetorical questions.

Conclusion

In the current article the attempt was made to provide a brief comparative overview of various negation patterns in Kazakh and English languages in

order to identify similarities and differences in expressing negations from syntactical viewpoint. Although there are many studies regarding the analysis of the negation category both in Kazakh and English languages separately, previous works have not dealt with the contrastive analysis of negation elements and types in these languages.

Although the present study is of relatively small scale, it highlights the significant implications to be applied in teaching English to Kazakh speaking students, as well as teaching Kazakh to English speaking students. It is widely understood that Contrastive Analysis could be beneficial to learn languages in contrast, thus contributing to the methodology of teaching foreign languages. The conclusions drawn from this study could be also used in comprehending the nature and laws governing the use of negative markers and expressing negation in both languages. Future research is also desirable to shed more light on semantical and pragmatological aspects of negation in both languages.

REFERENCES

- [1] Horn L. R. Multiple negation in English and other languages. In: Horn, L. R. (ed.). *The expression of Negation*. Berlin/New York: De Gruyter Mouton, 2010. pp. 111-148. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110219302.111>
- [2] Mohsen K. H. *Negation in English compared to Norwegian*. Master's thesis. University of Agder, 2011. 72p. <https://uia.brage.unit.no/uia-xmlui/handle/11250/139290>
- [3] Dotton Z., Wagner J.D. *A grammar of Kazakh*. Duke University, Duke Center for Slavic, Eurasian, and East European Studies, 2018. 75p. <https://slaviccenters.duke.edu/sites/slaviccenters.duke.edu/files/file-attachments/kazakh-grammar.pdf>
- [4] Otott-Covacs E. *The syntax of non-finite clauses in Kazakh*. PhD dissertation. University of Szeged, 2015. 277p. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/2934/1/The%20syntax%20of%20non-finite%20clauses%20in%20Kazakh%20-%20PhD%20dissertation%20-%20OKE.pdf>
- [5] Kazem-bek M. *Obshaya grammatika turetko-tatarskogo yazyka*. (General grammar of Turkish-Tatar language). Kazan, 1846. 466p. <https://www.twirpx.com/file/764245/>
- [6] Katanov N. F. *Opyt issledovaniya Uryanhajskogo yazyka s ukazaniyem glavnejshih rodstvennyh otnoshenij ego k drugim yazykam turkskogo kornya*. (An experience of investigating Uryanhai language). Kazan: Tipografiya Imperatorskogo Kazanskogo universiteta, 1903. 780p. <https://www.litres.ru/nikolay-fedorovich-katanov/opyt-issledovaniya-uryanhajskogo-tuvinskogo-yazyka/>
- [7] Amir R. *Zhaj sojlemnin tipteri*. (Types of simple sentences). In: *Kazak grammatikasy. Fonetika, sozzhasam, morfologiya, sintaksis*. Astana, 2002.
- [8] Abdygalieva T. *Bolymdylyk/bolymсыздық функционалды-семантикалық orisi*. (Functional and semantic scale of affirmation and negation) In: *Zhumsalymdy grammatika*. (Functional Grammar). Almaty:

Memleketтік тилді дамыту институты, 2016. pp. 399-421.

[9] Klima E. Negation in English. In: J. Fodor and J. Katz (eds.) The structure of language. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1964. pp. 246-323.

[10] Lasnik H. On the semantics of negation. In: Hockney D., Harper W., Freed B. (eds). Contemporary Research in Philosophical Logic and Linguistic Semantics. The University of Western Ontario, Vol 4. Springer, Dordrecht, 1975. – pp. 279-311. https://doi.org/10.1007/978-94-010-1756-5_11

[11] Jespersen O. Negation in English and other languages. Forgotten books publishing, 2012. –160 p. http://emilkirkegaard.dk/en/wp-content/uploads/Negation_in_English_and_Other_Languages_1000182655.pdf

[12] Giannakidou A. N-words and Negative Concord. The Linguistics Companion, Blackwell. University of Chicago, 2007. 51p. <https://doi.org/10.1002/9780470996591.ch45>

[13] Ivanova I.P., Burlakova, V.V., Pocheptsov G.G. Teoreticheskaya grammatika sovremennogo anglijskogo yazyka: uchebnik. (Theoretical grammar of English: coursebook.) Moscow: Vysshaya shkola, 1981. 287p. https://pnu.edu.ru/media/filer_public/2013/04/12/ivanova-burlakova-pocheptsov.pdf

[14] Abdullaev S.A. Variativnost utverzheniya i otritsaniya v raznosistemnyh yazykah. (Variability of affirmation and negation in different system languages). Unpublished PhD thesis. Tbilisi, 1988. <http://eprints.iliauni.edu.ge/5053/>

[15] Lado R. Languages across cultures: Applied Linguistics for language teaching. Michigan: Arbor University, 1957. 141p.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ БОЛЫМСЫЗДЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ

*Тулєпова С.Б.,¹ Жолшаєва М.С.,² Касымова Г.М.,³
Жампейіс К.М.⁴

¹ф.ғ.к., ассистент- профессор, Сулейман Демирел атындағы университет, Алматы, Қазақстан,

²ф.ғ.д., қауымдастырылған профессор м.а., Сулейман Демирел атындағы университет, Алматы, Қазақстан,

³п.ғ.д., қауымдастырылған профессор м.а., Сулейман Демирел атындағы университет, Алматы, Қазақстан,

⁴ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а., Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ, Алматы, Қазақстан,

*¹e-mail: saule.tulepova@sdu.edu.kz,

²e-mail: maira.zholshayeva@sdu.edu.kz,

³e-mail: gulnara.kassymova@sdu.edu.kz,

⁴e-mail: aru_diya@mail.ru

Аңдатпа. Функционалды-семантикалық және коммуникативті-прагматикалық аспектілердегі болымсыздық категориясы әмбебап

құбылыс ретінде айқындалғанымен, оның әр тілде әр түрлі құрылымдық көрінісі бар. Екі тілде де болымсыздықтың негізгі қызметі келіспеушілік, қанағаттанбау, тыйым салу, қарсылық білдіру, ескерту болып табылады. Мақаланың мақсаты – қазақ және ағылшын тілдеріндегі болымсыздық категориясының әр түрлі үлгілеріне мысалдармен дәлелденген қысқаша салыстырмалы шолу жасау. Мақаланың көлемі морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан екі тілдегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтау үшін болымсыздық элементтері мен түрлерін сипаттаумен шектеледі. Түркі тілдерімен генеалогиялық туыстас қазақ тілінің болымсыз сөйлемдер жасауда өзіндік ерекшеліктері бар. Қазақ ғалымдары синтетикалық және аналитикалық формаларды, ядролық және перифериялық формаларды, қос болымсыздық түрлерін ажыратады. Ағылшын тіліне келетін болсақ, негізгі айырмашылық конститутивтік (немесе ерекше) болымсыздық және сөйлемдік (немесе жалпы) болымсыздық арасында. Мақаланың теориялық маңыздылығы - екі тілде де болымсыздықты білдірудің қайталанбас ерекшеліктерін анықтауға талпыныс жасап, сол арқылы салыстырмалы тіл білімі мен салыстырмалы талдау теорияларының одан әрі дамуына үлес қосуда. Практикалық аспект – тіл оқытуда ана тілі интерференциясын есепке алуды қамтиды. Мақсатқа жету үшін зерттеушілер салыстырмалы талдау әдісін қолданып, келесі нәтижелерді көрсетті: болымсыз сөйлемдердің ядролық құралдары: қазақ тілінде – синтетикалық құралдар, ағылшын тілінде – аналитикалық; екі тілде де болымсыздықты білдіруге болатын болымсыз семантикасы бар сөздер бар. Қазақ тілі – поли-болымсыз, ағылшын тілі моно-болымсыз түрге жатады. Нәтижелердің практикалық маңыздылығы – қазақ тілінде сөйлейтіндерге ағылшын тілін үйретуде, сондай-ақ ағылшын тілінде сөйлейтіндерге қазақ тілін үйретуде қолданылады.

Тірек сөздер: ағылшын тілі, салыстырмалы талдау, қазақ тілі, болымсыздық категориясы, болымсыз белгілер, типтер, ұқсастықтар, айырмашылықтар.

КАТЕГОРИЯ ОТРИЦАНИЯ В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

*Тулепова С.Б.,¹ Жолшаева М.С.,² Касымова Г.М.,³

Жампейіс К.М.⁴

¹к.ф.н., ассистент - профессор, Университет имени Сулеймана
Демиреля, Алматы, Казахстан,

²д.ф.н., ассоциированный профессор, Университет имени Сулеймана
Демиреля, Алматы, Казахстан,

³д.п.н., ассоциированный профессор, Университет имени Сулеймана
Демиреля, Алматы, Казахстан,

⁴к.ф.н., ассоциированный профессор, Казахский университет
международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,

Алматы, Казахстан,

^{*1}e-mail: saule.tulepova@sdu.edu.kz,
²e-mail: maira.zholshayeva@sdu.edu.kz,³
e-mail: gulnara.kassymova@sdu.edu.kz,
⁴e-mail: aru_diya@mail.ru

Аннотация. Категория отрицания в функционально-семантическом и коммуникативно-прагматическом аспектах определяется как универсальное явление, однако имеющее различное структурное выражение в разных языках. Основная функция отрицания в человеческих языках – выражение несогласия, неодобрения, недовольства, запрета, возражения, предостережения. Цель статьи – представить краткий сравнительный обзор различных моделей отрицания в казахском и английском языках, подкрепленный примерами. Объем будет ограничен описанием элементов и типов отрицания для выявления сходств и различий в обоих языках с морфологической и синтаксической точек зрения. Казахский язык, генеалогически относящийся к тюркским языкам, имеет свои особенности построения отрицательных предложений. Казахстанские ученые различают синтетические и аналитические формы, ядерные и периферические формы, двойное отрицание и отрицание отрицания. Что касается английского языка, основное различие заключается в конститутивном (или частном) отрицании и сентенциальном (или общем) отрицании. Теоретическая значимость статьи заключается в попытке выявить уникальные особенности выражения отрицания в обоих языках, тем самым способствуя дальнейшему развитию теории сравнительного языкознания и сопоставительного анализа. Практический аспект предполагает рассмотрение интерференции родного языка в преподавании и изучении отрицательных маркеров. Для достижения цели исследователи применили метод сопоставительного анализа, который показал следующие результаты: ядерными средствами отрицательных предложений являются в казахском языке – синтетические средства, в английском языке – аналитические; в обоих языках есть слова с отрицательной семантикой, которые могут служить для выражения отрицания. Казахский язык относится к поли-отрицательному типу, английский – к моноотрицательному типу. Практическое применение результатов возможно в обучении английскому языку носителей казахского языка, а также в обучении казахскому языку носителей английского языка.

Ключевые слова: английский язык, сравнительный анализ, казахский язык, категория отрицания, отрицательные маркеры, типы, сходства, различия.

Статья поступила 17.05.2022

ӘОЖ 81'373
ХҒТАР 16.21.49
DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.014

**СӨЙЛЕУ МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНІҢ
ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫСЫ (АҒЫЛШЫН
ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ НЕГІЗІНДЕ)**

*Турлыбекова И.А.¹, Нуркенова С.С.²

*¹PhD докторант, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан,
²ф.ғ.к., профессор м.а., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан,

*¹e-mail: turlybekova.inkar@gmail.com,

²e-mail: nurkenova_S@mail.ru

Аңдатпа. Зерттеуде сөйлеу мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдердің сөйлемде басқа сөз таптарымен байланысуы қарастырылады. Жұмыстың негізгі мақсаты ұлттық корпустан жинақталған мәтіндердегі сөйлеу мінез-құлқын білдіретін фразеологизмдерді зерттеу, сондай-ақ үзінділердегі фразеологизмдердің мағынасының жеткізілуіне назар аудару. Зерттеу мәселесі өзекті, себебі фразеологизмдердің, солардың ішінде сөйлеу мінез-құлқын білдіретін фразеологизмдерге ұлттық корпус негізінде жүргізілген ауқымды зерттеулер аз. Мақаланың ғылыми жаңалығы — алғаш рет сөйлеу мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдердің ішіндегі шешендіктің көркемдігін бейнелейтін фразеологизмдер негізінде ұлттық корпустан алынған мысалдардың зерделенуінде.

Осы жұмыс қазіргі таңда қарқынды даму үстінде тұрған корпустық лингвистиканың жетістіктерін қолдана жүргізілген зерттеулердің бірі. Тілдің ұлттық корпусы тіл бірліктерінің сөздіктегі формасынан басқа, тілдегі шынайы қолданыс бейнесін көрсетеді. Корпустар фразеологизмдерді зерттеуге керемет мүмкіндік береді. Фразеологизмдердің сөйлемде қолданысы, фразеологизмдердің құрамындағы бірліктердің қай сөз таптарымен бірге қолданылып, қай сөз табымен жиірек байланысатындығын анықтау осы зерттеу мақсатының бірі. Бұл зерттеудің нәтижесінде алынған мәліметтер тілдік зерттеулермен айналысып жүрген мамандарға ағылшын фразеологизмдерінің тілдегі қолданысы туралы құнды ақпарат бере алады. Аталмыш зерттеуде жаппай таңдау және сандық-статистикалық әдістер қолданылады.

Зерттеу аясында бірнеше нәтижелер алынды: атап айтқанда, алдымен фразеологизмдердің ішінен сөйлеу мінез-құлқын білдіретін фразеологизмдер теріліп алынды. Сөйлеу мінез-құлқын білдіретін фразеологизмдер әңгіме жүргізу тәсілін сипаттайтын фразеологизмдер және әңгіме мазмұнын сипаттайтын фразеологизмдер атты топтарға бөлінді. Сөйлеу мінез-құлқының детерминанты болатын анықталған

фразеологизмдерді талдау барысында шешендіктің көркемдігін көрсететін фразеологизмдер жинақталды. Осы фразеологизмдердің мысалдары тілдің ұлттық корпусынан жиналып, олардың сөйлемде басқа сөздермен байланысуы айқындалды.

Тірек сөздер: шешендік, корпус, конкорданс, семантика, үзінді, жиынтық, фразеологизм, байланыс.

Негізгі ережелер

Сөйлеу мінез-құлқы — мәлімдемелерде және адамның кейбір жеке сөйлеу көріністерінде бейнеленетін дағдылы сөйлеу. Сөйлеу мінез-құлқында белгілі бір уақытқа, елге, арнайы аймаққа, әлеуметтік топқа, отбасына тиесілі екінші тілдік тұлға байқалады. Сөйлеу мінез-құлқы әлеуметтік иерархиямен, ұлттық мәдениетпен, салт-дәстүрмен, жеке тұлғаның тәрбиесімен және санамен басқарылатын тұрақты тәжірибемен бақыланады. Сөйлеу мінез-құлқы тұлғаның маңызды сипаттамасын құрайды.

Кіріспе

Қазіргі таңда тіл білімінде фразеологиялық бірліктер тұтас түрде зерттеліп қана қоймай, сонымен қатар фразеологизмдердің түрлі топтары да қарастырылуда. Сөйлеу мінез-құлқының детерминанты болатын фразеологизмдерді талдау барысында шешендіктің көркемдігін көрсететін фразеологизмдер осы жұмыста зерттелді.

Шешендік адамның әдемі мәнерлеп сөйлеу қабілеті, сонымен бірге күш пен сенімділікпен ерекшеленетін дискурс.

Ал А.А. Көшекованың ойынша: «Шешендік өнер немесе риторика — көркем, шебер сөйлеу, осы сөйлеуді дұрыс құра білу, жігерлі де жалынды сөзді қолдана отырып, көпшілікке әсер ету» [1, 7 б]. Сөздікте шешендік адамның әдемі сөйлеу қабілеті ретінде түсіндіріледі [2]. Шешендік сөзінің баламасы ағылшын тіліндегі “eloquence” сөзі күш пен сенімділікпен ерекшеленетін дискурс, өнер немесе осындай дискурсты қолдану қабілеті, күш немесе сенімді экспрессивтіліктің сапасы ретінде қарастырылады [3]. “Eloquence” сөзі ең жақсы нәтижеге жету мақсатында тілді тиімді түрде сенімді, мықты қолдану мағынасын білдіреді [4]. Келесі сөздікте “eloquence” сөзі ойын анық, әсерлі жеткізу қабілетін білдіреді [5].

Материалдар мен әдістерді сипаттау

Зерттеу үшін фразеологиялық бірліктер ағылшын фразеологиялық сөздіктерінен алынды. Жұмыстың басында етістіктерден, сын есімдерден, зат есімдерден, есімдіктерден тұратын сөйлеу мінез-құлқының фразеологиялық бірліктері таңдалды. Фразеологиялық бірліктерді таңдауда сөйлеушінің әңгімені жүргізу тәсілін және әңгіме мазмұнын сипаттайтын фразеологизмдер жиналды.

Фразеологизмдер сөздіктерден жиналып, сөйлеу мінез-құлқын

білдіретін түрлері таңдалды. Келесі кезеңде британ ұлттық корпусына енген фразеологизмдердің мысалдары sketchengine.co.uk сайтындағы конкорданстан алынып жиналды. Жұмыста британ ұлттық корпусынан табылған фразеологизмдер мысалдарын BNC (British National Corpus) қысқартуымен белгілейміз [6].

Конкорданс тілдік корпуспен жұмыс істейтіндердің барлығына арналған негізгі құрал, себебі бұл құрал тілдік өрнектің барлық қолданылуының тізімін білдіреді.

А.Килгаррифф, В.Баиса, Й.Бушта, М.Якубичек, В.Коварж, Й.Михелфеит, П.Рыхлы, В.Сухомел пікірінше: «Конкорданс кез-келген талдаудың негізін құрайтын бастапқы деректерге жетелейді» [7, 7 б.].

Лингвистикалық корпуста алуан стильді, түрлі жанрдағы мәтіндер топталып, жеке сөз бірліктерінің мәтіндердегі қолданысы көрсетіліп, корпустың конкордансы қалыптастырылады. Зерттеуге алынған фразеологизмдердің контексте қолданылу жолдарын анықтау мақсатында скетч энжиннің конкорданс қызметіне жүгіну — қажетті мәліметтермен танысуға мүмкіндік береді. «Конкорданс корпустан сөзді формасын, лемманы, фразаны, сөз табы т.б. тіл бөлшектерін іздеуге болады» [8, 504 б.]. Фразеологизмнің қаншалықты жиі қолданылатыны және қандай контексте кездесетіні корпустан көрінеді. Корпус фразеологизмнің жанындағы лексикалық бірліктерді байқауға, тілдің семантикалық категорияларын анықтауға мүмкіндік береді. [9, 26 б.].

Корпуспен жұмыс фразеологизмдердің тілде қалай қолданылатыны туралы мәлімет бере алады. «Лингвистикалық корпус дегеніміз — әр түрлі стильге, тілге, жанрға қолдану аясына байланысты электронды түрде біріккен мәтіндер жинағы. Мәтіндерді іздеп, лексикалық бірліктердің қолдануын көрсететін және үлкен көлемді мәтіндерді талдайтын бағдарламаны конкорданс деп атайды» [10, 38 б.].

Зерттеуге алынған фразеологизмдердің контексте қолданылу жолдарын анықтау мақсатында скетч энжиннің конкорданс қызметіне жүгіну қажетті мәліметтермен танысуға мүмкіндік береді.

Конкорданс сөздер мен тіркестердің қолдану заңдылықтарын анықтау үшін ауқымды мәтіндерді талдауға, ізделген сөзді тауып, сөйлемдердегі бірнеше үзінділерімен танысуға мүмкіндік береді. Осылай сөздің контексттегі семантикасын түсініп қана қоймай, сонымен бірге сөздің тілде қолданылуына талдау жасауға болады. Корпуста фразеологизмнің қасындағы лексикалық бірліктерді, тілдің семантикалық категорияларын анықтауға болады. Корпус лингвистикалық міндеттерге бағытталған тілдік, жанрлық, авторы, мәтіннің пайда болу уақыты сияқты белгілері бойынша бір жүйеге топталған мәтіндер. Британдық ұлттық корпуста әртүрлі тақырыптар бойынша, ауызша және жазбаша мәтіндер жинақталған.

Нәтижелер

Зерттеу нәтижесінде келесі фразеологизмдер корпустан табылды. Шешендіктің көркемдігін сипаттайтын фразеологизмдердің бірі *airs and graces* фразеологизмі *лепірмелі буын, сөздер тізбегі* мағыналарын көрсетеді. Don't come your highy-tighty *airs and graces* over me, you common baggage, you, snapped the other woman venomously, coming close and poking her pinched features almost into Theda's face (BNC). (Тәкаппар лепірмелі сөздеріңізді маған жаудырмаңыз, сіз жай ғана жүксіз, деп жақындап тура Теданың бетіне, өзінің сығылған сипатын нұқып жіберейіндей сол әйелмен арпылдасты). Аталған мысалда *airs and graces* фразеологизмі *your – сіздің, өзіңіздің* тәуелділік есімдігімен және *тәкаппар* сын есімімен байланыса жағымсыз мағынада қолданылып тұр.

Airs and graces фразеологизмі қолданылған тағы бір мысалды қарастырайық. And if young master Tristan, with his fancy education and his *airs and graces* had any such notions about founding a dynasty then he common John-William Dallam would soon put a stop to it (BNC). (Егер жас шебер Тристан өзінің білімі, лепірмелі сөздерімен әулет тарихы жайында сөз қозғаса, онда қарапайым Джон - Уильям Даллам оған жол бермес еді). Бұл мысалда *airs and graces* фразеологизмі *his – оның* тәуелділік есімдігімен байланыса, жағымсыз мағынада қолданылып тұр.

Төмендегі мысалда да *airs and graces* фразеологизмі жағымсыз мағынада қолданылып тұр: You know, very very doesn't put himself above anybody else, *airs and graces* and all, when you see him. Speaks very politely (BNC). (Білсеңіз сіз, онымен кездескенде, ол өзін лепірмелі сөздермен басқалардан тым жоғары санамайды. Ол сыпайы сөйлейді).

Airs and graces фразеологизмі қолданылған келесі бір мысалды қарастырсақ. You shouldn't goad her, said Enid. You know what she's like. I know, said Mildred, but she does ask for it sometimes with all her *airs and graces* (BNC). (Оны мазақ етпегеңіз жөн, – деді Инид. Оның қандай екенін білсеңіз. Мен білемін, – деді Милдред, бірақ ол кейде осыны өзінің барлық лепірмелі сөздерімен сұрайды). Көрсетілген мысалда *airs and graces* фразеологизмі *her – оның* тәуелділік есімдігімен байланыса жағымсыз мағынада қолданылды.

Speak in capitals (мағынасы: *жекелеген сөздерге екпін қоя айту, екпін қойып сөйлеу*) фразеологизмі қолданылған мысалдарды қарастырып көрейік: I mentioned I was doing a bit of surfing myself. Mark looked at me with wild surmise and then *spoke in capitals*: The north shore is twelve violent miles of surf (BNC). (Өзімнің аздап серфингпен айналысатынымды айта кеттім. Марк маған жабайы күдікпен қарап, содан соң сөздерге екпін қоя сөйледі: Солтүстік жағалау – бұл серфингке қауіпті он екі миль). Аталған мысалда *spoke in capitals* фразеологизмі өткен шақ формасында қолданылып тұр.

Felicity of phrase – фразеологизмі *сөз таланты, шешендік*

мағынасын көрсетеді. And even Jenny, who is meant to be a mistress of plain speech, is allowed, in this comparatively austere book, a quiet *felicity of phrase* based on the justice of her perceptions (BNC). (Тіпті сөз шебері Дженни, бұлайтарлықтай аскеттік кітапта оның қабылдауының әділдігіне негізделген жай шешендікке жол беріледі). Аталған мысалда *felicity of phrase* фразеологизмі *тыныш* сын есімімен байланыса қолданылып тұрғаны көрінеді.

Сөз ұстау, әңгімені бастау мағынасын білдіретін *Hold the floor* фразеологизмі қолданылған мысалды қарастырайық: Shelley suddenly swung his luminous face towards me, sat quickly down on a chair, sticking out one leg and resting a hand on his thigh, clearly inviting me to *hold the floor* a while (BNC). (Шелли кенеттен маған жақын жүзін бұрып, мені сөз ұстауға шақыра, бір аяғын созып, қолын санына қойып, орындыққа жылдам жайғасты). Бұл мысалда *hold the floor* фразеологизмі етістіктің бастапқы формасында қолданылған.

Hold the floor фразеологизмі қолданылған мысалды қарастырсақ фразеологизм етістіктің бастапқы формасында жазылғандығы көрінді: Indeed, he agreed, seeming a little irritated by her interruption, as if, as when he was giving a lecture, he preferred to *hold the floor* (BNC). (Қыздың араласуына біршама ашуланса да, келісіп тұрған ол кісі, дәрісі кезінде сөз ұстағанды жөн көрген).

Келесі бір мысалды қарастырсақ: Others have chosen to describe not so much the sound, as the use – to harangue, to interrupt, to *hold the floor*, to declaim (BNC). (Басқалары дыбысты сипаттап қоюды таңдамай, оның есесіне сөз сөйлеуді, сөз бөлуді, сөз ұстағанды, шешен сөйлеуді сипаттауды жөн көрді). Осы мысалда да *hold the floor* фразеологизмі етістіктің бастапқы формасында қолданылып тұр.

All men were the same, of course: they all liked to *hold the floor* while the womenfolk listened respectfully, but then you'd think a Turk would be more interesting (BNC). (Әрине, барлық ер адамдар жаппай бірдей болды: әйелдер құрметпен оларды тыңдаған кезде олар сөз ұстағанды ұнатты, бірақ кейін түрік одан да қызықты болады деп ойлауыңыз мүмкін). Аталмыш мысалда *hold the floor* фразеологизмі етістіктің бастапқы формасында қолданылып тұр.

Шешендіктің көркемдігін сипаттайтын тағы бір фразеологизмді қарастырайық: *The gift of the gab – сөйлеудің алғырлығы, шешендік қабілеті* мағынасын білдіреді. Бұл фразеологизм өте еркін, сенімді және шешен сөйлеу қабілетін сипаттау мақсатында қолданылады. Осы қабілеті бар кісі басқа адамдарды еш қиындықсыз өзі қалағанына сендіре алады [11]. *The gift of the gab* фразеологизмі сөйлеудегі өжеттілік, өткірлік, шешендік қабілет мағынасын білдіреді [12, 312 б.].

The announcer on the public address system was desperately ad-libbing. The Chief Constable had hissed at him: For God's sake keep them in their seats. If we get panic people are going to be crushed to death and

there will be mayhem in the car park. The announcer could only guess from the urgency in the Chief Constable's voice that the situation was very, very serious. As a former BBC war correspondent, he not only had *the gift of the gab* but was able to keep his head (BNC). (Динамикте диктор табжылмай суырып сала сөйлеп жатты. Бас констабель оған жайлап сыбырлап: Құдай үшін оларды өз орындарында ұстаңыз. Егер дүрбелең жасап алсақ, адамдар өліп, автотұрақта хаос басталып кетер. Диктор бас констабельдің дауысынан ахуалдың аса ауыр екенін болжай алды. Би-би-си-дің бұрынғы соғыс тілшісі ретінде ол тек шешендік қабілетке ие болып қана қоймай, сонымен қатар, өзін қалай ұстау керектігін де білді). Осы мысалда *gift of the gab* фразеологизмі *had* етістігімен байланыса жағымды мағынада қолданылып тұр.

Gift of the gab фразеологизмі қолданылған келесі үзіндіні қарастырайық: The 500,000 acres of land held by the water companies would be prey to massive exploitation. Page Katie Campbell talks talk *Gift of the gab* Gossip (BNC). (Су компанияларына тиесілі 500 000 акр жер жаппай пайдаланудың құрбанына айналды. Кэти Кэмпбелл парағы шешендікпен өсек туралы хабарлайды). Көрсетілген осы мысалда *gift of the gab* фразеологизмі *talk* зат есімімен байланыса қолданылып тұр.

Осы фразеологизмнің келесі мысалда қолданылуын қарастырайық: They'd listened to what Jo had said though. Jo always had had *the gift of the gab*, she could make a stone laugh doing her imitation of Mr Silver trying to get her up behind the cloakroom door (BNC). (Алайда олар Джонның айтқанын тыңдады. Джо әрқашан шешендік қабілетке ие болған, өзін сахнаға шығару мақсатында тырысып бағып, Сильвер мырзаны еліктеп көрсетіп, тасты болса да күлдіре алатын еді). Бұл мысалда *gift of the gab* фразеологизмі *had* етістігімен және *the* артиклімен байланыса қолданылып тұр.

The gift of the gab фразеологизм қолданылған үзіндіні қарастырсақ: One evening when we were broadcasting a live commentary on a baseball game under floodlights, the lighting failed and I ad-libbed for 45 minutes until they were repaired and the game continued. This occasion certainly proved that *the gift of the gab* was not only an asset, it was an essential for an up-and-coming professional broadcaster (BNC). (Бір кеште біз прожекторлар астындағы бейсбол матчына тікелей түсініктеме берген кезде, жарықтандыру істен шығып, мен олар жөнделгенше және ойын жалғасқанша 45 минут сөйледім. Бұл істе, әрине, шешендік қабілет тек қана артықшылық емес, сонымен қатар жаңадан келген кәсіби хабар таратушы үшін де қажет екенін дәлелдеді). Осы мысалда *gift of the gab* фразеологизмі *was* етістігімен және *the* артиклімен байланыста және бұл сөйлемде жағымды мағынада қолданылып тұр.

Келесі мысалды қарасақ: He had *the gift of the gab*, which one training officer described as the main prerequisite. Others have described this particular quality as being a *good bullshitter*, or a *smooth operator* (BNC).

(Оның бір офицер-нұсқаушы басты шарт деп атаған шешендік қабілеті болды. Басқалары бұл ерекше қасиетті *жақсы сөйлеуші* немесе *magic operator* деп сипаттады). Осы мысалда *gift of the gab* фразеологизмі *had* етістігімен және *the* артиклімен байланыста тұр.

Тағы бір мысалды қарастырайық: I heard about it and he said it here as well What did he say? after my second week he said I'd got *the gift of the gab* or something (BNC). (Мен бұл туралы естідім, ол да бұны осы жерде айтты, ол не деді? екінші аптамнан соң ол менде шешендік қабілет не сондай бірдеңе бар екендігін айтты). Осы мысалда *gift of the gab* фразеологизмі *got* етістігімен және *the* артиклімен байланыста тұр.

Төмендегі мысалды қарастырайық: You're outrageous you are, you've got to have *the gift of the gab* in the first place, that's just to walk into a shop or office (BNC). (Сен ашу келтіретінсің, жай ғана дүкен немесе кеңсеге кіру үшін ең алдымен сенде шешендік қабілет болу керек). Бұл мысалда *gift of the gab* фразеологизмі *to have* етістігінің бастапқы формасымен және *the* артиклімен байланыста жағымды мағынада қолданылған.

Келесі мысал: Mealda Hall's lifetime experiences have led to her meeting a host of colourful characters and her stories are always worth a listen. Joining in the evening of fun and excitement will be Liz Weir who presents BBC Radio Ulster's *The Gift of the Gab* (BNC). (Милда Холлдың өмірлік тәжірибесі оның көптеген жарқын кейіпкерлермен танысуына жеткізді және оның әңгімелері әрдайым тыңдауға тұрарлық. Лиз Вейр көңілді және толқу кешіне қосылады, ол Ольстердің Би би си Шешендік қабілет радио бағдарламасын ұсынады). Берілген мысалда *gift of the gab* фразеологизмі зат есіммен және *the* артиклімен байланыста.

Қарастырылған фразеологизммен келесі мысалды көрсетейік: Nicol's *gift of the gab* was fortuitous last weekend as both he and Hawick's Derek Turnbull were upgraded on their flights from London to Sydney via Bangkok (BNC). (Никольдің шешендік қабілетінің нәтижелі болуының арқасында ол да, Науиктің Дерек Тернбулли де Лондоннан Сиднейге Бангкок арқылы ұшатын рейстерінде жоғарылаған қызметке ие болды). Бұл мысалда шешендік қабілетті сипаттайтын фразеологизм жағымды мағынада қолданылған.

Келесі мысалда фразеологизм төмендегідей байланысқан: It seems the story has been repeated. I'm not someone with *the gift of the gab*, though, and I don't have that sort of charm (BNC). (Бұл оқиға қайталанған сияқты. Алайда, мен шешендік қабілеті барлардың бірі емеспін және менде ондай сүйкімділік жоқ). Осы мысалда *gift of the gab* фразеологизмі есімдік және *the* артиклімен байланысқан.

Келесі мысал: The only thing that stopped them cutting us to ribbons was that one of my friends had *the gift of the gab* and gradually defused the situation by talking good sense in a calm reasonable way, finally he pointed out that we would all end up in the local police cells if anything happened anyway (BNC). (Олардың бізді бөліп-жаруына кедергі болған жалғыз

нәрсе – ол менің достарымның бірінің шешен болуы және жағдайды жайлап тыныштықпен және ақылмен ойластыруы, ол ақыр соңында, егер бірдеңе болса, біз бәрімізді жергілікті полиция камераларында кездестіретінімізді айтты). *Gift of the gab* фразеологизмі *had* етістігі және *the* артиклімен байланысқан. Осы мысалда шешендік қабілетті сипаттайтын фразеологизм жағымды мағынада қолданылған.

A hot gospeller – шешен қаңғыбас уағыздаушы мағынасын білдіретін келесі фразеологизм қолданылған мысалды қарастырайық: *Hot gospel*. It is not simply a legal issue or even a theological one. It is a scientific issue (BNC). (Шешен қаңғыбас уағыздаушы. Бұл жай заңды мәселе емес немесе тіпті теологиялық мәселе емес. Бұл ғылыми сұрақ).

Say a mouthful – таң қалдыратын хабар айту мағынасын білдіретін фразеологизмнің британ ұлттық корпусында келесі мысалдары анықталды: Oh, hydra-headed wrongness that should spring up again redoubled when 'tis smitten down. *You said a mouthful* (BNC). (О, соғысқанда қайтадан екі есе пайда болатын гидраның басындағы күтпеген жағдай. Сіз таң қалдыратын хабар айттыңыз ғой). Бұл мысалда *say a mouthful* фразеологизмі өткен шақ формасында қолданылған.

Келесі мысалды қарастырсақ: This gentleman has *said a mouthful* and God bless his soul (BNC). (Бұл мырза таң қалдыратын хабар айтты және құдай оның жанын жарылқа). Осы мысалда *say a mouthful* фразеологизмі өткен шақ формасында қолданылған.

Келесі фразеологизм *Prunes and prism(s)* фразеологизмі – қылымсыған түрде сөйлеу мағынасын білдіреді. Осы фразеологизммен төмендегі мысалдарды қарастырсақ: Those photographers who made a speciality of enticing young ladies to say *prunes and prisms* to bring out their charming dimples, called *watch the birdie* with much gusto or tried *cheese* in the hope of a smile would have had a rough time indeed with severe-looking Benjamin James and his wife and children (BNC). (Жас ханымдарды қылымсыған түрде сөйлеуге азғыруға мамандандырылған фотографтар өздерінің сүйкімді шұңқырларын ерекше көрсету өту үшін құсқа назар аударыңыз немесе ірімшік деп аталатын күлімсіреу үмітімен, Бенджамин Джеймс пен оның әйелі мен балаларының қатал көріністерімен шынымен де оңай болмас еді). Осы мысалда *prunes and prisms* фразеологизмі етістікпен байланыста жағымсыз мағынада қолданылған.

Тілі өткір, ділмар, сөзшең, сөзді тауып сөйлейді мағынасын білдіретін *have a glib (ready) tongue* фразеологизмі корпуста келесі мысалдарда қолданылған: From Poitou he ravaged French territories. He was *glib in tongue*, lavish in promises, big in size and somewhat stupid (BNC). (Ол Пуатудан бастап француз аумақтарын қиратты. Ол ділмар, уәделерге жомарт, үлкен денелі және біршама ақымақ еді). Осы мысалда *have a glib (ready) tongue* фразеологизмінің бір нұсқасы *was glib in tongue* қолданылды.

Have a glib (ready) tongue фразеологизмі қолданылған келесі

үзіндіні қарастырсақ: Bella was in hospital and she still believed that Gazer, in spite of all his denials and *glib talk*, had put her there (BNC). (Белла ауруханада болды және әлі күнге дейін Газзердің барлық теріске шығаруларына және шешендігіне қарамастан Газзерді өзін сол жерге жібергеніне сенді). Көрсетілген мысалда *have a glib (ready) tongue* фразеологизмінің бір нұсқасы *glib talk* қолданылған.

Келесі мысалды қарастырайық: He had a *smooth tongue*, and confidence in its use. He sounds like the type who would make enemies. You see, the more positive side of his personality compensated neatly for the rest. People were drawn to him almost against their will, even when they knew his faults (BNC). (Ол шешен болды және тіліне сенді. Ол өзіне жау жасайтындардың бірі сияқты сөйлейді. Көріп отырсыз ба, оның жеке басының жағымды жағы қалғанның бәрінен асып кетті. Адамдар оның кемшіліктері туралы білсе де, өздерінің еркінен тыс оған тартылды). Көрсетілген мысалда *have a smooth tongue* фразеологизмі өткен шақ формасында жағымды мағынада қолданылып тұр.

Талқылау

Фразеологизмдердің сөз таптарымен байланысуы 1 – кестеде көрсетілген.

1 – кесте. Фразеологизмдердің байланысуы

№	Фразеологизм	Байланысуы					
		етістік	есімдік-тер	сын есім	зат есім	үстеу	артикль
	come your highy-tighty <i>airs and graces</i>	+	+				
	his fancy education and his <i>airs and graces</i>		+				
	doesn't put himself above anybody else, <i>airs and graces and all</i>	+					
	she does ask for it sometimes with all her <i>airs and graces</i>	+	+				
	a quiet <i>felicity of phrase</i>			+			
	he not only had the <i>gift of the gab</i>	+					+
	Campbell talks talk <i>Gift of the gab</i> Gossip.	+					
	Jo always had had the <i>gift of the gab</i>	+					+
	proved that ' <i>the gift of the gab</i> ' was not only an asset	+					+
	He had the <i>gift of the gab</i>	+					+

he said I'd got <i>the gift of the gab</i>	+					+
You've got to have <i>the gift of the gab</i>	+					+
Liz Weir who presents BBC Radio Ulster's ' <i>The Gift of the Gab</i> '				+		+
Nicol's <i>gift of the gab</i> was fortuitous	+			+		
I'm not someone with <i>the gift of the gab</i>		+				+
friends had <i>the gift of the gab</i>		+				+
<i>Hot gospel. It</i> is not simply a legal		+				
ladies to say ' <i>prunes and prisms</i> ' to bring out	+					
He was <i>glib in tongue</i>	+					
in spite of all his denials and <i>glib talk</i>		+				
He had <i>a smooth tongue</i>	+					
<i>Fine words</i> butter no parsnips	+					
stage is <i>fine words</i>	+					
<i>Fine words, easy</i> said.					+	
he ought to be translating <i>fine words</i>	+					
<i>fine words</i> seemed to produce	+					

Зерттелген фразеологизмдерден 17 мысал фразеологизмдердің етістіктермен байланыса қолданылатындығын көрсетті. Фразеологизмдердің қолданылуының 7 мысалынан фразеологизмдердің есімдіктермен байланысатындығы анықталды.

Келесі фразеологизм *Speak volumes for* фразеологизмі – кез-келген сөзден гөрі шешен сөйлеу, көп нәрсені айту, өте мағыналы болу мағынасын білдіреді. Төменде корпуста анықталған мысалдарын қарастырып көрейік: We were thrown together and had to get on with it. She *speaks volumes* about the divisions which existed when she acknowledges that Terry was more comfortable with his own kind (BNC). (Бізді бірге тастап кетті, бізге онымен келісуге тура келді. Ол Терри өзін ыңғайлы сезінгенін мойындаған кезде болған келіспеушіліктер туралы ашық

шешен айтады). Осы мысалда *speak volumes for* фразеологизмі осы шақ формасында қолданылған.

Етістікті фразеологизмдердің қолданылуы 2 - кестеде көрсетілген.
2 - кесте. Фразеологизмдердің қолданылуы

№	Фразеологизм	Қолданылуы		
		инфинитив	өткен шақ	осы шақ
	Mark ..... <i>spoke in capitals</i>		+	
	Shelley ....sat quickly down on a chair, clearly inviting me <i>to hold the floor</i>	+		
	when he was giving a lecture, he preferred <i>to hold the floor</i>	+		
	Others have chosen to describe not so much the sound, as the use ... <i>to hold the floor</i> , to declaim.	+		
	they all liked <i>to hold the floor</i> while the womenfolk listened	+		
	You <i>said a mouthful</i>		+	
	This gentleman has <i>said a mouthful</i> and God bless his soul		+	
	She <i>speaks volumes</i> about the divisions			+

Қарастырылған фразеологизмдер бойынша жиналған мысалдар фразеологизмдердің инфинитив түрінде (етістіктің негізгі формасында) өткен шақ пен осы шаққа қарағанда жиі қолданылатыны анықталды.

Fine words dress ill deeds Әдемі сөздер кейде жаман әрекеттерді жабады мағынасын білдіретін фразеологизмінің қолдану мысалдарын қарап өтейік: Travis laughed grimly. *Fine words butter no parsnips*. (Травис қабағын шытып күлді. Құрғақ сөз құлаққа жақпас (тотыға аңыз азық болмас; әдемі сөздер ботташыққа май болмас). Көрсетілген мысалда *Fine words dress ill deeds* фразеологизмінің бір нұсқасы *Fine words butter no parsnips* тіркесі қолданылған.

Whether he avoids his own pitfalls must be open to doubt. All I can give you at this stage is *fine words* when what is needed is action (BNC). (Ол өзінің тұзақтарынан аулақ бола ма деген сұрақ күмәндануға ашық болуы керек. Мен сізге осы әрекет ету керек кезеңде бере алатынымның бәрі – ол тек әдемі сөздер). Көрсетілген мысалда *fine words dress ill deeds* фразеологизмінің бір нұсқасы *fine words* тіркесі қолданылған.

Осы фразеологизм қолданылған келесі мысалды қарастырсақ: As long as I live, I'll take care of you, you can be sure of that. *Fine words, easy said*. I've no doubt you'll 'take care of me'... and I know why, you canny bastard (BNC). (Мен тірі болсам, мен сізге қамқор боламын, сенімді болуыңызға болады. Оңай айтылған әдемі сөздер, Сенің маған қамқор болатындығыңа күмәнім жоқ... неліктен екенін білемін, сен айлакер).

Осы мысалда *fine words dress ill deeds* фразеологизмінің бір нұсқасы *fine words* тіркесі жағымсыз мағынада қолданылған.

Spiritual instruction was the last thing these downtrodden people needed, he argued. Instead of Bible teaching, he ought to be translating *fine words* into deeds (BNC). (Рухани тәлім — бұл азап шеккен адамдарға қажет соңғы нәрсе болды, дейді ол. Библиялық ілімнің орнына ол әдемі сөздерді іс-әрекетке айналдыруы керек еді). Бұл мысалда *fine words dress ill deeds* фразеологизмінің бір нұсқасы *fine words* тіркесі етістікпен байланыса қолданылып тұр.

In practice, *fine words* seemed to produce few practical benefits. The Labour Government was haunted constantly by economic difficulties, largely caused by an adverse balance of payments (BNC). (Іс - жүзінде әдемі сөздер аз практикалық пайда әкелетін сияқты. Еңбек Үкіметі үнемі қолайсыз төлем балансынан туындаған экономикалық қиындықтарды бастан өткерді). Көрсетілген мысалда *fine words dress ill deeds* фразеологизмінің бір нұсқасы *fine words* тіркесі *seemed* етістігімен байланыса жағымсыз мағынада қолданылды.

Шешендіктің көркемдігін көрсететін фразеологизмдерді екі семантикалық топқа бөлдік. Бірінші топқа әңгіме жүргізу тәсілін сипаттайтын фразеологизмдерді ендірсек, екінші топқа әңгіме мазмұнын сипаттайтын фразеологизмдерді (әдетте теріс мағынада қолданылады) ендірдік. Фразеологизмдердің мысалдары 3 - кестеде көрсетілген.

№	Әңгіме жүргізу тәсілін сипаттайтын фразеологизмдер	Әңгіме мазмұнын сипаттайтын фразеологизмдер (әдетте теріс мағынада қолданылады)
1	<i>speak in capitals</i>	<i>airs and graces</i>
2	<i>felicity of phrase</i>	<i>say a mouthful</i>
3	<i>hold the floor</i>	<i>fine words dress ill deeds</i>
4	<i>the gift of the gab</i>	
5	<i>a hot gosseller</i>	
6	<i>prunes and prism(s)</i>	
7	<i>have a glib (ready) tongue</i>	
8	<i>speak volumes for</i>	

3 - кесте. Әңгімені жүргізу тәсілі мен әңгіме мазмұнын сипаттайтын фразеологизмдер

Шешендіктің көркемдігін сипаттайтын сөйлеу-мінез құлқын білдіретін фразеологизмдерді екі топқа бөліп қарастырғанда, әңгіме жүргізу тәсілін сипаттайтын фразеологизмдер саны 8, ал әңгіме мазмұнын сипаттайтын фразеологизмдердің саны 3 санын құрады.

Қорытынды

Зерттелген фразеологизмдердің қай сөз таптарымен

байланысатынын және ұлттық корпустаң табылған сол мысалдар санын жақшаға алып көрсетудеміз.

Airs and graces фразеологизмі етістікпен (3) және есімдікпен (3) қолданылатыны анықталды.

Gift of the gab фразеологизмі етістікпен (8), артикльмен (9), зат есіммен (2) және есімдікпен (2) бірге қолданылады.

Hot gospel фразеологизмі есімдікпен (1) қолданылатыны анықталды.

Prunes and prisms фразеологизмі етістікпен (1) қолданылатыны анықталды.

Glib in tongue фразеологизмі етістікпен (1) бірге қолданылады.

Glib talk фразеологизмі есімдікпен (1) қолданылатыны байқалды.

A smooth tongue фразеологизмі етістікпен (1) қолданылатыны анықталды.

Fine words фразеологизмі етістікпен (4) және үстеумен (1) бірге қолданылады.

Spoke in capitals фразеологизмі өткен шақта (1) қолданылған.

To hold the floor фразеологизмі инфинитив (4) формасында қолданылған.

Said a mouthful фразеологизмі өткен шақта (2) қолданылған.

Speaks volumes фразеологизмі осы шақта (1) қолданылған.

Gift of the gab фразеологизмі шешендіктің көркемдігін білдіретін ең жиі қолданылатын фразеологизм екендігі анықталды. Жалпы шешендіктің көркемдігін көрсететін 13 фразеологизм анықталды.

Қорыта айтқанда, зерттеу сөйлеу мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдердің қандай сөз таптарымен, сөйлемде басқа сөздермен қалай байланысатындығын анықтауға мүмкіндік берді. Сөйлеу мінез-құлқын білдіретін фразеологизмдердің ішіндегі шешендіктің көркемдігін сипаттайтын фразеологизмдер ұлттық корпустаң алынуы фразеологизмдердің тілде қандай жағдайларда қолданылатындығын көрсетті.

Қарастырылған фразеологизмдер бойынша жиналған мысалдар фразеологизмдердің өткен шақ пен осы шаққа қарағанда инфинитив түрінде (етістіктің негізгі формасында) жиі қолданылатынын байқатты. Шешендіктің көркемдігін сипаттайтын сөйлеу-мінез құлқын білдіретін фразеологизмдердің ішінде әңгімені жүргізу тәсілін сипаттайтын фразеологизмдер саны басқа фразеологизм түрлеріне қарағанда басымдау екендігі анықталды.

Қорыта айтқанда, фразеологизмдер бірнеше ғасырлар бұрын пайда болғанымен және ол фразеологизмдердің көбі қазір жиі қолданылмаса да, тілден мүлдем жоғалып кетпей, әлі де қолданылып жүргені тілдік корпусты зерттеуден байқалды. Алда, тілдік корпустар мүмкіндіктерін қолданып, тек ағылшын фразеологизмдерін зерттеумен шектелмей, бірнеше тіл негізінде салыстырмалы-салғастырмалы зерттеулер

жүргізіп, шешендіктің көркемдігін сипаттайтын фразеологизмдердің өзіндік ұлттық ерекшеліктерін анықтау жоспарлануда.

ӘДЕБИЕТ

[1] Көшекова А.А. Шешендік өнердің бастаулары // Ұлттық мәдениеттану журналы (МИКАД). – 1-том, № 2, Желтоқсан. – 2017. – 6-9 б.

[2] Чуриков Е. Қазақ тілінің сөздігі. 2022. <https://sozdik.kz/>

[3] Merriam-Webster's Dictionary. 2022.

[4] Collins Online English Dictionary. 2022. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/eloquence>

[5] Cambridge University Press. 2022. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/eloquence>

[6] Kilgarriff A., Rychlý P. Corpus manager and text analysis software. British National Corpus. BNC. <https://www.sketchengine.eu/>

[7] Kilgarriff A., Baisa V., Bušta J., Jakubíček M., Kovář V., Michelfeit J., Rychlý P., Suchomel V. The Sketch Engine: Ten Years On. Lexical Computing Ltd., Brighton, UK & Masaryk University, Brno, Czech Republic. July 2014. P. 7-36. https://www.researchgate.net/publication/271848017_The_Sketch_Engine_Ten_Years_On

[8] Kunilovskaya M., Koviagina M. Sketch Engine: A Toolbox For Linguistic Discovery. DOI 10.2478/jazcas-2018-0006. P. 503-507. <https://sciendo.com/pdf/10.2478/jazcas-2018-0006>

[9] Жевнерович Е.Э. Корпус текстов в научном исследовании. Белорусский государственный университет. Минск, Беларусь, 2018. – С. 25-32. <https://elib.bsu.by>

[10] Тажибаева Э.Р. Лингвистикалық корпус – шетел тілін оқытуда студенттердің лексикалық дағдыларын дамыту құралы//Қарағанды университетінің Хабаршысы, Педагогика сериясы. – № 4 (80). – 2015. – 37-44 б. https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/6837/Tazhibaeva_Lingvistikalyk_2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

[11] Idioms Online. English idioms dictionary. 2022. <https://www.theidioms.com/>

[12] Kulin A.V. English-Russian phraseological dictionary. Moscow: Russian language, 1984. – 944 p.

REFERENCES

[1] Koshekova A.A. Sheshendik onerdin bastaulary (The origins of oratory) // Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MIKAD) Cilt: 1. Sayı: 2. Aralık 2017. (National Journal of Cultural Studies (MIKAD) Volume: 1. Issue: 2. December 2017.) P. 6-9. [In Kaz.]

[2] Churikov E. Sozdik (Dictionary of the Kazakh language). 2022. <https://sozdik.kz/> [In Kaz.]

[3] Merriam-Webster's Dictionary. 2022.

- <https://www.merriam-webster.com/dictionary/eloquence>
- [4] Collins Online English Dictionary. 2022. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/eloquence>
- [5] Cambridge University Press. 2022. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/eloquence>
- [6] Kilgarriff A., Rychlý P. Corpus manager and text analysis software. British National Corpus. BNC. <https://www.sketchengine.eu/>
- [7] Kilgarriff A., Baisa V., Bušta J., Jakubíček M., Kovář V., Michelfeit J., Rychlý P., Suchomel V. The Sketch Engine: Ten Years On. Lexical Computing Ltd., Brighton, UK & Masaryk University, Brno, Czech Republic. July 2014. P. 7-36. https://www.researchgate.net/publication/271848017_The_Sketch_Engine_Ten_Years_On
- [8] Kunilovskaya M. Koviagina M. Sketch Engine: A Toolbox For Linguistic Discovery. DOI 10.2478/jazcas-2018-0006 . P. 503-507. <https://sciendo.com/pdf/10.2478/jazcas-2018-0006>
- [9] Zhevnerovich A.E. Korpus tekstov v nauchnom issledovanii (The corpus in scientific research). Belarusian State University. Minsk, Belarus, 2018. Pp.25-32. [in Rus.]
- [10] Tazhibayeva E.R. Lingvistikalyk korpus – shetel tilin okytuda studentterdin leksikalyk dagdylaryn damytu kuraly (Linguistic corpora as a means for developing students' lexical skills in teaching foreign language). The Journal of Karaganda University. Pedagogy Series. № 4(80)/2015, – 37-44 p. [In Kaz.] https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/6837/Tazhibayeva_Lingvistikalyk_2015.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- [11] Idioms Online. English idioms dictionary. 2022. <https://www.theidioms.com/>
- [12] Kunin A.V. English-Russian phraseological dictionary. Moscow: Russian language, 1984. 944 p.

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ РЕЧЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ (НА ОСНОВЕ АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ)

*Турлыбекова И.А.¹, Нуркенова С.С.²

¹ докторант, ЕНУ им.Л. Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан,

² к.ф.н., и.о. профессора, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан,
Казахстан,

*¹e-mail: turlybekova.inkar@gmail.com,

²e-mail: nurkenova_S@mail.ru

Аннотация. В статье исследуется взаимосвязь фразеологизмов, характеризующих речевое поведение, с другими частями речи. Целью работы является описание фразеологизмов, выражающих речевое поведение в текстах, собранных из Национального корпуса, а также акцентирование внимания на значениях фразеологизмов в подобных отрывках. Проблема работы актуальна недостаточностью полноценных

исследований на материале фразеологизмов, характеризующих речевое поведение на базе национального языкового корпуса. Научная новизна работы заключается в том, что впервые на базе примеров из Национального корпуса проводятся исследования фразеологизмов речевого поведения, характеризующие красоту красноречия.

Данная работа является одним из исследований, практикующих достижения корпусной лингвистики, интенсивно развивающейся в настоящее время. Национальный языковой корпус, помимо словарного значения языковых единиц, отображает их истинное употребление в речи. Корпуса представляют отличную возможность в изучении фразеологизмов. Использование фразеологизмов в предложении, определение частотности употребления частей речи, составляет одну из задач исследования. Результаты исследования представляют для лингвистов ценную информацию об использовании английских фразеологизмов в речи. В данном научном исследовании используются методы сплошной выборки и количественно-статистические методы.

В рамках исследования получены следующие результаты: изначально из фразеологического фонда отобраны только фразеологизмы, характеризующие речевое поведение. Фразеологизмы такого типа разделены на группы фразеологизмов, характеризующих способ ведения беседы, и фразеологизмов, характеризующих содержание беседы. В ходе анализа групп фразеологизмов, явившихся детерминантами речевого поведения, определены фразеологизмы, отражающие красноречие языка. Далее из Национального языкового корпуса отобраны примеры фразеологизмов, отмечена их взаимосвязь с другими словами в речи.

Ключевые слова: красноречие, корпус, конкорданс, семантика, отрывок, набор, фразеологизм, связь.

LEXICO-GRAMMATICAL CONNECTION OF PHRASEOLOGICAL UNITS OF SPEECH BEHAVIOUR (BASED ON ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS)

*Turlybekova I.A.¹, Nurkenova S.S.²

¹Doctoral student, L. N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan,

²Candidate of Philology, Acting Professor, L. N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan,

*¹e-mail: turlybekova.inkar@gmail.com,

²e-mail: nurkenova_S@mail.ru

Abstract. The article is devoted to determining the connection of phraseological units that characterize speech behavior with other parts of speech. The aim of the work is to describe phraseological units expressing speech behavior in texts collected from the National Corpus, as well as to convey the meaning of phraseological units in passages. The research problem is relevant, since there are few full-fledged studies conducted on the basis of the national corpus about phraseological units representing speech behavior.

The scientific novelty of the work lies in the fact that for the first time research is being carried out on the basis of examples from the National Corpus on the basis of phraseological units that characterize the colorfulness of eloquence in speech among phraseological units that characterize speech behavior.

This work is one of the studies using the achievements of linguistics, which are currently being intensively developed. The national corpus of the language, in addition to the dictionary form of language units, reflects the image of the natural usage of the phraseological units in the language. Corpora provide a good opportunity to study phraseological units. The use of phraseological units, determining with which parts of speech they are often used, is one of the goals of this study. The results from this study provide language researchers with valuable information about the usage of English phraseological units in the language. The study uses methods of continuous sampling and quantitative-statistical methods.

As part of the study, several results were obtained: in particular, phraseological units representing speech behavior were selected. Phraseological units expressing speech behavior were divided into a group of phraseological units characterizing the way of conducting a conversation, and phraseological units characterizing the content of the conversation. The phraseological units which are determinants of speech behaviour identified in the analysis have been divided into phraseological units which reflect the colourfulness of eloquence in speech. Examples of these phraseological units were collected from the British National Corpus of language and connections with parts of speech were shown.

Keywords: eloquence, corpus, concordance, semantics, passage, set, phraseological unit, connection.

Статья поступила 17.06.2022

УДК 81'271.16=161.1=512.122
МРНТИ 16.21.49
DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.015

**РУССКИЕ И КАЗАХСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ
ОБОРОТЫ С КОЛОРИСТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ:
ЭТНОЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ИЗУЧЕНИЯ**

*Шингарева М.Ю.¹, Нарожная В.Д.², Кожаметова С.Н.³

¹к.ф.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан,

²д.ф.н., доцент, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан,

³докторант, Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Шымкент, Казахстан,

*¹e-mail: logrus1976@mail.ru, ²e-mail: vdn_ru@mail.ru,

³e-mail: skozhakhmetova07@gmail.com

Аннотация. В статье исследуются русские и казахские устойчивые сочетания с ключевым словом, обозначающим цветовые понятия, которые представляют собой продукты языкового народного сознания как материализации опыта поколений и отдельных представителей этноса. Научная и практическая значимость состоит в том, что выявление национально-культурных стереотипов менталитета этносов в современном глобализованном пространстве является социально-политическим, экономическим, психологическим и историческим факторами в формировании нации как языковой общности. Методология исследования основана на сопоставительном анализе русских и казахских фразеологических оборотов, выявлении полных, частичных эквивалентов в сравниваемых языках и анализе безэквивалентных русских и казахских фразеологических оборотов. В результате лексико-семантического анализа исследуемого материала установлено, что изучение таких сложно-ассоциативных языковых единиц, как фразеологизм, в сопоставительном, лингвокультурологическом, когнитивном плане является одной из актуальных тем современной лингвистики, освещение которых необходимо для обеспечения эффективной межкультурной коммуникации. Ценность проведенного исследования определяется пониманием того, что фразеологический фонд языка фиксирует и отражает социальный и культурный опыт лингвокультурной общности, находит свое отражение как в универсальной, общей для всего человечества, так и в уникальной, национально-культурной, картине мира, характеризует общее и периферийное ядро, отражающее национально-культурную специфику казахского и русского философского миропонимания и мировоззрения и показывающее уникальное восприятие окружающей действительности сквозь призму паремиологического фонда анализируемых языков.

Практическое значение итогов работы определяется возможностью введения данного материала в преподавание дисциплин послевузовского образования (магистратура и докторантура), которые связаны с когнитивными, межкультурными, лингвокультурологическими аспектами изучения языка: «Этнолингвокультурология», «Русский язык и межкультурная коммуникация», «Теория и практика межкультурной коммуникации».

Ключевые слова: фразеологический оборот, цветообозначения, полевые исследования, периферийное ядро, языковая картина, лингвокультурологический подход, национально-культурный код, контрастивный анализ.

Основные положения

Являясь орудием передачи мыслей, язык зеркально отражает национальную культуру определенного этноса. Национально-культурная семантика ярко и наглядно представлена во фразеологических оборотах, которые фиксируют и отражают социальный и культурный опыт лингвокультурной общности, находящий свое отражение как в универсальной, так и в уникальной, национально-культурной, картине мира.

В статье освещается понятийно-фразеологический аспект исследования фразеологических единиц через национально-культурный код в свете современных лингвокультурологических исследований, приводится сравнительное описание фразеологических единиц казахского и русского языков. Материалом исследования послужил корпус фразеологических оборотов с колористическим компонентом, полученный путем сплошной выборки из казахско-русских фразеологических словарей, а также данные проведенного на территории Туркестанской области анкетирования. В соответствии с характером анализируемого материала в процессе исследования были выявлены универсальные и национально-культурные устойчивые сочетания казахского и русского языков, характеризующие особенности национального менталитета; описаны традиции и обычаи русской и казахской культуры, отразившиеся в паремиологической системе рассматриваемых языков.

В статье показано, что метафоризация окружающей природы ярко и точно отражается в устойчивых сочетаниях с цветовым компонентом в своем составе. Неоднозначное положение в цветовом спектре казахской и русской лингвоцветовых картин мира имеют бесцветные обозначения – белый и черный. В казахской, как и в русской, культуре цветообозначения *белый* и *черный* ассоциируются с понятиями ‘хороший’ и ‘плохой’. Белый цвет как символ хорошего, позитивного, чистоты имеет разнообразные оттенки основного значения: ‘белый, чисто-белый, молочный, снежно-белый’ и т.п.

Черный цвет большей частью передает народное страдание, бедствие, негативные отношения, но, с другой стороны, черный используется при усилении качественной характеристики, гиперболизации хорошего, приятного, позитивного, большого, сильного, объемного, а также священного: *қара шаңырақ* (букв.: черный остов юрты: дом предков, уважаемый и почитаемый дом) – русск.: родительский дом, родной кров; *қара қазан, сары баланың қамы* (забота о семейном очаге, житейские заботы) – русск.: забота о хлебе насущном.

Представленные в статье материалы могут способствовать построению продуктивного межкультурного диалога, при котором важно не только понимать язык другого народа, но и освоить культурные ценности этого народа, уяснить его национальную специфику, учесть те компоненты, из которых складывается национально-культурный код.

Введение

В современном мире коммуникации, характеризующемся заметным увеличением международных контактов, без которых не обходится ни одно современное государство, влияние мировых языков значительно расширяется. Знание этнокультурных констант является одним из способов реализации адекватного взаимопонимания не только в государственных масштабах, но и в личных контактах, которые расширяются благодаря возможностям современных технических средств общения. Этнокультурологические, лингво-исторические, лингвострановедческие, социолингвистические и другие исследования в последнее время способствуют не только развитию теоретических аспектов различных научных направлений, но и достижению позитивных контактов носителей разных языков и национальных.

Национально-культурные особенности, этностереотипы самоидентификации и восприятия другой культуры сохраняются и проявляются в языке носителей, в частности, в наиболее устойчивых языковых единицах – фразеологизмах. Изучение этих сложно-ассоциативных языковых единиц в сопоставительном, лингвокультурологическом, когнитивном плане является одной из актуальных тем современной лингвистики, решение которых необходимо для понимания приоритетности создания позитивных факторов в межкультурном коммуникативном процессе.

Национально-культурная семантика свойственна всем уровням языка, но ярче и нагляднее она представлена в «строевых единицах языка, которые ...отражают внеязыковую действительность» [1, с. 4], с помощью метафорических образов передают значение окружающих нас явлений и предметов. Именно к таким единицам и относятся фразеологические обороты.

В связи с этим важность настоящего исследования определяется многообразием подходов и аспектов изучения национально-культурного

своеобразия устойчивых выражений и связана с исследованием русской и казахской языковой картины мира, с выявлением и описанием общего и периферийного ядра, отражающего национально-культурную специфику казахского и русского философского миропонимания и мировоззрения и показывающего уникальное восприятие окружающей действительности сквозь призму фразеологического фонда анализируемых языков.

Материалы и методы исследования

Материалом исследования послужил корпус фразеологических оборотов с колористическим компонентом, полученный путем сплошной выборки из казахско-русских фразеологических словарей [2–4; 5], а также выявленные нами данные проведенных на территории Туркестанской области полевых исследований – различного рода психолингвистических экспериментов в форме письменного опроса (анкетирования), интервьюирования, тестирования и т.п. В соответствии с характером анализируемого материала в процессе исследования были использованы методы концептуального и контрастивного анализа, описательно-семантический и сравнительно-сопоставительный методы.

Результаты и обсуждение

Рассматривая особенности отражения национально-культурного менталитета и когний фразеологических оборотов с цветовым компонентом в разнотипных языках (казахский и русский), мы определили лингво-исторические контексты возникновения и функционирования фразеологизмов с наиболее распространенными стереотипами национального менталитета, выявили универсальные и национально-культурные константы в анализируемых фразеологизмах казахского и русского языков.

В научных исследованиях, посвященных символике цветообозначений и их восприятия представителями разных этносов, цвет принято считать «межуровневой семантической категорией» [6, с. 160], которая характеризуется большим разнообразием метафорических ассоциаций и смыслов. Общеизвестно, что цветовой спектр играет определенную роль в формировании языковой картины мира, что связано с определенными ассоциациями, с различными цветовыми предпочтениями в разных лингвокультурах, а фразеологические обороты, наряду с другими языковыми средствами, позволяют ярко, эмоционально, кратко и точно выражать свои мысли, метафоризировать явления окружающей природы, быта, национальной культуры. Цветовые обозначения, отражающие национально-культурный код, ярко отражаются в устойчивых словосочетаниях и, становясь их ключевым компонентом, придают им эмоционально-экспрессивную окраску и образность. Именно поэтому фразеологизмы, «включающие цветовые понятия с разнообразными оттенками цветового спектра,

рассматриваются как неделимые словосочетания, выражающие не только номинативные, но и познавательные функции» [7, с. 60].

Определяя важность символизма цвета, А. Маргулан отмечал, что в понимании казаха-кочевника цвет часто ассоциировался с отвлеченными понятиями. Например, синий цвет символизировал *небо*; красный – это цвет *огня, солнца*; с белым связано понятие таких ценностей, как *чистота, непорочность, правда, радость, счастье*; желтый ассоциировался с *разумом*, черный – с *землей*, а зеленый – с *весной, молодостью, надеждой* [8, с. 87].

Анализируя собранный нами материал, мы определили, что фразеологические обороты с ключевым словом *красный / қызыл*, характеризующие внутренние или внешние качества человека, являются эквивалентными в сопоставляемых языках, обозначая близкие понятия. Это такие устойчивые словосочетания, как:

- *қызылшұнақ аяз* (букв.: красный корноухий мороз) – русск.: Мороз, красный нос;

- *қызыл тіл* (букв.: красный язык: красноречие) – русск.: красное словцо, владеть словом;

- *қызыл іңір* (букв.: красные сумерки) – русск.: кровавый закат;

- *қызыл арай* (букв.: красная заря) – русск.: кровавая заря;

- *қызыл шырайлы* (красное лицо) – русск.: кровь с молоком [3, с. 127–128].

Русскому фразеологическому обороту *драть глотку, драть горло* частично соответствуют казахские фразеологизмы с цветовым компонентом *қызыл өңеш* (букв.: красная глотка: любитель поспорить) и *қызыл кеңірдек болу* (букв.: стать красной глоткой: вступать в спор, жестко спорить). Совпадает по смыслу, стилистической окраске и частично по образности с русским фразеологическим оборотом *красный как рак* казахский фразеологизм *шиқандай қып-қызыл* (досл.: ярко-красный). Такие фразеологические обороты мы определили как частичные эквиваленты.

Только по смыслу (безэквивалентные фразеологические единицы) совпадают с русскими устойчивыми выражениями следующие казахские фразеологические единицы:

- *қызыл итке жем болу* (букв.: стать кормом красной собаки: стать чужой добычей);

- *қызыл көз /пәле/* (букв.: беда с красными глазами: вредный человек);

- *қызыл май болу* (букв.: жир должен покраснеть: напрасно трудиться, зря стараться).

Как видно из приведенных примеров, цветообозначение *қызыл* полисемично, многие его значения в казахском языке не совпадают со значением слова *красный* в русском языке. Например, это цветовое насыщение может передавать значения ‘юный’, ‘новорожденный’,

‘неокрепший’, которые отражены во фразеологических оборотах *қызыл қарын жас бала* (букв.: дети с красными животами: детвора, малыши); *қызыл шақа* (букв.: красная монета: новорожденный, птенец).

В русском языке со словом *красный* нами отмечены уже устаревшие фразеологические обороты, когда-то характеризовавшие эпоху XX века и обозначавшие определенные понятия, утратившиеся в постсоветский период:

- *красный следопыт* (как правило, комсомолец или пионер, на добровольных началах собирающий материал для краеведческих музеев или музеев трудовой, боевой и т.п. славы);

- *красная доска* (доска почета в школе, учреждении, производстве и т.п.);

- *красный уголок* (помещение для культурно-просветительской работы).

В дореволюционной России в крестьянских избах *красный угол* предназначался для иконы, считался почетным углом для важных гостей.

Фразеологические обороты *красный товар*, *красная цена* относятся к сфере торговли и соответственно обозначают ‘ткань, мануфактура’ и ‘самая высокая цена, которую можно предложить за товар’ [5, с. 211].

Высока частотность употребления хорошо известных фразеологических единиц *красная строка*, *красная книга*, *красное словцо*.

С цветообозначением *желтый* соотносятся человеческие качества, мудрость, опыт, внутренние переживания, возрастной показатель.

Тоску, сильные переживания, душевные муки выражают казахские фразеологические обороты с ключевым словом *сары* (желтый) *сары уайым салу*, *сары шикіл* (ср. русск. тоска зеленая, впадать в уныние), *сарсаңға түсу* (букв.: паника, мучения). О закаленном в труде, опытном человеке говорили *сары табан* (букв.: желтая нога, желтые ступни: закаленный в труде), а фразеологизм *сар тап болу* (букв.: встретить желтое) обозначает ‘приобретать особую силу, укорениться’. Фразеологический оборот *сарыкідір /сары қарын/ әйел* (букв.: желтая /желтый живот/ женщина) образно говорит о женщине в преклонных годах, а устойчивое выражение *сары ала етек* (букв.: желто-пестрый подол, замарашка) характеризует неряшливость человека [3, с. 155–156].

Цветообозначение *сары* в составе фразеологического оборота может передавать состояние природы, характеризовать времена года:

- *сарыкідір қар* (досл.: пожелтевший от времени снег: слезавшийся снег);

- *сары табан қар* (досл.: пожелтевший снег: утопанный, старый снег);

- *сары күз* (досл.: желтая осень: золотая осень);

- *сары аяз* (досл.: желтый мороз).

Синонимичным фразеологизмом к *сары күз* в казахском языке является выражение *қоңыр күз* (досл.: коричневая осень: золотая, теплая осень) – русск.: *бабье лето*. В казахском языке цветообозначение *қоңыр* ассоциируется с тишиной, теплом, безопасностью. В устойчивых словосочетаниях этот цвет «выражает понятие ‘средний’. Например, бархатный вечер, мягкая осень, бархатный голос» [7, с. 62].

В русском языке фразеологизмы с ключевым словом *желтый* немногочисленны. К ним относятся *желторотый птенец* – ‘молодой, неопытный, наивный человек’, *желтая пресса* – ‘дешевая сенсационная печать’ и *желтый дом* – ‘больница для душевнобольных’ [5, с. 157].

Широкий спектр употребления охватывает цветовая гамма с ключевым словом *көк*, имеющим в казахском языке не только значение цвета (*синий, голубой, зеленый*), но и отношение к божественному, возвышенному (*небесный, чистый*). В то же время компонент *көк* в составе устойчивых сочетаний выполняет и когнитивную функцию – дает оценочную характеристику человеку. В качестве примера рассмотрим ряд фразеологизмов-синонимов, передающих значение ‘болтун’, ‘пустомеля’: *көк ала қойдай қылу [ету]*, *көкіме мылжың*, *көк ауыз*, *көк езу* (букв.: пестрый болтун, синеротый: пустомеля, занимающийся пустой болтовней) – русск.: *чесать /трепать, молоть/ языком* [3, с. 106–107].

Вспыльчивую, вздорную, сварливую женщину характеризовали как *көк айыл /долы/* (букв.: синяя истеричка: крайне невоспитанная, вспыльчивая, ворчливая, вздорная, непредсказуемая), а женщину-неумеху называли *көк инені көзіне түрте білмеу* (досл.: не уметь вдеть даже нитку в ушко иголки: не способная к рукоделию) – русск.: *руки не из того места выросли*. Внешний вид изможденного, худого человека или изможденного голодом домашнего животного точно передавался фразеологизмом *көк бақа* (букв.: синяя лягушка: очень худой человек; тощий скот) – русск.: *живые мощи, кожа да кости* [3, с. 106].

Көк ми – это яркая и точная характеристика человеку, не способному контролировать свои поступки, не задумывающемся о последствиях его действий. Буквально выражение означает ‘синий мозг’: глупый, бестолковый. Семантически этот фразеологизм соответствует русскому *мякинная башка, дубовая голова*. Сакральное значение выражает фразеологический оборот *көк соққан* (букв.: небом сраженный: проклятый, негодный, никому не нужный) – русск.: *быть изгоем*.

В русской фразеологической картине мира устойчивые сочетания с цветообозначениями *голубой, синий и зеленый* несут иную смысловую нагрузку и отражают иное мировосприятие:

- *голубая кровь* (уст.) – человек аристократического происхождения;
- *голубые береты* – служащие военно-десантных войск (символика *синего* цвета исходит из синевы безоблачного неба);
- *синяя птица* – символ счастья, предел мечтаний;

- *синий чулок* – сухарь, женщина, лишённая обаяния и всецело поглощённая работой, научной деятельностью» [5, с. 530];

- *синь порох в глазу* – 1) самый близкий, самый желанный, дорогой человек; 2) очень назойливый, мешающий своим постоянным и неприятным присутствием человек [5, с. 344–345].

Русские фразеологизмы с цветовым компонентом *зеленый* выражают как позитивные, так и негативные значения. Понятие ‘предоставить свободный путь, без препятствий и задержек’ передается фразеологическим оборотом *дать зеленую улицу*, а устойчивое сочетание *дать зеленый свет* означает ‘способствовать осуществлению чего-либо’. Понятия, связанные с алкоголем и алкоголизмом, передаются устойчивыми сочетаниями *зеленое вино, зеленый змий, поймать зеленого змия*. Юношеская наивность, неопытность также связана с цветообозначением *зеленый* – *молодо-зелено*, сильная тоска – *тоска зеленая*, а состояние сильного раздражения – *зеленый от злости / позеленеть от злости*.

В цветовом спектре отсутствует два цвета, получивших название ахроматических (бесцветных), – это белый и черный, а также переходящий от белого к черному – серый. Семантическое противопоставление белого и черного имеет особое значение в ахроматическом спектре казахской и русской лингвоцветовых картин мира, так как, являясь базовыми цветами, они наиболее ярко отражают национальную специфику и передают национально-культурный код сопоставляемых этносов. При этом следует учитывать, что разные условия существования и развития цивилизаций порождают разное мировосприятие и мироотражение: одни и те же цвета у разных народов могут обозначать разные, иногда абсолютно противоположные явления.

Многие культуры ассоциируют *белый* с такими положительными человеческими качествами, как благородство, уравновешенность, умеренность, а также чистота, невинность. Однако *белый* может обозначать и негативные значения. Как отмечает Степанова А.А., «по своей специфике это цвет способен поглощать, нейтрализовать другие цветообозначения и тем самым соотноситься с пустотой, бестелесностью, смертью» [9, с. 179]. Например, славяне одевали умерших в белую одежду и покрывали белым саваном. Также с белым цветом ассоциируются такие негативные характеристики, как театральность, чопорность, суровость, мрачность, скука, печаль, безразличие, разочарование, раздражение, удрученность. Черный цвет, как принято считать, связан с несчастьем, горем, трауром, гибелью.

В традициях казахского народа цветообозначения *белый* и *черный* ассоциировались с понятиями ‘хороший’ и ‘плохой’. Белый цвет как символ хорошего, позитивного, чистоты имел разнообразные оттенки основного значения. О душевных качествах человека, его отзывчивости и доброте повествуют такие фразеологические обороты, как:

- *ақ көйлек* (букв.: белое одеяние / платье: отзывчивый, добрый, душевно щедрый) – русск.: большого сердца, широкой души;
- *ақ көңіл, ақ жан* (букв.: белая / светлая душа: простодушный, бесхитростный) – русск.: добрый малый;
- *ақ жүрек* (букв.: белое сердце: откровенный) – русск.: душа нараспашку, открытая душа.

С белым цветом в казахском языке соотносится описание лица:

- *ақ сұпыдай* (букв.: как нежный белый шелк: нежный, красивый лик);
- *ақша бет* (букв.: белоснежное лицо: белоликая);
- *ақ құба* (букв.: белолицый, светлокожий) [3, с. 17–18].

В эту же группу фразеологизмов входят и такие, как *ақ дидар* (белый лик), *ақшыл өңді* (светлый облик), *ақ маңдай* (белый лоб).

С юношеской решительностью, смелостью, отважностью связаны фразеологические единицы *ақ сұңқар* (букв.: белый сокол: настоящий жигит); *ақ иық, мұз балақ* (букв.: белое плечо, ледяные ноги: сильный, дальновидный, выдающийся человек) – русск.: настоящий орел; *ақ саңдақ жүйрік* (букв.: белый бегун: отборные скакуны; непобедимый, не знающий поражений акын-импровизатор). И, наоборот, о несерьезном поступке, необдуманном решении говорит выражение *ақ көз* (букв.: / человек/ с пеленой в глазу: несерьезный, безрассудный, легкомысленный) – русск.: не видеть дальше своего носа.

Фразеологические обороты с компонентом *ақ* могут быть символом радости, счастья:

- *ақ жарқын* (букв.: белое сияние: жизнерадостный);
- *ақ жолтай болу* (букв.: сопутствовать счастью: о человеке, которому сопутствует удача, счастье) – русск.: поймать птицу счастья, поймать жар птицу, ловить удачу;
- *ақ түйенің қарны жарылу* (букв.: благая весть: приятные новости, радостное сообщение).

Как мы уже отмечали, *ақ* в казахском языке имеет несколько значений, одно из которых соотносится с понятием 'правда', а в сочетании с другими цветообозначениями, например, *көк* – 'отказ от слов':

- *аққа құдай жақ* (букв.: бог – сторонник честного: правда всегда победит / возьмет верх) – русск.: голая правда, чистая правда;
- *ақ сөйле* (букв.: говори белое: говорить правду, святую истину);
- *ақ безер де көк безер болу* (букв.: отпираться, пока посинеешь: отказываться от своей причастности к чему-либо сказанному или содеянному; отказываться, не давать согласия на что-либо) – русск.: ни за что, ни в коем разе.

В процессе работы над классификацией фразеологических оборотов мы выделили несколько зооморфных устойчивых сочетаний, передающих значение достатка, благополучия народа. Цветовой

компонент *ақ* в таких фразеологизмах значительно усиливает это понятие:

- *ақ май аузынан ағу* (букв.: белое масло вытекает изо рта: жить в недостатке, в изобилии) – русск.: как сыр в масле кататься;

- *ақтылы қой, алалы жылқы* (букв.: белые овцы, пестрые лошади: стада баранов, табуны лошадей всех мастей – показатель богатства, достатка).

О важности домашнего скота в трудовой деятельности и благополучии в жизни кочевых народов говорит устойчивое сочетание *ақ баласы* (букв.: белая пища: все виды пищи и напитки, связанные с молоком).

У многих народов с древнейших времен белый цвет противопоставлялся черному для отличия аристократической верхушки общества, знати от простого народа. Сравним:

- в казахском языке: *ақ сүйек – қара қазақ, қара ел*;

- в русском языке – *белая кость – чернь*.

Белый цвет обожествлялся, становился символом величия, символом власти:

- *ақ киізге көтеру* (букв.: поднять на белой кошме: короновать, провозгласить ханом);

- *ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс* (букв.: белое – это благословение, черное – проклятие: правящее, влиятельное лицо, имеющее неограниченную власть) – русск.: правящая верхушка.

Исходя из такого понимания цветообозначения *ақ*, можно объяснить значения фразеологических оборотов, связанных с традицией жертвоприношения в казахской культуре: *ақ сарбас айту /шалу/* (этнограф.: принести в жертву белого барана с желтой головой или белого верблюда: жертвоприношение); *ақ түйенің қарны жарылу* (букв.: брюху белого верблюда быть распоротым: радостное, очень обильное пиршество по особому случаю) [3, с. 19] – русск.: пир горой, пир на весь мир.

Обычай давать благословение, желать успех, удачу в казахской традиционной культуре выражается как вербально, так и невербально. Важно отметить, что пожелание противопоставляется проклятию. Сравним, например, невербальные жесты, сопровождающиеся словесно: *бата беру* (дать благословение) / *теріс бата беру* (пожелание зла, проклятие). Эти же значения передаются в устойчивых сочетаниях с компонентом *ақ*: *ақ бата /тілек/* (букв.: белое пожелание: благословение) / *ақ сүтін көкке сауу* (букв.: выплеснуть свое материнское молоко в небо: проклинать материнским молоком). С образом матери, жены связан фразеологизм *ақ жаулық* (букв.: белый платок: супруга, жена) – русск.: подруга жизни.

Символика родовитости, принадлежности к высшему роду заложена в устойчивых сочетаниях *ақ сүйек* (букв.: белая кость: аристократ) –

русск.: белая кость, *ақ орда* (ханская орда), *ақ үй* (дом правителя), *ақ киізге көтерді* (выбрали правителем), а уважение, почет, признание отражено в устойчивых сочетаниях *ақ сақалды* (белобородый аксакал), *ақ жаулық* (мать), *ақ бас* (светлая голова), *ақ са-майлы* (белоголовый представитель), *сақал-мұртынақ шалған (кісі)* (белобородый старец). Как в русском, так и в казахском языке седые волосы ассоциируются с инеем, снегом, серебром: *қардай аппақ шааш* (белоснежные волосы), *қардай аппақ бас* (белоснежная голова), аппақ қыраудай самай (белые как иней виски / серебристые виски). Ср. в русском языке: *белый как лунь, седая старина, виски посеребрило*.

В группу устойчивых сочетаний с компонентом *ақ* входит ряд фразеологизмов, обозначающих природные явления или значимые для народа события, трагедии, связанные с природными катаклизмами:

- *ақсирақ жұт* (букв.: джут, оставляющий одни белые кости: джут, во время которого гибнет весь скот);

- *ақ жауын* (букв.: белый дождь: затяжной дождь) – русск.: обложной дождь;

- *ақ қар, көк мұз* (букв.: белый снег, голубой лед: лютая зима);

- *ақ түтек /шұнақ/ боран* (букв.: белая пурга: буран, вьюга).

Сравним в русском языке выражение *белые мухи* – ‘пушистый снег, снежные хлопья’.

На национально-культурную специфику лексемы *ақ*, многообразие символичности метафорических ее значений указывают результаты ассоциативного эксперимента, проведенного группой ученых-филологов кафедры русского языка и литературы Южно-Казахстанского государственного педагогического университета и отраженного в «Казахском ассоциативном словаре» [10]. Из 1059 реакций на слово-стимул *ақ* 177 ответов-реакций соотносятся с цветом, 36 – с молочными продуктами, 29 обозначают невинность, непорочность, 24 – простодушие, 20 – чистоту, 17 – добрые намерения, 10 – добрые пожелания, 10 – добро, светлые чувства [10, с. 38–39]. Особо следует обратить внимание на специфичность для казахской культуры названия всех молочных продуктов словом *ақ*, которое входит в состав распространенного пожелания *Ақ мол болсын!* (Пусть будет много ‘белого’): искреннее пожелание большого количества не только молочных продуктов, но и всего чистого, ценного, светлого, благополучия.

В древнейших русских памятниках *белый* – абстрактное цветообозначение, оно обладает способностью называть всевозможные, едва уловимые, слабые оттенки хроматических цветов, связанных с понятием *белый*. Это нашло отражение как в фольклоре (*белый свет, бел-горюч камень, сказка про белого бычка*), так и в различных сравнительных оборотах: *белый как лунь, как снег, как волна* (овечья шерсть), *как руно, как молоко, как сыр, как морская волна, как пух, как хлопок, как чеснок* и др. Подчеркивают белизну, уточняют цвет словоформы *снежный,*

снеговой, а также сложные прилагательные с ключевым словом снег: *снегобелый, снегоподобный, белоснежный*.

Цветообозначение имеет широкий спектр употребления и используется для характеристики цветовой гаммы в одежде, тканях, для обозначения цвета камней, масти животных, окраса птиц, предметов быта и др. Это прилагательное активно входит в состав таких устойчивых сочетаний, как: *белая ворона, белая горячка, белая кость, белые мухи, белый стих, белый человек, белый билет, белые пятна истории, середь бела дня, белым-бело* и др. Цветообозначение *белый* входит также в состав фразеологических оборотов, значение которых связано с окружающей действительностью, вселенной: *белый свет, света белого не видеть, белый свет не мил, свету белому не рад* [5].

Неоднозначно и противоречиво использование цветообозначения *черный* в традиционной казахской культуре. Черный цвет, как правило, ассоциируется с такими понятиями, как страдание, бедствие, негативные отношения, но, с другой стороны, черный использовался при гиперболизации хорошего, приятного, позитивного. Известный востоковед, академик А.Н. Кононов, долгое время исследовавший семантические функции цвета в тюркских языках, помимо прямого значения *черного* выделил еще девять дополнительных сем этой лексемы в составе устойчивых сочетаний [11, с. 162–170]. Рассмотрим корпус выбранных нами путем сплошной выборки из фразеологических словарей казахского языка [2; 3; 4] устойчивые сочетания, положив в основу классификацию, предложенную А.Н. Кононовым.

1. Сема *большой, крупный, обильный*: *қара мал – крупный рогатый скот, қара жол – большая почтовая дорога, қара құрт – ядовитый паук (< большой червяк); қара қыпшақ* (букв.: черный кипчак: многочисленный народ, разноплеменной, многоплеменной народ); *қара орман* (букв.: увидеть лес: состояние, богатство) – русск.: дом – полная чаша; *қара тер – большой, сильный пот; қара сүмек болу* (букв.: обливаться черным потом: сильно вспотеть) – русск.: пот в три ручья; *қара сойын той жасау* (букв.: принести в жертву большое черное животное: той, праздник); *қара қанат болу* (букв.: стать черным крылом: оказать посильную помощь, помочь подняться); *қара күш* (букв.: черная сила: сила, способная защитит, сокрушительная сила).

2. Могучий, главный, сильный, грозный, страшный: **Қара Мұстафа**.

3. Сильный (о природных явлениях): *қара жел – пронизывающий ветер, қара боран – вьюга, вихрь, ураган, смерч; қара аяз – жгучий, трескучий мороз; қара қымыз – крепкий, опьяняющий кымыз (кумыс особого приготовления); қара күз* (букв.: черная осень: поздняя, глубокая осень).

4. Чистый (без добавок, без примеси): *қара аяз – сухой / крепкий / жгучий мороз, қара ет – постное мясо; қара сорпа – постный суп*.

5. Материк, земля, суша: *қара жол – железная дорога (разг.); қара құм (букв.: черный песок: тип песков с растительностью, которая сохраняет прочность почвы); қара су подземная вода, не проточная; қара жер (букв.: черная земля: святая земля, земля, которая кормит); қара жер болу (букв.: стать черной землей: оскорбленный, униженный) – русск.: ломать шапку, уронить достоинство; қара жерге отырғызу (букв.: посадить на черную землю: ставить в неловкое, глупое положение) – русск.: сесть в калошу, сесть в лужу.*

6. *Темная (северная) часть территории: Темір қазық (букв.: железный колышек: Полярная звезда); Қара орда (северная орда); Қара құм (северная стоянка).*

7. *Множество, собирательность (отары овец, табуны лошадей, толпа людей, войско): ірі қара мал – крупный рогатый скот.*

8. *Простолюдины, простой народ, чернь: қара құл – рабы, қара ел – народ, народные массы, простой люд, низшее сословие; қара қазақ (букв.: черный казах, простолюдин) – русск.: чернь, черная кость; қара сирақ (букв.: черная голень: бедняк, босые дети бедняков) – русск.: гол как сокол, беден как церковная мышь; қара табан (букв.: черная ступня: беднота) – русск.: голь перекатная.*

9. *Усиление качественной характеристики кого / чего-либо: қара жаяу – совершенно голый, безо всего, ни с чем. К этой группе мы отнесли фразеологические обороты, в которых при помощи семы қара усиливается, придается коннотативное значение тому, о чем идет речь:*

- *қараңды батыр!* (букв.: спрячь свою тень: убирайся прочь) – русск.: с глаз долой;

- *қарасын үзу* (букв.: исчезать чьей-либо тени: перестать быть видимым) – русск.: потеряться из виду;

- *қарасы өшу* (букв.: исчезать в тени: совсем исчезнуть, прекратить существование) – русск.: кануть в вечность;

- *қара қағаз* (букв.: черная бумага: похоронная) – русск.: черная весть, черная бумага;

- *қара шығын* (букв.: черный сбор: налог).

Кроме этих семантических групп мы выделили фразеологизмы, передающие личностные качества человека, например, такие, как справедливость, честность, а также легкомыслие, зависть, пожелание зла:

- *қара қылды қақ жарған* (букв.: рассекающий пополам конский волос: справедливый, честный) – русск.: дать слово, идти прямой дорогой;

- *қара бет* (букв.: черное лицо: запятнать свое лицо черным поступком) – русск.: позор на голову;

- *қара басу* (букв.: черная печать, бес попутал: кто-либо поддался соблазну сделать что-либо предосудительное) – русск.: черт попутал;

- *қараң қалу* (букв.: будет продолжение: выражение недовольства, досады, гнева, злобы) – русск.: чтоб тебе пусто было;

- *қара сорпасын ұрттатқыр* (букв.: чтобы быть мне на его поминках: проклятие, зложелание) – русск.: чтоб тебе ни дна ни покрышки.

Особое значение несет в себе слово *черный* в выражении *қара сөз* (букв.: черные слова). В данном случае *черные* – это очень важные, длинные, большие, мудрые слова. Такой же смысл заложен в устойчивом сочетании *қара тану* (букв.: знать буквы: научиться грамоте) – русск.: освоить азы.

С традиционной культурой народа связано понимание казахами значения слова *шаңырақ*. Шаңырақ передавался от деда отцу, от отца сыну, а его круглая форма имела определенное значение и символизировала продолжение рода. Именно это святое понимание передается фразеологизмом *қара шаңырақ* (букв.: черный остов юрты: дом предков, уважаемый и почитаемый дом). В русском языке это значение передается фразеологической единицей *родительский дом, родной кров*.

Большое место в быту казахского народа занимает казан, который является не только частью материальной культуры, но и включает глубокое символическое значение: достаток, благополучие, мирная жизнь: *қара қазан, сары баланың қамы* (букв.: забота о черном котле и малых детях: забота о семье, житейские заботы) – русск.: забота о хлебе насущном. Нарушение целостности казана ассоциируется с распадом семьи, а перевернутый вниз казан – это символ позора или голода.

Таким образом, анализ лексемы *қара* позволил выделить такие переносные значения, как большой, крупный, обильный; могучий, главный, сильный (физически, материально), грозный, страшный; сильный (о природных явлениях); чистый; материк, земля, суша; темная часть территории; множество, собирательность; простой народ; усиление качественной характеристики.

В русском языке цветообозначение *черный* так же не однозначно, как и в казахском языке, часто метафоризируется и обозначает понятие не собственно цвета, а отвлеченно указывает на негативные оттенки и понятия, такие, как: *черные дни, черные дела, черная зависть, черное крыло, черная земля, черные тучи, черная дума, черные мысли, черная кровь, черная душа / душонка, черный поступок, черный ворон* и др.

В «Словаре русского языка» С.И. Ожегова отмечается девять значений этого прилагательного:

- цвета сажи, угля (черная краска, черное платье);
- темный, в противоположность чему-то более светлому, именуемому белым (черный хлеб);
- принявший темную окраску, потемневший (лицо, черное от горя);
- мрачный, безотрадный, тяжелый (черные мысли);

- неглавный, подсобный (черный ход, черное крыльцо);
- физически тяжелый и неквалифицированный (черная работа);
- курной (черная изба);
- преступный, злостный (черная измена);
- принадлежащий к непривилегированным классам общества (стар.: черная кость, черные люди) [12, с. 765].

Определение *черный* широко входит в состав устойчивых сочетаний: *черным-черно, в черном цвете, в черном теле, черным по белому, черная кость, черное золото, черная неблагодарность, черный рынок, черные списки, черная кошка пробежала, черный ворон* и др.

Прилагательное *черный* широко используется для названия предметов домашнего обихода, ремесла, а также в описаниях человеческой внешности и состояния (*черный пояс, черные волосы, черные глаза, черные брови, черное (мрачное, болезненное, страдальческое) лицо, черные мысли*).

Прилагательное *черный* так же, как и *белый*, используется в христианской символике и означает, в противоположность белому, *принадлежащий темным силам, причастный ко всему отрицательному*. Ср. антонимические пары, составленные этими определениями: *белый – черный, добро – зло, невинность – греховность, святость – порочность* и др.

Заключение

Подводя итог вышеизложенному, можно говорить о том, что паремиологическая картина мира является зеркальным отражением традиций, обычаев и нравственных устоев народа. Там, где фразеологические обороты отражают общечеловеческие понятия и субстанции, они являются полными эквивалентами и во многих языках передают одни и те же понятия: *белая кость – ақ сүйек; красное слово – қызыл тіл* и подобные.

Другие фразеологические обороты совпадают по смыслу и стилистической окраске и лишь частично по образности: *красный как рак – шиқандай қып-қызыл (ярко-красный)*. Большая часть фразеологизмов имеет национальную специфику, отражает быт народа, а потому не имеет эквивалентов в русском языке: *қызыл көз /пале/* (букв.: беда с красными глазами: вредный человек).

Эмоционально, ярко и точно выразить мысли, метафоризировать явления природы в устойчивых словосочетаниях различного рода слова-цветообозначения. В сознании кочевых народов цвет ассоциировался со странами света: север – черный цвет, юг – красный, запад – белый, восток (восход солнца) – голубой и зенит – это желтый цвет: *қызыл іңір* (букв.: красные сумерки) – русск.: кровавый закат; *сары күз* (досл.: желтая осень: золотая осень) и др.

Особое значение в цветовом спектре казахской и русской

лингвоцветовых картин мира имеют ахроматические цвета, так как противопоставление *белого* и *черного* наиболее полно и ярко отражают национальную специфику и передают национально-культурный код сопоставляемых этносов, показывая, что одни и те же цвета у разных народов могут обозначать не только различные, но и абсолютно противоположные понятия.

В казахской, как и в русской, культуре цветообозначения *белый* и *черный* ассоциировались с понятиями 'хороший' и 'плохой'. Белый цвет как символ хорошего, позитивного, чистоты имел разнообразие оттенков основного значения: белый, ярко-белый, молочный, снежно-белый и под. Черный цвет в казахском восприятии большей частью передавал народное страдание, бедствие, негативные отношения (*қараниет* – злые намерения; *қара жүрек* – жестокое сердце, жестокосердие; *қара тізім* – черный список; *қара қағаз*, *қара хат* – похоронная; *қара ой* – черные, дурные мысли), но, с другой стороны, черный использовался при гиперболизации хорошего, приятного, позитивного (*қара күш* – большая физическая сила; *қара шаңырақ* – хранитель традиций предков; *уважаемый, почитаемый дом*). Например, на достаток, богатство указывали фразеологические обороты как с ключевым словом *ақ*, так и с компонентом *қара*: *ақтылы қой*, *алалы жылқы* (букв.: белые овцы, пестрые лошади: стада баранов, табуны лошадей всех мастей – показатель богатства, достатка); *ақ түйенің қарны жарылды* (букв.: лопнул желубок белой верблюдицы: большая радость, изобилие [3, с. 20]) – *қара сойып той жасау* (букв.: принести в жертву большое черное животное: той, праздник [3, с. 118]).

Принадлежность к высшему роду показывает цветообозначение *белый* в устойчивых сочетаниях *ақ сүйек* (букв.: белая кость: аристократ) – русск.: белая кость, *ақ орда* (ханская орда), *ақ үй* (дом правителя), а *черный* указывает на безродность, на людей низшего сословия: *қара қазақ* (букв.: черный казах, простолюдин) – русск.: чернь, черная кость; *қара сирақ* (букв.: черная голень: бедняк, босые дети бедняков) – русск.: гол как сокол, беден как церковная мышь; *қара табан* (букв.: черная ступня: беднота) – русск.: голь перекатная.

Следовательно, чтобы понять культурные ценности народа, определить его национальную специфику, необходимо учитывать многие компоненты, из которых складывается национально-культурный код. Большую роль в этом играет паремиологический фонд языка, который зеркально отражает быт, обычаи и традиции народа, его мировоззрение и мироощущение, наглядно отражающиеся в устойчивых словосочетаниях сопоставляемых языков.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Костомаров В.Г., Верещагин Е.М. О пословицах, поговорках и крылатых выражениях в лингвострановедческом учебном словаре // Фелицына В.Ф., Прохоров Ю.В. Русские пословицы, поговорки и

крылатые выражения. Лингвострановедческий словарь / Под ред. Е.М. Верещагина, В.Г. Костомарова. – М.: Русский язык, 2010. – С. 3–17.

[2] Кенесбаев С.К. Фразеологический словарь казахского языка. – Алматы: Арыс, 2007. – 797 с.

[3] Кожакметова Г.К., Жайсакова Р.Е., Кожакметова Ш.О. Казахско-русский фразеологический словарь. – Алма-Ата, Мектеп, 1978. – 224 с.

[4] Русско-казахский фразеологический словарь / Академия наук Казахской ССР, Институт языкознания. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1985. – 220 с.

[5] Фразеологический словарь русского языка / Под ред. А.И. Молотова. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 544 с.

[6] Абжапарова М.Д. Белый и черный цвета при описании человека в казахском языке в сравнении с английским и русским языками // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2018. – № 1. – С. 160–167.

[7] Елибаева К.Ж. Символика и семантика цвета в казахской культуре // Теория и история культуры. Вестник МГУКИ. – 2012. – № 4. – С. 61–67.

[8] Маргулан А.Х. Казахское народное творчество. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – 256 с.

[9] Степанова А.А., Балуюн С.Р. Семантические особенности идеоматических выражений с ахроматическими цветообозначениями в английском и русском языках // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота. – 2016. – № 7 (61). – Ч. 2. – С. 178–180.

[10] Дмитриук Н.В., Молдалиева Д.А., Нарожная В.Д. и др. Казахский ассоциативный словарь. – Алматы – М.: Медиа-ЛогоС, 2014. – 328 с.

[11] Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. – М., 1975. – С. 159–179.

[12] Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. 18-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1986. – 797 с.

REFERENCES

[1] Kostomarov V.G., Vereshchagin E.M. O poslovitsakh, pogovorkakh i krylatykh vyrazheniyakh v lingvostranovedcheskom uchebnom slovare (About proverbs, sayings and catchphrases in the linguistic and cultural educational dictionary)// Felitsyna V.F., Prokhorov Yu.V. Russkie poslovitsy, pogovorki i krylatye vyrazheniya. Lingvostranovedcheskii slovar' / Pod red. E.M. Vereshchagina, V.G. Kostomarova. M., Russkii yazyk, 2010. pp. 3–17. [in Rus.]

[2] Kenesbaev S.K. Frazеologicheskii slovar' kazakhskogo yazyka (Phraseological dictionary of the Kazakh language). Almaty, Arys, 2007. 797 p. [in Rus.]

[3] Kozhakhmetova G.K., Zhaisakova R.E., Kozhakhmetova Sh.O. Kazakhsko-russkii frazeologicheskii slovar' (Kazakh-Russian phraseological dictionary). Alma-Ata, Mektep, 1978. 224 p. [in Rus.]

[4] Russko-kazakhskii frazeologicheskii slovar' (Russian-Kazakh phraseological dictionary)/ Akademiya nauk Kazakhskoi SSR, Institut yazykoznaniiya. Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1985. 220 p. [in Rus.]

[5] Frazеologicheskii slovar' russkogo yazyka (Phraseological dictionary of Russian language) / Pod red. A.I. Molotkova. M.: Sovetskaya entsiklopediya, 1985. 544 p. [in Rus.]

[6] Abzhaparova M.D. Belyi i chernyi tsveta pri opisaniі cheloveka v kazakhskom yazyke v sravnenii s angliiskim i russkim yazykami (White and black colors when describing a person in the Kazakh language in comparison with English and Russian)// Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. 2018. № 1. pp. 160–167. [in Rus.]

[7] Elibaeva K.Zh. Simvolika i semantika tsveta v kazakhskoi kul'ture (Symbolism and semantics of color in Kazakh culture) // Teoriya i istoriya kul'tury. Vestnik MGUKI. 2012. № 4. pp. 61–67. [in Rus.]

[8] Margulan A.Kh. Kazakhskoe narodnoe tvorchestvo (Kazakh folk art). Alma-Ata, Óner, 1986. 256 p. [in Rus.]

[9] Stepanova A.A., Baluyan S.R. Semanticheskie osobennosti ideomaticheskikh vyrazhenii s akhromaticheskimi tsvetooboznacheniyami v angliiskom i russkom yazykakh (Semantic features of idiomatic expressions with achromatic color designations in English and Russian) // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tambov, Gramota. 2016. № 7 (61). P. 2. pp. 178–180. [in Rus.]

[10] Dmitryuk N.V., Moldalieva D.A., Narozhnaya V.D. i dr. Kazakhskii assotsiativnyi slovar' (Kazakh associative dictionary). Almaty M., Media-LogoS, 2014. 328 p. [in Rus.]

[11] Kononov A.N. Semantika tsvetooboznachenii v tyurkskikh yazykakh (Semantics of color designations in Turkic languages) // Tyurkologicheskii sbornik. M, 1975. pp. 159–179. [in Rus.]

[12] Ozhegov S.I. Slovar' russkogo yazyka (Dictionary of the Russian language) / Pod red. N.Yu. Shvedovoi. 18-e izd., stereotip. M., Russkii yazyk, 1986. 797 p. [in Rus.]

КОЛОРИСТИКАЛЫҚ КОМПОНЕНТІ БАР ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ОРАЛЫМДАРЫ: ЗЕРТТЕУДІҢ ЭТНОЛИНГВОМӘДЕНИЕТТІК АСПЕКТІСІ

*Шингарева М.Ю.¹, Нарожная В.Д.², Кожаметова С.Н.³

¹ф.ғ.к., доцент, Оңтүстік-Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан,

²ф.ғ.д., доцент, Оңтүстік-Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан,

³докторант, Оңтүстік-Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан,

*¹e-mail: logrus1976@mail.ru, ²e-mail: vdn_ru@mail.ru

³e-mail: skozhakhmetova07@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада ұрпақтар мен этностың жекелеген өкілдерінің тәжірибесін материалдандыру ретінде тілдік халық санасының өнімі болып табылатын түс ұғымдарын білдіретін түйінді сөзі бар орыс және қазақ фразеологиялық тіркестері зерттеледі. Қазіргі жаһандану кеңістігіндегі этностар менталитетінің ұлттық-мәдени стереотиптерін анықтау ұлттың тілдік қауымдастық ретінде қалыптасуының әлеуметтік-саяси, экономикалық, психологиялық және тарихи факторы болып табылатындығында ғылыми-практикалық маңыздылығы жатыр. Зерттеу әдістемесі орыс және қазақ фразеологиялық айналымдарын салыстырмалы талдауға, салыстырылатын тілдердегі толық, ішінара баламаларды анықтауға, орыс және қазақ эквивалентсіз фразеологиялық айналымдарын талдауға негізделген. Зерттелетін материалды лексико-семантикалық талдау нәтижесінде фразеологизм сияқты күрделі ассоциативтік тілдік бірліктерді салыстырмалы, лингвомәдени, танымдық тұрғыдан зерттеу қазіргі тіл білімінің өзекті тақырыптарының бірі болып табылатындығы анықталды, оларды қамту тиімді мәдениетаралық байланысты қамтамасыз ету үшін қажет. Жүргізілген зерттеудің құндылығы тілдің фразеологиялық қоры лингвомәдени қоғамдастықтың әлеуметтік және мәдени тәжірибесін тіркейтінін және бейнелейтінін, бүкіл адамзат үшін ортақ әмбебап, сондай-ақ әлемнің бірегей, ұлттық-мәдени әлем суретінде көрініс табатынын, қазақ және орыс философиялық дүниетанымы мен дүниетанымының ұлттық-мәдени ерекшелігін көрсететін және талданатын тілдердің паремиялогиялық қорының призмасы арқылы қоршаған болмысты бірегей қабылдауын көрсететін жалпы және шеткері ядроны сипаттайтын түсінумен анықталады. Жұмыс қорытындыларының практикалық маңыздылығы аталған материалды тілді оқытудың когнитивті, мәдениетаралық, лингвомәдениеттік аспектілермен байланысты жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру (магистратура және докторантура) пәндерін оқытуға енгізу мүмкіндігімен айқындалады: «Этнолингвомәдениеттану», «Орыс тілі және мәдениетаралық коммуникация», «Мәдениетаралық коммуникацияның теориясы мен практикасы».

Тірек сөздер: фразеологиялық айналым, түстік терминдер, далалық зерттеу, шеткері ядро, тілдік сурет, лингвомәдени тәсіл, ұлттық-мәдени код, контрастивті талдау.

RUSSIAN AND KAZAKH PHRASEOLOGICAL UNITS WITH A COLOR COMPONENT: ETHNO-LINGUISTIC AND CULTURAL STUDY ASPECTS

*Shingareva M. Yu.¹, Narozhnaya V.D.², Kozakhmetova S.N.³

¹can. of phil. sc., associated professor, South-Kazakhstan State Pedagogical university, Shymkent, Kazakhstan,

²doc. of phil. sc., associated professor, South-Kazakhstan State Pedagogical university, Shymkent, Kazakhstan,

³doctoral student, South-Kazakhstan State Pedagogical university,
Shymkent, Kazakhstan,
*¹e-mail: logrus1976@mail.ru, ²e-mail: vdn_ru@mail.ru,
³e-mail: skozhakhmetova07@gmail.com

Abstract. The article examines Russian and Kazakh phraseological units with a keyword denoting color notions, which are products of linguistic folk consciousness as a materialization of generations experience and individual representatives of an ethnic group. The scientific and practical significance lies in the fact that the identification of national and cultural stereotypes of ethnic groups mentality in the modern globalized world is a socio-political, economic, psychological and historical factor in the formation of a nation as linguistic community. The research methodology is based on a comparative analysis of Russian and Kazakh phraseological units, the identification of full, partial equivalents in the compared languages and the analysis of non-equivalent Russian and Kazakh phraseological units. As a result of the lexico-semantic analysis of the studied material, it has been established that the study of such complex associative language units as phraseologism, in comparative, linguoculturological and cognitive aspects, is one of the urgent topics of modern linguistics, the coverage of which is necessary for provision of effective intercultural communication. The value of the study is determined by the understanding that the phraseological fund of the language captures and reflects the social and cultural experience of the linguocultural community, it is reflected both in the universal, common for all mankind, and in the unique, national-cultural picture of the world, it characterizes the common and peripheral core, reflecting the national and cultural specifics of the Kazakh and Russian philosophical worldview and showing a unique perception of the surrounding reality through the prism of the analyzed languages paremiological fund. The practical significance of the research results is determined by the possibility of introducing this material into the content of disciplines of postgraduate education (master's and doctoral studies), which are associated with cognitive, intercultural, linguoculturological aspects of language learning: "Ethnolinguoculturology", "Russian language and intercultural communication", "Theory and practice of intercultural communication".

Keywords: phraseological turnover, color terms, field research, peripheral core, language picture, linguocultural approach, national cultural code, contrastive analysis.

Статья поступила 19.07.2022

Бөлім 2.
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ
ЗЕРТТЕУЛЕР

Раздел 2.
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И
ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА

Part 2.
RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

УДК 821.512.122

МРНТИ 17.01;16.21.33

DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.016

ВЕРБАЛЬНО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ
ИСТОРИЧЕСКОГО ПЕРСОНАЖА В ТРИЛОГИИ ИЛЬЯСА
ЕСЕНБЕРЛИНА «КОЧЕВНИКИ»

*Байкадамова А.Н.¹, Бижкенова А.Е.²

¹PhD докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н.
Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

²д.ф.н., профессор, Евразийский национальный университет имени
Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

*¹e-mail: asel.baikadamova@gmail.com,

²e-mail: abizhkenova@inbox.ru

Аннотация. Статья посвящена выявлению роли концепта в сохранении смысловой целостности текста и его глубинного смысла, изучению способов перевода концепта на другой язык. Цель работы состоит в исследовании концепта исходного текста, несущего основную смысловую нагрузку, а также в описании приемов трансляции контекстуального смысла. Проблема его объективации, поставленная в исследовании, актуальна, так как вопрос смыслообъединяющей роли концепта текста как элемента, сохраняющего целостность текста, пока еще не изучен в полной мере. Научная новизна работы состоит в том, что концепт описывается как единица авторской модальности и элемент, создающий целостность текста. В процессе исследования использованы методы концептуального, послыйного, сравнительно-сопоставительного анализа средств языковой объективации концепта в исходном языке; рассмотрены приемы передачи смысла концепта на другой язык, способы замены образных средств концепта исходного языка, описательный перевод.

В рамках исследования получены определенные результаты: выявлены основные категории текста, описана сущность таких категорий, как смысловое единство текста, авторская модальность; выяснена роль концепта в сохранении смысла текста, его целостности и передаче авторской модальности исходного текста; описаны способы передачи концепта исходного текста на язык перевода; сделаны выводы о необходимости детального изучения функций концепта исходного текста, его роли в формировании связности текста и авторской интенции, исследования приемов адекватной передачи концептов на другом языке, описания приемов использования стратегий смысла и формы при переводе концептов.

Ключевые слова: концепт, целостность текста, смысл текста, глубинный смысл, авторская модальность, объективация, стратегия смысла, стратегия формы.

Основные положения

Нарратив повествования автора служит проекцией концепта героя, отражает его человеческий опыт и историю. Концепт исторического персонажа хана Абулхаира определяется как противоречивая фигура того времени, расширившая казахские земли и совершившая поворот в политике ханства к сближению с российским государством.

Плансодержания языкового знака *Абулхаирхан*, помимо обозначения имени собственного личности, отражает комплекс эксплицитных и имплицитных смыслов семантического пространства казахского языка, то есть выступает единицей когнитивной природы, мыслительного характера – концептом. Поэтому выявление содержательной стороны данной языковой единицы, языковое выражение концепта исторического персонажа в художественном тексте взято за основу настоящего исследования.

В рамках сопоставительного анализа трансляции концепта на другой язык в ряде случаев выявляются определенные семантические потери, вызванные различиями языковых систем, семантических связей внутри языков, однако, подобные смысловые погрешности при передаче концептов допустимы для адекватности воссоздания целостности семантического пространства оригинального художественного текста, его концептуальных характеристик на переводном языке.

Введение

Актуальность проблемы изучения концептов исходного текста обусловлена несколькими причинами. Во-первых, до сих пор еще на недостаточном уровне описаны категории художественного текста, не уточнены признаки его отграничения от дискурса, не описаны более обстоятельно также категории, как смысловая целостность, авторская модальность и связность, рассматриваемые как основные категории текста.

По мысли Н.С. Валгиной, целостность и связанность – это, по существу, основные конструктивные признаки текста, которые отражают содержательную и структурную сущность текста. «Целостность текста – это, прежде всего, единство тематическое, концептуальное, модальное» [1, с.30]. В связи с этим, требуется выяснить, в чем проявляется смысловое единство текста и выявить роль концепта в выражении глубинного смысла текста.

Во-вторых, для переводоведения важным представляется разграничение текста и дискурса. Традиционно текст рассматривается как «произведение речетворческого процесса, объективированное в виде письменного документа» [2, с.18], дискурс же представляет собой, по мнению В.Л. Наера, речевое произведение: «Текст дискретен и статичен, дискурс подвижен и процессуален» [3, с.11]. Несмотря на то, что текст на определенном этапе изучается в коммуникативно-прагматическом аспекте, сближается с дискурсом, чаще всего эти явления рассматриваются обособленно.

В третьих, не описаны наиболее полно приемы перевода концепта, несущего основную смысловую нагрузку в тексте. В настоящее время еще не рассмотрены способы трансляции смысла концепта и перевода объективирующих его содержание языковых единиц оригинального текста. В связи с этим, целью настоящего исследования является выявление роли концепта исходного текста в формировании смыслового единства текста, описание способов перевода языковых единиц, объективирующих его содержание. Основными задачами, способствующими достижению поставленной цели, являются:

- изучить функции концепта, дающие представление о концепте как ментальной единице, выражающей авторскую модальность и создающей целостность текста;
- осуществить послойный анализ концепта исходного текста;
- описать способы перевода концепта как совокупности его составляющих на другой язык.

Материал и методы

Важнейшим объектом филологического анализа являются «тексты на языке оригинала или перевода, обладающие схожей тематикой и созданные для функционирования в таком же контексте, как и предполагаемый текст перевода» [4, с.30]. Настоящее исследование проводится на материале трилогии «Кочевники», написанной И. Есенберлиным на казахском языке, и русскоязычной версии данного произведения в переводе М. Симашко.

В ходе исследования применен метод концептуального послойного анализа, суть которого заключается в анализе слоев концепта (понятийного, значимостного, образного, культурно-ментального, номинативного). Для передачи смысла концепта используется стратегия

смысла, рассматриваемая как «техника перевода, ориентированная на максимально адекватную передачу смысла» [5, с.395].

Стратегия формы используется для преобразования языковых единиц оригинала с целью более точной передачи авторской интенции и содержания исходного текста.

Для передачи образных средств (метафор, метонимий, сравнений) в окружении концепта применяются такие приемы перевода, как лексико-семантическая замена, функциональный аналог, описательный перевод, прием персонификации и др.

Результаты и обсуждение

Концепт в художественном тексте играет важную роль, так как выражает в своей содержательной части глубинный смысл произведения и сохраняет его смысловое единство. В концептах в обобщенном виде заключена смысловая структура текста.

В.В. Красных утверждает, что «концепт является воплощением интенции, как некоторой психолингвистической категории. Под концептом понимается глубинный смысл, свернутая смысловая структура текста, являющаяся воплощением интенции и – через нее – мотива деятельности автора, приведших к порождению текста» [6, с.57].

Выражение концептом интенций автора доказывает единство концептуального и модального в тексте. Концепт, выражая намерения автора художественного произведения, связан с авторской модальностью, понимаемой в виде «коммуникативно-семантической категории, выражающей субъективное, но базирующееся на объективных факторах, отношение автора к своему сообщению» [7, с.28]. Авторская модальность – это категория текста, связанная с образом автора, она способствует выражению его намерений через концептуально-содержательную информацию, т.е. через концепт.

Л.М. Яхиббаева считает, что «целостность текста связана с его информативностью» [8, с.211]. Целостность текста создается в случае передачи концептом концептуально-содержательной информации об идеях, замыслах автора. В таком случае концепт является средством передачи намерений автора, его оценки описываемых в художественном тексте событий. Концепт как ключевое слово текста аккумулирует в себе смыслы текста и используется автором для передачи глубинного авторского замысла.

Авторская языковая картина мира выделяет наиболее значимых героев в семантическом пространстве художественного текста, через которых транслируется концептуальная система произведения. Одним из основных героев исследуемого литературного произведения является хан Абулхаир – правитель Казахского ханства, сыгравший важную роль в защите государства от нападений соседних народов и установлении устойчивых казахско-российских связей.

Концепт *Абулхаир* в рассматриваемом произведении И. Есенберлина выражает концептуально-содержательную информацию об идеях и замыслах автора: дать правдивое представление об исторической обстановке в первой половине XVIII века, объяснить ситуацию, из-за которой хан Абулхаир, неоднократно побеждавший джунгарских захватчиков, вынужден был обратиться к Российской империи за помощью.

Концепт *Абулхаир*, способствующий выделению концептуально-значимого смысла, имеет сложную структуру, состоящую из четырех составляющих: понятийного, образного, культурно-ментального, номинативного компонентов. Первая составляющая концепта дает представление о возникновении слова *Абулхаир* в значении *доминировать* в казахском языке. Слово *Абилхаир* обозначает властного человека, привыкшего повелевать и как отец в своей семье, и как хан, подчиняющий подданных в ханстве.

Образная составляющая концепта показывает, каким представляется хан Абулхаир окружающим его людям. Для характеристики персонажа часто привлекаются образные средства, такие, как метафоры, сравнения. Дж. Лакофф, М. Джонсон считают, что «метафоризация основана на взаимодействии двух структур знаний – когнитивной структуры «источника» (source domain) и когнитивной структуры «цели» (target domain). В процессе метафоризации некоторые области цели структурируются по образцу источника, иначе говоря, происходит метафорическая проекция» [9, с. 9].

В описании внешности хана автор говорит о Абулхаире как о смуглом молодом мужчине тридцати лет с красивыми тонкими усами: *Бірі төрде отырған қара сұр жүзді, қияқ мұртты, жасы отыздарға жаңа жеткен Кіші жүздің ханы Әбілқайыр* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 252 б.). При характеристике личности персонажа автор воссоздает художественный образ хладнокровного победоносного властителя, потомка Чингисхана: *Жоқ, Әбілқайыр көңілшек жан емес. Мұның тамырында да ұлы бабасы Шыңғыс ханның қаны барды* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 252 б.).

Авторский модальный смысл передается, в том числе через образные средства, переведенные при помощи различных приемов перевода, например, путем использования традиционной метафоры в языке перевода.

В произведении И. Есенберлина для выражения представления о характере Абулхаира часто используются зоонимические метафоры, возникающие на основе соотнесения характерных свойств животных и человека. Так, в тексте оригинала автор олицетворяет качества змеи и кошки (*жылан мен мысық*) в образах Абулхаир хана и Барак-султана, тем самым в художественной форме отражая атмосферу недоверия и разногласий между собеседниками.

К концептуальной метафоре, характеризующей хана Абулхаира,

можно отнести метафору *журек*, которая образована по модели метафоры вместилища. Этот процесс Дж. Лакоф и М. Джонсон объясняют следующим образом: «Мы проецируем нашу собственную ориентацию “внутри-снаружи” на другие физические объекты, ограниченные поверхностями. Таким образом, мы также представляем их себе как вместилища с внутренней частью и внешней поверхностью» [9, с. 54]. С помощью метафоры *тас журек* эксплицируется суровый характер представителей власти описываемого периода, отсутствие жалости по отношению к народу.

В следующем примере хан Абулхаир уподобляется тигру через упоминание его свойства нападать на жертву, показывать когти. В данном случае метонимия *тырнақтар* (в значении *когти*) образуется по модели *часть – целое*, когда по когтям мы распознаем хищника – тигра: *тырнағыңды сен де көрсете бастадың ба* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 395 б.). В данном высказывании содержится импликатура, которая отсылает читателя к намерению Абулхаира угрожать вражеским силам перед наступлением на соперника. Ее семантико-прагматическое назначение состоит в том, чтобы выразить в скрытом виде смысл, который подразумевается автором и домысливается реципиентом.

Метафорический образ Абулхаира путем смыслового преобразования и развития образа в русском переводе текста дополняется эпитетом *тигриные глаза*. Посредством аллегории с тигром изображается сила характера героя, воинственность и лидерские качества Абулхаир хана. Кроме того, Абулхаир сравнивается с матерым волком (*көкжал*) и образно характеризуется в виде льва (*арыстан*) (И. Есенберлин. Көшпенділер, 408 б.).

Весьма часто для репрезентации концепта автором используются оценочные эпитеты: *Көріңде өкір, көріңде өкіргір тас бауыр хан!* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 374 б.). Метафоры также являются средством оценки, передачи негативного субъективного отношения, жестокости: *қанішер, қара жуз* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 374 б.).

Культурно-ментальная составляющая концепта *Абулхаир* дает представление о роли Абулхаира в истории казахской культуры. Автор произведения дает оценку исторической деятельности хана как жестокого правителя, прокладывавшего себе дорогу к власти над тремя жузами путем убийств соперников, и в то же время мудрого политика, понимавшего необходимость присоединения казахской земли к России.

В выстраивании монологической речи хана Абулхаира о строительстве крепости на реке Ори для укрепления связей России и казахской земли автор широко использует эмоционально-окрашенную лексику, тропы, фигуры речи, риторические вопросы, чтобы передать движение мысли, рассуждения героя.

Номинативная составляющая концепта показывает степень его номинативной плотности, понимаемой как «детализация обозначаемого

фрагмента реальности, множественное вариативное обозначение и сложные смысловые оттенки обозначаемого» [10, с.112].

Детальность языкового обозначения пространства концепта *Абулхаир* достигается путем включения в номинативное пространство концепта слов и словосочетаний, находящихся между собой в парадигматических и синтагматических отношениях. Парадигматические отношения слов – это отношения, основывающиеся на отношениях сходства и различия, ср.: *Хан аңға шығарда Орда маңындағы сұлтан, әмір, батыр, билерге хабар беру ежелгі салт* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 13 б.). Упоминание должностей султана, эмира, батыра, бия говорит о важности установленного порядка, существовавшей системы распределения обязанностей (чинов) в ханстве. В такие отношения входят в первую очередь синонимы (*Әбілқайыр хан, Әбілқайыр мырза*), антонимы (*Ескі Орда, жаңа Орда*) и др.

С целью усиления выразительности языковых единиц автор через лексико-семантические связи слов создает новые смысловые оттенки, меняет экспрессивно-стилистическую окраску семантического пространства текста: *Әбілқайыр мырза, – деді Бұқар жырау сөзін аяқтап, – сіз бұл күйге қалай жеттік дейсіз?... Ел бірлігі жоқ жерде бұдан да сорақы күйзеліске ұшырау таң емес* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 280 б.).

Достаточно часто в тексте исследуемого произведения обнаруживаются стилистические фигуры и приемы. В следующей фразе смысловые и формальные связи слов сочетают признаки апозиопезиса - недосказанность, неоконченность мысли: *Сонда... қазақ елі қандай күйде? Жұрттың басын біріктіріп, жауыңа қарсы шығар кім бар? Болат, Сәмеке, Барақтар ма елге тірек болар?...* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 281 б.).

В синтагматические отношения концепта входят пословицы-поговорки и устойчивые выражения. В номинативное пространство *Әбілқайыр* входят следующие фразеологизмы: *он жеті жасар Әбілқайырды азулы тілектестері Дәшті Қыпшаққа хан етіп ақ кигізге көтерді. Бақ құсы басына қонып, ақ түйенің қарны жарылды* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 9 б.).

Важно отметить, что эпитет *ақ* является своего рода культурным символом, в котором заложен глубинный смысл ментального поля культуры казахов. Его использование в устойчивых сочетаниях казахского языка имеет положительную коннотацию, ассоциируется с благополучием, торжественными событиями. Неслучайно при изображении обряда избрания казахского хана применен оборот *ақ кигіз* (в значении *белая кошма*), а словосочетание *ақ түйенің қарны жарылды* символизирует период добра и благополучия.

Однако в переводе книги с казахского на русский язык наблюдается дословная передача смысла исходного текста, которая деформирует

имплицитный компонент высказывания и не отражает культурно-смысловую нагрузку значения крылатого выражения: *Птица счастья опустилась на его голову и в жертву был принесен белый верблюд* (И. Есенберлин. Кочевники, с. 8). Словосочетания данного номинативного пространства концепта, находящиеся в синтагматических отношениях, переводятся путем применения стратегии формы, а также таких приемов, как калькирование, опущение. Поэтому при трансляции подобных языковых репрезентаций культурного миропредставления народа требуется находить максимально приближенные характеристики явлений в переводном языке, либо применять приемы описательного перевода или подстрочных комментариев.

В следующем примере фразеологизм *ат құйрығын кесу*, употребленный в переговорах хана Абулхаира и Барака султана в значении *разрывать отношения* передается в русском переводе книги путем калькирования, но переводчик указывает на имплицитную составляющую семантического содержания данной фразы с помощью приема филологического комментирования:

– *Стало быть, обкорнаем хвосты коней?*

Подрезать хвосты коней означало положить конец дружбе. (И. Есенберлин. Кочевники, с. 376).

В конце смыслового фрагмента беседы двух правителей ханства наблюдается прием опущения и лексической замены, ср.:

– *Ат құйрығын кестім десең өзің біл, Әбілқайыр хан! – деді де ордадан шығып кетті* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 356 б.).

– *Как тебе будет угодно, хан Абулхаир!..*

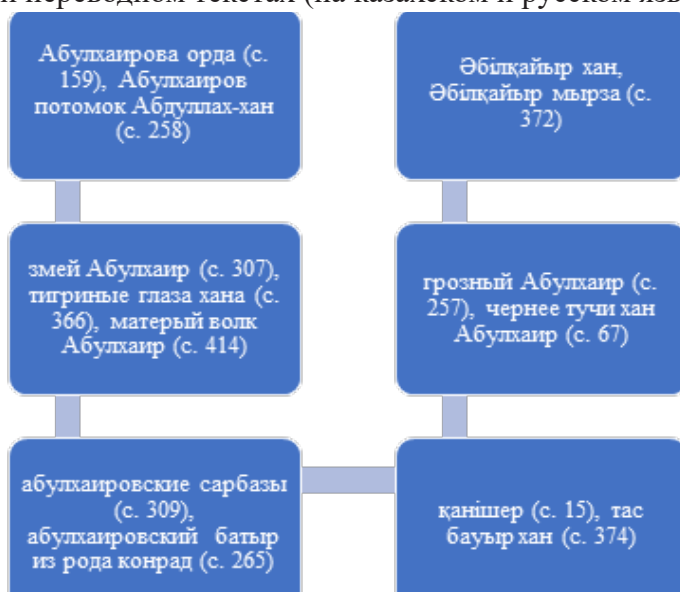
Рассмотрим фразеологические единицы текста, объективирующие исследуемый концепт. Среди них выражения *сырыңды айтпа досыңа, досыңның да өз досы бар* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 357 б.); *қорқау қасқырдан гөрі арыстанға жем болған жақсы* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 359 б.); *хан баласы туған әкесін, өзі хан болуды ойлағанша гана әке санайды* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 359 б.); *кірпікшешен ініне кіргенше гана дос* (И. Есенберлин. Көшпенділер, 365 б.). Все они переданы на русский язык при помощи лексико-семантических преобразований: *скажешь другу тайну, а у него тоже есть друзья* (И. Есенберлин. Кочевники, с. 367); *вспомни пословицу, ужлучше служить льву, чем шакалу* (И. Есенберлин. Кочевники, с. 369); *у хана есть сын до тех пор, пока сын не пожелает стать ханом* (И. Есенберлин. Кочевники, с. 360); *еж дружит с кротом, пока тот не пустит его в свою нору* (И. Есенберлин. Кочевники, с. 375).

Способы перевода концептов одного языка на другие характеризуются исследователями по-разному. Так, Л.Г. Шипицына и Н.С. Цыбикова считают, что при переводе концептов следует обратить внимание на «художественные тексты как отражение индивидуальной картины мира автора» [11, с.121]. С.Г. Шафиков высказывает утверждение

«о принципиальной переводимости всей семантики языка на другие языки. При этом специфика семантических связей влияет на передачу смысла с одного языка на другой, и адекватный перевод допускает неизбежные, в силу сохранения узуса, семантические потери» [12, с. 61].

Поэтому при переводе концептов предлагается акцентировать внимание на передаче особенностей менталитета народа, проявляемых в содержании концепта, а также заострять внимание на передаче лексических единиц, объективирующих данное смысловое содержание концепта.

Рис. 1. Контекстная дистрибуция денотата концепта *Абулхаир* в исходном и переводном текстах (на казахском и русском языках)

При анализе перевода концепта *Әбілқайыр* на русский язык нами учитывалось положение о выражении концептом авторского модального смысла, т.е. его идей и намерений. Поскольку И. Есенберлин хотел показать Абулхаира как жестокого хана, истинного чингизида, неумолимого к врагам и ко всем тем, кто стоял на его пути, но в то же время милосердного к своему окружению, своим детям. Абулхаир хочет стать во главе трех жузов, поэтому в присоединении к России он видел претворение своих замыслов, но в то же время он мыслил как тонкий политик, видевший в принятии подданства России спасение казахских земель от джунгар, а также от китайцев, стоявших за джунгарами. Оценка автора, данная хану Абулхаиру, приведенная в казахском исходном тексте (И. Есенберлин. Көшпенділер, 372 б.), передана на языке перевода в сокращенном виде. В русском тексте акцентируется внимание на прозорливости Абулхаира, правильности проводимой им политики.

В оригинальном тексте Абулхаир строительство города на реке

Ори объясняет тем, что хочет защитить свой народ, призывая его подчиниться России в интересах сохранения нации. Вместе с тем, в русском переводе транслятор подчеркивает мысль Абулхаира о стремлении объединить казахов.

Языковые единицы, объективирующие концепт *Әбілқайыр*, переводятся на русский язык при помощи различных методов. Синонимы *Әбілқайыр-хан*, *Әбілқайыр-мырза* переводятся при помощи подбора слов, выполняющих аналогичные функции. Вместо словосочетания *Әбілқайыр-мырза*, используемого как обращение, в русском переводе применяется притяжательная форма *мой хан*.

В семантическом пространстве данного художественного текста встречается ряд метафорических проекций концепта. Например, *Әбілқайырдың көк бәрілері*, что в переводе обозначает воинов Абулхаира. Примечательно, что указанная синтагма преобразована в русском языке путем перестановки, и прилагательное *көк* (в значении *синий*) заменено на *серый*: *серые волки из Абулхаировой Орды*. Ввиду стилистической сочетаемости данная лексическая трансформация не искажает исходного смысла предложения, поскольку сочетание *синие волки* в буквальном переводе было бы семантически неприемлемо.

Если рассматривать значение синтагмы *Әбілқайыр қол астындағы ел* (И. Есенберлин. *Көшпенділер*, 28 б.) в контексте переводного русского текста, отметим использование приема грамматической трансформации и лексической замены: *ханская ставка* символизирует государство под властью Абулхаира. Для передачи имплицитного семантического компонента текста-оригинала переводчик применил прием лексического добавления *так уж принято было в степи* (И. Есенберлин. *Кочевники*, с. 19).

Таким образом, среди наиболее распространенных переводческих трансформаций в переводе исходного казахскоязычного текста книги на русский язык следует отметить лексико-семантические замены слов и словосочетаний, грамматические трансформации, перестановки, а также синтаксические преобразования, в частности, когда простое предложение оригинала превращается в сложноподчиненное, и наоборот.

Заключение

В процессе исследования было выявлено, что основными категориями художественного текста являются информативность, авторская модальность и целостность. Все эти тесно связанные категории могут быть реализованы при помощи концепта, сохраняющего целостность текста. Важная роль концепта в обеспечении целостности текста состоит в том, что концепт выражает глубинную информацию текста – авторские намерения, относимые к авторской модальности. Идеи и замыслы автора осуществляются путем передачи концептуально содержательной информации, передаваемой через концепт как

культурно-ментальную единицу, которая выражает в ментальном виде замыслы автора в своем содержании. Авторская модальность, заключенная в семантическом содержании концепта, объективируется через языковые единицы.

Содержательно-номинативная структура концепта раскрывается в процессе послойного анализа его составляющих: понятийной (дает представление о концептуализации имени *Абулхаир* в виде понятия); образной (показывает, как выражаются авторская модальность при помощи метафоры, метонимии, сравнения); культурно-ментальной (позволяет выявить оценку автора и его субъективное отношение к личности героя); номинативной (представляющей номинативное поле концепта, в котором приведены синонимы, антонимы, фразеологизмы, словосочетания).

Перевод концепта на другой язык осуществляется поэтапно: на первом этапе переводится содержание культурно-ментальной составляющей, выражающей авторскую модальность – его оценку, отношение к имени концепта. В данном случае при переводе используется стратегия смысла.

На втором этапе акцентируется внимание на языковых единицах оригинала и образных средствах, способствующих выражению смысла концепта. Образные средства (метафора, сравнение, метонимия) переводятся путем лексических замен, подбора литературных тропов в языке перевода. Сравнения также передаются путем опущения одного из сравнений и замены искомого сравнения эквивалентным в языке перевода. Синонимы заменяются в языке перевода путем подбора функционального аналога. При переводе антонимов используется прием опущения одной из антонимических пар оригинала и грамматической трансформации другой антонимической пары.

Фразеологические выражения и сочетания номинативного поля концепта переводятся путем калькирования, калькирования+филологического комментирования, грамматической и синтаксической трансформации.

Изучение компонентов концептуального содержания семантического пространства литературного произведения представляет собой широкое поле для исследований. Анализ параллельных переводов художественного текста, специфики авторского идиолекта (лингвостилистических особенностей творчества писателя), а также лингвоспецифических структур текстов в рассматриваемых языках позволяет соизмерять адекватность передачи имплицитных и эксплицитных смыслов семантического пространства произведения.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2003. – 280 с.
- [2] Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Изд. 5-е. – М.: Комкнига, 2007. – 144 с.

[3] Наер В.Л. Дискурс и текст: речевое произведение // Стилистические аспекты языковой коммуникации: Вестник МГЛУ, вып. 496. М., 2004. – С. 7-15.

[4] Джулай И.Ю. Лингвистические проблемы перевода: текст как объект переводческой деятельности / И.Ю. Джулай // Международный научно-исследовательский журнал. – Екатеринбург, 2016. – № 5 (47), часть 2. – С. 30-32.

[5] Михеев М.Ю., Добровольский Д.О. Стратегии перевода и остранение в художественных текстах // Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: тр. Междунар. конф. «Диалог-2006». М.: Наука, 2006. – С. 394-398.

[6] Красных В.В. От концепта к тексту и обратно // Вестник МГУ. Сер. 9 (филология). – 1998. – №1. – С. 53-70.

[7] Донскова О.А. Средства выражения категории модальности в драматургическом тексте. – М.: Наука, 1982. – 184 с.

[8] Яхиббаева Л.М. Категории цельности / целостности и связности как основные признаки текста // Лингвокультурология: сборник научных трудов. Вып. 2. – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. пед. ун-та, 2008. – С. 209-213.

[9] Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: пер. с англ. / под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. 2-е изд. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 256 с.

[10] Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.

[11] Шипицына Л.Г. Проблема передачи концептов при переводе художественных текстов / Л.Г. Шипицына, Н.С. Цыбикова. – Текст: электронный. – URL: http://amgpgu.ru/upload/iblock/287/shipitsyna_l_g_tsybikova_n_s_problema_peredachi_kontseptov_pri_perevode_khudozhestvennykh_tekstov.pdf (дата обращения: 31.05.2022).

[12] Шафиков С.Г. Русский концепт и проблема перевода с русского языка на иностранный // Вестник Академии наук Республики Башкортостан, 2015. – Т. 20. – №1. – С. 60-68.

REFERENCES

[1] Valgina N.S. Teorija teksta [Text theory]. Moscow, Logos, 2003. 280 p. [in Rus.]

[2] Galperin I.R. Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya [Text as the object of linguistic research]. Izd. 5-e. Moscow, Komkniga. 2007. 144 p. [in Rus.]

[3] Naer V.L. Diskurs i tekst: rechevoe proizvedenie [Discourse and text: speech product]. Stilisticheskie aspekty jazykovoj kommunikacii: Vestnik MGLU, vyp. 496. Moscow. 2004. pp. 7-15. [in Rus.]

[4] Dzhulaj I.Ju. Lingvisticheskie problemy perevoda: tekst kak obyekt perevodcheskoj dejatel'nosti [Linguistic problems of translation: text as an object of translation activity]. Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij

zhurnal. Ekaterinburg. No. 5 (47), part 2. 2016. pp. 30-32. [in Rus.]

[5] Miheev M.Ju., Dobrovolskij D.O. Strategii perevoda i ostranenie v hudozhestvennyh tekstah [Translation strategies and defamiliarization in literary texts]. Komp'juternaja lingvistika i intellektual'nye tehnologii: tr. Mezhdunar. konf. "Dialog-2006". Moscow, Nauka. 2006. pp. 394-398. [in Rus.]

[6] Krasnyh V.V. Ot koncepta k tekstu i obratno [From concept to text and back]. Vestnik MGU. Ser. 9 (filologija). no. 1. 1998. pp. 53-70. [in Rus.]

[7] Donskova O.A. Sredstva vyrazhenija kategorii modal'nosti v dramaturgicheskom tekste [The means of expressing modality category in a dramatic text]. Moscow, Nauka. 1982. 184 p. [in Rus.]

[8] Jahibbaeva L.M. Kategorii cel'nosti / celostnosti i svjaznosti kak osnovnye priznaki teksta [The categories of wholeness (integrity) and coherence as the main text features]. Lingvokul'turologija: sbornik nauchnyh trudov. Vyp. 2. Ekaterinburg: Izd-vo Ural. gos. ped. un-ta. 2008. P. 209-213. [in Rus.]

[9] Lakoff Dzh., Dzhonson M. Metafor, kotorymi my zhivem [Metaphors we live by]: per. s angl. / pod red. i s predisl. A.N. Baranova. 2-e izd. Moscow, Izdatel'stvo LKI. 2008. 256 p. [in Rus.]

[10] Karasik V.I. Jazykovoju krug: lichnost', koncepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd, Peremena. 2002. 477 p. [in Rus.]

[11] Shipicyna L.G. Problema peredachi konceptov pri perevode hudozhestvennyh tekstov [The issue of rendering concepts in translation of literary texts]. L.G. Shipicyna, N.S. Cybikova. –Tekst: elektronnyj. URL: http://amgpgu.ru/upload/iblock/287/shipitsyna_1_g_tsybikova_n_s_problema_peredachi_kontseptov_pri_perevode_khudozhestvennykh_tekstov.pdf (accessed: 31.05.2022). 2017. [in Rus.]

[12] Shafikov S.G. Russkij koncept i problema perevoda s russkogo jazyka na inostrannyj [Russian concept and the problem of translation from Russian into foreign language]. Vestnik Akademii nauk Respubliki Bashkortostan, t. 20, no. 1. 2015. pp. 60-68. [in Rus.]

ИЛИЯС ЕСЕНБЕРЛИННИҢ «КӨШПЕНДІЛЕР» ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ТАРИХИ КЕЙІПКЕРДІ ВЕРБАЛДЫ- КОНЦЕПТУАЛДЫ ТАЛДАУ

*Байкадамова А.Н.¹, Бижкенова А.Е.²

¹PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан,

²ф.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан,

*¹e-mail: asel.baikadamova@gmail.com,

²e-mail: abizhkenova@inbox.ru

Аңдатпа. Мақала мәтіннің мағыналық тұтастығын және оның терең мағынасын сақтаудағы концептің рөлін анықтауға, концепті

басқа тілге аудару тәсілдерін зерттеуге арналған. Жұмыстың мақсаты бастапқы мәтіндегі негізгі мағынаға ие концептін зерттеу, сондай-ақ мәтінмәндік мағынаның жеткізілуін сипаттау. Зерттеу мәселесі өзекті, себебі мәтін тұтастығын сақтайтын элемент ретіндегі концепттің мағына біріктіретін рөлі әлі толыққанды зерттелген жоқ. Жұмыстың ғылыми жаңалығы – концепт авторлық модальділіктің бірлігі және мәтіннің тұтастығын құрайтын элемент ретінде сипатталуында. Зерттеу барысында концепттің бастапқы тілдегі көрінісін анықтауға мүмкіндік беретін концептуалды, қабаттық, салыстырмалы-салғастырмалы талдау әдістері қолданылды; концепттің мағынасын басқа тілде жеткізу әдістері, бастапқы тілдегі концепттің бейнелі құралдарын ауыстыру әдістері, сипаттамалық аударма қарастырылды.

Зерттеу аясында белгілі бір нәтижелер алынды: мәтіннің негізгі категориялары анықталды, мәтіннің мағыналық бірлігі, авторлық модальдылық сияқты категориялардың мәні сипатталды; мәтіннің мағынасын, оның тұтастығын сақтаудағы және бастапқы мәтіннің авторлық модальдылығын жеткізудегі концепттің рөлі нақтыланды; бастапқы мәтіндегі концепттің аударма тілінде жеткізілу тәсілдері сипатталды; бастапқы мәтіндегі концепттің қызметтерін, оның мәтін байланысы мен автордың ниетін қалыптастырудағы рөлін егжей-тегжейлі зерттеу, концептілерді басқа тілге барабар жеткізу тәсілдерін зерттеу, концептілерді аудару кезінде мағынасы мен формасы стратегиясын қолдану тәсілдерін сипаттау қажеттілігі туралы қорытынды жасалды.

Тірек сөздер: концепт, мәтіннің тұтастығы, мәтіннің мағынасы, терең мағынасы, авторлық модальдылық, объективация, мағынаның стратегиясы, форманың стратегиясы.

VERBAL AND CONCEPTUAL ANALYSIS OF A HISTORICAL CHARACTER IN ILYAS YESENBERLIN'S "NOMADS" TRILOGY

*Baikadamova A.N.¹, Bizhkenova A.E.²

¹PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan,

²Doctor of Philology, professor, L.N. Gumilyov ENU,
Nur-Sultan, Kazakhstan,

*¹e-mail: asel.baikadamova@gmail.com,

²e-mail: abizhkenova@inbox.ru

Abstract. The article is devoted to identifying the role of the concept in preserving the semantic integrity of the text and its deep meaning, studying ways to translate the concept into another language. The purpose of the work is to study the concept of the source text bearing the main semantic load, as well as to describe the methods of translating contextual meaning. The problem of its objectification posed in the study is relevant, since the issue of the semantic role of the concept of text as an element preserving the integrity

of the text has not yet been fully studied. The scientific novelty of the work consists in the fact that the concept is described as a unit of the author's modality and an element that creates the integrity of the text. The following methods were used in the course of the research: conceptual, layer-by-layer, comparative analysis of the means of the concept linguistic objectification in the source language. The methods of transferring the concept meaning to another language, the ways of replacing the concept figurative means of the source language, descriptive translation were considered.

Within the framework of the study, certain results were obtained: the main categories of the text, the essence of such categories as the semantic unity of the text, the author's modality were identified; the role of the concept in preserving the meaning of the text, its integrity and the transfer of the author's modality of the source text was clarified; the ways of rendering the concept of the source text to the translation language were described; conclusions were drawn about the need for a detailed study of the source text concept functions, its role in the formation of the text coherence and the author's intention, techniques for adequate conveying of concepts in another language, the description of such techniques in the translation of concepts as strategies of meaning and form.

Keywords: concept, text integrity, text meaning, deep meaning, author's modality, objectification, meaning strategy, form strategy.

Статья поступила 07.04.2022

UDC 81'373'161.1'

SRSTI 16.21.49

DOI 10.48371/PHILS.2022.66.3.017

**SYMBOLIC AND CULTURAL MEANING OF BLACK AND
WHITE COLORS IN KAZAKH AND ENGLISH PHRASEOLOGY:
SEMANTIC AND TRANSLATION ISSUES**

*Zhabayeva S.S.¹

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of A.Baitursynov
Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan,

¹e-mail: zhabayeva_ss@mail.ru

Abstract. The given article is devoted to the analysis of the aspects connected with the symbolic system of the language. The lingua-color system is one of the main categories of culture, which captures unique information about the color of the surrounding nature, the originality of the historical path of the people, the interaction of various ethnic traditions, and the peculiarities of the artistic vision of the world. The issues of the iconic and symbolic

representation of language images are being investigated by contemporary linguists and there are problems with the systematization of the image and symbolic usage means. The article is aimed at investigating the symbolic nature of black and white colors in the Kazakh and English languages, revealing common features and differences. The methods of semantic analysis, translation analysis and comparative examination were exploited in the article. It is assumed that colors may constitute the figurative basis of the language, including phraseological units, figurative comparisons. Special attention is paid to the linguosemiotic aspects, sources of imagery, including religious, philosophical, and mythological ones. The analysis revealed the issues to be taken into account in the translation into English. The practical significance is also that it analyzes the translation of Kazakh expressions into English, including the analysis of translation strategies, the justification of the adequacy of the chosen strategy, the problems of the adequacy in the transfer of figurative and symbolic grounds. The obtained results contribute to the knowledge of the symbolic nature of languages and the necessity for translators to take into account these aspects.

Keywords: symbol, code, culture, color, phraseology, semantics, association, translation.

Basic provisions

Color namings act as a meaningful element of culture, with the help of which it is possible to characterize and systematize objects, social attitudes, moral and aesthetic concepts. Being a semiotic and value picture of the world of the national culture, color appears as one of the central categories of conceptual and linguistic pictures of the world, which allows us to talk about color perception, ethnic color mentality, color universals. It is the task of the translator to convey the implied meaning of culture-bound lexemes and achieve functional, stylistic and communicative equivalence. The key issue of the given research is the semantic and symbolic content of black and white colors in the Kazakh and English languages and how the differences and common features are represented in the translation. The similarities in the analyzed languages are connected with universal associations of black and white colors, which result in similar connotations. Culturally-bound phraseology with color naming is of greater importance because it needs thorough investigation on the part of symbolic and semantic interpretation. The symbolic nature of color naming is rooted in historical, mythological and cultural specifics, resulting in the metaphoric basis of the compared languages phraseology. The illustrative examples prove those assumptions and reveal the differences in phraseological representation of black and white colors. Translation issues of the phraseology present certain difficulties when we come across the cultural implications. The translation analysis revealed that it is a rare thing when we have full equivalents in both languages. The comparative analysis showed that the so-called “domesticating” strategies

of the translation do not work for achieving the pragmatic equivalence. Explication might be effective for minimizing the cultural gap, especially in cases when a phraseological unit contains cultural realia.

Introduction

The problem of color names, their semantics and pragmatics has been in the focus of research attention of scientists of various fields and schools for a very long time. The question of the specifics of color categorization and color universals, the main and non-main colors, and the dynamics of the color palette has not lost its relevance. Color categorization issues are closely connected with the aspects of the world view.

In the color spectrum, a small group of nuclear colors is traditionally distinguished - the most common and used color designations in this language. Nuclear colors include red, green, blue, yellow, and achromatic colors: black and white. Each language creates a kind of "linguistic picture of the world", which is one of the reasons for the difficulties arising in translation. D. Lakoff believes that color categories are determined simultaneously by the objective material world and the characteristics of human biology, and by human thinking and cultural factors [1]. The problem of the specifics of color representations in the language was investigated by many linguists. Different approaches were used for the analysis of color symbolism reflected in the language. The semiotic approach was used by Tzvetan Todorov [2]. Wierzbicka asserts that the question of the physiology of perception has little to do with the question of color conceptualization [3]. Color perception is universal. But the linguistic conceptualization is different in different cultures, although there are striking elements of similarity here.

The problem of the symbol and the image is connected with the history of the development of the word as a semiotic sign. The analysis of the symbolic use of the sign requires the study of epistemological foundations, since the knowledge of mankind is represented by associative-verbal networks. The study of the national-cultural specifics of linguistic units involves identifying the significance of the associations connected with it. A special role is played by mythological rethinking, as a result of which images and symbols are born. Spiritual culture, folklore texts, religious performances also play an important role. Thus, the semantic potential of the text increases, new connotations appear. The sign is associated with meaning and knowledge, and the symbol is associated with meaning and understanding. There are historical symbols - symbols that carry certain connections with historical events. In the Kazakh language, the "symbol of heroism" is Kazakh batyrs - Kabanbai batyr, Bogenbai batyr and others. There is an inherent relationship between a sign and a symbol.

The concept of culture is very important when we say about cultural implications in the translating process. Nida says: "...differences between cultures may cause more severe complications for the translator than do

differences in language structure” [4, p.130]. Anna Wierzbicka, investigating culture-specific concepts, states that the problem of translatability is connected with the limits of language universality [5].

Methodology

In order to achieve the aims of the article some fundamental methods of research were employed. The basic one is a semantic analysis of the Kazakh and English phraseological units, containing the nomination of black and white colors. The semantic analysis was used with the purpose to analyze phraseological units of both languages as a system of symbols, sources of culture cognates reflected in the language, that is how a certain meaning is expressed in the native language. The examples of Kazakh and English idioms were distributed and analyzed according to the implied symbol. The research also analyses the problematic questions of translation, connected with the cultural, symbolic issues transference and revealed the strategies best suited for the representation in the target text. Comparative method was used for the interpretation of translation issues, in particular for revealing translation discrepancies in terms of the reproduction of colors as cultural codes.

Results

Cultural issues of the language are connected with conceptual representations and sometimes it is problematic for translators to transfer concepts and ideas, which are related to ethnic specifics of the worldview. Proverbs, sayings, aphorisms, phraseological units have deep content and laconic forms. Being a complex, they are a brief summary, synthesis of observations of social life, natural phenomena, original law, the Code determining people’s relationships, testament of ancestors and a kind of chrestomathy that is necessary for education of generations.

Metaphorical oppositions are the objects of research by linguists since they give much information about the cognitive factors influencing the world perception. The opposition “black – white” has always been the contrast, symbolizing polar phenomena: positive and negative, good and bad, bright and dark. In the color scheme of the cultural and linguistic picture of the world, created by the Kazakh language, black and white colors play a very important role. They reflect both the real and the cultural picture of the Kazakh-speaking world.

The deep opposition of color designations *ақ- қара* (*white –black*) according to M.Abzhaparova, comes from the deep structure of cognition of the world as a whole, a differentiated division into this and that world - “*ақ дүние*” – “*қарағы дүние*” (lit.white world – black world), which implies: “life and death, good and evil.” [6]. These concepts have entered deeply into the consciousness and language of the people. First of all, the color designations of white and black in the cognitive understanding of the Kazakh people were used to distinguish between good and bad and it is a kind of symbolism of conscience.

In the traditional culture of Kazakhs, white is sacred, that is, white is a symbol of purity, justice, as well as high social status. So, the ruling clan of the Chingizids among the Kazakhs was called "ақ сүйек" (lit. white bone) and means belonging to the highest rank, which corresponds to the English "blue blood". In ancient times, the chosen Kazakh khan was raised on a white felt, and white sheep and white rams were sacrificed. The color designation "ақ" (white) personifies purity and innocence in the Kazakh linguistic culture. *Ақ көңіл* (lit. white mood) means *bright soul*, *ақ жүрек* - *good heart*, *ақ көйлек* - *a kind person, open-hearted*. 'Dress' here implies open-heartedness, pure soul, good intentions. It is the tradition of Muslim countries to wear white clothes. White in a person is a reflection of the best spiritual qualities, the main of which is the desire for harmony with the world of people and the world of nature, unity, rapprochement with the world and the desire to preserve this unity: *ақ ниет* (lit. white intention) means *good wishes*, *ақ жан* (lit. white soul - *pure soul*); *ақ келін* implies the meaning of *a daughter-in-law with a pure soul*. The concept of "ақ жол" (lit. white way) is widespread among the Kazakhs. It is the formula of wish, which expresses "a good life, without troubles". White takes an essential place in Kazakh culture. It associates not only with colors, it associates with a sacred. This is a symbol of joy, prosperity: *ақ тілеу* (lit. to wish the white) means *pure wishes*; a symbol of holiness: *ананың ақ сүті* (lit. mother's white milk) means a tradition to give presents to a bride's mother during the matchmaking ritual, white milk symbolizes the unity of a mother and a daughter and the holiness of mother's milk, *ақ жауын арулау* (lit. to cover with white) - *to carry out with blessings*; a symbol of beauty: *ақ дидар* (lit. white appearance) - *white-faced*; symbol of the highest rank: *ақ үй* (lit. white house) means *ruler's house*, *ақ кігізге көтерді* (lit. to raise smb. up to the white carpet) means *elected ruler*; a symbol of honor, recognition: *ақ сақалды* (lit. white-bearded) means an *elderly man*. It is no coincidence that many female names have the lexeme *Ақ* (*white*): *Ақмарал*, *Ақмандай*, *Ақбота*, *Ақжан*, *Ақжибек*, *Ақжұпар*, *Ақмаржан*, *Ақниет* and many others. The prefix *ақ* (*white*) in the names underlines the beauty and tenderness of a girl.

Associations with animals and birds are included in the figurative basis of a number of phraseological units, which emphasize the special connection of nomadic Kazakhs with the world around them. Associations are associated with the similarity in the habits or characteristics of animals: *ақұйық мұз балақ* (lit. white shoulder, icy legs), compared with the golden eagle with white markings on the wings, means a strong, far-sighted person; *ақ сирақ жұт* (lit. leave white bones) Kazakhs talk about *жұт* 'jute', in which all livestock perishes. For nomadic Kazakhs, jute was a disaster, a period of lack of food for animals, caused by drought or other natural disasters. Historically, in the memory of the Kazakhs, of course, the most terrible jute remains, which occurred in the 20s of the 20th century during the collectivization carried out by the Soviet government, as a result of which several million Kazakhs died

of hunger. Thus, this phraseological unit preserves historical memory and is a symbol of grief, disaster for the entire Kazakh people; *ақ сайтаны ұстау* (lit. demon possessed smb.) means *to do smth crazy*. Historically it was the tradition of the Kazakh to follow shamanism. There were special rituals of exorcism, fire and sun worships. Evil demons were associated with white color.

The color “black” is used in the Kazakh language for the figurative characterization of negative traits and actions, misfortunes, bad moods, bad, evil, and bad intentions of a person. *Black* was the basis for the birth of many phraseological units with the meaning unpleasant, shameless, villain, ungrateful, shameless, etc. Black symbolized the social status of a person: black refers to the lower class: *қара қаза, қара табан*. The word “black” has a figurative meaning and prevails over its literal meaning. Combined with many nominations with the meaning of things, phenomena and activities, the word “black” was the basis for the creation of symbols. The symbol of hard work - *қара шаруа* (lit. black work). The symbol of bad, evil: *қара бет* (lit. black face) - to do something reprehensible; a symbol of humiliation, shame: *қара жер болу* (lit. to be the black land) means *to remain humiliated, ingratitude*: *қара ниет* (lit. black intention) means *black ingratitude*, *қара басы* (lit. to step on smth black) means *to yield to the temptation to do something reprehensible*.

Black is implied in the figurative basis of curses: *қара сорпасың ұрттатқыр* (lit. to drink black broth) stands for: “To be me at his commemoration!” In the Kazakh world view, in most cases, the word “black” is associated with death, suffering. When a respected person died among the Kazakhs, a black flag was hung over the dwelling, relatives dressed in black and kept mourning. The meaning of the word “black” in phraseological units: to cloth in black, black thoughts, expresses suffering, punishment, mourning, symbolizes departure into eternity. *Қара қағаз* (lit. black paper) - a funeral message, symbolizes grief. In the medieval times the difficult times connected with hunger, absence of food for domestic were reflected in the language: *қара көшпенділер* – (lit. black nomads), *қара жамылды* – despair days or black moments (lit. to put on black), *қара ойлар* (lit. black thoughts) means bad thoughts.

The concept of black color in Kazakh culture in the expression *қара жер* (lit. black land) symbolises native land. But when it is used in the denotative meaning in the expression *қара жерге отырғызу* (lit. to sit smb. on the ground) means to put smb to the awkward, stupid position. The Kazakh people used the black color, a symbol of suffering, both to exaggerate the bad, negative, and to exaggerate the good and positive. In Kazakh culture, the positive semantics of black color is connected with cognitive peculiarities and imagery (образный) implications. The metaphoric expressions imply the following semantic characteristics: Black as a symbol of wise words with deep, thought provoking ideas - *қара сөз* (lit. black words) means *wise words*.

Black is also the symbol of holiness: *қара домбыра* (lit. a black dombyra - Kazakh musical string instrument) means *a holy dombyra*; *қара жер* (lit. black land) means *a holy earth, the land which nourishes*. The concept “*Қара қазан*’ (a black large cooking pot) symbolizes sufficiency and affluence. *Қазан* - a pot where meal was cooked is a sacred thing for Kazakh because it symbolizes home, well-being, prosperity. Kazan stood on the hearth in the middle of the yurt. It was a bad sign to turn it over, which meant shame, hunger. This concept is implied in the following metaphorical expressions: *қара қазан көтеру* (lit. to raise a black kazan) means *prosperity*; *қара қазан бай* (lit. a rich man with a black pot) implies the meaning of a poor man who became rich.

The symbolic content of black among the Türks expressed numerous shades of meanings. So, for example, the expression “*қара бұхара*” (lit. black people) among the Kazakhs was used not in a derogatory sense, but in the meaning of “numerous” people. Many Turkic language researchers noticed that the word black is used to express the strength: *қара күш* - *very strong*; *қара батыр* - *real and worthy*, *ауыр қара* – *very heavy*.

“Black” can act as an intensification of the degree, a more emotional description of the state: *қара тер*- *sweat a lot*, *қара күз* - *deep autumn*; *қара сойын той жасау* - *to have a party by immolate* – sacrifice a big black animal; *қара қанат болу* - *to help, be smb’s support*. Black also associates with life experience: *қара кемпір* means sophisticated from the life experience. Black color also symbolizes beauty and a grace of a young girl: *қара ұзын шаш* – *wonderful, lovely*, *қара көзді қыз* – a beautiful girl, *қара қасы қиылған* – a perfect look, lovely appearance of a girl. Black color is considered to be the color which underlines expressive features of a girl. In Kazakh tradition there are special addresses to lovely children, which express tender emotions of a mother to a child: *қарашығым*; *қара домалағым*, *қаратайым*. The nomination of black has a symbolic meaning of the sanctity and the sacredness. The unit “*қара шанырақ*” (lit. black hearth) symbolizes ancestral home, which is sacred and respected place and the members of the family should honour and hold it.

In British culture ‘white’ symbolizes all good, joy, purity, peace, harmony. In ancient times colorless substances were called white, so it became the symbol of purity, serenity: *as white as milk* – pure, innocent, *a white wedding* – stresses the purity of a bride, *white light* – honest, objective decision.

White for the Englishmen is the symbol of cowardice – *to show the white feather* – means *to show fear, to be afraid.*; is compared with the paleness: *as white as a sheet*, *to be whiter than white*– *to become pale*; symbolizes a loss: *to bleed smb white* – to take away smb’s money, *white -knuckle* – the event or trip which might be dangerous; purity: *Lily-white reputation* – good reputation, honesty - *white hands*, innocent lie – *white lie*; a sleepless night- *a white night*; *to stand in a white sheet* – to repent publicly. Images of animals

are also used in the idioms with color nominations: *white elephant* – means *a precious, but useless present*, *white crow* – *exception*. White also symbolizes nobility, greatness, privilege: ‘*white collars*’ – people engaged in office work, *white hope* – a person expected to achieve much, *white-haired boy* – *smb’s favourite*. *to be white hot* – *to be furious*. ‘Black’ symbolizes the darkness: *as black as hell*; *black as coal* – completely dark; rage, anger, bad mood: *to look black*; *black dog* – to be on a low mood, *to paint in black colors* – to present something negatively; *to be black in the face* – to be angry; *be in the black books* – to be ignored, isolated; *black ingratitude* – complete ungratefulness; *a black eye* – a bruise under the eye. In the 20th century *black* got the new associations, connected with illegal operations and deeds: *black market*, *black economy*, *black money*, *to blackmail*.

It is obvious that translation issues are closely connected with semantic issues, which presuppose the deep conceptual analysis of the phraseological units’ contents. The linguists proposed different strategies of translation with the purpose of better transference of culture-specific items. M. Tymoszek proposes a holistic approach allowing a translator to decide which cultural differences to convey and which to adapt to target norms or even which to suppress [7].

Most of expressions are transmitted metaphorically in the source text and in the translation, as P. Newmark states, translating metaphors depends on contextual factors, “not least on the importance of the metaphor within the text” [8, p. 130]. Mona Baker proposes different methods for non-equivalent words translation: translation by a more general word, translation by a more neutral/less expressive word, translation by paraphrasing, using a related word, etc. [9]. Translation by paraphrasing is suitable in cases with metaphoric idioms, when we don’t find a full equivalent and aimed at reproducing the semantics: *қаpa домбыра* (lit. black dombyra) means *holy dombyra* (also transliteration of the realia ‘dombyra’ should be given – *Kazakh national instrument*); *қаpa сөз* (lit. black words) can be paraphrased as *wise words*; *қаpa күз* (lit. black autumn) – *deep autumn*.

The problems arise in cases when there are no equivalents with the same image or metaphorical basis. The culturally specific expression: *Қара шанырақ* (lit. black shanyrak) contains Kazakh realia *shanyrak*, which can be transmitted only explicitly – using descriptive method or explicitation. *Shanyrak*, as was mentioned above, is a round roof of a ‘yurt’ and presents a symbol of home, a sacred place, and a house where several generations lived. To my mind, substituting is not possible because it may cause misunderstanding and wrong impact on the reader of the target text.

Explicitation is considered to be the translation technique acceptable for the cases when there are no equivalents or analogues with the same cultural implication in the target text. Vinay and Darbelnet define explicitation as: “...a stylistic translation technique which consists of making explicit in the target language what remains implicit in the source language because it is apparent

from either the context or the situation" [10, p.342].

The images, implied in phraseological units, and those with colors and deep symbolic meaning also present difficulties since they reflect specific perception of the world. For example, *қаралы қатың қара аспанды жаудырды* - *rain on a dark sky*. Literally it is translated like "The mourning, black woman caused the rain in the sky". It is obvious that Kazakh people associate a dark sky with a mourning woman, and rain with the tears of this woman. This metaphorical expression structurally reflects associations connected with the Kazakh cultural tradition to cry and sing 'жоқтау', a crying song for the died man, during the funeral. The use of the functional equivalent or the image replacement would be the most appropriate for preserving the cultural figurative comparisons.

Metaphoric translation, by P.Newmark depends on the type of a metaphor and proper translation of a stock metaphor is possible if the image is represented within the same collocation [8].The phraseological unit *қара қылды қақ жару* (lit.to cut the hair in the middle) means 'to resolve the dispute by rights'. The origin of this metaphorical expression goes back to the tradition to resolve the dispute by cutting the rope made of horse's hair. Horses were very important for nomads. In case the arguing sites agreed on the decision they cut this rope right in the middle. Black color in this expression underlines the highest point of fairness. It is necessary to transfer the implied meaning and the explicitation will be the only possible method here. Since there is no full equivalent of this idiom in the target language we can observe the loss of the cultural connotation, which is implied in the use of the metaphoric .meaning transference.

The use of animal's namings in associations and comparisons underlines the significance and relevance of domestic animals for Kazakh nomads. In the next example a white camel symbolises the feast, prosperity, full tables: *ақ түйенің қарны жарылу* (lit. *The belly of a white camel is ripped open*) means "a feast with full tables, much food", i.e. to eat so that the belly burst. "White" here symbolizes the feast, goodness, prosperity, generosity. In the Kazakh culture camels were the domestic animals which gave milk, meat and were used as the means of transportation. In the English language we do not find idioms with the same animal image, thus, explicitation should be used here for the representation of the full semantics.

There are phraseological units, which are constituted by means of the metonymy. Metonymic translation is based on the transformation, which is aimed at preserving metonymic relations between the source language and target language. In cases with cultural idioms it is impossible to preserve the expressiveness of the metonymy in the translation using literal translation. For example, Kazakh metonymic figurative expressions: *ақ жаулық* (lit white *жаулық* – 'national married woman head dressing') means a *wife*; *ақ сұңқар* (lit white falcon), means a brave *dzhigit*. A bird *сұңқар* (falcon) symbolizes courage, bravery. The concept *dzigit* implies the image of a young man, a

rider who can skillfully drive a horse and use weapons. *Ақ сақалды* (lit. white-bearded) for Kazakh means an elderly man and symbolizes honor, recognition, a big life experience. We cannot but ignore the literary value of such metonymic expressions that is why it is not possible to use the so-called “domesticating” translation strategies: omission, paraphrasing, substitution. Of course, these methods make the text easier for the target text readers, but a certain loss of the metonymic image takes place.

Discussion

The color culture of Kazakhs was influenced by many factors: nomadic lifestyle, local landscape, spatial-figurative perception of the world, ancient cults and beliefs. In the perception of colors, biological, psychological, artistic and aesthetic aspects are important. The world outlook of Kazakhs is closely related to the environment and nature. At the same time, Kazakhs expressed their perception of the world, emotional state, and concept of morality through colors. The environment, nature, customs and traditions, flora and fauna are the sources for creating the figurative basis of color designation. Phraseological units with a color component are carriers of a complex nominative concept that expresses cognitive functions and is an exponent of a particular symbol. Black and white are reflected in the Kazakh attitude to the world. The Kazakhs represented the world in the form of a quadrangle; each side was represented in a certain color, namely: east - in blue, south - in red, north - in black, west - in white

Thus, in the Kazakh language, black is distinguished by the breadth (productivity) of its use. Black is one of the colors in the Kazakh language, which has many figurative, conventional, symbolic meanings. Black, in the Kazakh worldview, can be not only bad, but also good. In the Turkic languages, there are many stable combinations related to this word, they are updated and supplemented over time. Based on this cognitive nature, words that correspond in semantics to the word “black”, the following meanings can be determined: color, obscurity, sadness, cruelty, holiness, simplicity.

The analysis of meanings of black and white colors in the Kazakh and English languages revealed that there are some common semantic characteristics, implied in phraseological units. For black color: associations with something bad, negative, grief, anger and mourning. For example: *қара ойлар* - *black thoughts*. These idioms have the same metaphoric basis. But in the Kazakh language ‘black’ is used for the nomination of meanings “much”, ‘worker’, ‘holiness’, ‘power’. The positive connotation of black is implied in Kazakh addresses to beloved children. White color in both cultures associates with purity, innocence, gladness and open-heartedness. In the Kazakh phraseology there are many units with the component ‘animal’. Animal images with the white color are often used and this tradition goes back to the mythological background of embodiment. Also, Kazakh female names have the prefix ‘*ақ*’, underlying the beauty and purity.

Conclusion

Thus, the semantic and translation analysis, employed in the research, showed that the concepts of color are enriched by associations fixed in social and linguistic practice. The color is used as a sign for which a certain content is assigned. Differences in semantics are determined by several reasons: differences in national cultures, religious beliefs, the predominance of colors in the geographical landscape, features of symbols, and differences in associations. The connection of colors with archetypes is unquestionable.

The analysis of the semantics of black and white colors in the Kazakh and English languages showed that there are great differences in the conceptual and symbolic representation in the phraseology. The common features can be explained by the psychological universalism of the black and white, which traditionally refer to the negative and positive, bad and good, dark and light. The differences are explained by the mythological, historical, cultural peculiarities. Kazakh culture is historically a specific nomadic culture which is reflected in the language and in particular in the phraseology. The semantics of black and white colors is rooted in the psychological and world view assumptions. Kazakh idioms with black and white colors are characterized by deep cultural specifics connected with ethnic traditions, associations and cultural implications. In the article the examples with cultural realia, which do not have equivalents in the English language, were analyzed. We can assume that the degree of the closeness of phraseological units' translation is also determined by the purpose of the translation. Culturally-bound words, phraseological units present certain difficulties for the translator in terms of preserving the cultural associations, imagery background, historical allusions, figurative comparisons and cultural traditions. It is not always possible to preserve the connotative meaning of the idioms but it is the task of the translator to minimize the cultural gap between the source text and the target text. Necessary cultural references should be done in case of the absence of the idioms with the same image, comparison or association. Explicitation in such cases is the most appropriate technique of translation. Translation strategies should be aimed at the maximum representation of cultural specifics implied in the phraseology.

REFERENCES

- [1] Lakoff G. Cognitive Semantics. Meaning and Mental Representation. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1988, p.119-154.
- [2] Tzvetan T. & Richard K. On Linguistic Symbolism. *New Literary History*, 6(1). Published by The Johns Hopkins University Press, 1974. URL: <http://www.jstor.org/stable/468344>.12.01.2022.
- [3] Wierzbicka A. Semantics, culture and cognition. *Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- [4] Nida E. A. *Towards a science of translating*. Leiden: E. J. Brill, 1964.

[5] Wierzbicka A. The meaning of color terms: semantics, culture, and cognition, Walter de Gruyter, Berlin / New York, 2009. URL: <https://doi.org/10.1515/cogl.1990.1.1.99>. 12.01.2021.

[6] Abzhaparova M. A man in color world view: white and black. Vestnik KazNU. Philology, 2(132), 2011, 29-33.

[7] Tymoczko M. Enlarging translation, empowering translators. Abingdon, UK, & New York: Routledge, 2007.

[8] Newmark P. A textbook of translation. Prentice-Hall International, 1988.

[9] Baker M. In other words: A coursebook in translation. London and New York: Routledge, 1992.

[10] Vinay J.-P. & Jean, D. Comparative stylistics of French and English: A methodology for translation. Amsterdam & Philadelphia: JohnBenjamins, 1995.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ АҚ ЖӘНЕ ҚАРА ТҮСТЕРДІҢ СИМВОЛДЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МАҢЫЗЫ: СЕМАНТИКА ЖӘНЕ АУДАРМА ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Жабаева С.С.¹

¹филология ғылымдарының кандидаты, А Байтұрсынов атындағы
Қостанай өңірлік университетінің доценті, Қостанай қаласы,
Қазақстан,

*¹e-mail: zhabayeva_ss@mail.ru

Андатпа. Бұл мақала тілдің символдық жүйесімен байланысты аспектілерді талдауға арналған. Түс белгілеудің тілдік жүйесі-қоршаған табиғаттың түсі туралы бірегей ақпаратты, халықтың тарихи жолының өзіндік ерекшелігін, әртүрлі этникалық дәстүрлердің өзара әрекеттесуін және әлемнің көркемдік көрінісінің ерекшеліктерін тіркейтін мәдениеттің негізгі категорияларының бірі. Тілдік бейнелерді иконикалық және символдық бейнелеу мәселелерін қазіргі лингвистер зерттейді, алайда бейнелеу және символдық қолдану құралдарын жүйелеу проблемалары әлі де кездеседі. Зерттеу семантикалық талдау, аударма талдауы және салыстырмалы салыстыру әдісі арқылы жүргізілді. Мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі қара және ақ түстердің символикалық сипаты зерттеліп, жалпы белгілері мен айырмашылықтары анықталынады. Түстер тілдің бейнелі негізін, соның ішінде фразеологиялық бірліктерді, бейнелі салыстыруды құра алатындығы көрсетілінген. Лингвосомиотикалық аспектілерге, бейнелеу көздеріне, соның ішінде діни, философиялық және мифологиялық аспектілерге ерекше назар аударылады. Талдау ағылшын тіліне аудару кезінде ескерілуі керек мәселелерді анықтайды. Мақалада қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің ағылшын тіліне аударылуы, оның ішінде аударма стратегияларының талдауы, таңдалған стратегияның адекваттылығының негіздемесі,

бейнелі және символдық негіздерді берудегі адекваттылық мәселелері талданады. Алынған нәтижелер тілдің символдық табиғаты туралы білімдерін кеңейтеді және аударма кезінде осы факторларды ескеру қажеттілігін көрсетеді.

Тірек сөздер: таңба, код, мәдениет, түс, фразеология, семантика, қауымдастық, аударма.

СИМВОЛИЧЕСКОЕ И КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ БЕЛОГО И ЧЕРНОГО ЦВЕТОВ В КАЗАХСКОЙ И АНЛИЙСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ: ОСОБЕННОСТИ СЕМАНТИКИ И ПЕРЕВОДА

*Жабаева С.С.¹

¹кандидат филологических наук, доцент Костанайского регионального университета им. А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан,

*¹e-mail: zhabayeva_ss@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена анализу аспектов, связанных с символической системой языка. Языковая система цветообозначений - одна из основных категорий культуры, которая фиксирует уникальную информацию о цвете окружающей природы, своеобразие исторического пути народа, взаимодействие различных этнических традиций и особенностей художественного видения мира. Вопросы иконической и символической репрезентации языковых образов исследуются современными лингвистами, однако, существуют проблемы с систематизацией средств изображения и символического использования. Цель статьи провести исследование символической природы черного и белого цветов в казахском и английском языках, выявить общие черты и различия. Исследование проведено с использованием семантического анализа, переводческого анализа и сравнительно-сопоставительного метода. Предполагается, что цвета могут составлять образную основу языка, в том числе фразеологических единиц, образных сравнений. Особое внимание уделяется лингвосемиотическим аспектам, источникам образности, в том числе религиозным, философским и мифологическим. Анализ выявил проблемы, которые необходимо учитывать при переводе на английский язык. Практическая значимость статьи также заключается в том, что автором выполнен анализ перевода казахских выражений на английский язык, включая анализ стратегий перевода, обоснование адекватности выбранной стратегии, проблемы адекватности при передаче образных и символических оснований. Полученные результаты расширяют знания о символической природе языка и указывают на необходимость учитывать эти факторы при переводе.

Ключевые слова: символ, код, культура, цвет, фразеология, семантика, ассоциация, перевод.

Статья поступила 07.06.2022

УДК 81'25
МРНТИ 16.01.11
DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.018

НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПО ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЮ В КАЗАХСТАНЕ: НОВЕЙШИЙ ПЕРИОД

*Жумабекова А.К.¹,

¹доктор филологических наук, профессор кафедры восточной филологии и перевода КазНПУ им.Абая, Алматы, Казахстан,

*e-mail: aigzhum@mail.ru

Аннотация. Статья представляет собой аналитический обзор казахстанских диссертационных исследований на соискание ученой степени «доктор философии (PhD)» по специальности «Переводческое дело» за последние пять лет. Работа в качестве членов всех трех диссертационных советов страны позволила автору провести анализ тематики, научной новизны и оценить вклад каждого соискателя из двенадцати имеющихся на сегодняшний день работ. Выявлены новые для казахстанского переводоведения тенденции анализа прямых переводов с казахского на иностранные (английский, корейский) языки (на материале устного перевода, киноперевода, отраслевого перевода). Отмечена важная роль отобранного авторами диссертационных работ значительного корпуса оригинальных и переводных единиц, в том числе в контекстном окружении.

Установлено, что наиболее частотной является тематика, связанная с переводом художественных произведений казахских писателей. Данный факт отражает сложившуюся с советских времен традицию критики художественного перевода. Наиболее частотной стала такая комбинация анализируемых исходного и переводящих языков: казахский-русский-английский (девять работ). Одной из центральных теоретических проблем здесь, следовательно, является роль опосредованного перевода (и/или подстрочника), качество которого напрямую связано с адекватностью перевода художественных произведений на иностранные (в подавляющем большинстве английский) языки. Данный вопрос в рецензируемых работах решается неоднозначно, определяющим фактором, как показал анализ, становится общекультурная и языковая компетенции диссертантов.

Формулируются предложения по дальнейшему повышению качества докторских диссертационных работ в области переводоведения. Указывается необходимость повышения личной ответственности научных консультантов. Отмечены факты искусственной самоизоляции диссертантов от процесса казахстанского переводоведения как на современном этапе, так и в диахроническом аспекте.

Делается обзор перспективных направлений, по которым может

развиваться наука о переводе в Казахстане в соответствии с трендами мирового переводоведения.

Ключевые слова: переводоведение, диссертационные исследования, казахстанская наука, доктор философии, специальность «Переводческое дело», обзор, тенденции, качество научных трудов в области переводоведения.

Введение

Новейший этап развития нашей страны, науки в целом и переводоведения, в частности, характеризуется серьезными изменениями. Перед научным сообществом ставятся новые задачи, направленные на повышение ответственности в организации исследовательской деятельности соискателей научных степеней.

В своем выступлении на юбилейной сессии Национальной Академии наук РК Президент нашей страны К.К. Токаев отметил: «Не секрет, что в современном обществе есть люди, которые хотят получить научную степень только ради звания. Это становится негативной тенденцией. Обладая научной степенью, они не продолжают работать в области науки. В результате много государственных средств тратится впустую. Пора прекратить это раз и навсегда [перевод с казахского наш – А.Ж.]».

К числу мер по преодолению названных негативных тенденций, безусловно, относится качество подготовки и аттестации научных кадров. Для этого, на наш взгляд, необходимо осмыслить результаты современных научных исследований, отраженные в уже защищенных диссертациях с тем, чтобы развивать позитивный опыт, накопленный в определенной области, и избегать формальных работ, тормозящих развитие науки или наносящих ее имиджу ущерб.

Основные положения

В Казахстане, в связи с введением трехступенчатой системы высшего образования, докторантам, закончившим программу обучения и защитившим диссертацию, стали, как известно, присваивать *ученую степень* «доктор философии (PhD)». Одной из наименее результативных в этом смысле до недавнего времени оставалась специальность «Переводческое дело». Сейчас в трех университетах республики – КазУМОиМЯ им. Абылай хана, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева и КазНУ им. аль-Фараби функционируют диссертационные советы, которые теперь получили статус самостоятельного решения вопроса о присуждении данной ученой степени.

Работа в качестве члена (постоянного, временного) вышеназванных советов и участие в обсуждении диссертационных работ дают нам основание сделать определенные выводы и очертить круг наиболее актуальных проблем в области подготовки научных кадров по переводоведению в нашей стране.

Материалы и методы

Материалом для исследования послужили 12 диссертаций на соискание степени «доктор философии (PhD)» по специальности «Переводческое дело» на русском и казахском языках, защищенных к настоящему времени (а именно с 2018 г. по 2022 г.) в Казахстане, а также аннотации этих диссертаций и видеозаписи процедур защиты. Все эти документы и записи, согласно требованиям нормативных документов, находятся в открытом доступе на сайтах университетов, где функционируют вышеназванные диссертационные советы.

Для обзора и критического анализа этих диссертационных работ нами были использованы аналитический, структурно-семантический, сравнительно-сопоставительный, контекстуальный, статистический методы.

Результаты

Наукометрический анализ показал, что из 12 докторских диссертаций, защищенных за последние пять лет в трех вышеназванных университетах, 8 посвящены художественному переводу (из них 2 – на материале одного и того же произведения, 2 – на материале разных произведений одного писателя), 1 – методологии устного перевода, 1 – переводу устного политического дискурса, 1 – отраслевому терминологическому переводу, 1 – кинопереводу.

8 диссертаций написаны на казахском языке, 4 – на русском. При этом комбинация анализируемых исходного (ИЯ) и переводящих языков (ПЯ) выглядит следующим образом: казахский-русский-английский (9), английский-русский (1), казахский-корейский (1), казахский-русский-турецкий-английский (1) языки.

Обзор

Хотелось бы отметить актуальность работ М.Ж. Ескендировой по устному переводу, А.Б. Абаган по кинопереводу и А.Т. Баекеевой по отраслевому переводу. Находясь в явном меньшинстве по объекту исследования, эти работы по своей тематике и содержанию отражают насущные потребности казахстанского рынка переводческих услуг и отвечают общим тенденциям мирового переводческого процесса.

Многие положения этих диссертаций являются новыми для казахстанского переводоведения. Так, М.Ж. Ескендировой [2] предложена классификация переводческих стратегий в устном переводе; на значительном по объему практическом материале проведено системное описание и экспериментальный анализ применения переводческих стратегий в процессе такого инновационного вида устного перевода, как конференц-перевод. Это единственная работа, посвященная методологии перевода, тогда как, по нашим наблюдениям, одной из наименее развитых областей переводоведения в нашей стране является именно дидактика перевода.

А.Б. Абаган [3] проведен анализ качества киноперевода корейских сериалов в сравнительном аспекте на телеканалах «Казахстан» и «Астана»; составлен алгоритм и модель киноперевода; выделены профессиональные компетенции кинопереводчика, выявлены способы переводов фразеологизмов с корейского на казахский язык. Кино-, видеоперевод, и шире, аудиовизуальный перевод, является наиболее динамично развивающимся видом перевода не только в нашей стране, но и во всем мире. Несомненные успехи отечественных переводчиков, равно как и их профессиональные недочеты, должны быть отражены в казахстанском переводоведении новейшего периода.

А.Т. Бакеевой [4] исследована горнорудная терминология казахского языка в междисциплинарном аспекте с использованием цифровых технологий; составлен управляемый интероперабельный полиязычный гезаурис горнорудных терминов для переводчиков на основе международной схемы данных Zthes в веб-платформе Digital Library.

Все эти авторы обобщили свой личный опыт в качестве переводчиков, а в качестве материала исследования привлекли языковой корпус, реально используемый в различных областях сферы производства и услуг: киноиндустрии, горнорудной промышленности, конференц-переводе, – что представляется нам крайне важным фактором в оценке тесной связи теоретической и практической значимости этих работ.

В диссертационной работе Ш.А. Хамраевой [5] выявлены и описаны переводческие стратегии для передачи менасивных речевых актов в дискурсе зарубежных политиков с английского на русский язык; обоснована необходимость учета коммуникативной стратегии и тактики воздействия на адресата при переводе названных единиц речи; выявлены факторы их прагматической адаптации. Анализ устного (оригинального и переводного) политического дискурса в аспекте теории речевых актов О. Серля, вносит определенный вклад в развитие теории и практики перевода в нашей стране.

Наиболее многочисленны, как уже отмечалось, диссертации по художественному переводу. Отрадным является факт обращения диссертантов к казахской литературе (произведениям Абая, М. Ауэзова, М. Жумабаева, А. Нурпеисова, О. Бокея, С. Елубая) и ее прежним и новым переводам на иностранные (в основном, английский) языки.

На наш взгляд, в этом ряду выделяются работы Е. Алпысбаевой и Н. Жумай, привносящие новую свежую «струю» в развитие традиционной критики художественного перевода.

Например, А.Е. Алпысбаевой [6] в ходе сравнительно-сопоставительного анализа выявлены способы перевода культурных реалий в поэзии М. Жумабаева. Особенностью этой работы стал анализ прямых переводов М. Жумабаева на русский (Б. Канапьянов, 2010), турецкий (Ф. Тамир, 1993, 1998), английский (Т. Кожоуглу,

2018) языки, и проведение интервью с переводчиками Ф. Тамиром и Т. Кожаоглу. Стремление понять языковую личность переводчика, в ходе непосредственных встреч и бесед с ним, раскрыть всю пресуппозицию перевода, поделиться результатами своего анализа (в том числе с выявленными ошибками) с переводчиками – несомненно, положительная тенденция среди современных казахстанских исследователей.

Н. Жумай [7] определена степень сохранения идиоэтнической специфики и культурного кода в переводе произведений О. Бокея на английский язык через посредничество русского языка. Выявлены приемы описания общественных, социальных и культурных явлений, оказавших влияние на языковую личность писателя.

Несомненным достоинством работы является анализ нового перевода произведений О. Бокея (сборник «The Man-Deer and other stories», переводчик С. Холлингсворт, 2018) на английский язык, а также подготовка веб-сайта www.oralkhan-bokey.kz, где представлены основные результаты исследования. Свои теоретические изыскания Н. Жумай воплотила также в осуществленном ею прямом переводе с казахского языка на английский художественного произведения И. Кожабаетова «Шөре мен Шарипа», опубликованного в сборнике «Wondering Over My Homeland: interesting stories» (2017). Автор, таким образом, продемонстрировала реализацию своих переводческих навыков, сформированных, в том числе, благодаря критическому анализу работ, выполненных другими переводчиками.

Не ослабевает интерес к переводам произведений классиков казахской литературы. К примеру, А.Ж. Жапаровой [8] [проанализированы структурно-функциональные особенности узуальных и авторских метафор в произведениях Абая и определены основные способы их перевода на русский и английский языки. Английские переводы сопоставляются как друг с другом, так и с русскими переводами, послужившими в качестве посредников (например, поэтические переводы Ю. Неймана и Т. Боттинга, Б. Каирбекова и Р. Маккейна).

К недостаткам этой работы относится, на наш взгляд, невключение автором двух новых переводов Абая на английский язык, вышедших к 175-летию юбилею казахского поэта в 2020 году – году защиты диссертации, а именно переводы Ш. О'Брайена и Дж. Бернсайда. В магистерской диссертации З. Есбулатовой «Концептуальная и лингвокультурная картина мира Абая в переводах на русский, английский и немецкий языки» (2020), выполненной в КазНПУ им. Абая под нашим научным руководством, были проанализированы эти новые переводы. В качестве научного руководителя нами и в дальнейшем будут предлагаться докторантам и магистрантам для анализа современные переводы Абая этих британских поэтов и писателей.

Остальные исследователи обратились к переводам современных казахских писателей XX-XXI века.

В частности, Ж.К. Алшинбаевой [9] выявлены признаки симметрии/ асимметрии перевода этнокультурных семантических фразеологизмов и описаны стратегии их перевода на основе сопоставительного изучения оригиналов и переводов романа М. Ауэзова «Абай жолы» на русский и английский языки.

Известный английский перевод Л. Наврозова, выполненный с русского перевода (коллективом в составе А. Никольской, Т. Нуртазина, Л. Соболева, Н. Анова, З. Кедринной) и изданный еще в 1975 году, неоднократно подвергался критике во многих научных работах. В качестве материала исследования был избран относительно новый перевод (2007 г.) романа на русский язык А. Кимом.

Две работы посвящены изучению переводов А. Нурпеисова на материале разных произведений.

Так, А.М. Толеубаевой [10] описан процесс трансформации метафоры в языке-оригинале в лингвокультурную лакуну в результате перевода; выявлено, что национально-культурный характер метафор в романе А. Нурпеисова «Соңғы парыз» передается в опосредованном переводе (Г. Бельгера и А. Кима) на английский язык (К. Фитцпатрик, 2013) посредством интерпретации.

А.У. Жусуповой [11] проведен структурно-семантический анализ поэтики трилогии А. Нурпеисова «Қан мен тер» и выявлено содержание языковых единиц, создающих этнокультурную идентичность в романах писателя; рассмотрены способы передачи языковых средств, выражающих этнокультурную специфику при переводе на русский и английский языки.

В работе А.У. Жусуповой подробно освещена история создания прямого (казахско-русского) перевода А. Нурпеисова подстрочником Г. Бельгером и переводчиком Ю. Казаковым. Это помогло автору диссертации осознать тот огромный труд, который был осуществлен тремя выдающимися личностями. Несомненным достоинством работы стало изучение роли подстрочного перевода, который нечасто становится объектом исследования. Между тем только прослеживание всех этапов трансформации единицы художественного текста дает основание судить о качестве перевода художественного произведения в целом. Что касается перевода трилогии на английский язык «Blood and Sweat», осуществленного американской переводчицей Кэтрин Фитцпатрик (2013), как указывает сам диссертант, проникнуть в ее творческую лабораторию не удалось, в том числе и по вполне понятным объективным причинам.

Между тем новизной этих работ по творчеству А. Нурпеисова мог бы стать более глубокий анализ именно английских переводов в разных аспектах.

Переводы романа-трилогии С. Елубая «Ақ боз ұй» на русский (Л. Космухамедова, А. Жаксылыков) и английский (К. Фитцпатрик) языки стали предметом исследования сразу двух авторов.

Так, А.Ф. Аккалиевой [12] (на материале первой части трилогии) проведен лингвокультурологический анализ перевода на русский и английский языки, вывлнены закономерности использования переводческих трансформаций в сохранении идиостиля произведения оригинала в условиях опосредованного перевода.

Ж.Ж. Манапбаевой (на материале всей трилогии) исследовано воссоздание как реалий-слов, так и метареалий, выраженных в виде интертекста и рассмотрена адекватность передачи этих национальных реалий в русском и английском переводах; проведено интервью со С. Елубаем [13].

К несомненным достоинствам следует отнести наличие во многих работах приложений, отражающих работу с фактическим материалом: трехязычный иллюстративно-толковый переводческий словарь лингвокультурной лексики в поэзии М. Жумабаева (А.Е. Алпысбаева); интероперабельный полиязычный гезаурус горнорудных терминов (А.Т. Бакеева); веб-сайт www.oralkhan-bokey.kz (Н. Жумай); трехязычный параллельный корпус исторических культурем (А.Ф. Аккалиева), казахских национальных реалий на материале трилогии С. Елубая «Ақ боз ұй» (Ж.Ж. Манапбаева), двуязычный (корейско-казахский) корпус фразеологизмов из киносериалов (А.Б. Абаган), скрипты устных выступлений англоязычных политиков и их переводы на русский язык (Ш.А. Хамраева).

Вышеназванные диссертационные исследования по художественному переводу, безусловно, продолжают богатую отечественную традицию критики русско-казахского и казахско-русского художественного перевода. При анализе переводов художественных произведений на иностранные языки неизбежно встает вопрос теоретического осмысления роли языка-посредника, поскольку названные произведения, избранные диссертантами в качестве материала исследования, переводились с опорой на изданные русские переводы (в 7 из 8 работ). И здесь мы сталкиваемся с различными мнениями, не последнюю роль в которых играет родной язык авторов, или, точнее, язык диссертаций.

В частности, в работе А.Ф. Аккалиевой, написанной на русском языке, утверждается, что «потери при опосредованном переводе, как и в любом виде перевода, связанные с расхождением смысла параллельных единиц исходного и переводящего языков, неизбежны, но также и несущественны» [12, с. 11]. Казахоязычным же автором Ж.Ж. Манапбаевой отмечается, что «перевод с языка оригинала более адекватен по сравнению с опосредованным переводом. В опосредованном переводе больше семантических ошибок» [13, с. 9].

Казахоязычный автор А.М. Толеубаева утверждает, что наличие языка-посредника между оригиналом и переведенным языком демонстрирует полное отсутствие этнического характера и оригинальной интерпретации метафоры с языка-оригинала, в свою очередь, приводит к отсутствию подлинности текста-оригинала и авторского стиля [10, с. 9]. Русскоязычным же диссертантом А.У. Жусуповой констатируется факт «потери многих значимых в смысловом отношении мотивов, образов, эпизодов, сокращения нурпеисовского текста» при наличии качественного перевода-посредника [11, с. 76].

Более объективной представляется позиция авторов, которые соотносят степень адекватности английских переводов с качеством переводов на русский язык. Так, Н. Жумай отмечает: «Произведения, переведенные на язык-посредник переводчиками, родным языком которых является язык оригинала (Б. Момышулы, Р. Сейсенбаев), отличаются хорошим качеством перевода... Подстрочный перевод с казахского языка на русский был выполнен переводчиками А. Кимом, А. Кончиц, О. Мирошниченко, Ю. Домбровским и др. Анализ материала показывает, что русскоговорящие авторы не смогли в полной мере донести «дух» произведения, показать особенности казахской культуры, национальные ценности, традиции народа, богатую этнографию, представленную в исходном языке» [7, с. 10]. Эта же мысль прослеживается в исследовании А.Ж. Жапаровой: «степень минимизации ошибок английского переводчика напрямую зависит от готового русского перевода или подстрочника на русском языке, с которого осуществлялся перевод, и при достаточном объеме фоновых знаний о творчестве поэта воспроизведение может получиться адекватным» [8, с. 8].

Последней позиции придерживаемся и мы, высказывая ее неоднократно, например, в статье, посвященной новому переводу рассказа М. Ауэзова «Қаралы сұлу» С. Гейганом на английский язык с помощью авторизованного русского перевода А. Пантиелева [14].

В положениях, выносимых на защиту, есть тезисы, представляющие собой трюизмы, не требующие доказательств (для однородности сопоставления приводим их на русском языке, а для точности передачи казахского текста используем переведенные самими казахскоязычными диссертантами положения на русском языке из аннотаций, сохранив аутентичность стиля и орфографии авторов): «Поэзия М. Жумабаева, его литературное наследие стало фактом мировой литературы» [6, с. 10]; «В каждом языке метафора характеризуется национальным происхождением и особенностями национального мировоззрения» [8, с. 9]; «Перевод как межкультурный процесс является одним из культурологических феноменов, и, с увеличением количества переводов, возрастает культурно-социальное взаимопонимание народов» [12, с. 11]; «Устный перевод как речевая и мыслительная

деятельность является одним из самых сложных видов переводческого процесса, требующий особой подготовки, с определенным владением суммой знаний, умений и навыков» [2, с. 10]; «Большая часть фразеологизмов формируется и развивается на основе образа, формирующего их смысл» [9, с. 9].

При этом речь идет о формулировании положений. Тексты диссертаций, как показывает анализ, содержат результаты, полученные лично их авторами. В итоге самими диссертантами создается некоторое противоречие и ввод в заблуждение тех исследователей, которые, в силу своих профессиональных интересов и задач, ограничиваются только прочтением аннотаций для определенных целей. Составление аннотаций, особенно на языках, отличных от текста диссертации, таким образом, является весьма важным обстоятельством, на которое надо обратить особое внимание.

Удручает то обстоятельство, что в работе Ж.Ж. Манапбаевой, защищавшейся на полгода позже, о диссертации А.Ф. Аккалиевой не упоминается. Сам факт обращения к одному и тому же произведению не является чем-то негативным, в критике перевода такие случаи известны. Но это отражает общую тенденцию молодых исследователей – отсутствие интереса к трудам других ученых по теме исследования. Между тем одним из требований к научным работам такого уровня, закрепленного в нормативных документах, является обоснование отличия полученных результатов от достижений в аналогичной области.

Анализ списка использованной авторами литературы показывает, что диссертанты опираются, в основном, на труды зарубежных, большей частью российских авторов. Разумеется, труды Я.И. Рецкера, В.Н. Комиссарова, А.В. Федорова, А.Д. Швейцера и других представителей советской переводческой школы навсегда останутся классикой научного перевода. Но изменившиеся реалии окружающего мира, новые тенденции XXI века способствовали появлению новых для современного, в том числе российского, переводоведения идей. Как отмечает, например, известный ученый из Санкт-Петербурга И.С. Алексеева, российская наука о переводе находится в отрыве от мирового переводоведения, что проявляется как в теории, так и на практике [15, с. 38]. Что касается работ зарубежных авторов, и здесь список зачастую ограничивается классическими работами Дж. Кэтфорда, П. Ньюмарка, Ю. Найды, Н. Хомского и др.; практически нет обзоров новых теорий, концепций, либо они только упоминаются в теоретических главах. Анализ же фактического материала проводится в аспекте традиционных, выработанных еще советской школой, исследовательских парадигм. Как известно, все диссертанты за государственный счет проходят зарубежную стажировку в выбранном ими самими том или ином ведущем университете или научно-исследовательском центре, работают с

зарубежными научными консультантами. Между тем в ходе процедуры устных вопросов и ответов на публичной защите некоторые диссертанты не могут сформулировать результаты опыта своей стажировки, отличительные признаки научной школы своего консультанта, что демонстрирует формальный подход к этому обязательному компоненту обучения в докторантуре. Не находят отражение такие результаты и в текстах диссертаций. К примеру, среди предложенных западными учеными переводческих стратегий упоминаются чаще всего лишь стратегии доместикации и форенизации Л. Венутти. Таким образом, вклад диссертантов в процесс ликвидации отрыва казахстанской науки от современных трендов мировой транслятологии, остается незначительным.

К сожалению, изучаются далеко не все работы отечественных ученых, а ведь это необходимое условие для защиты диссертации, не говоря уже о соблюдении научной этики. В работах, выполненных в одном университете, указываются, в основном, труды работающих там преподавателей. Подобная небрежность демонстрирует невысокий уровень теоретико-методологической подготовки докторантов; барьером зачастую выступает и язык. В работах на русском языке мало или вообще нет ссылок на работы казахских авторов по той же теме исследования (обратная картина встречается реже, что демонстрирует хороший уровень владения казахоязычными авторами русским языком). Такое явление могло бы быть, вероятно, в работах нефилологических специальностей, но специфика переводоведческих работ, особенно тех, где авторы заявляют о своем полиязычии, предполагает обязательное знание трудов в той или иной области перевода, написанных на казахском или русском языках. Создается искусственная самоизоляция диссертанта от современного ему переводческого процесса в родной ему стране, а диахронический аспект (аналитический обзор казахстанских работ по теме исследования советского периода) ограничивается в лучшем случае упоминанием имен и трудов ученых.

Такое положение вещей отражает, на наш взгляд, реальную картину самоизоляции преподавательского состава университетов; а с учетом последних изменений в порядке присвоения ученых степеней диссертационными советами университетов подобное отчуждение только будет усиливаться. Ситуация доходит порой до абсурдного, когда автор диссертации хорошо, иногда даже лично (с введением зарубежных стажировок такое стало возможным) знает иностранных ученых и их труды, и не знает даже заочно, по трудам, ученого из своего города. В такой ситуации возрастает личная ответственность научных консультантов, к которым требования объективности относятся в той же мере, что и к диссертантам. Необходимо, на наш взгляд, введение в образовательные программы подготовки докторов философии (PhD) курса по истории и критике перевода в Казахстане, определение с

помощью научных консультантов списка трудов казахстанских ученых по теме исследования для обязательного изучения, работа в разных библиотеках страны, участие в республиканских конференциях и круглых столах по переводоведению с устными выступлениями и т.п.

Объектом исследования большинства рецензируемых диссертаций становятся фразеологизмы, языковые единицы, обозначающие реалии, и в целом – безэквивалентная, национально-специфическая лексика. Утверждается, что оптимальными способами ее передачи являются транслитерация/транскрипция и описательный перевод. Но это общеизвестный факт в теории перевода, достаточно упоминания известной работы болгарских ученых С. Влахова и С. Флорина, посвященной проблемам передачи безэквивалентной лексики. Выбор таких единиц в качестве объекта исследования чрезвычайно удобен, не особенно затруднителен и достаточен для уровня бакалаврских или магистерских работ. Уровень же докторской диссертации предполагает решение новой, ранее не изученной задачи, либо нового способа исследования известной проблемы.

Почти во всех диссертациях фиксируются переводческие ошибки, но отсутствует их систематизация по типам, причинам, и, главное, некоторыми не приводится свой, «правильный» (с точки зрения автора) вариант. Диссертанты, как правило, ограничиваются общими рекомендациями. Между тем большинство переводов казахских писателей на английский язык через посредство русских переводов, таким образом, осуществила К. Фитцпатрик. Анализ ее переводов, невысоко оцениваемых всеми докторантами, содержится в 4-х [10-13] из 8-ми диссертационных работ. Наверное, наступил период, когда можно говорить о ее переводческом стиле, манере, стратегиях и типологии ее ошибок, обратив таким образом внимание издателей на необходимость поиска других переводчиков казахской литературы.

Обсуждение

Итак, выше в ходе обзора защищенных диссертаций нами были отмечены как несомненные достоинства, отраженные во вкладе каждого соискателя в развитие теории и практики перевода в нашей стране, так и недочеты в раскрытии тех или иных аспектов исследования.

В итоге проведенного нами краткого аналитического обзора сформулируем свои предложения, направленные, как мы надеемся, на улучшение качества подготовки будущих докторских диссертаций по специальности «Переводческое дело»:

- формулирование диссертантами положений, выносимых на защиту, только с учетом новизны и отражения личного вклада соискателя; обязательное обоснование отличия полученных результатов от достижений в аналогичной области;
- ликвидация самоизоляции преподавательского состава университетов, научных консультантов и диссертантов от отечественного

переводоведческого процесса;

- привлечение в качестве фактического материала ранее не изученных, новых переводов, преимущественно прямых;
- обобщение опыта зарубежной стажировки диссертантов в плане анализа новых направлений теории, практики и методологии перевода в современном мировом переводоведческом процессе для ликвидации отрыва от него казахстанской науки;
- разработка типологии переводческих ошибок и составление практических рекомендаций по их избежанию;
- объединение приложений диссертационных работ (с обязательным сохранением авторства) для создания казахстанского корпуса оригинальных и переводных текстов;
- издание монографий на основе диссертационных работ (начиная с советских времен это было одним из условий допуска к защите соискателя), поскольку изданных теоретических трудов по теории перевода у нас катастрофически мало;
- введение в образовательные программы подготовки докторов философии (PhD) курса «История и критика перевода в Казахстане»;
- включение в общеказахстанскую базу цитирования не только докторских, но и магистерских диссертаций, поскольку: во-первых, их количество неизмеримо больше, следовательно, больше и охват фактического материала, требующего своей фиксации в общий переводной казахстанский корпус; во-вторых, среди них немало работ, выполненных на хорошем научном уровне (а с учетом того, что магистранты в обязательном порядке публикуют свои статьи, докторантам следует ознакомиться с ними), в-третьих, это позволило бы избежать повтора тем диссертаций в разных вузах;
- рассмотрение диссертационными советами готовых переводов соискателей как объектов исследования на защите докторских диссертаций с целью привлечения к научной работе практикующих переводчиков, и шире, для усиления связи теории с практикой.

Заключение

Транслятология в Казахстане традиционно развивается, в основном, как теория и критика художественного перевода. С обретением независимости положительной тенденцией стало возрастание прямых (с казахского на иностранные языки) переводов, научный анализ которых крайне необходим

Между тем потребности переводческого рынка определяют те перспективные направления, по которым может развиваться наука о переводе в нашей стране в соответствии с трендами мирового переводоведения, а именно: прямой информативный перевод, цифровое переводоведение, дидактика перевода, устный и синхронный перевод, аудиовизуальный перевод. Хотелось бы выразить пожелание для будущих соискателей научной степени в области переводоведения вносить

свой вклад в развитие этих малоизученных областей. Выработка конкретных рекомендаций на основе научных изысканий помогла бы большой армии практиков-переводчиков выполнять высококачественные переводы в разных областях социально-экономического хозяйства нашей страны, а ведь именно для этого в конечном итоге и создаются научные труды.

Надеемся, что сформулированные нами предложения помогут будущим докторантам, исследователям и их консультантам в работе над улучшением качества научных трудов в такой молодой, но динамично развивающейся отрасли, какой является переводоведение.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на юбилейной сессии Национальной Академии наук 01.06.2022 [Электронный ресурс: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaevana-yubileynoy-sessii-nacionalnoy-akademii-nauk-15462>. – Дата обращения: 07.06.2022].

[2] Ескиндиrowa М.Ж. Методология устного перевода в Казахстане: дис. ... док. философии PhD: 6D020700. – Астана, 2018. – 136 с.

[3] Абаған А.Б. Корей фразеологизмдерін қазақ тіліне аударудың лингвомәдени қыры (корей фильмдерін аудару тәжірибесінен). – 6D020700: философия док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2018. – 217 б.

[4] Бакеева А.Т. Қазақ тіліндегі тау-кен терминологиясының қалыптасуы және ағылшын, орыс тілдеріне аударылу ерекшеліктері. – 6D020700: философия док. (PhD) ... дис. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 159 б.

[5] Хамраева Ш.А. Стратегии перевода менасивных речевых актов в политическом дискурсе с английского на русский язык: дис. ... док. философии PhD: 6D020700. – Алматы, 2019. – 240 с.

[6] Алпысбаева А.Е. Мағжан Жұмабаев поэзиясының үш тілдегі (түрік, орыс, ағылшын) аудармаларының лингвомәдени аспектісі. – 6D020700: философия док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2022. – 306 б.

[7] Жұмай Н. Жазушы тілдік тұлғасының аудармада берілуі (О. Бөкей шығармалары негізінде). – 6D020700: философия док. (PhD) ... дис. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 173 б.

[8] Жапарова А.Ж. Абай поэзиясындағы метафора және оның орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары: салыстырмалы талдау. – 6D020700: философия док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2020. – 180 б.

[9] Алшинбаева Ж.К. Көркем мәтіндегі фразеологизмдердің этномәдени семантикасы және оның тіларалық берілуі (қазақ және ағылшын тілдері материалдары негізінде). – 6D020700: философия док. (PhD) ... дис. – Нұр-Сұлтан, 2022. – 125 б.

[10] Төлеубаева А.М. Ә. Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» шығармасындағы метафоралардың лингвомәдени лакуналар ретінде аударылу ерекшеліктері. – 6D020700: философия док. (PhD) ... дис. –

Астана, 2018. – 123 б.

[11] Жусупова А.У. Проблема перевода этнокультурной идентичности в трилогии А. Нурпеисова «Кровь и пот»: дис. ... док. философии PhD: 6D020700. – Алматы, 2020. – 162 с.

[12] Аккалиева А.Ф. Перевод романа-трилогии С.Елубаева «Ақ боз үй» на русский и английский языки: дис. ... док. философии PhD: 6D020700. – Нур-Султан, 2021. – 188 с.

[13] Манапбаева Ж.Ж. С. Елубайдың “Ақ боз үй” романындағы ұлттық реалиялардың орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларының барабарлығы. – 6D020700: философия док. (PhD) ... дис. – Алматы, 2022. – 423 б.

[14] Жумабекова А.К. Лингвокультурологические особенности прямого и косвенного перевода рассказа М. Ауэзова «Красавица в трауре» на русский и английский языки. – Язык и культура. – Томск. – 2019. – №47. – С.21-35. DOI: 10.17223/19996195/47/2

[15] Алексеева И.С. Современное состояние теории перевода в России (критический обзор) // Вестник СПбГУ. Язык и литература. – 2008. – Сер.9. – №1. – С.26-39.

REFERENCES

[1] Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva na jubilejnoj sessii Nacional'noj Akademii nauk 01.06.2022 [Elektronnyj resurs: <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaevana-yubileynoy-sessii-nacionalnoy-akademii-nauk-15462>. – Data obrashhenija: 07.06.2022]

[2] Eskindirova M.Zh. Metodologija ustnogo perevoda v Kazahstane (Interpretation methodology in Kazakhstan): dis. ... dok. filosofii PhD: 6D020700. Astana, 2018. 136 p. [in Rus.]

[3] Abaған А.В. Korei frazeologizmderin qazaq tiline audarudyń lingvomadeni qyry (Linguistic aspect of translating Korean phraseology into Kazakh) (korei filmderin audaru tajiribesinen). – 6D020700: filosofia dok. (PhD) ... dis. Almaty, 2018. 217 p. [in Kaz.]

[4] Baekceeva A.T. Qazaq tilindegi tau-ken terminologiasynyń qalyptasuy jáne aғылшын, орыс тilderine audarylu erekшелikteri (Formation of mining terminology in the Kazakh language and features of translation into English and Russian languages). –6D020700: filosofia dok. (PhD) ... dis. Nūr-Sūltan, 2021. 159 p. [in Kaz.]

[5] Hamraeva Sh.A. Strategii perevoda menasivnyh rechevyh aktov v politicheskom diskurse s anglijskogo na russkij jazyk (Strategies for translating menacing speech acts in political discourse from English to Russian): dis. ... dok. filosofii PhD: 6D020700. Almaty, 2019. 240 p. [in Rus.]

[6] Alpysbaeva A.E. Mağjan Jūmabaev poeziasynyń üş tildegi (türk, орыс, ағылшын) audarmalarynyń lingvomädeni aspektısı (Linguistic aspect of translations of Magzhan Zhumabayev's poetry in three languages (Turkish,

Russian, English)). – 6D020700: filosofia dok. (PhD) ... dis. Almaty, 2022. 306 p. [in Kaz.]

[7] Jūmai N. Jazuşy tıldık tülğasynyñ audarmada berilü (O. Bökei şyğarmalary negızinde). – 6D020700: filosofia dok. (PhD) ... dis. Nūr-Sūltan, 2021. 173 p. [in Kaz.]

[8] Japarova A.J. Abai poeziasyndağy metafora jäne onyñ orys, ağılşyn tilderindegi audarmalary: salystyrmaly taldau (Metaphor in Abai's poetry and its translations in Russian and English languages: a comparative analysis.). – 6D020700: filosofia dok. (PhD) ... dis. Almaty, 2020. 180 p. [in Kaz.]

[9] Alşınbaeva J.K. Kōrkem mätindegi frazeologizmderniñ etnomädeni semantikasy jäne onyñ tilaralyq berilü (qazaq jäne ağılşyn tilderi materialdary negızinde) (Ethno-cultural semantics of phraseological units in literary text and its cross-linguistic transmission (based on materials of Kazakh and English languages)). – 6D020700: filosofia dok. (PhD) ... dis. Nūr-Sūltan, 2022. 125 p. [in Kaz.]

[10] Töleubaeva A.M. Ä. Nūrpeisovtiñ «Soñgy paryz» şyğarmasyndağy metaforalaryñ lingvomädeni lakunalar retinde audarlyu erekşelikleri (Features of translation of metaphors as linguistic and cultural lacunae in Nurpeyisov's work "The Last Duty"). – 6D020700: filosofia dok. (PhD) ... dis. Astana, 2018. 123 p. 9. [in Kaz.]

[11] Zhusupova A.U. Problema perevoda jetnokul'turnoj identichnosti v trilogii A. Nurpeisova «Krov' i pot» (The Problem of Ethnocultural Identity Translation in A. Nurpeisov's Trilogy "Blood and Sweat"): dis. ... dok. filosofii PhD: 6D020700. Almaty, 2020. 162 p. [in Rus.]

[12] Akkalieva A.F. Pervod romana-trilogii S.Elubaeva «Ak boz yj» na russkij i anglijskij jazyki (Translation of the novel-trilogy by S. Elubaev "Ak boz uy" into Russian and English): dis. ... dok. filosofii PhD: 6D020700. Nur-Sultan, 2021. 188 p. [in Rus.]

[13] Manapbaeva J.J. S. Elubaidyñ "Aq boz üi" romanyndağy ülttyq realialardyñ orys jäne ağılşyn tilderindegi audarmalarynyñ barabarlyğy (Adequacy of Russian and English translations of national realities in Elubay's novel "White House"). – 6D020700: filosofia dok. (PhD) ... dis. Almaty, 2022. 423 p. [in Kaz.]

[14] Zhumabekova A.K. Lingvokul'turologicheskie osobennosti prjamogo i kosvennogo perevoda rasskaza M. Auejzova «Krasavica v traure» na russkij i anglijskij jazyki (Linguistic and cultural features of direct and indirect translation of M. Auezov's story "Beauty in Mourning" into Russian and English). Jazyk i kul'tura. Tomsk. 2019. №47. P.21-35. DOI: 10.17223/19996195/47/2 [in Rus.]

[15] Alekseeva I.S. Sovremennoe sostojanie teorii perevoda v Rossii (kriticheskij obzor) (The Current State of Translation Theory in Russia (Critical Review)) // Vestnik SPbGU. Jazyk i literatura. 2008. Ser.9. №1. P.26-39. [in Rus.]

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУДАРМА ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ: ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢ

*Жұмабекова А.Қ.¹

¹филология ғылымдарының докторы, Абай, атындағы ҚазҰПУ-дың
Шығыс филологиясы және аударма кафедрасының профессоры,
*¹e-mail: aigzhum@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада соңғы бес жылдағы «Аударма ісі» мамандығы бойынша «Философия докторы (PhD)» ғылыми дәрежесін алу үшін қазақстандық диссертациялық зерттеулерге аналитикалық шолу жасалды. Еліміздегі үш диссертациялық кеңестің құрамында жұмыс істеу барысында авторға бүгінгі күнге дейін қорғалған он екі жұмыстың тақырыптарын, ғылыми жаңалықтарын саралап, әрбір талапкердің қосқан үлесін бағалауға мүмкіндік берді. Қазақ тілінен шетел (ағылшын, корей) тілдеріне тікелей аудармаларды (ауызша аударма, киноаударма, салалық аударма негізінде) талдаудың нәтижесінде қазақстандық аударматанудағы жаңа тенденциялары анықталды. Диссертациялардың авторлары таңдаған түпнұсқа және аударма бірліктерінің, оның ішінде контекстік ортаны қоса алғанда, корпустардың маңызды рөлі атап өтіледі.

Қазақ қаламгерлерінің көркем шығармаларының аудармаларына қатысты тақырыптар жиі зерттелгендігі анықталды. Бұл жайт кеңестік кезеңнен бастап қалыптасқан көркем аударма сынының дәстүрін көрсетеді. Көбінесе талданған бастапқы және аударма тілдердің үштігі: қазақша-орысша-ағылшынша (тоғыз жұмыс). Демек, бұндағы теориялық мәселелердің бірі – жанама аударманың (және/ немесе жолма-жол аударманың) рөлі, оның сапасы көркем шығармаларды шетел (негізінен ағылшын) тілдеріне аударудың сәйкестігіне тікелей байланысты. Рецензияланған жұмыстарда бұл мәселе қарама-қарсы түрде шешіледі, талдау көрсеткендей, анықтаушы фактор диссертанттардың жалпы мәдени және лингвистикалық құзыреттілігі болып табылады.

Аударматану саласындағы докторлық диссертациялардың сапасын одан әрі жақсарту бойынша ұсыныстар тұжырымдалған. Ғылыми кеңесшілердің жеке жауапкершілігін арттыру қажеттігі көрсетілген. Қазіргі кезеңде де, диахрондық аспектіде де диссертанттардың қазақстандық аударматану үдерісінен жасанды оқшаулану фактілері атап өтілді.

Әлемдік аударматану тенденцияларына сәйкес Қазақстанда аударма ғылымы дами алатын перспективалы салаларға шолу жасалды.

Тірек сөздер: аударматану, диссертациялық зерттеу, қазақстандық ғылым, философия докторы, «Аударма ісі» мамандығы, шолу, тенденциялар, аударматану саласындағы ғылыми жұмыстардың сапасы.

SCIENTIFIC RESEARCH ON TRANSLATION IN KAZAKHSTAN: THE MODERN PERIOD

*Zhumabekova A.K.¹

¹Doctor of Philology, Professor of the Department of Oriental Philology and Translation of Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

*¹e-mail: aigzhum@mail.ru

Abstract. The article is an analytical review of Kazakhstan's dissertation research for the degree of "Doctor of Philosophy (PhD)" in the specialty "Translation Studies" over the past five years.

Working as members of all three dissertation councils of the country, the author was able to analyze the subject, scientific novelty and evaluate the contribution of each applicant from the twelve works available to date. New trends in the analysis of direct translations from Kazakh into foreign (English, Korean) languages (on the material of oral translation, film translation, industry translation) have been identified for Kazakhstani translation studies. The important role of a significant number of original and translated units selected by the authors of dissertations, including in the contextual environment, is noted.

It has been established that the most frequent topic is related to the translation of literary works of Kazakh writers. This fact reflects the tradition of criticism of literary translation that has developed during Soviet times. The most frequent was the following combination of the analyzed source and target languages: Kazakh-Russian-English (nine works). Therefore, one of the central theoretical problems is the role of indirect translation (and/ or interlinear translation), the quality of which is directly related to the adequacy of the translation of literary works into foreign languages (mostly English). There are different ways to solve this issue in the peer-reviewed works, according to analyze the determining factor is the general cultural and linguistic competence of dissertation authors.

Proposals to further improve the quality of doctoral dissertations in the field of translation studies are formulated. The need to increase the personal responsibility of scientific consultants is indicated. The facts of artificial self-isolation of dissertators from the process of Kazakhstani translation studies both at the present stage and in the diachronic aspect are noted.

A review of promising areas in which the science of translation in Kazakhstan can develop in accordance with the trends of world translation studies, is in a progress.

Keywords: translation studies, dissertation research, science in Kazakhstan, Doctor of Philosophy, specialty "Translation Studies", review, trends, quality of scientific works in the field of translation studies.

Статья поступила 09.06.2022

UDC 81'25

SRSTI 16.31.41

DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.019

TRANSLATION STRATEGIES OF POLITICAL MEDIADISDISCOURSE

* Zhumaliyeva Zh. K.¹, Islam A.²

¹ Doctorate candidate, Ablai Khan KazUIRandWL

Almaty, Kazakhstan,

² Doctor of Philology, Professor, Ablai Khan KazUIRandWL

Almaty, Kazakhstan,

*¹e-mail: j.jumaliye@gmail.com,

²e-mail: aisha_ling@mail.ru

Abstract. This article analyses political communication and translation strategies of political discourse. Social media has become an important tool for political communication. Politicians have embraced different media platforms to dominate in power contest by shaping perception of their political image. Twittering is one of the effective way of expressing thoughts, promoting ideas, discussion of sensitive issues. English is universal language for tweets and translation of instant messages is quick way to spread information and increase awareness on political and social changes. This article examines linguistic features of tweets and their translation into Russian. The need of extended research in the field of translation of social media content identify the main purpose of research which is based on analysis of effective translation techniques that ensure adequate translation of tweets from English into Russian. Content analysis was employed to describe distinctive features of political and mediadiscourse. Results of translation analysis identify the role of translation in regulation of international relations as well as the relevance of translator's background knowledge on communicative situation in establishing successful cross-cultural communication. Results of the research can contribute to the further investigation of translation in social media and be used in Media Studies, International Journalism and International Relations.

Keywords: political communication, political discourse, Twitter, tweet, translation strategies, translation analysis, source language (ST), target language (TT).

Basic provisions

Connection between politics and language is justified by the fact that all types of political system are primarily based on communication. Media today is not just medium of political communication but "the environment of its existence". Twitter as well-known microblogging platform became one of the unique ways to build political communication. In 2013 Foreign minister of Iran turned to Twitter to announce about signing preliminary agreement on

Iran nuclear program after long negotiations with UN Security Council states. Message (tweet) was posted in English and reached all interested parties including international mass media which later released news in their local languages through news outlets. Platform offers “Translate Tweet prompt” under each text for its 400 million users but automatic translation has to deal with difficulties of having little or no context. Human translation is still relevant as along with its informative purpose, it is also used for interpretation of political issues and prognosis of future political developments.

Translation of social media content is relatively new area of study. In comparison with other social networks that delivers mostly audiovisual information, text messaging platform Twitter is not that popular in Russian speaking cognitive communication space. Although the popularity of statements made via tweets increases the need in translation. Having patterns of hybrid genre (instant messaging and microblogging), tweet is limited in characters. Character limit in SL and pictograms in the content of the message, abbreviations, hashtags, excessive internet slangs and idiomatic expressions make translation a daunting challenge to fit in the format of original tweet.

Political discourse circulated in social media encourages addressees to certain action and anticipated reaction to received information. Therefore, translated tweet should bring the same pragmatic effect on TL readers as its original version to SL readers. Translators’ knowledge about communicative situation and its participants i.e. *politician* (addresser) and *electorate* (addressee) is crucial, especially in translation of linguistically challenged media texts of tweets.

Translation process of tweets starts with pre-translation analysis which requires understanding of communicative situation, background knowledge about participants of communication. Information about addresser helps to identify motive and intention of the sender, therefore style, register, illocutionary function of tweets.

From the linguistic perspective main features of political discourse: mass addressee, emotiveness of text, phaticity of message, ambiguity of sense and esoteric characteristics. All these patterns pose challenge to translation process and application of effective strategies. Microblogging text do not follow traditional structure of formal text formats. There is a need of character-conserving writing style. Strategies of that style are used to save space for characters and to reduce typing efforts. They include abbreviations, non-conventional spellings, shortenings, omission of punctuations. Along with textisms, translation of tweets is challenged by hashtags, abbreviations and out-of-vocabulary words.

Introduction

According to A.P. Chudinov political communication is a speech activity “focused on promotion of certain ideas, emotional impact on individuals by encouraging them to take political action, to develop public consent, and

contribute to socio-political decisions" [1, p.256]. Communication per se is an umbrella term that covers all the aspects of interaction in social context as well as discursive act between participants of that communication.

Explaining reasons of sociocultural change, globalization and political discourse through inquiry into the studies of language, ideology and power, Fairclough considers discourse as a "power" which become operative within a particular "assemblage" with other powers. Discourse is explained also as a cognitive process associated with speech production which has a definite finished and fixed form. A social and cultural analysis of discourse is presented in the theory of T. V. Dijk and helps to place this notion to broader perspective of the social sciences [2, p.18].

In its turn political discourse is identified as a status-oriented institutional discourse by classification of V.I. Karasik [3, p.185]. Institutional discourse always has two main participants of communication i.e. addresser and addressee. Sender in political discourse usually dominates over receiver and has more important role in communication process. Identifying roles of participants in communicative situation, A. Islam states that addressee has either active or passive role in communication process. Active addressee takes part in discussions, shares opinion, asks questions and gives responds i.e. is equal to the addresser. Passive addressee is participant of the conference or electorate, someone who expresses his/her implicit opinion in discourse [4, p.47].

Emphasizing the role of social media in emerging new forms of communication translation of social media content is relatively under-researched. Having analyzed crowdsourced or collaborative translation on social media platforms we suggest that crowdsourcing is not a new phenomenon in translation stating that Old Testament as one historical example. The role of tweet translation in political engagement and social activism is described in a number of modern studies.

Description of materials and methods

Research is designed to explore the effectiveness of translation transformations in rendering English tweets into Russian.

Political discourse in tweets posted by 44th President of the US, Barack Obama, 45th President of the US, Donald Trump other political and social figures and their official translation provided by professional translators in state news outlets serve as research material.

B. Obama is quite active politician in social media. He used Twitter account during presidential campaign and after completion of his terms actively posted tweets in support of Hillary Clinton during her presidential election. Obama has posted one of the top ten retweeted tweets and his account one of the most followed Twitter accounts in the world. Topics of his tweets varies from personal to political issues and expressed both in anecdotal and philosophical manner. Most of them are formal and share positive sentiment.

Since Donald Trump joined Twitter in 2009, he became phenomenal US President who skillfully used Twitter to spread his messages and gain popularity among electors. He used Twitter not only to share his thoughts about particular issue but also to post important official statements. The reason of his active performance in social media is the fact that he blamed traditional media in releasing “fake news”. As McLuhan states “any technological breakthrough is extension of our body” [5, p.17]. Trump used Twitter to let the whole world to hear his own voice. His style is short, emotional statements with exclamation marks. Syntax of his tweets do not follow rules of standard English. There are grammatical errors and sentences end with wrongly placed punctuation marks. Analysis of Trump’s tweets left us with the feeling that he always tweeted exactly what he thought at that moment and submitted them without editing. After the attack to the Capitol on January 6, Trump’s account was permanently suspended.

Content analysis of ST shows linguistic features of political discourse in tweets. Tweeting is monological but the *twitterer* (addresser) always gets the feedback from *followers* (addressee) in forms of *likes*, *comments*, *retweeting* or indexing messages with *twitterer’s hashtag*. Quantitative method conducted by SMM (social media monitoring) tool, Mediatoolkit, provides numerical data of certain hashtags used in Twitter. Comparative analysis of ST and in TT helps to identify types of translation equivalence. Data collected from translation analysis of TT show lexical and semantic transformations used in cases where dictionary definition of units in ST is absent in TL or cannot be used due to the context.

Results and discussion

The authors analyzed political discourse in tweets posted by US former Presidents, political and social leaders. The study is based on transformation theory proposed by V.N. Komissarov and considers examples posted in official Twitter accounts of D.Trump, B.Obama, B.Clinton, A.Milano, B.Sanders.

ST: *Democrats can't find a Smocking Gun tying the Trump campaign to Russia after James Comey's testimony. No Smocking Gun...No Collusion. @FoxNews That's because there was NO COLLUSION* [6].

TT: *Демократы не могут найти дымящегося пистолета, связывающего (президентскую) кампанию Трампа с Россией... Дымящегося пистолета нет... СГОВОРА НЕ БЫЛО. Это потому, что СГОВОРА НЕ БЫЛО* [6].

Analysis: Tweet was posted after the hearing of James Comey in Congress. Former FBI director was dismissed by Donald Trump in May 2017 for handling of investigation over Hillary Clinton’s emails during presidential campaign in 2016. But the true reason of his dismissal, as it was revealed later, was Comey’s investigation of Russian interference to US presidential election. After being fired, former James Comey leaked classified memos to the media announcing the content of private meetings with D. Trump. Later

he was criticized for violation of DOJ (Department of Justice) regulations. Tweet states that results of Comey's testimony didn't provide any clear evidence on alleged connection of D.Trump with Russia.

Merriam-Webster dictionary identifies "Smoking Gun" as "something that serves as conclusive evidence or proof (as of a crime or scientific theory)". Word is misspelled as "smocking" means a "decorative embroidery or shirring made by gathering cloth in regularly spaced round tucks" (Merriam-Webster, n.d.). Russian translation of "smocking" is "мелкие сборки, фигурные буфы" or "мужской вечерний костюм, смокинг". As we mentioned above, misspelling is natur for online conversations. However, translator should check misspellings first in ST in order to avoid inadequate translation in TT. Finding out the correct word requires the context. TT offers translation of "smoking gun" as "дымящийся пистолет". In addition, "Trump campaign" is translated as "(президентская) кампания Трампа" specifying in brackets that the "campaign" was presidential in TT.

ST: *Despite the constant negative press covfefe* [7].

TT: ***Несмотря на постоянное негативное (в прессе) ковфefe*** [7].

Analysis: One of the most famous tweets of D. Trump that gained over 150 likes and was retweeted 120 times in 5 hours on the President's account. Trying to guess true "sense" of neologism, media representatives and celebrities posted their own "interpretation" and correct pronunciation of "covfefe". It is suggested that President intended to write about "negative press coverage". Tweet was translated and commented by several online news outlets. In TT "covfefe" is transliterated to "**ковфefe**".

SL: *Welcome to @Twitter, @POTUS! One question: Does that username stay with the office? #askingforafriend*

President Obama @POTUS44 Replied: @BillClinton

Good question, @billclinton. The handle comes with the house. Know anyone interested in @FLOTUS? [8].

TT1: *Добро пожаловать в Twitter, @POTUS! Один вопрос: этот ник останется при администрации [президента]?*

Хороший вопрос, @billclinton. Ник прикреплен к Белому дому. Не знаешь кого-нибудь, кто бы заинтересовался аккаунтом @FLOTUS? [8].

TT2: *Хороший вопрос, @billclinton. Ручка идет в комплекте с домом. Не знаешь кого-нибудь, кому нужен аккаунт @FLOTUS?* [9].

Analysis: After Barack Obama posted his first tweet via official presidential @POTUS account he received number of welcoming comments. By welcoming B. Obama in Twitter, Bill Clinton tags official account of US President by using abbreviation "POTUS" which is acronym to "President of the United States". TT preserves abbreviation in English. Definition is provided in body text of news and translated as "президент США". The same with second abbreviation, @FLOTUS (First Lady of the United States) – "первая леди США".

Translation of “username” – “имя пользователя” is translated as internet jargon - “ник”, shortened form of English “nickname”. Tweets share the spontaneity and expressiveness of spoken language. Translator’s choice of the word “ник” is justified by the fact that TT1 should make the same pragmatic effect to addressee in TT as it does in ST. “Office” in English is identified as “a special duty, charge, or position conferred by an exercise of governmental authority and for a public purpose”. Russian translation suggests several variants: “служба”, “должность”, “пост”, “кабинет”, “министерство”. TT1 suggests Russian equivalent of “office” is “администрация” and it is specified in brackets as presidential in TT. In both cases translator chose suitable words in TT1 through logical extension of the meaning. Equivalence in translation is semantic proximity of source and target texts which can be achieved in translation process. “The handle comes with the house” – in TT1 “Ник прикреплен к Белому дому” is the first type of equivalence and the purpose is to convey aim of communication. In TT2 - “Ручка идет в комплекте с домом” – is second type translation equivalence, purpose is not only to render aim of communication but also to describe the situation in ST.

ST: *I’m proud of women for sharing their stories on #MeToo but we need a shift about how we talk about sexual assault so i’m starting #HimThough* [10].

TT: *»Я горжусь женщинами, которые рассказывают свои истории в рамках «MeToo», но нам необходимо иначе освещать тему сексуального насилия, поэтому я начинаю #HimThough»* [10].

Analysis: Social movement “Me too” was first discussed in social media in 2006 after Harvard University published the case study about sexual assault survivor. In 2017 actress Alyssa Milano tweeted her story and encouraged women to use hashtag #MeeToo to her post if they want to share their experiences. Then the hashtag went viral through social media, predominantly in Twitter. It was used more than 200.000 times in one day and 19 million times in one year. The purpose of the movement is to raise public awareness about sexual violence against women and to increase empathy over survivors and victims. Number of assault cases were revealed after women from different background started to share their stories on social media using hashtag #MeeToo.

News outlet columnist suggested to shift the attention from victims to abusers and posted her tweets with ending #HimThough. That was made with the purpose of raising awareness among men who need to change their behavior towards women.

TT maintains English version of hashtags, although the article mentions translation (#ЯТоже, #АВотОн) in brackets.

Hashtags can be classified by the role they play in the text. #MeeToo in tweet has function of object of preposition and #HimThough is used as a direct object and epilogue of the tweet. Both are directly connected to the

content of message. Main function of hashtags is to index tweets to specific topics. Hence the readers can see all related topics under the same hashtag. Translation problems of hashtag is connected with indexing. For instance, supposing #democracy was to be translated into Russian #демократия, this would impact indexing of translated TT variant of #демократия. The #democracy generates 766.830 posts in Twitter in two weeks, while #демократия 258 posts [11]. Further, posts generated by English hashtag are different from posts generated by Russian hashtag. Therefore transformation – translation of hashtag – makes impact on number of indexing of tweets and can lead to different set of posts in Twitter. Perhaps, that is why sponsored business accounts use both ST and TT hashtags if they address their tweets to specified audience. If the certain hashtag is popular and indexes content that involves large scale social movements as in given ST tweet, often TT sticks to its original version and do not use any transformations.

ST: *The world is laughing at America & Mao, Lenin & Stalin are smiling. Big tech is able to censor the President? Free speech is dead & controlled by leftist overloads.*

In case I'm next stay connected by simply signing up now at DONJR. CO I'll let you know where I land [12].

TT 1: *Дональд Трамп-младший после удаления отца из Twitter сообщил, что в США умерла свобода слова, раз технологические гиганты могут подвергать цензуре президента. Мир смеется над Америкой, а Мао [Цзэдун], [Владимир] Ленин и [Иосиф] Сталин улыбаются [12].*

Analysis: After his loss in Presidential election in 2021, D. Trump accused Democrats over a vote fraud. Following his speech Trump supporters attacked US Capitol in Washington to disrupt joint session of Congress and overturn Trump's defeat. Twitter permanently suspended D. Trump's account "due to the risk of further incitement of violence" [13]. After thorough examination of his tweets, company informed that two of them served as encouragement to potentially violent acts. Donald Trump Jr. accused the administration on banning his father's account in number of social networks.

TT gives full names of political leaders, specifying them in brackets: Мао [Цзэдун], [Владимир] Ленин и [Иосиф] Сталин. "Big tech" is translated as *технологические гиганты*. Using shortened forms of words is peculiar to internet communication. In the level of phrase, TT used modulation in order to choose proper translation of word "big" that collocate with the word "технология" in Russian. Logogram of conjunction & (and) which is used in ST is replaced by punctuation marks or omitted in TT.

ST: *The Greatest Witch Hunt In American History [14]!*

TT: *Величайшая охота на ведьм в истории Соединенных Штатов Америки [14].*

Analysis: According to Cambridge dictionary, meaning of idiom "witch hunt" is "an attempt to find and punish people whose opinions are unpopular

and who are said to be a danger to society”. Expression involves harassing, punishing someone for being different. In 1600s *witch hunt* was used in literal sense and resulted mass executions and imprisonment of people. D. Trump texted “*witch hunt*” in number of his tweets to describe special counsel Robert Mueller’s investigation on alleged Russian interference to US presidential election. Charges were against Trump’s former campaign chief, Paul Manafort, whose work allegedly was related to pro-Russian politicians in Ukraine.

Russian expression “*охота на ведьм*” describes the pursuit of people suspected of witchcraft. Criminal prosecution of witches and sorcerers in XV-XVII century. Although it is not widely used as political term in Russian, meaning refers to persecution of dissidents, ideological or political opponents, taken to the point of absurdity.

Translator chose the right equivalence as “*охота на ведьм*” in TT which is in other sense is a calque of ST unit.

Conclusion

Translation analysis of political discourse of tweets from English into Russian show that translation of social media content is linguistically challenged task which need elaborate research on background information about discourse participants and communicative situation they are involved in. In this research authors identified group of transformations which are frequently used in translation of tweets and help to provide adequate translation of specific patterns of microblogging texts.

Transliteration

It is transformation of the lexical unit of the original by recreating its form using the letters of TL. During transliteration graphic form (letter composition) is reproduced. The leading method in modern translation practice is transcription with preservation of some elements of transliteration. It is effective method to render out-of-vocabulary words such as *ковфеве* and proper names *Мэдикэр*.

Calque

Using collocation of words that copies structure of relevant language units in SL solves problem of translation phrases and expressions to TT as in “*Охота на ведьм*”. Often in the translation process, transcription and calque are used at the same time, i.e. “*Oval Office*” – “*Овальный кабинет*”, “*fake news*” – “*фейковые новости*”.

Modulation

Extension of the meaning of lexical unit in SL is used to logically deduce its suitable translation in ST. Translation of “*big tech*” – “*технологические гиганты*” or “*username stay with the office*” – “*ник останется при администрация [президента]*” need contextual replacement of words “*big*”, “*username*” and “*office*”. We don’t say “*большие технологические*” nor “*Имя пользователя останется со службой/постом*”.

The meanings of correlated words in ST and TT are connected by cause-effect relationships.

Addition

Translator uses additional elements in TT in order to convey background elements of ST. It can be done in the cases of textual explanations: "*tying the Trump campaign to Russia*" – "*связывающего (президентскую) кампанию Трампа с Россией*", "*the world is laughing at America & Mao, Lenin & Stalin are smiling*" – "*мир смеется над Америкой, а Мао [Цзэдун], [Владимир] Ленин и [Иосиф] Сталин улыбаются*".

Hashtags and abbreviations

Generally, hashtags are always exclusively in English. Different types of abbreviations such as acronyms (*POTUS, FLOTUS*) and shortening (*tech, ник*) are used in analyzed tweets. Shortenings can be translated in full form (*технологические*). Original version of acronyms is used in TT (*POTUS, FLOTUS*). Translation of their definitions are mentioned in the statements or commentary of news text.

Results of this research can be used in discourse analysis in different areas such as Translation Studies, International Relations, Media Studies and Teaching foreign languages.

REFERENCES

- [1] Chudinov A. P. *Sovremennaja politicheskaja kommunikacija: Uchebnoe posobie* (Modern political communication. Course book), Ekaterinburg, 2009, pp. 256-258
- [2] Van Dijk T.A. *Discourse and Ideology*. London: Sage, 1998, pp.18-20
- [3] Karasik V. I. *O kategorijah diskursa//Jazykovaja lichnost':sociolingvisticheckie i je motivnye aspekty* (About categorization of the discourse// Linguistic personality and emotive aspects) Volgograd, 1998, pp. 185-197
- [4] İslam A.İ. *Ilespe audarma negızderı* (Foundations of Simultaneous Interpretation). Almaty, Bastau, 2012, p.47
- [5] McLuhan M. *Understanding of Media: The Extension of Man*, California, Gingko Press, pp.17-20
- [6] Bredmeier K. Bradmeyer K. *Trump seeks to discredit allegations of illegal payments*. Retrieved from: URL: <https://www.golosameriki.com/a/trump-downplays-payments-to-women-who-alleged-affairs-> Date of application: 01.11.2021
- [7] BBC News Russian Service. *Trump's typo gave the world a new word and conquered Twitter*. Retrieved from: URL: <https://www.bbc.com/russian/news-40110349> Date of application: 14.10.2021
- [8] Lenta.ru. *Bill Clinton and Barack Obama exchanged jokes about the presidency*. Retrieved from: URL: <https://lenta.ru/news/2021/12/21/nekuda/> Date of application: 20.11.2021

[9] Tag News. US President Barack Obama has a personal Twitter account. Retrieved from: URL:<https://uztag.info/ru/news/prezident-ssha-barak-obama-zavel-lichnyy-akkaunt-v> Date of application: 12.11.2021

[10]BBC News Russian Service. #IDidIt: who was forced to repent by the #MeToo flash mob. Retrieved from: URL: <https://www.bbc.com/russian/features-41684873> Date of application: 01.11.2021

[11]Mediatoolkit Query #democracy. Data from Mediatoolkit. Retrieved from: URL: <https://www.mediatoolkit.com/kaznu-al-farabi-126928#/feed/q/6521874> Date of application: 14.12.2021

[12]RBK. The National Archives of the United States decided to post all of Trump's deleted tweets. Retrieved from: URL: <https://www.rbc.ru/politics/08/04/2021/606e9a8c9a7947f5dd> Date of application: 15.11.2021

[13]Twitter Inc. Permanent suspension of @realDonaldTrump. Blog Twitter. Retrieved from: URL: https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/suspension Date of application: 02.12.2021

[14]Vesti.ru The Greatest Witch Hunt: The First Step to Impeachment. Retrieved from: URL: <https://www.vesti.ru/article/1287302> Date of application: 03.11.2021

САЯСИ МЕДИАДИСКУРСТЫ АУДАРУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

* Жумалиева Ж. К.¹, Ислам А.²

¹ докторант, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ
Алматы, Қазақстан,

² ф.ғ.д., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ
Алматы, Қазақстан,

*¹e-mail: j.jumaliye@gmail.com,

²e-mail: aisha_ling@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада саяси коммуникация және саяси дискурсты аудару стратегиялары қарастырылады. Әлеуметтік желі саяси коммуникацияның маңызды құралына айналды. Саясаткерлер өз саяси бейнесі туралы халықтың көзқарасын қалыптастыру арқылы билік бәсекесінде үстемдік ету үшін түрлі медиа платформалырын қолданады. Туиттерде хабарлама жазу ой білдірудің, идеяларды ілгерілетудің, шетін мәселелерді талқылаудың тиімді жолы болып табылады. Ағылшын тілі туит хабарламаларын жазуда әмбебап тіл ретінде қарастырылса, хабарлама мәтіндерін аудару ақпаратты таратуда, саяси және әлеуметтік өзгерістерді туралы хабарлаудың жылдам жолы болып табылады. Берілген мақалада саяси туит мәтіндерінің лингвистикалық ерекшеліктері мен олардың ресейлік ақпарат құралдарындағы аударма нұсқалары қарастырылады. Әлеуметтік желі мазмұнын аудару саласындағы кеңейтілген зерттеулердің қажеттілігі зерттеу жұмысының негізгі мақсатын айқындайды, ол Туиттер мәтіндерін ағылшын тілінен орыс тіліне барабар аударуды қамтамасыз ететін тиімді аударма әдістерін

талдауға негізделген. Саяси және медиадискурстың ерекшеліктерін сипаттау үшін мазмұндық талдау әдісі қолданылды. Аударма анализінің нәтижелері халықаралық қатынастарды реттеуде аударманың рөлін айқындап, тиімді мәдениет аралық байланыс орнатуда коммуникативті жағдаят туралы аудармашының аялық білімінің маңыздылығын көрсетеді. Зерттеу нәтижелерін әлеуметтік желілердегі аударма үдерісін тереңірек зерттеуге, бұқаралық ақпарат құралдары, халықаралық журналистика және халықаралық қатынастар саласында қолдануға болады.

Тірек сөздер: саяси коммуникация, саяси дискурс, Туиттер, туит, аударма стратегиялары, аударма талдауы, түпнұсқа тілі (ТТ), аударма тілі (АТ).

СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА ПОЛИТИЧЕСКОГО МЕДИАДИСКУРСА

*Жумалиева Ж. К.¹, Ислам А.²

¹ докторант, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан,

² д.ф.н., профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан

*¹e-mail: j.jumaliye@gmail.com,

²e-mail: aisha_ling@mail.ru

Аннотация. В данной статье рассматриваются политическая коммуникация и переводческие стратегии политического дискурса. Социальные медиа стали важным инструментом в формировании политической коммуникации. В целях доминирования в борьбе за власть и формирования восприятия собственного политического имиджа политики используют разные платформы социальных сетей. Твиттер стал одним из эффективных инструментов политической коммуникации. Английский язык является универсальным языком для твитов, а задача перевода твитов уникальна в распространении информации и повышении уровня осведомленности о политических и социальных изменениях в обществе. В данной статье рассматриваются лингвистические особенности твитов и варианты перевода на русский язык. Необходимость расширенных исследований в области перевода контента социальных сетей определяет основную цель данного исследования, которая основана на анализе эффективных приемов перевода, обеспечивающих адекватный перевод твитов с английского на русский язык. Контент-анализ используется для описания отличительных характеристик политического медиадискурса. Результаты переводческого анализа определяет роль перевода в регулировании международных отношений и показывает важность фонового знания переводчика о коммуникативной ситуации в формировании эффективной межкультурной коммуникации. Результаты исследования могут способствовать дальнейшему изучению

процесса перевода в СМИ, в сферах международной журналистики и международных отношений.

Ключевые слова: политическая коммуникация, политический дискурс, Твиттер, твит, стратегии перевода, переводческий анализ, исходный язык (ИЯ), переводящий язык (ПЯ).

Статья поступила 28.06.2022

UDC 81'255

SRSTI 16.31.41

DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.020

DIGITAL CLASSIFICATION OF LITERARY TRANSLATIONS, REVERSE TRANSLATION AND PAIR LANGUAGE REVERSION

Mizamkhan B.M.¹, *Dadenov T.M.²

¹cand. of Phil. Sc., assistant professor, Kazakh Ablai khan UIR and WL,
Almaty, Kazakhstan,

²doctoral student of the 1st year of study in the specialty “translation study”,
Kazakh Ablai khan UIR and WL, Almaty, Kazakhstan,

¹e-mail: fpif@ablaikhan.kz,

*²e-mail: shokai77@mail.ru

Abstract. An electronic translation database is currently in demand, since quantitative analysis and digital processing of translations require objective criteria for classifying translations. The aim of the work is an attempt to propose criteria for the digital classification of literary translations using such methods as reverse translation and paired language reversion. That is why in the article the author proposes to use reverse translation as a criterion and a necessary condition for the classification of literary translation, for which the concept of “paired language reversion” is introduced. The proposed classification of literary translations will allow not only sorting them from the standpoint of counting the frequency of words in the text, but also evaluating the text as a whole, by counting the parts of speech involved in the text, stylistic devices, expressions, phraseological units and logical connecting elements. The proposed quantitative methods make it possible to digitally classify literary translations, first as a comparison of the source text with the translations performed at different levels: phonetic, grammatical and lexical by reversion for compliance and non-compliance of the translation with the original. As a key group feature, the article proposes to indicate in a four-digit code the language from which the translation was made, and the next four digits indicating the language into which the translation is being made. Thanks to the introduction of these requirements, two goals will be achieved simultaneously: first, the classification of all translations will be ensured;

secondly, the copyright protection of translators will be carried out at a more advanced level. The proposed digital classification of literary translations will create a database that will favorably affect both the quality of literary translations and will enable researchers to work with literary translations from the standpoint of data analysis, objectively contributing to the development of translation theory.

Keywords: return or reverse translation, literary translation, paired language reversion, national color, classification, twelve-digit code, copyright, electronic database of translations.

Basic provisions

It is known that for digital processing and quantitative analysis it is necessary to convert data into a digital format and into the required form, acceptable for research by mathematical and statistical methods. Consequently, the classification of literary translations is one of the main steps in preparing data and creating bases for their subsequent mathematical and statistical analysis by quantitative methods. The classification of literary translations will allow not only sorting information (literary translations) according to clear and strictly defined criteria, but will also make it possible to analyze translations from the standpoint of counting not only the frequency of words in the text, but also to evaluate the text as a whole by counting. For example, active and passive, simple, compound and subordinate sentences in the text, expressive and stylistic devices, non-equivalent vocabulary, direct and indirect speech. The proposed quantitative methods make it possible to digitally classify literary translations, first as a comparison of the source text with the translations made at different levels: phonetic, grammatical and lexical, by reversion (reverse translation) for compliance and non-compliance of the translation with the original. Then, the analysis of the translations themselves, regardless of their correlation with the source texts, by identifying the translations according to the criteria of belonging to the language pair of FL and TL, the nationality of the author of the work and the presence of national color in the text, as well as the identification numbers of the translators who completed the translation, which enhances the protection of their copyrights.

Introduction

In the theory of translation, the classification of all translation techniques and methods into grammatical, lexical, complex or mixed lexico-grammatical transformations has become most widespread. However, one translation technique, as a rule, is not included in this classification, since it involves the complete transformation of all information at all levels of the language – both grammatical and lexical from SL to TL and vice versa - from TL to SL. This technique is called reverse translation or reversion.

The term “reversion” is reflected in various fields of science. It was originally borrowed by English from French, which in turn borrowed the term from Latin. In Latin “reversio” means reversion, return, age. According to the

definition given in the “Big English-Russian and Russian-English Dictionary” by V.K. Muller, “reversion [rɪˈvɜːʃ(ə)n] – n 1) change of direction; return; 2) reversion; biol. atavism; 3) insurance paid after death; 4) legal return of property to the original owner” [1, p.358].

In the “Modern Dictionary of Foreign Words” “reversion” is presented as: “[lat. reversio return] – 1) the same as atavism; 2) in plants with different genotypic components (for example, in chimeras) – the appearance of shoots corresponding to one component; 3) in genetics – back mutation, i.e., the transition of a mutated gene to the original, or wild, type; ... “[2, p.515].

In linguistics, “reversion” is associated with the concept of a reverse verb. In particular, in the Dictionary of Linguistic Terms, a reversive verb (English reversive, French réversif, German inversiv) is understood as “a prefixed verb with the meaning of the reverse action (compared to the action denoted by the generating verb). For example, Russian “вязать — развязать; fr. lier-delier” [3, p.105]. In addition, reversion is understood as a method of reverse word formation, for example, the name “Olya” and the reverse name “Yalo”, or the reverse cutting of a suffix from the root or stem of a word. A typical example in English is the pair “burglar” and “burgle”, where the suffix “ar” is cut off from the word “burglar” and a new word is obtained – “burgle”, meaning, in fact, “commit burglary”. It should be noted that I. R. Galperin used the term “reverse parallel construction” [4, p.209] to denote inverted constructions in two consecutive sentences or parts of speech.

Description of materials and methods

In translation science, reverse or reverse translation, as well as two-way translation, is used as a way to check the translator’s competence for the correctness and completeness of the translation as a whole. In addition, it is also used to verify the full authenticity of texts, in particular, treaties and international agreements, regulatory legal acts, which is very important for our country, as well as for scientific and research purposes. In particular, according to I. V. Charychanskaya, back translation as a scientific tool for analyzing and comparing the source text and the translation itself should be verbatim/literal. She explains it this way: “Reverse translation, acting solely as a tool for analyzing the texts of the original and translation, but not as a translation option, does not claim to have any artistic value” [5, p. 59].

Of course, it is necessary to agree with I. V. Charychanskaya [5, p. 59], that for scientific and research purposes, back translation cannot have artistic value. At the same time, if reverse or reverse translation is used for non-scientific and non-research purposes, it can serve as a tool for translating fiction in certain cases, which we will discuss in more detail below.

In our opinion, translation theory can use two-way, reverse or reverse translation (hereinafter referred to as “reversion”) to classify all translations into categories. The criterion for determining whether full compliance, partial or non-compliance is achieved will be precisely the reversion. Twenty years ago and earlier, translators were forced to perform manual reversion,

practically without the participation of machine translation, using, as a rule, literal translation. However, the situation has changed significantly, and the development of machine translation, in particular, neural machine translation, has not only simplified the situation with translations in general, but also provided opportunities for more intensive use of reversion. It is impossible to ignore the technical development in this area, so it would be right to use machine translation in the field of translation of works of art from SL to TL and vice versa as a reversion. It is in the field of literary translation that the use of the translation method of reversion for the classification proposed by us will be most justified, in our opinion, since machine translation in the field of translation of fiction is less developed and less in demand. This is mainly due to the aesthetic, emotional or sensual component of literary texts, the presence of imagery, various stylistic devices, figures of speech, phraseological units, non-linear connections and the transmission of implicit, hidden or veiled information. In this regard, machine translation of literary works is most suitable for use as a translation method of reversion in the analysis of literary translation, as it is closest to literal translation, which, according to many researchers, is a necessary condition for the use of reversion for scientific purposes. Of course, this does not mean that literary translation researchers should now use only machine translation, no. In our opinion, machine translation at this stage of its development is quite capable of serving the tasks facing translation theory for the analysis and classification of literary translations based on the use of reversion. Using reversion, we can divide all literary translations into the following categories: the first implies complete compliance, the second – partial, the third – inconsistency. Obviously, the largest number of translations will fall into the second category according to this classification. However, if each category is divided into levels, then the distribution of translations between categories will change, since the translation will be perceived already for complete compliance, partial or complete non-compliance, depending on the level at which the analysis is performed. In this regard, all translation techniques can be divided depending on the degree of transformation of aesthetic information at the level of a phoneme, word, phrase, sentence or text (lexico-semantic unit). For example, at the level of phonemes, this is transcription. At the word level – transliteration. At the word-combination level, the order of words is preserved. At the sentence level – the preservation of the order of words in the sentence of the SL or syntactic assimilation. At the level of the text – linguistic and contextual compliance with ST. For a more complete correspondence of all translation techniques and methods of the degree of transformation, they can be classified into the following levels. The first is phonetic (key feature: sound – phoneme). The second is grammatical (key features: morpheme, word, phrase). The third is syntactic (key features: word, phrase, sentence and text). The fourth one is lexical or lexico-semantic (key features: word, phrase, sentence, text or lexico-semantic unit).

Reversion allows the translator to see which parts of the ST are fully consistent with the TT, which parts are partially consistent, and which do not match at all. Correspondence at different levels in the first category does not imply the complete identity of the translation at all levels, since in this case the translator reaches the ideal, and ST becomes completely equivalent to TL, which is also impossible, since it means that SL and TL become almost one language, and so no translation is needed. Inconsistency at all levels in the third category is also impossible, since this means the complete untranslatability of ST, and, therefore, SL, while inconsistency at one level or several is quite possible due to inconsistency of SL with TL. The second category, on the contrary, achieves partial incomplete correspondence due to the lack of corresponding equivalents in the TL, which makes transformations necessary, including through holistic transformations to overcome differences at different levels: phonetic, grammatical, syntactic and lexical, by applying existing transformations: substitutions, additions, omissions, modulation, permutation, articulation, union, explication and anatomical translation. Thus, we propose to classify the methods of literary translation not on the basis of the classification of translation methods, approaches and techniques, but on the basis of the criterion of compliance with the translation of ST at one level or another using a universal translation technique – reversion. Grammar, lexical and mixed transformations should be used directly to achieve such a goal as the complete transfer of the national color, aesthetic and emotional component of the original work of art. Thus, the phonetic, grammatical, syntactic and lexical levels contain, to one degree or another, grammatical, lexical and mixed transformations, that is, the corresponding systematized translation techniques and methods. This classification, in our opinion, more fully meets the objectives of completeness, correctness, authenticity, equivalence and adequacy of the translation. The classification we propose is more objective, since it does not depend on the subjective assessment of the translator or the researcher. Consequently, it makes it possible to classify translations not on the basis of one-way translatability from SL to TL, but on the basis of the scientific authenticity of two-way translatability, first from SL to TL, and then, vice versa, from TL to SL. From here, the translator selects the necessary transformations according to the results of the reversion for a complete, correct, equivalent, adequate translation of emotional, aesthetic information and the transfer of the national color of a work of art.

In addition, in our opinion, such a classification contributes to the most complete interpretation of ST and allows the translator to focus first on understanding at what level he can achieve full compliance with ST, and then at what level he/she will have to use certain transformations to convey national color, expression and aesthetics of the work.

Moreover, we propose to use, together with reversion, quantitative methods for analyzing a work of art, since they allow us to objectively systematize translations according to the classification we proposed, taking into account the identification criteria, which will be discussed later.

Reversion and quantitative analysis, as the main technique of a translation strategy based on R or Python software (as well as other statistical packages Eviews, Minitab and STATA), allow us to interpret the information received, in our opinion, more efficiently.

Results

Genre-stylistic classification of translations, based on the functional belonging of the original text to artistic or informative, adopted by many researchers, including V.N. Komissarov [6, 96], received recognition in the classical theory of translation. The division of all written translations into artistic (literary) and informative (special) ones is made according to the criterion of the functional affiliation of the original text, which implies that the translator must adhere to the specified classification when translating. However, it can be quite difficult to draw a line even between literary and informative translation. Moreover, the text can consist of both elements of artistic content and informative elements, which indicates the mixed nature of these translations.

It should be recognized that for literary translation, written translation is more typical than oral, although there are rare exceptions that further confirm the rule. Therefore, in our study, we will consider literary translation, not oral. A number of researchers, including V.N. Komissarov [6, 96] proposes to classify literary translation into subtypes, depending on the genre of the original literary work. This is the translation of poetry, songs, novels, short stories, essays, feature articles, satirical works, writers' essays, plays, feature films, non-fiction, biographies, translation of popular science literature, etc. Other researchers suggested dividing literary translation into translation of poetry and prose, but even V.N. Komissarov acknowledged that the division of literary translation into subtypes depending on the genre of the original work is rather arbitrary [6, p.96].

In addition, this classification did not give any advantages to researchers of the theory and practice of translation, since it was simply borrowed from literary criticism, where all works of art are already classified, depending on the genre. Does it make sense to classify the subtypes of literary translation according to a system that already exists in related science? We believe that further classification into subtypes of literary translation should, first of all, serve the practical purposes of the theory and practice of translation, that is, help the translator find the necessary techniques and methods for aesthetically equivalent and adequate translation of a literary work, depending on the criterion of the chosen classification. With the development of data analysis and modern methods of searching and processing information, more detailed criteria for classifying translations are required, allowing the translator to receive only the necessary information from the entire database of translations with a minimum of time, according to strictly defined and clear sorting criteria. For example, let's imagine a situation where a translator translated a poem according to a classification generally accepted in translation theory. He/She

takes his/her work and enters it into the database of literary translations as a translation of poetry. In the specified database, in the poetry translations tab, a huge number of translations of poems from one language to another accumulates. Another translator-researcher wants to search for translations of different translators, say, a certain author of several works of art (possibly poetry and prose as well) from English into Russian, and compare them with translations made from English into Kazakh over a certain period of time. With the existing classification, his/her work will be like to looking for a needle in a haystack. Therefore, we believe that the time has come to improve the existing classification of literary translations in such a way that it would be possible to facilitate the researcher's work to the greatest extent in finding the necessary information in a single translation database. Of course, many may think that the creation of this base will require unreasonably large time and material resources. However, this is not the case: if suitable criteria are found, then with their help it will be possible to implement the idea quickly and efficiently, without unnecessary material costs, for example, using individual codes. Each translation will have its own individual code. The first eight digits will reflect the general group criterion, the next four – general, the other four digits – general subtypes and the last four – the specifics of the transfer plus TIN (tax identification number for individuals and individual entrepreneurs) and BIN (business identification number for legal entities). The specified individual code will be required as a file name, and must be placed on the first line and on the first page of the translation before the title of the work as a necessary condition for protecting the translator's copyright. The absence of a code will deprive the translator of a simplified procedure for obtaining evidence of its authorship. That is, the author will have to collect evidence confirming the authenticity of the translation by him/her. Accordingly, all translations with this code can be easily found on the global Internet or in other databases. To narrow or expand the search for certain groups, types, subtypes or specific translations, a general group, specific, subtype, specific sign of the translation will be set, as well as simply the TIN or BIN of the author of the translation. Therefore, in order to search for the required array of translations and their subsequent study, it will be enough for the researcher to know the criteria for constructing the mentioned classification and the numerical values of the group of codes for each criterion, which will be publicly available to all interested parties. Each translator, fulfilling the obligatory requirement to put a code on his/her translation, will build a common database of translations. Thus, the time and material costs of building a database of translations will be minimized from the moment the specified classification for applying individual codes to translations is introduced. Of course, all translations made before the introduction of this requirement will have to be identified by the authors of translations or other copyright holders independently, at their own expense, and within a certain time will lead to a unified system of identification codes to obtain legal protection of their copyrights. Translations that have been made by persons whose copyright has expired or ceased to be

valid are subject to this identification only if the author of the translation or its copyright holders voluntarily express a desire to carry out identification. Thanks to the introduction of these requirements, two goals will be achieved simultaneously: first, the unification and classification of all translations will be ensured; secondly, the copyright protection of translators will be carried out at a more advanced level.

In view of the fact that we consider national color to be the key criterion for an aesthetically equivalent and adequate translation of fiction in general and works of art in particular, it is necessary to choose the original language of the work and the language into which the translation is carried out as the first criterion. To do this, it will be necessary to number all languages in descending order, depending on the number of people who speak each of them. At the same time, by and large, it does not matter at all what this or that language will be in terms of. There are currently about 7,200 languages in use on the planet. This means that about 2800 meanings remain for the most common dialects, dead or most recently extinct languages, whose meaning is determined by the frequency of translations from or into these languages. If the values are equal, the number of translations made from this language is taken as a decisive factor.

As a key group feature, we propose to indicate in a four-digit code the language from which the translation will be carried out, and the next four digits of the language into which the translation is carried out. If the language into or from which the translation is made has one, two or three digits, then three, two or one zero is indicated in front of the numerical value, respectively.

As a types feature, we propose to use a four-digit code to designate the first native language, including the dialect of the author of the work, according to the principle determined for the group criterion. However, it should be noted that English as the main language, American English, Australian English, etc. can also be distinguished here as independent languages.

As a subspecific feature, we want to consider the second language or dialect used in a work of art. If there are several of them, then the most used – according to the principle defined for the group criterion.

As a specific feature, it is necessary, in our opinion, to include such a criterion as the national color of the original work of art – depending on the linguistic and cultural characteristics of the protagonist, the place where the events in the work take place, other circumstances – at the choice of the person performing the translation. Unlike a group trait, a specific one will be required to separate English national color, American national color, Australian or even Welsh or Scottish. For example, take the story "Who's Irish?" G. Jen [7, p.17]. The main character is Chinese, the place where the plot develops is the United States. Since the story conveys the linguistic picture of the world of the main character, for whom the native language is not English, but Chinese, the national coloring of the work, in our opinion, is Chinese here. However, each time the choice of one or another national color as the main one will lie with the translator. From this it is quite clear that the choice by

one translator as a national color, for example, corresponding to the Chinese language picture, and by another translator of the corresponding American language picture, will entail a different classification of two translations of one work of art into different specific categories or categories with different specifics, which is not bad. Since these translations will differ in the transfer of national color and, therefore, they cannot be identical in terms of such a criterion as the national color of the work, it becomes clear that the works simply must be in different categories due to the distinctive linguistic and cultural features of each of the considered translations. This phenomenon does not contradict the theory and practice of translation, since each translator has the right to independently decide what to take as the leading sign of the manifestation of national color in the text and by what means to convey the aesthetic, emotional and cognitive component of a work of art. The main thing is that this decision should be dictated only by the professional skills and knowledge of the translator, and not by other circumstances. National color is also expressed by a four-digit value or specificity, depending on whether the national color belongs to one or another language picture of the world, where language is a code imprinted in the identification number described in the group criterion.

Therefore, the identification code of a literary translation will contain 20 characters plus the TIN of the author of the translation if he/she is an individual or an individual entrepreneur, or BIN if the author of the translation is a legal entity. The first eight digits indicate the language from which and into which the translation is carried out, respectively (group attribute). The next four digits indicate the first native language or dialect of the author of the work of art from which the translation is carried out (types feature). The other four digits are the second language or dialect in terms of frequency of use in a work of art (subspecific feature). And, finally, the last four digits are, in fact, the national color, expressed in the language through the language picture of the protagonist of the work of art, through the place of events or even through phonetic, grammatical, syntactic and lexical forms of speech, their deviations from the literary norm in written text (specific feature). Figure 1 clearly demonstrates this.

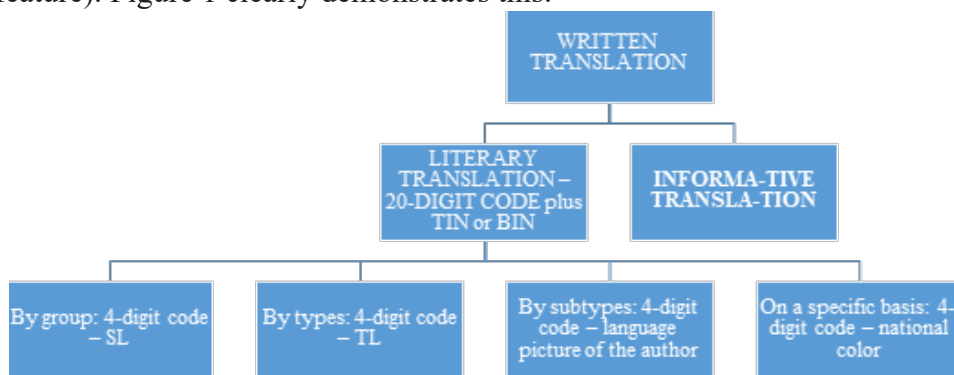

Figure 1 – Classification of transfers by group, type, subtype and specific features of ST

The proposed classification, which, of course, can and should be modified in the process of practical application, is based on the understanding that almost all transfers in the world are currently carried out in pairs. Translation is not carried out simultaneously from one language to several others and vice versa, or from several languages to several others. However, it is possible that this feature will be implemented in the near future. We fully assume that the turn of fiction will come, which will be translated by a neural machine translator into all languages of the world. However, since this has not happened yet, we are forced to admit that pair translation from one language to another is the only translation method available. Therefore, in the classification proposed by us, it is no coincidence that a pair of languages (SL and TL) is indicated as a group feature. Types, subtypes and specific features can be completely different when it comes to classifying other types of translation or according to another key feature. It is quite possible that in the process of implementing this principle, in the classification of translations, there will be no need to divide translations by the nature of the translator's speech actions in the translation process or by the nature of the translated texts, and, therefore, by functionality. This is understandable – individual digital codes will fully and comprehensively describe all the key features of the translation according to one or another generally recognized classification criteria. Consequently, a new section or even a branch of knowledge dealing with the classification of translations will appear in the theory and practice of translation.

As a subspecific feature of classification, we proposed a criterion for the presence in the text of a work of art of a second language, a dialect of the most frequently used language or a dialect in the specified text after the SL. For a clearer understanding of the proposed classification and a more visual representation of precisely these subspecific features, as an example, we propose to analyze the work of art by A. Burgess "A Clockwork Orange" [8, p. 3], where, in addition to the SL, the author uses the Russian language as argot. In addition, since the translation of ST is carried out from English into Russian, we will touch upon and disclose the topic of language reversion in paired translation as a separate translation technique for conveying national color by mixing combined language patterns in SL and TL, connected through paired or even sometimes multiple use languages by ST author.

As a group feature for the work of art in question, we choose a four-digit code as a foreign language assigned to the English language, for example, 0001, and a four-digit code assigned to the Russian language – 0008. As a four-digit code denoting a types feature, we choose 0001, since the author of the work A Burgess was English and English is his native language. The subtypes feature will be the Russian language specifically for the translation of this work – the four-digit code 0008, respectively. The code for the national color will, of course, be the designation 0001, since the main

character, the scene in the narrative, as well as other features of the dialogues and grammatical structures testify to the English national color of the work. In this regard, the translator will have to convey these linguoculturological features in translation aesthetically equivalent and adequately.

Discussion

Thus, the full translation code of A. Burgess's work "A Clockwork Orange" [8, p.3] will consist of the following numerical designations: 00010008000100080001 plus the TIN or BIN of the author of the translation. From this, it becomes clear even to a non-translator that there are only two languages in the code: English as a SL and Russian as a TL, which means that two language pictures of the world will interact. However, in this work there is such a phenomenon as "paired language reversion". Therefore, the question arises whether it is necessary to reflect it in the translation identification code. In our opinion, there is no such need, since when compiling an identification code and then reading it, it will be clear that the TL and the language used in the work as a second language coincide in frequency of use, which indicates the presence of such a phenomenon as "paired linguistic reversion".

This term "paired linguistic reversion" was proposed by us as the most appropriate and fully revealing the phenomenon we are studying, such as the presence in the work of a pair of languages that are the source languages of the work, one of which, as a rule, is the second most frequently used, and is the language in which is being translated. At the same time, several languages with different frequency of use as a foreign language can be involved in a work, but a paired language reversion will occur only if one of the foreign languages coincides with the TL.

For a more complete understanding of the term "paired language reversion" as a way of conveying the linguocultural features of the national color of the work from which the translation is carried out, as well as understanding why there is no need for a separate classification of this phenomenon in the translation identification code, let's take as an example the already mentioned work by A. Burgess "A Clockwork Orange" [8, p.3]. In it, the main outline is the English language picture of the world. The Russian picture, on the other hand, serves as a kind of framing for the unusual hooligan atmosphere of the images presented by the author of the work, which is also linked to the penetration of foreign words into youth slang and the fashion for everything foreign. This trend has not bypassed our country either, and with the development of the concept of trilingualism, it will only gain momentum, which is already reflected, first of all, in such works of art as songs, films, stories, novels, etc. The relevance of the term "paired language reversion" in the light of the theory and practice of translation should not be in doubt.

To distinguish between the difference between return / reverse / two-sided translation, reversion used for purposes not related to the translation of works of art and reverse translation used exclusively for the translation of works of art, we proposed the term "paired language reversion".

In our understanding, "paired linguistic reversion", in contrast to the definition given by I. V. Charychanskaya [6,p. 59] to reverse translation, just has artistic value if it is used to translate a work of art, in which there are several languages, from of which a pair is singled out, which are initial in the product. In addition, one of which is the language into which the translation is carried out.

A. Burgess, the author of the work "A Clockwork Orange" [8,p. 3], written in English, used various words or phrases in Russian as "nadsat" (fictitious slang or argot), which were transmitted by transcription while maintaining the rules of word formation and English grammar. Therefore, when the translator renders this work into Russian, it would be, in our opinion, the most correct to preserve the author's intention in order to realize the most complete presentation of the artistic aesthetics of the work to the reader. This can be done through the transfer of national color, using English words and phrases in translation, which will serve as fictional slang in Russian translation, in the transcription of the Russian language and taking into account the rules of Russian grammar. Moreover, in youth slang, English words appear with increasing frequency as a result of studying English, which has the dominant status of the global language of mankind. This means that in the translation, English words and phrases will become the same "nadsat", which was the Russian words in the English work. We consider the use of the translation technique "paired language reversion" to be more than justified in such cases, in view of the full compliance of the specified translation method with the requirements of equivalence, adequacy and aesthetic completeness of translation and, more importantly, to convey the national characteristics of each paired language separately.

We reasonably believe that there are objective prerequisites for the widespread use of the "paired language reversion" method in practice due to the following objective reasons and trends:

firstly, the English language is gaining strength and significance as a global and universal language, and, therefore, it will objectively be present in a superior number of translations as a constant variable in the near future. Hence, in language pairs where English is either a SL or a TL, the remaining languages pass into the status of varying or changeable variables;

secondly, the growth of Russian vocabulary in the Kazakh language and the increase in the use of the "shala of the Kazakh" language cannot but be reflected in modern Kazakh literature, which will also need to be translated into Russian, where the mirror use of Kazakh vocabulary in Russian translation will be a reasonable translation decision, before everything, aimed at satisfying the needs of the Kazakh reader, and only then the interested reader of the post-Soviet space. This, in turn, will allow us to extrapolate our cultural diversity and worldview far beyond the borders of our country;

thirdly, in connection with the transition of Kazakhstan to trilingualism,

translations of modern fiction from Kazakh into English will reasonably increase. And this means that it will be necessary to transfer youth slang and subculture, which is often based on the desire of young people to use everything advanced and modern. As a rule, everything Western and European in particular serves as such, starting from the seepage of English words into the Kazakh vocabulary, as it was and is now with Russian words in the Kazakh language. This will cause the appearance in the Kazakh literature of a kind of modern “nadsat”, which means it will give rise to the need to use the translation method of “paired language reversion”.

It should be noted that in favor of the method of translation based on “paired language reversion” is the fact that, first of all, the national color that exists in the language pair is preserved, and due to which the TL is enriched at the expense of the SL. Hence, there is no need to single out “paired language reversion” in the identification code, since this is more a translation method, and not a distinctive feature of translation.

Consider further the work of G. Jen “Who’s Irish?” [7, p.17] in the light of the identification of the translation according to the proposed classification using a twenty-digit code.

As a group feature for the considered work of art, we choose a four-digit code assigned to American English, for example, 0001, and a four-digit code assigned to Russian – 0008. As a four-digit code denoting a specific feature, we choose 0001, since the author of the work G. Jen [7, p.17] is American and American English is her native language. The subspecific feature will be American English – the four-digit code 0001. The code for the national color will be the designation 0002, assigned, for example, to the Chinese language picture of the world and the Chinese language, since the main character and such a feature as the transmission of dialogues through a monologue in the first person of the main character and the lexical and grammatical structures used for this testify to the Chinese national color of the work. In this regard, the translator will have to convey these linguoculturological features of the SL and ST in translation while preserving the national color and aesthetic component of the work through an equivalent and most adequate transfer of the author’s lexical phrases and grammatical structures. If, however, a code corresponding to the American language picture of the world and American English is chosen as a specific code for designation, then the national color of the work will be incorrectly conveyed. The reason is that this specific feature will not be correctly interpreted at first, and then it will be incorrectly transmitted in translation, which will completely distort the work itself and lead to a misunderstanding of ST by the reader.

Thus, the complete code for the translation of G. Jen’s work “Who’s Irish?” [7, 17] will consist of the following numerical designations: 00010008000100010002 plus TIN or BIN of the translator.

The next work of art, for analysis, we will take the story of J. Lahiri

“Unaccustomed Earth” [9, p.3].

We choose the four-digit code assigned to American English, for example, 0001, and the four-digit code assigned to Russian, 0008, as the group attribute for the work of art in question. We choose 0001 as the four-digit code denoting the types attribute, since the author of the work, J. Lahiri [9, p. 1] says she is more American than English, and American English is her first language. The subspecific feature will be American English – the four-digit code 0001. The code for the national color will be the designation 0006, assigned, for example, to the Bengali language picture of the world and the Bengali language, since the main character and other characters of the work come from the northeastern part of India, which testifies to the Bengali national color of the work.

Thus, the full translation code of Jhumpa Lahiri’s work “Unaccustomed Earth” [9, 3] will consist of the following numerical designations: 00010008000100010006 plus the TIN or BIN of the translator.

It is also possible to add additional numerical values to the identification code, for example, for a part of the code denoting a specific national color or a specific language picture of the world, instead of the four-digit code 0001, take a six-digit code by adding a two-digit value. So, the value 000102 can be assigned to the American language picture of the world, and the value 000101 or just 0001 to the English language. And for the Australian language picture of the world, take, for example, the code 000102, etc. Accordingly, it is possible, on the contrary, to reduce the group attribute from four values to two for SL and TL, thereby reducing the number of values to 99 for SL and TL, focusing on the 99 most common languages and discarding the rest of the few and not used languages.

Conclusion

With the help of digital classification of literary translations with the least time-consuming machine reversion, it is possible to achieve the best correspondence between TL and ST, as well as select the most appropriate translation techniques and methods for each level of phonetic, grammatical, syntactic or lexical correspondence. This classification is primarily aimed at protecting the copyright of translators and creating a unified database of translations for both educational and research purposes.

The use of such a criterion as partial, complete compliance or non-compliance of translations can ensure the completeness, correctness, equivalence and adequacy of literary translations at any stages of the translation process, along with the criterion of completeness and adequate transmission of aesthetic and emotional information of literary works, provided that the translator fulfills general and special strategies and approaches to the theory and practice of translation. The proposed classification and methods are not intended to replace existing translation techniques, methods, approaches and strategies, but only seek to create

a database for quantitative analysis, diversifying the translator's tools and allowing us to look at the translation of a work of art from a completely different angle.

REFERENCES

- [1] Muller V.K. Big English-Russian and Russian-English Dictionary. 450,000 words and phrases. New edition. - M.: LLC "House of the Slavic Book", 2015. - P. 960
- [2] Modern dictionary of foreign words: ca 20,000 words. - 3rd ed. - M.: Rus. Language., 2000. - P. 742
- [3] Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms: M.: Sov. encyclopedia, 1966. P. 193, 608
- [4] Galperin I. R. Stylistics of the English language. M.: Higher. school, 1981. P. 316
- [5] Charychanskaya I. V. Reverse translation as a tool for comparison and analysis of original and translated texts. Voronezh: Bulletin of the Voronezh State University, Linguistics and Intercultural Communication Series, 2003, No. 2. P. 59
- [6] Komissarov V.N. Translation Linguistics. M., Lenand, 2020. P. 117
- [7] Jen G. Who's Irish? / translation by Vlasova A. - Foreign Literature, No. 5, 2002. - P. 17
- [8] Burgess A. A Clockwork Orange - St. Petersburg, Anthology, 2016. - P. 256
- [9] Lahiri J. Unaccustomed Earth / translation by Gall A. M: "Foreigner", 2011. P. 432

ӘДЕБИ АУДАРМАЛАРДЫҢ ЦИФРЛІК ЖІКТЕЛУІ, КЕРІ АУДАРМА ЖӘНЕ ЖҰПТЫҚ ТІЛДІК РЕВЕРСИЯ

Мизамхан Б.М.¹, *Даденов Т.М.²

¹ф. ф. к., доцент, Абылай хан атындағы КазХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан,

²«Аударма» мамандығы бойынша 1 курстың докторанты,
Абылай хан атындағы КазХҚ және ӘТУ,

Алматы, Қазақстан,

¹e-mail: fpif@ablaikhan.kz,

*²e-mail: shokai77@mail.ru

Андатпа. Электрондық аударма деректер базасы қазіргі уақытта сұранысқа ие, өйткені аудармаларды сандық талдау және цифрлық өңдеу аудармаларды жүйелеу мен жіктеудің объективті критерийлерін талап етеді. Жұмыстың мақсаты – кері аударма және жұптық тіл реверсиясы сияқты әдістерді қолдана отырып, көркем аудармаларды цифрлық классификациялау критерийлерін ұсыну әрекеті. Неліктен мақалада автор көркем аударманы классификациялаудың критерийі және қажетті шарты ретінде кері аударманы пайдалануды ұсынады, ол

үшін «жұптық тіл реверсиясы» ұғымы енгізілген. Көркем аудармалардың ұсынылып отырған классификациясы көркем аудармаларды мәтіндегі сөздердің жиілігін санау тұрғысынан сұрыптап қана қоймай, мәтінге қатыстырылған сөйлеу мүшелерін, мәнерлеудің стильдік құралдарын санау арқылы мәтінді тұтастай бағалауға мүмкіндік береді. , сөз тіркестері, фразеологиялық бірліктер және байланыстырушы элементтер. Ұсынылған сандық әдістер көркем аудармаларды, ең алдымен, түпнұсқа мәтінді әртүрлі деңгейде орындалған аудармалармен салыстыру: фонетикалық, грамматикалық және реверсия арқылы (кері аударма) аударманың сәйкестігі мен сәйкес еместігіне қарай цифрлық жіктеуге мүмкіндік түпнұсқа береді. Негізгі топтық белгі ретінде мақала төрт таңбалы кодта аударма қай тілден жасалғанын, ал келесі төрт цифрды аударма қай тілге аударып жатқанын көрсетуді ұсынады. Осы талаптарды енгізудің арқасында бір мезгілде екі мақсатқа қол жеткізіледі: біріншіден, барлық аудармаларды біріздендіру және классификациялау қамтамасыз етіледі; екіншіден, аудармашылардың авторлық құқықтарын қорғау неғұрлым озық деңгейде жүзеге асырылады. Көркем аудармалардың ұсынылып отырған цифрлық классификациясы көркем аудармалардың сапасына да оң әсер ететін мәліметтер базасын жасайды және зерттеушілерге аударма теориясының дамуына объективті үлес қоса отырып, деректерді талдау тұрғысынан көркем аудармалармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: кері аударма, көркем аударма, жұптық тіл реверсиясы, ұлттық дәм, классификация, он екі таңбалы код, авторлық құқық, аудармалардың электронды базасы.

ЦИФРОВАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПЕРЕВОДОВ, РЕВЕРСИВНЫЙ ПЕРЕВОД И ПАРНАЯ ЯЗЫКОВАЯ РЕВЕРСИЯ

Мизамхан Б.М.¹, *Даденов Т.М.²

¹к.ф.н, доцент КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан,

²докторант 1-го года обучения по специальности «переводческое дело»,
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан,

¹e-mail: fpif@ablaikhan.kz,

*²e-mail: shokai77@mail.ru

Аннотация. Электронная база переводов в настоящее время чрезвычайно востребована, так как для количественного анализа и цифровой обработки переводов требуются объективные критерии для систематизации и классификации переводов. Целью работы является попытка предложить критерии для цифровой классификации художественных переводов с помощью таких методов, как реверсивный перевод и парная языковая реверсия. Для этого автором в статье предлагается использовать реверсивный перевод в качестве критерия

и необходимого условия для классификации художественного перевода, для чего вводится понятие «парной языковой реверсии». Предлагаемая классификация художественных переводов позволит не только произвести сортировку художественных переводов с позиции подсчета частоты слов в тексте, но и сделать оценку текста в целом путем подсчета задействованных в тексте частей речи, стилистических средств выражения экспрессии, фразеологизмов и связующих элементов. Изначально предлагаемые количественные методы позволят производить цифровую классификацию художественных переводов как сравнение исходного текста с выполненными переводами на разных уровнях: фонетическом, грамматическом и лексическом путем реверсии (обратного перевода) на предмет соответствия и несоответствия перевода оригиналу. В качестве ключевого группового признака в статье предлагается в четырехзначном коде указывать язык, с которого был осуществлен перевод, и четыре следующие цифры, обозначающие язык, на который осуществляется перевод. Благодаря введению указанных требований, будут достигнуты две цели одновременно: во-первых, будет обеспечена унификация и классификация всех переводов; во-вторых, защита авторских прав переводчиков будет осуществляться на более продвинутом уровне. Предлагаемая цифровая классификация художественных переводов создаст базу данных, что благоприятно скажется на качестве художественных переводов. Кроме того, это даст исследователям возможность работать с художественными переводами с позиций дата анализа, способствуя развитию теории перевода.

Ключевые слова: реверсивный или обратный перевод, художественный перевод, парная языковая реверсия, национальный колорит, классификация, двенадцатизначный код, авторское право, электронная база переводов.

Статья поступила 15.05.2022

3 Бөлім.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚИТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Part 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF FOREIGN
LANGUAGE TEACHING

ӘОЖ 378.16= 82.02/.09
XҒТАР14.35.09
DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.021

СЫНИ ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ӘДІСІН ӘДЕБИЕТ
САБАҒЫНДА ҚОЛДАНУ

*Мурзатаева А.Т.¹, Мәтбек Н.Қ.²

¹PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,

²ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,

*¹e-mail: aigera1983@mail.ru,

²e-mail: nursulu.m@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада сыни тұрғыдан ойлау технологиясын әдебиет сабағында қалайша ұтымды қолдануға болатындығы жайлы айтылады. Сыни тұрғыдан ойлау технологиясының түрлі әдістері, яғни «Миға шабуыл», «Инсерт», «Идея, түсінік, атаулар себеті», «Білемін – Білгім келеді – Білдім», «Болжам ағашы», «Үзіліспен оқу», «Қалың және жұқа сұрақтар» сынды тәсілдер қарастырылады. Мақаланың негізгі міндеті қазіргі кездегі заманауи технологиялардың ерекшелігі өсіп келе жатқан ұрпақты алуан қырынан дамыту екендігін көрсету. Еліміздің даму кезеңінде білім беру жүйесін технологияландыру бойынша мақсат көзделуде. Білім берудің көптеген технологиялары жасалып, білім беру орындарының тәжірибесіне енгізілуде. Білім алушыларға жаңа технологияларды игерту оқытушының кәсіптік, адамгершілік, азаматтық және де басқа да көптеген қасиеттерінің қалыптасуына септігін тигізеді.

Мақалада теориялық талдау, ақпаратты жинақтау әдістері қолданылады. Олардың тәжірибеде қолданылуы көрсетіледі. Мақаланың

маңыздылығы заманауи технологияларды пайдалану арқылы қазақ әдебиеті сабағын студенттерге қызықты әрі нәтижелі өткізуде, сондай-ақ еліміздің білім сапасын арттыру мақсатында осындай технологияларды қаншалықты ұтымды пайдалануға болатынын анықтау. Бұл мақала авторларының негізгі мақсаттарының бірі, білім беру жүйесінде, оқыту процесінде сыни тұрғыдан ойлау әдісін қолдану өскелең ұрпақтың жан-жақты жетілуіне, сапалы білім алуына, ұтқыр, шығармашыл болуын қамтамасыз ету әрбір ұстаздың басты міндеттерінің бірі болып табылатынын анықтау. Сондай ақ мақалада сыни тұрғыдан ойлау технологиясының әдіс-тәсілдерін қолдану сабақтың қызықты өтуіне септігін тигізіп, оның әшейін ойын мен сауыққа айналып кетуіне жол бермейтіндігі жайлы айтылады.

Қорыта келгенде, мақалада әдебиет сабағында сыни тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану өте тиімді екені анықталады, себебі ол білім алушыларды ынталандырып, шығармашылықпен айналысуға зор мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: ойлау, әдіс, оқытушы, технология, сұрақ, университет, мектеп, білім алушы.

Негізгі ережелер

Болашақта дамыған елдер қатарында болу үшін бізге жан-жақты, қазіргі заман талабына сай білім мен біліктер қажет. Білім - еліміздің шоқтығын биікке көтеретін бірден бір құралдардың бірі болып саналады. Сол себепті қазіргі кездегі білім жүйесін жаңа технологиялармен дамыту қолға алынып келеді. Жаңа технологиялардың арқасында өскелең ұрпақтың білімін жоғарылату үрдісі сәтті болмақ. Еліміздің қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін технологияландыру мәселесін көтеріп отыр. Оқытудың алуан түрлі технологиялары жасалып, білім беру ордалары оларды пайдалануда. Жаңа технологияларды меңгерту арқылы оқытушы білім алушы бойында зияткерлік, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және де басқа да көптеген қасиеттерінің жетілуіне оң әсерін тигізеді. Жаңа технологиялар тәжірибеде жақсы нәтижелер беріп жатыр деп үлкен сеніммен айта аламыз.

Кіріспе

Әдебиет сабағын жоғары оқу орындарының студенттеріне, мектеп оқушыларына болсын қызықты өткізу - әдебиет оқытушыларының басты мақсаттарының бірі деп білеміз. Себебі сабақтың оқушыларға, студенттерге түсінікті болуын қамтамасыз ету арқылы оларға оқу материалын толық меңгерту мүмкіндігіне ие боламыз. Осындай жақсы нәтижеге жету үшін әдебиет сабағында қазіргі кезде қолданылып жатқан әртүрлі заманауи әдіс-тәсілдерді қолдансақ болады. Сондай оңтайлы әдістердің бірі - сыни тұрғысынан ойлау әдісі.

Біз жаңа дәуірде өмір сүріп жатырмыз - информациялық технологиялар мен жоғары жетістіктер дәуірі. Осыған орай білімге деген жаңа әлеуметтік сұраныстар өсуде. Жаңа шындық мүлдем басқа прогрессивті мақсаттарды көздейді.

Қазіргі заманда оқушылар мен студенттерді танымдық іс-әрекетке қызықтыру қиын, себебі олар оқу материалын игеру бойынша қиындықтарға тап болады. Қиындық ақпаратты өздігінен іздеп өңдегенде, ақпаратты ұйымдастырғанда пайда болады.

Оның себебі ойлаудың әсіресе сыни тұрғыдан ойлаудың жеткіліксіз деңгейде болуында. Ал бұл 21 ғасырға жаңа бет-бейнемен өтетін қазіргі заманғы адам үшін өте маңызды. Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын сабақтарда қолдану Қазақстанның білім беру жүйесінде 2000 жылдардан бастап бастау алды, оның авторлары – американдық ғалымдар Ч. Темпл, К. Мередит, Д. Стилл. Ол Демократиялық педагогиканың консорциумы мен Халықаралық оқырмандар ассоциациясының көмегімен дамыды [1].

Материалдар мен әдістерді сипаттау

Сыни тұрғыдан ойлау әдіс-тәсілдерін пайдалану. Сыни тұрғысынан ойлау тәсілін әдебиет сабағында пайдаланған кезде ең сәтті болатын әдістер мыналар:

«Миға шабуыл» - бұл шығармашылық проблеманы топпен шешу болып табылады. Оның мақсаты оқушылар мен студенттердің ойлау жасампаздығын дамытып, олардың коммуникативті қасиеттерін жетілдіру болып табылады. Миға шабуыл әдісі сыни тұрғыдан ойлау технологиясында «қарсы келу» сатысында бар білімді қолдану мақсатында пайдаланылады.

4-5 адамнан тұратын топтармен өткізіледі. Бұл әдіс шығармашылық ойлауды ғана дамытып қоймайды, сонымен қатар сөйлеу мәнерін де жетілдіреді. Бұл әдісті сондай-ақ сөйлеу машықтарын дамыту үшін пайдаланады.

Бірінші кезеңде студенттерге берілген тақырып бойынша не білетінін және не ойлайтынын жазып, ол туралы ой қозғауды ұсынуға болады. Екінші кезеңде ақпарат алмасу болады. Бұл әдіс үшін келесідей жұмыс істеу формалары тиімді: жеке, жұптық және топтық. Оларды бірінен соң бірін өткізуге болады, алайды бұл формалардың әрқайсысы да қызметті ұйымдастырудың жеке бөлек тәсілі ретінде бола алады. Жұптық миға шабуыл студенттер мен оқушыларға үлкен аудитория алдында өз пікірлерін айтуға көмектеседі. Жолдасымен пікір таласу арқылы оқуше немесе студент бүкіл топпен қарым-қатынасты жеңіл жасайды. Әрине, жұптық жұмыс арқылы білім алушылардың көп бөлігі өз пікірлерін ортаға сала алады.

«Миға шабуыл» - шығармашылық белсенділікті таныту негізінде мәселелерді оңтайлы шешуге көмектесетін бірден бір әдіс. Осы «Миға

шабуыл» әдісін семинар сабақтарында, әсіресе сабақтың бас кезінде қолдануды тәжірибемізде жүзеге асырамыз, яғни білім алушыларға әртүрлі ойландыратын сұрақтар қою арқылы олардың ойлау қабілетін дамытып қана қоймай, сабақ барысында өтетін тақырыппен алдын ала таныстырамыз. Мұның барлығы да өтетін материалдарды жеті меңгеруге септігін тигізеді.

«Түйін сөздер» - бұл әдіс қарсы келу кезеңінде шығармашылық тұрғыда ойлап, сөйлеуге дағдыландырады. Бұл әдістің арқасында үй жұмысын да тез жасап, сөйлеу мәнерін де дамытып, сабаққа мақта қойып білім алушыларды сабақ барысына дайындау, әбден болады.

«Кластер» «шоқым, түйін» болып аударылады. Кластер – материалды графикалық тұрғыда ұйымдастыру тәсілі, ол қандай да бір тақырып жайлы толғанған кезде ойлау процестерін көрнекі қылуға көмектеседі.

Бірінші кезеңде тақтаның ортасына түйін сөз немесе сөз тіркесі жазылады, ол түпкі ойдың идеясы, тақырыбы іспеттес болып келеді.

Екінші кезеңде білім алушы берілген тақырып бойынша не білетіні жайлы жазады.

Үшінші кезеңде жүйелендіру жүзеге асады. Ретсіз жазбалар қандай да бір түсінік пен фактінің мазмұнына қарай топтарға біріктіріледі

Төртінші кезеңде пайда болған сөздер негізгі түсінікпен түзу сызық арқылы қосылады. Әр «серіктің» өз кезегінде «серіктері» пайда болып, жаңа логикалық байланыс жасалады. Соңында ойлауды графикалық тұрғыда көрсететін, берілген тақырыптың ақпараттық өрісін анықтайтын құрылым жасалады. Кластерлермен жұмыс істеген кезде төмендегідей ережелерді сақтаған абзал:

1. Ойға келгеннің барлығын жазудан қорықпау. Елес пен интуицияға бой берген дұрыс.

2. Уақыт бітіп, идея таусылғанша дейін жұмыс істеу.

3. Барынша мол байланыс жасауға тырысу. Алдын ала белгіленген жоспармен жұмыс істемеу.

Кластер сабақтың ең бастапқы кезеңдерінде қолданылуы мүмкін. Қарсы келу кезеңінде - ойлау қабілетін дамыту үшін. Мән беру кезеңінде оқу материалын құрылымдау үшін. Рефлексия кезеңінде, яғни білім алушылар үйренгенді қорытындылау барысында. Бұл әдіс сонымен қатар үйде жеке жұмыс атқарған уақытта пайдалануға да ұсынылады.

«Идея, түсінік, атаулар себеті».

Әрбір білім алушы дәптерге кез келген мәселе (1-2 минут) бойынша барлығын еске түсіріп, жазады, содан кейін бұл мәселені жұппен талқылап (2-3 минут), ары қарай барлық білім рет-ретімен «себетке» салынады, дұрысы да, дұрыс емесі де кіреді.

Әдіс білім алушылардың бұрын игерген білімдерін белсенді пайдалануға мүмкіндік туғызады.

«Білемін – Білгім келеді – Білдім». Бұл әдістің мақсаты - білім

алушылардың ойлау қабілеттерін дамыту, оқитын тақырып бойынша өз ойларының болуы. Білім алушылар осы кестенің көмегімен берілген тақырып бойынша білімдерін жинап, мәліметтерді негіздеп, жүйелейді. Әрбір бағанаға ақпаратты енгізу қажет. Бұл ақпаратты қабылдауға көмектесіп, рефлексияны жетілдіреді. «Білемін» кезеңі жұппен жұмыс істеуді меңзейді: сабақ тақырыбы бойынша мен не білемін, «Білгім келеді» - мақсатты қалыптастыру; «білдім» - ескі және жаңа ақпараттың қатынасы.

«Болжам ағашы» - бұл әдіс дәйектер келтіруді дамытуға жақсы, яғни өз болжамдарын негіздеп, ерекше ойлау қасиеттерін жетілдіру үшін, ешуақытта болмайтын жағдайдан ақиқат жағдайды айыра алу үшін қолданылады.

«Ағаш діңі» - бұл тақырып, «жапырақтары» - болжамдар, «бұтақтары» - дәйектер.

Болжам ағашын құрастыру ережелері:

Бірінші кезеңде білім алушыларға қандай да бір тақырып бойынша ұйғарым жасауды ұсынуға болады.

Екінші кезеңде білім алушылар идеялары мен ұйғарымдарын айтады, барлық нұсқалар тақтаға жазылады.

Егер де қарама-қайшы пікірлер туындаса, оларды да тақтаға жазып, балама идеялар айтылады.

Тақтада білім алушылардың ұйғарымдары жазылады, ондағы ағаш діңі - тақырып, бұтақтары - ұйғарымдары, жапырақтары - осы ұсыныстардың негіздемелері, яғни қандай да бір ой бойынша дәйектер.

Болжам ағашы кластерге ұқсас келеді. Үшінші кезеңде жаңа тақырыппен танысқаннан кейін «болжам ағашына» қайта оралып, ұйғарымдардың орындалған орындалмағанын тексеруге болады.

«Сіз сенесіз бе?.....». Сабақ басында жаңа тақырып бойынша тұжырымдар ұсынылады, оларды дұрыс немесе бұрыс деп бағалау қажет.

Негізгі ақпаратпен танысқан соң берілген тұжырымдамаға қайта оралып, сабақтағы ақпаратты қолдана отырып білім алушылардан олардың деректілігін бағалауды ұсыну қажет.

«Инсерт» - тиімді оқу мен ойлауға арналған интерактивті жазу жүйесі. Әдіс бірнеше кезеңдерден тұрады.

Бірінші кезеңде мәтінді белгілеу жүйесін ұсынуға болады, ол ақпаратты төмендегідей бөлу үшін қажет:

Яғни білім алушыларға бұрыннан мәлім ақпаратқа V қанат белгісін қою.

- «минус» белгісімен олар білмейтін немесе білімдерін қайшы келетін ақпаратты белгілеу;

+ «плюс» белгісімен олар үшін қызық әрі тосын ақпарат белгіленеді;

? «сұрау белгісі» егер де бірнәрсе беймәлім болса, немесе ол туралы көбірек білгісі келген жағдайда қойылады.

Екінші кезеңде білім алушы мәтінді оқып, жеке абзац пен сөйлемдерді сәйкес белгімен белгілейді.

Үшінші кезеңде ақпаратты кес теге өз белгілерімен бірге орналастырып, жүйелейді.

Төртінші кезеңде - кестенің әрбір бағанасын рет ретімен талқылайды.

Аналитикалық ойлауды дамыту материалды түсінгенін бақылайтын тәсіл болып табылады. Ол биография бойынша мақала, көркем мәтін болуы мүмкін.

Осы «Инсерт» әдісін сабағымызда қолданған кездегі ең жағымды жақтарының бірі - білім алушылардың өзара бірлесіп, топта біріге жұмыс істеуі болып табылады. Яғни екі топқа бөлу арқылы, бүкіл білім алушылардың сабақ барысына белсене қатысып, өз пікірлерін білдіргенін байқадық. Сондай-ақ олар білгендерін анықтап, білмегендерін сұрауға әзірленеді. Нәтижесінде жаңаны түсіну үшін бұрынғы білімі мен жаңа материалды байланыстыруды үйренді.

«Үзіліспен оқу» - әртүрлі сұрақтарды қолдану арқылы оқуды ұйымдастыру әдісі. Оқитын мәтін ұсынылады. Оны мағыналық бөліктерге бөледі. Мәтіннің ішінде үзіліс жасайтын жері белгіленеді: «бірінші үзіліс», «екінші үзіліс». Оқытушы мәтінмен жұмыс жасау үшін алдын ала сұрақтар мен тапсырмалар дайындайды, ол білім алушылардың әртүрлі ойлау біліктерін дамытуға бағытталған. Мәселен:

- Кейіпкерлердің аты-жөнін немен ұқсастырасыз?
- Бұл бөлімді оқыған кезде қандай сезімде болдыңыз? қандай сезімдер пайда болды?
- Күткен нәтиже орындалды ма? Сізге не тосын болды?
- Әңгіме немен аяқталады деп ойлайсыз? Оны қалай аяқтар едіңіз?
- Шығарма неге дәл осылай аталады?
- Осылай аталатын әңгімеде қандай оқиғалар болуы мүмкін?

«Үзіліспен оқу» әдісін білім алушылардың кітапқа деген қызығушылығын арттыру мақсатында, мән беріп оқу үшін қолдануға болады.

«Қалың және жұқа сұрақтар»

Бұл әдісті қолдану барысында білім алушылар сұрақ қоюды үйренеді. Білім алушы қойған сұрақ оның білімін анықтауға, мәтінге терең бойлау деңгейін білуге көмектеседі.

Нәтижелер

Сыни тұрғыдан ойлау технологиясының әдіс-тәсілдерін қолдану сабақтың қызықты өтуіне септігін тигізіп, оның әшейін ойын мен сауыққа айналып кетуіне жол бермейді. Сыни тұрғыдан ойлау - ол адамға ойлану үшін арналған және де идея, ақпаратпен өзара әрекеттесудің табиғи түрі. Біз әрдайым ақпарат таңдауда қиындыққа тап боламыз. Ақпаратты таңдап қана қоймай, оны сонымен қатар сыни

тұрғыдан бағалап, оған мән рiп, оны пайдалану қажет. Жаңа ақпаратқа кез болған кезде оқушылар мен студенттер оны әртүрлі көзқарас тұрғысынан бағалап, дәлдігі мен құндылығына сыни тұрғыдан баға бере алуы қажет.

Сыни тұрғысынан ойлау арқылы білім беру үрдісі мынадай біліктерді жетілдіруге көмектеседі:

Танымдылық білдіру;

Зерттеу тәсілдерін қолдану;

Алдына проблемалық сұрақтарды қою;

Жауаптарды жоспарлы түрде іздеу

Фактылардың себеп-салдарын анықтау;

Жалпыға бірдей ақиқатқа күмәндану;

Көзқарас қалыптастырып, оны логикалық тұрғыда айшықтау.

Қарсыластың аргументтеріне аса назар аударып, социумға жақсы бейімделу үшін оларға логикалық тұрғыда мән беру [2].

Талқылау

Чи-Ан Тунг пен Шу-Инг Чанг өздерінің «Әдебиетті оқыту арқылы сыни тұрғыдан ойлауды дамыту» атты мақаласында колледж білім алушыларының сыни ойлау дағдыларын және сыни тұрғыдан ойлауға бейімділігін дамыту ондаған жылдар бойы жоғары оқу орындарында басты мақсат болып табылатындығын айтады. Және де білім алушылардың тез өзгеретін жұмыс орнында жұмысқа қабілеттілігін арттыру үшін осы мақсатты жүзеге асыру өзекті бола бастағанына баса назар аударады. Яғни әдеби оқу арқылы сыни ойлауды дамытудың тиімділігін зерттеді. Олардың пайымдауынша, курс дизайнына бірнеше стратегиялар енгізілген: оқуды түсіну поп викториналары, оқу журналы, топтық презентациялар, Сократтық сұрақ қою дағдыларымен жетекшілік ететін сыныпта талқылау және жеке эссе-сұрақ есептері. Білім алушылар алдын ала және кейінгі тестілеуден (Калифорния сыни ойлау дағдылары бойынша тест) және өзін-өзі бағалау сауалнамасын тапсырып, содан кейін мұғаліммен жеке сұхбатты жоспарлағанын айтады. Соңында, бірнеше нәтижелерді анықтайды: 1) әдебиеттік оқу алдын ала тестілеуде төмен ұпай жинағандарға жалпы сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін, әсіресе талдаудағыларды жақсартуға көмектесті; 2) білім алушылардың ағылшын тілін білуі олардың алдын ала және кейінгі тестілеудегі көрсеткіштеріне қатысты болмаса; 3) кейбір білім алушылар сыни тұрғыдан ойлауға бұрынғыдан да көбірек бейімділік танытуға бейім болды, бірақ бұл осы бағыттағы тиімділікті бағалау үшін стандартталған өлшеммен кейінгі бойлық зерттеуді қажет етеді; 4) Сыни тұрғыдан ойлауды дамытуда білім алушылар басқаратын басқа іс-әрекеттерге қарағанда, сабақта жетекшілік ететін талқылауды тиімді деп тапты [3]. Сыни тұрғыдан ойлау технологиясын әртүрлі сабақтарда қолдануға болады. Ғалым Лулус Иравати сыни тұрғыдан ойлауды білім

алушылардың осы ағылшын тілінде тілді меңгеру табысына ықпал ететін маңызды субстанция ретінде қарастырады. Тыңдау, сөйлеу, оқу және жазу сияқты ағылшын тіліндегі кейбір дағдыларға білім алушылар сыни тұрғыдан келгенде сәтті қол жеткізуге болатынын айта келе, сыни тұрғыдан ойлау оларға бәрін еркін жеткізуге мүмкіндік беретініне назар аударады. Өкінішке орай, сыни тұрғыдан ойлауды қолдану көргендей қарапайым емес. Білім алушыларды сыни тұрғыдан ынталандыру үшін жүйелі және дәйекті процесс жүргізілуі керек. Осылайша, сыни ойшыл болу үшін табысқа жету үшін кейбір тәсілдер, әдістер, әдістер немесе ақпарат құралдары қолданылуы керек [4]. Сыни тұрғысынан ойлау әдістері сабақты қызықты, бір-біріне ұқсамайтын әртүрлі етіп өткізуге септігін тигізеді, ал білім алушының қызметін тиімді әрі қанағат әкелетіндей қылады. А.А. Нұрмұханбетова мен Б.Қ.Исабаева сыни тұрғысынан ойлау тақырыбының қазіргі таңда маңызды екенін айта келе, білім алушыларға қандай да бір жағдай немесе құбылысқа байланысты дұрыс сұрақ қоя білуді және қызықтыратын сұрақтарға дұрыс жауапты қалай табу керек екенін үйрету оқытушылардың көкейкесті мәселесі екендігін айтып кетеді [5].

Ал енді шетелдік әдебиетке назар аударатын болсақ, Клэр Нукуйдың «Сыни тұрғыдан ойлау: Университеттің негізгі оқу курсы бойынша оқулық» атты еңбегі университеттер мен колледждерде білім алушылардың оқуда табысқа жетуіне септігін тигізетін, негізгі дағдыларды дамыту үшін әзірленген икемді оқу ресурстарының бірі болып табылады. Бірқатар тапсырмалар академиялық пәндердің кең спектріне сәйкес келетін және тексерілген оқыту құралын ұсынады. Көмекші жаттығулар жинағы теорияны практикамен байланыстырады және білім алушыларға академиялық әлемде де, одан тыс жерлерде де әртүрлі контексте қолдануға болатын дағдылар жүйесін дамытуға арналған құралдарды ұсынады. Рединг университетіндегі халықаралық қор бағдарламасының профессорлық-оқытушылық құрамының мүшелері құрған TASK университеттің барлық деңгейдегі жергілікті және шетелдік студенттерге арналған Үздіксіз білім беру бағдарламасының бөлігі болып табылады. Негізгі ерекшеліктері - білім алушыларды бағалау негіздерімен таныстырады - оларға дәлелді дәйектерді қалай құруға болатынын үйретеді, және де теріс ойлауды қалай тануға үйретеді, материалдарды таңдау және ұсыну туралы маңызды мәселелерді қарастырады [6].

Тағы бір автор Майкл Бейкердің «Сыни тұрғыдан ойлаудың негіздері» атты еңбегінде әр білім алушы білуі керек сыни ойлаудың маңызды тұжырымдамалары жайлы айтылады. Көптеген оқулықтар сыни ойлау дағдыларын үйретеді немесе дамытады деп мәлімдейді, бірақ бұл зерттеулердің көпшілігінде сыни ойлау түбегейлі анықталмайды. Бұл кітап білім алушыларға сыни тұрғыдан ойлауды жетік әрі оңай түрде баяндап, түсіндіреді. Еңбек сыни ойлау курсы болғандықтан, осы кітапта

берілген тапсырмаларды барлық пәндер бойынша сабақтарда қолдануға болады. Бұл кітапта дәлелдеудің жалпы формалары қарастырылғанмен, оның негізгі бағыты дәлелдемелерді анықтау және бағалау болып табылады [7].

Ирина Муштавинскаяның «Сабақ барысында және мұғалімді даярлаудағы сыни тұрғыдан ойлауды дамыту технологиясы» атты кітабында автор сыни ойлауды дамытудың заманауи педагогикалық технологиясын сипаттайды. Бұл білім беру технологиясының мақсаты - оқушылардың тек оқуда ғана емес, қарапайым өмірде де қажет зияткерлік дағдыларын дамыту: салмақты шешімдер қабылдау, ақпаратпен жұмыс істеу, құбылыстардың әртүрлі жақтарын талдау және т. б. қарастырады. Бұл оқу құралының басты міндеттерінің бірі ретінде - оқырмандарға осы технология туралы айту, оқытудың жаңа түрін қалыптастыру тұрғысынан оның әлеуетін ашуды айтуға болады [8].

«Федералдық мемлекеттік білім беру стандарты жағдайындағы негізгі мектептің заманауи педагогикалық технологиялары» атты еңбекте авторлар негізгі жалпы білім берудің Федералдық мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес білім беру нәтижелеріне қол жеткізу үшін мұғалімге сабақтар мен сабақтарды жобалауға мүмкіндік беретін жетекші технологиялардың сипаттамасын қамтиды, соның ішінде сыни тұрғыдан оқыту технологиясының стратегияларымен таныстырады. Бұл оқу құралының ерекшелігі – онда алғаш рет әмбебап оқу іс-әрекеті форматындағы технология мен жаңа білім беру нәтижелерінің байланысы сипатталған [9].

Қорытынды

Сыни тұрғысынан ойлау әдістері білім алушылардың сөйлеу мәнерін жоғарылатып, талқылауға қатысып, өз көзқарастарын оңай айтқызуға бағытталған.

Сыни тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану арқылы оқытушылар білім алушылардың сөйлеу қызметін жетілдіріп, олардың сөздік қорының молаюына септігін тигізеді. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану жақсы нәтиже береді. Көптеген білім алушылар мәтінді қызығушылықпен оқиды. Олар өз қызметтерін нақты жоспарлап, мақсат қойып, нәтижелеріне анализ жасауды үйренеді.

Әдебиет сабағында сыни тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану өте тиімді, себебі ол білім алушыларды ынталандырып, шығармашылықпен айналысуға зор мүмкіндік береді, сабақ беру процесі жоғары деңгейде болып, білім алушылардың шығармашылыққа деген мүмкіндіктері артады. Материал толық игеріледі, себебі білім алушылар оны өздігінен іздену арқылы табады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического

мышления на уроке // С.И. Заир-Бек, И.В. Муштавинская. – М.: Просвещение, 2004. – С. 175.

[2] Муштавинская И.В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя // учеб. метод. пособие. И.В. Муштавинская. – СПб.: КАРО, 2009. – С.15

[3] Chi-An Tung, Shu-Ying Chang. Developing Critical Thinking through Literature Reading // Feng Chia Journal of Humanities and Social Sciences. PP.287-317. No.19. Dec. 2009

[4] Lulus Irawati Critical Thinking in ELT: Theory and Practice // English Teaching Journal: A Journal of English Literature, Language and Education. Vol 2, No 1 (2014). DOI: <http://doi.org/10.25273/etj.v2i1.721>

[5] Нурмуханбетова А.А, Исабаева Б.К. О критическом мышлении // Вестник КазНУ. Серия филологическая. –Том 155. –№ 3. –2016. ISSN 2618-0782.

[6] Clare Nukui Critical Thinking: University Foundation Study Course Book: Module 6: Critical Thinking (Transferable Academic Skills Kit (TASK)) Paperback – Student Edition, 22 Dec. 2006. ISBN-10: 11859649203

[7] Michael Baker. The Basics of Critical Thinking Workbook - Lessons and Activities (Grades 4-9) Paperback – January 1, 2015. ISBN-10: 11601445075.

[8] Муштавинская И.В. Технология развития критического мышления на уроке и в системе подготовки учителя. Уч.-мет. п. ФГОС. Каро. –2017. – С. 144.

[9] Даутова О.Б. и др. Современные педагогические технологии основной школы в условиях ФГОС.— Санкт-Петербург : КАРО, 2019. — С.176.

REFERENCES

[1] Zair-Bek S.I., Mushtavinskaja I.V. Razvitie kriticheskogo myshlenija na uroke. (The development of critical thinking during lessons) // S.I Zair-Bek, I.V. Mushtavinskaja M., Prosveshhenie, 2004. P. 175[in Rus.]

[2] Mushtavinskaja I.V. Tehnologija razvitija kriticheskogo myshlenija na uroke i v sisteme podgotovki uchitelja // ucheb. metod. posobie I.V. Mushtavinskaja (Technology for the development of critical thinking during lessons and in the system of teacher training. Handbook of I.V. Mushtavinskaya). SPb., KARO, 2009. P. 15. [in Rus.]

[3] Chi-An Tung, Shu-Ying Chang. Developing Critical Thinking through Literature Reading // Feng Chia Journal of Humanities and Social Sciences. pp.287-317, No.19, Dec. 2009

[4] Lulus Irawati Critical Thinking in ELT: Theory and Practice // English Teaching Journal: A Journal of English Literature, Language and Education Vol 2, No 1 (2014) DOI: <http://doi.org/10.25273/etj.v2i1.721>

[5] Nurmuhambetova A.A, Isabaeva B.K. O kriticheskom myshlenii (About critical thinking) // Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja. Tom 155.

№ 3. 2016. ISSN 2618-0782. [in Rus.]

[6] Clare Nukui Critical Thinking: University Foundation Study Course Book: Module 6: Critical Thinking (Transferable Academic Skills Kit (TASK)) Paperback – Student Edition, 22 Dec. 2006. ISBN-10: †1859649203.

[7] Michael Baker. The Basics of Critical Thinking Workbook - Lessons and Activities (Grades 4-9) Paperback – January 1, 2015. ISBN-10: †1601445075.

[8] Mushtavinskaja I.V. Tehnologija razvitija kriticheskogo myshlenija na uroke i v sisteme podgotovki uchitelja. Uch.-met. p. FGOS. (Technology for the development of critical thinking during lessons and in the system of teacher training. Handbook) Karo. 2017. P. 144. [in Rus.]

[9] Dautova O.B. i dr. Sovremennye pedagogicheskie tehnologii osnovnoj shkoly v uslovijah FGOS. Sankt-Peterburg. KARO, 2019. P.176. [in Rus.]

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

* Мурзатаева А.Т.¹, Матбек Н.К.²

¹PhD докторант, Казахский Национальный университет

имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

²к.ф.н., Казахский Национальный университет

имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

*¹e-mail: aigera1983@mail.ru,

² e-mail: nursulu.m@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается, как эффективно использовать технологию критического мышления на уроках литературы. Рассматриваются различные методы технологии критического мышления, такие как: «Мозговой штурм», «Вставка», «Корзина идей, понятий, имен», «Знаю — хочу знать — умею», «Дерево предсказаний», «Чтение с паузами», «Толстые и тонкие вопросы». Основная задача статьи – показать то, что особенность современных технологий заключается в многогранном развитии подрастающего поколения. На этапе развития страны ставится цель технологизировать систему образования. Многие образовательные технологии разрабатываются и внедряются в практику образовательных учреждений. Освоение новых технологий студентами способствует формированию профессиональных, нравственных, гражданских и многих других качеств педагога.

В статье используются методы теоретического анализа, сбора информации. Показано практическое применение технологии критического мышления. Важность статьи заключается в том, чтобы предложить для уроков казахской литературы интересные и эффективные современные технологии обучения, а также определить, насколько

эффективно такие технологии можно использовать для повышения качества образования в стране. Одной из основных целей авторов данной статьи является утверждение того, что использование метода критического мышления в системе образования, в процессе обучения является одной из главных задач каждого учителя, выполнение которой может обеспечить всестороннее совершенствование подрастающего поколения, получение качественного образования, быть мобильным, творческим. Также в статье упоминается о том, что использование приемов критического мышления способствует увлекательности урока и не дает ему превратиться в игру и развлечение.

В заключение можно сказать, что использование технологии критического мышления на уроках литературы очень эффективно, так как стимулирует учащихся и дает им большие возможности для творчества.

Ключевые слова: мышление, метод, преподаватель, технология, вопрос, университет, школа, обучающийся.

USING OF CRITICAL THINKING METHODS AT THE LESSONS OF LITERATURE

*Murzatayeva A.T.¹, Matbek N.K.²

¹ PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,

² Cand. Sc. Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,

*¹e-mail: aigera1983@mail.ru, ¹e-mail: nursulu.m@mail.ru

Abstract. The article describes how to use effectively the technology of critical thinking at the lessons of literature. Various methods of critical thinking technology, such as “Brainstorming”, “Insert”, “Idea, concept, basket of names”, “Know - want to know - have known”, “Prediction tree”, “Reading with a pause”, “Thick and thin questions.” The main objective of the article is to show that the feature of modern technologies lies in the multifaceted development of the younger generation. At the stage of development of the country, the goal is to develop the education system. Many educational technologies are being developed and implemented in the practice of educational institutions. The development of new technologies among students contributes to the formation of professional, moral, civil and many other qualities of a teacher.

The article uses methods of theoretical analysis, information collection. Their practical application is shown. The importance of the article is to make the lessons of Kazakh literature interesting and effective for students using modern technologies, as well as to determine how effectively such technologies can be used to improve the quality of education in the country. One of the main goals of the authors of this article is to determine that the use of the method of critical thinking in the education system, in the learning process is one of the main tasks of every teacher-to ensure the comprehensive

improvement of the younger generation, to receive quality education, to be mobile, creative. It is also mentioned in the article that the use of critical thinking techniques contributes to the fascination of the lesson and prevents it from turning into a game and entertainment.

In conclusion, we can say that the use of critical thinking technology in literature lessons is very effective, as it stimulates students and gives them great opportunities for creativity.

Keywords: thinking, method, teacher, technology, question, university, school, student.

Статья поступила 22.06.2022

ӘОЖ 378

XFTAP 14.35.09

DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.022

ТІЛ ҮЙРЕНУДЕГІ ӨЗ БЕТІМЕН ОҚУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

*Мустағалиева Г.С.¹, Аманғазиева М.К.², Хайржанова А.Х.³

¹педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан,

²ф.ғ.к, доцент, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан,

³ф.ғ.к, асс.профессор, Х.Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан,

*¹e-mail: ms_gulnara@mail.ru.

²e-mail: m.amangazieva@asu.edu.kz

³e-mail: akmaral_63@mail.ru

Аңдатпа. Өз бетімен оқу әдісі, ең алдымен оқушының сөздік қорын толықтыру және грамматикалық құрылымдарды игеру, оқу техникасын дамыту құралы мен мәтінді түсіну дәрежесін сонымен бірге айтылымы мен ырғақ-интонациялық дағдылардың қалыптасу деңгейін бақылауға негізделген. Зерттеудің негізгі мақсаты мазмұнды түсіну арқылы оқу барысында мазмұнды жалпы қамтуға бағытталған және мәтіннің негізгі мазмұнын түсінуге оқырманның өзіндік ішкі көзқарасының қалыптасуын анықтау болып табылады. Ғылыми зерттеудің негізгі бағыттары коммуникативті іс-әрекет ретінде оқудың мақсаты мен өнімі фактілерді, идеяларды, мағыналарды қабылдау, түсіну және түсіндіру болып табылады.

Оқудың әр қилы түрлерін қолдану шет тілін оқытудың мақсатын жүзеге асыру құралы ретінде әрекет етеді. Мақалада ағылшын тілі сабағына қатысты әдеби мәтіндерді, қысқаша әңгімелерді үйде өз

бетімен оқуды жүзеге асыру негіздемесі қарастырылады және оқу күнделігін қолдана отырып, жазбаша жұмысты оқумен қалай біріктіруге болатындығы, сөздік қорының толықтырылуы зерттеудің ғылыми әрі практикалық маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар өз бетімен оқудағы кейбір тәсілдер мен әдістерге, талдаумен қатар мәселенің сипаттамасына, арнайы бөлшектерді бөліп көрсету, салғастыру, өзара көмек, қорытындылауды аяқтау, жаңа сөздерді меңгеру, эскиздер мен интроспекция және өзін-өзі бағалау сияқты мәселелерге тоқталып, отандық және шетелдік әдіскерлердің көзқарасы бойынша тілді үйренуде түпнұсқадағы көркем мәтінді дұрыс түсінуі, сөйлеу барысында орынды қолдана білуінің негізгі артықшылықтары талданып, осы процесті ұйымдастырудың әртүрлі тәсілдері методологиялық тұрғыдан сипатталады. Тіл үйренудегі өз бетімен оқудың ерекшеліктерін анықтауда түрлі әдіскер-авторлардың еңбектеріне шолу жасалып, зерделеп, саралау жұмыстарымен бірге мақсатқа жету және қойылған міндеттерді шешу үшін келесі зерттеу әдістері қолданылды: әдістемелік, педагогикалық, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау оларды жүйелеу, жіктеу, синтездеу. Бұл әдістер көптеген мәтіндерді, кітаптарды оқуға және бейтаныс сөздер мен грамматикалық құрылымдарды санаға сіңіруге негізделген.

Зерттеуіміздің нәтижесінде шет тілін үйренудегі өз бетімен оқу студенттерге өмірдің әртүрлі салаларынан ақпарат алуды қамтамасыз етеді, ақыл-ойды дамытады, яғни білім береді, тәрбиелейді деген тұжырымға келдік. Нақты нұсқаулар мен мақсаттардың көмегімен өз бетімен оқу тіл үйренуші студенттерге олардың қалай үйренетінін танып, нәтижеге қол жеткізуге толық мүмкіндік беретін жұмысымыздың нәтижесін оқытушылар өз сабақтарында қолдануына болады.

Тірек сөздер: жаңа сөздер, мәтін, өз бетімен оқу, меңгеру, оқу күнделігі, сөздік қор, қосымша әдебиеттер, оқу техникасы.

Кіріспе

Әдебиеттерді оқу - ағылшын тілін үйренуде ілгерілеудің тамаша тәсілі; ол студенттерге тілді үйрену кезінде қызықты сюжеттерден, қызықты кейіпкерлерден және нақты диалогтардан жаңа әлемді ашып, жаңа деңгейге көтерілуге мүмкіндік береді. Оқу - басқа дағдыларды бекіту үшін де ыңғайлы әрі тиімді әдіс болуы мүмкін, мысалы: шағын топтарда студенттер бір-бірімен сөйлесіп, тыңдайды, мәтінді талқылайды және жаттығулар жасағанда, оқу кезінде және одан кейін де жазбалар жасайды. Осы артықшылықтарға қарамастан, әдеби шағын шығармаларды оқуға деген кері көзқарас оны қызықсыз және зеріктіретін әрекет ретінде түсінік қалыптастыруы мүмкін. Егер мәтіндер тым күрделі болса және студенттер сабақтың мақсатын білмесе, оған қоса оқытушыларда оқу сабағына арналған оқу-әдістемелік нұсқаулар болмаса, студенттер мен оқытушыда оқуға деген ынта әбден жоғалуы ықтимал.

Өз бетінше үйде оқу - студенттерді түрлі таңдауға мүмкіндік бере отырып, әртүрлі тақырыптар аясында көптеген мәтіндерді оқуға итермелейді, өйткені студенттердің өздері оқу материалын өз қызығушылықтарына, білімі мен тәжірибесіне, деңгейіне сүйене отырып таңдайды. Студенттердің өзінің тіл деңгейіне сәйкес мәтіндерді таңдайтыны белгілі, сондықтан оқу уақыты мен орнын таңдау да өз құзіреттігінде болады. Қосымша үйде оқу – «әдетте материалды жалпы түсіну мақсатында үлкен ауқымды, көлемді материалдарды оқуды қамтиды» [1,24 б.]. Басқаша айтқанда, мақсат - қарқынды оқу жаттығуларындағыдай, әрі грамматикалық, тақырыптық және дискурсивті элементтерді толық, егжей-тегжейлі түсінуден гөрі мәтіннің негізгі идеясын алу. Өз беімен үйде оқу дағдысы оқуға көбірек көңіл бөлуге мүмкіндік береді, өйткені олар әдеби идеялар туралы жалпы түсінік ала отырып, оқу әдістері мен стратегияларын үйренеді, жаңа лексиканы игереді және ағылшын тілі деңгейін жоғарылатады. Студенттер материалдарды үлкен көлемде оқитындықтан, оқытушыларға нақты мақсаттар қою және өз студенттерінің алға қарай жылжуын тиісті түрде қадағалау маңызды болады. Бұл студенттерге оқуды қалай қызықты ету керектігін, сонымен қатар тапсырмалар мен бағалау процедуралары олардың нәтижелі оқуына ықпал ететін бірден-бір принцип екенін білуді қамтиды. Білім алушылардың тіл үйрену барысында үйде оқудың көптеген артықшылықтарын өздері байқай алмайды, ол күнделікті қалыптасқан жағдай немесе іс-әрекет ретінде жүреді.

Негізгі ережелер

Өз бетімен оқу шет тілін меңгерудің әрбір деңгейінде тілді үйрену мақсатында ұсынылады. Бұл ретте өз бетімен оқу оқыту әдістемесінде екі жақты түсініледі: оқыту мақсаты ретінде және тілді үйренудегі құрал ретінде екенін атап өту қажет, өз бетімен оқу барысында осы екі функцияны нақты ажыратуымыз керек, өйткені олар барлық жұмыстың әдістемелік ұйымдастырылуын анықтайды. Мақсат ретінде оқу мәтіннен ақпарат алуды қамтыса, ал құрал ретінде өз білімін толықтыру ролін де атқара алады. Жоғарыда келтірілген анықтамалардан көріп отырғанымыздай, мақсат ретінде оқу көбінесе белгілі бір жолмен жазылған ақпаратты қабылдау қабілетін білдіреді.

Тиімді оқу дағдылары ағылшын тілін оқыту әдістемесінде өте маңызды, тек ауызекі ағылшын тілін білу жеткіліксіз, сондықтан «оқу - бұл тілді бейсаналық деңгейде үйренуге көмектесетін түсінікті және мазмұнды лингвистикалық үлестің қайнар көзі»-деп, Крашен өз еңбегінде атап көрсеткен болатын. Сондай-ақ, оқу кезінде дыбыстарды, сөздер мен сөйлемдерді декодтау дамыта ойлауды және әлеуметтік хабардарлықты қажет етеді [2,51 б.]. Оларда жаңа идеялар пайда болған кезде, студенттер өздерінің білімдері мен тәжірибелерін мәтіннен туындайтын мәселелер туралы пікір қалыптастыру үшін қолданады.

Ерекше және тәуелсіз, ойшыл, жасампаз болғысы келетін студенттер үшін сауаттылық мәселесі оқу мен жазуды үйренуден тыс болады. Ана тілінде де, шет тілінде де сыни сауаттылық баспа бетіндегі ақпаратты пассивті түрде қабылдауды немесе сіңіруді қажет етеді; «Бұл оқуды терең түсінуді, маңызды және жаңа ақпаратты есте сақтауды және оны бар схемамен байланыстыруды қажет етеді, сонымен қатар бұл ақпаратты қашан және қайда пайдалану керектігін, оны оқу орнында немесе одан тыс жерлерде әр түрлі контексте дұрыс қолдануды және басқалармен тиімді қарым-қатынасты орнатуды қажет етеді» деген ғалымдардың пікіріне толық қосылуға болады [3,37 б.].

Ұзақ жылдар бойы көптеген зерттеулер үйде оқу - тілді әртүрлі тәсілдермен, соның ішінде сыни сауаттылық саласында оқуға мүмкіндік береді деген тұжырымдар жасады. Бұл зерттеулерде тіл үйренушілер сауаттылықты, дағдыларды, сөздерді оқу мен есте сақтауды, емле мен жазуды едәуір жоғары деңгейге көтереді [4,11 б.]. Сондай-ақ, түрлі тілдік дағдыларды меңгеру арқылы студенттер тіл үйренуден ләззат алып, сонымен қатар үйде оқудан жағымды эмоциялар алады, өйткені бұл оларды әрі қарай оқуға ынталандырып, жаңа тақырыптарды тез игеруге итермелейді. Джи өзінің пайымдауынша біз неғұрлым көп оқысақ, тілді үйренуге соғұрлым құзыретті боламыз және оқуды ұнатамыз; біз оны қаншалықты ұнатсақ, соғұрлым көп оқимыз және тілді үйренуде одан да сауатты болу мүмкіншілігіміз артады, деген пікір айтады [5,916.]. Бұл тұйық шеңбер тілді үйренудің әртүрлі әдістерін де біріктіреді: біз зерттелетін тілдің мәдениеті туралы көбірек білім аламыз және күрделірек оқу үшін кеңірек қосымша білім аламыз. Студенттер шет тіліндегі мәтінді оқыған кезде, олардың көпшілігі мазмұны мен пікірлерінен гөрі жаңа сөздер мен құрылымдарға назар аударады [6]. Бұл студенттердің үйренетін тілді шектеулі білуіне байланысты мазмұнды оқи алмайтындықтан емес, көбінесе оқуды қалай пайдалы ету керектігін білмейтіндіктен болады. Мысалы, тіл үйренушілер мәтіннен ақпарат алудың, сондай-ақ оқудан эстетикалық ләззат алудың көптеген стратегиялары бар екенін білуі керек.

Тіл үйренудегі оқу күнделігін қолдану – қосымша дағды ретінде қарастыруға болатын тәсіл. Сондай-ақ, күнделік мәтінді оқуда, оны жіті қабылдауда әр түрлі дәрежедегі жеке реакциясы туралы жазбаша есеп беруі үшін қолданылады. Күнделік - бұл студенттердің мәтінге деген көзқарасын білдіруі, олардың мазмұнының ашылулары туралы ойлау және білгендері мен үйренгендерінің арасында байланыс орнату мүмкіндігі, сонымен қатар студенттерге стратегиялық оқырман ретінде де, өзін-өзі оқытуда да (тәуелсіз студенттер) өсуге мүмкіндік беретін, тәуекелге, тәуелсіздікке, сұрақтар қоюға, өз ойын ашық жазып, пікір білдіруге және білімін жетілдіруге мүмкіндік беретін құрал. Жазу тәсілі студенттерге әртүрлі ақпарат көздерін біріктіруге және ойларын ретке келтіруге көмектеседі; нәтижесінде олардың ойлауы гипотетикалық,

оңай бейімделетін және айқын болады. Біздің пайымдауымыз осылайша «саналы және терең түсінуге ықпал етеді» деген зерттеушілердің пікірімен сәйкес келеді [7,47 б.].

Әдістер мен материалдардың сипаттамасы

Ғылыми әдебиеттерде өз бетімен оқу әдістерінің әртүрлі классификацияларын табуға болады. Ресейлік әдіскерлер өз әдістерінің негізінде өз бетімен оқу техникасын оқытудың екі негізгі типологиялық белгілерді көрсетеді:

1) оқытудың негізін құрайтын бастапқы тіл бірлігі оқу (әріп, дыбыс, сөз, сөйлем немесе мәтін);

2) білім алушылардың жетекші когнитивті қызметінің түрі (талдау, синтез).

Егер өз бетімен оқу әдістерін жасауға тіл бірлігі негіз болса, содан кейін оқытудың келесі әдістері бөлінеді: әріп; дыбыс; буындық әдістер; тұтас сөздер әдісі, синтетикалық; аналитикалық-синтетикалық.

Батыс әдістемелік әдебиеттерінде ғалымдар әдістердің бірнеше басқа классификациясын ұсынады. Батыс типологиясының негізінде бастапқы тіл бірлігі жатыр. Ғалымдар өз зерттеулерінде төмендегідей әдістерді бөліп көрсетеді:

- алфавиттік әдіс (alphabetic method)..

- дыбыс әдісі (phonic method)

- бүтін сөз әдісі (look and say method)..

- бүтін сөйлемдер әдісі (sentence method) - бұл қысқа сөйлемдер арқылы оқуды үйрену, оның ішінде күрделі сөздер ерекшеленеді. Мысалы, студенттерге сөйлемді оқып, сөздікте белгісіз сөздердің транскрипциясын табу ұсынылады;

- әңгіме әдісі (whole language method) оқушылардың белгілі бір тақырыптағы мәтінді оқуын қамтиды, олардан оқуға қиын сөйлемдер, сөз тіркестері, сөздер ерекшеленеді және оларды оқу ережелері анықталады.

Көріп отырғанымыздай, бастапқы тіл бірлігіне негізделген оқу техникасын оқыту әдістерінің Ресей және Батыс классификациясы іс жүзінде сәйкес келеді. Оқылған мәтінді түсіну және сөздік қорын толықтыру әдістеріне келетін болсақ, оқушыларға материалды түсінуге көмектесетін оқу техникасын білу оқудың сәтті нәтижесі үшін қажет; Зерттеушілер Фаррис, Фучлер және Вольтер оқу техникасын екі негізгі категорияға бөлінеді деп көрсетеді:

1.Түсіну әдістері студенттерге мәтінді жақсы бағалауға көмектеседі. Осы стратегиялардың немесе әдістердің кейбіріне талдау, жалпы мағынаның қысқаша сипаттамасы, арнайы бөлшектерді бөліп көрсету, өзара көмек, қорытындылауды аяқтау, жазбалар, эскиздер мен интроспекция және өзін-өзі бағалау кіреді. Бұл түсіну әдістері оқырмандарға негізгі білімді қолдануға, алдағы оқиғаларды болжауға,

көріністерді елестетуге, оқиғаны қорытындылауға, идеяларды салыстыруға және салғастыруға, түсінушілікті ұстануға, ақпаратты талдауға және синтездеуге, сондай-ақ негізделген пікірлерді білдіруге мүмкіндік береді.

2.Сөздік қорын толықтыру әдістері тіл үйренуші студенттерге белгісіз сөздермен сөйлесуге көмектеседі. Үйде оқумен айналысатын студенттер белгісіз сөздерді өткізіп жіберуді және оқуды жалғастыруды үйренеді [8,62 б.]; дегенмен, кейде тіл үйренушілерге мазмұнды оқу арқылы жаңа сөзді табуға тырысу пайдалырақ болып табылады.

Студенттер осы және басқа стратегияларды немесе әдістер мен тәсілдерді сәтті қолданған кезде ойлау әрі оқу тәсілдерін өзгерте отырып, оқуға терең араласа алады. Ал оқытушылар бұл әдістерді бағдарламаның алдын-ала, уақытында немесе үйде оқығаннан кейінгі кезеңде жазылатын күнделік компоненттерін жасау үшін қолдануға мүмкіндігі бар.

Талқылау

Оқу күнделігінің компоненттеріне келер болсақ, оқу күнделігінде оқылған мәтінін түсіну элементтері басты назарда болуы қажет деп санаймыз. Төменде күнделікке енгізілуі керек оқылымды түсіну элементтерінің бірнеше ұсыныстары беріп отырмыз. Бұл компоненттерде бірқатар қиындықтар бар, өйткені олардың кейбіреулері мәтіндегі ақпаратты іздеуді қажет етеді, ал басқалары өз пікірлерін білдіру және қорғау үшін ақпаратты талдауды немесе жалпылауды қажет етеді. Оқытушы жобаны немесе курсты, бағдарламаны енді бастаған студенттерге қарапайым элементтерді ұсына алады, мысалы, қарапайым кейіпкерлерді сипаттау немесе тіл білу деңгейі жоғарылау студенттер үшін күрделі элементтер, мысалы, қысқаша мазмұндама жасау деген секілді.

• *Кітап не туралы болуы мүмкін екенін анықтау немесе болжау.* Болжау - бұл негізгі білімді қолдану, оқырманның назарын аудару, сюжеттің жағдайын анықтау және оқуға мақсат қою үшін алдын-ала оқудың әдеттегі әдісі болып табылады [9,27 б.]. Мәтіндерді оқу барысында тіл үйренуші көбінесе материал мен оның бөліктерінің тақырыптарын пайдаланып, мазмұны мен суреттерін, кестелерін, сандарын немесе графиктерін қарап, оқиғаның мазмұнын болжай алады. Мазмұнды болжаудың басқа тәсілдеріне мұқабадағы қысқаша шолуларды, кіріспе параграфтарды немесе мәтіннен басқа қысқа үзінділерді оқу жататындығы белгілі. Осы атқарылған іс-әрекеттерден алынған ақпарат мазмұны туралы көп нәрсені білуге және оқуға деген қол жетімділікті жеңілдетуге мүмкіндік береді, әсіресе егер ақпарат тіл үйренушінің осы мәселедегі білімі мен тәжірибесін оята алатын болса. Болжамдар мен болжаулар қате болса да, өзін тексеру үшін оқырман қызығушылық танытып, оқуды жалғастыруға деген ынтызарлығын жоғалтпайды.

• *Мәтін үзіндісіне немесе сөйлемге түсініктеме беру.* Оқу кезінде тіл үйренуші сөйлемнің немесе ұзақтау үзіндіден қызықты идеяны немесе жұмбақ жағдайды қамтитын мәтіннің бір бөлігін жазады, содан кейін идеяны немесе жағдайды егжей-тегжейлі ескерту арқылы түсіндіреді.

• *Әңгімедегі кейіпкерлердің бірін көрсететін постер жасау.* Оқырман оқиғадағы кейіпкердің белгілі бір физикалық немесе тұлғалық қасиетін көрсететін суреті (журналдан сызылған немесе кесілген) бар постер жасауы керек. Бұл белгілер айқындалып, мәтіндегі дәйексөз сипаттамалары нақтыланады.

• *Сұрақтар мен жауаптарды жазып алу.* Тіл үйренуші оқырмандарда әңгімені оқу барысында мәтінге байланысты сұрақтар туындаған кезде, олар жауап немесе белгілі бір шешім туралы жазбалар жасауы мүмкін; кейінірек олар автордың жауабы немесе шешімі өз болжамымен сәйкес келгенін көре алғандықтан олар әр түрлі сұрақтар қоюды үйренеді, соның ішінде біріншіден, фактілерді талдауға және сөйлемдер арасындағы ойды оқуға әкелетін кейіпкердің нәзік ойы мен шынайы көзқарасы туралы нақты болжамдар жасау үшін логикалық сұрақтар және екіншіден, оқырмандардың құндылықтары мен тәжірибелеріне негізделген күрделі сұрақтар. Күрделі сұрақтар белгілі бір тақырыптар қамтылды ма, автор келтірген дәлелдер негізді ме, жазу стилі біржақты ма, әлде объективті ме? деген секілді мәселелерді қамтиды» [10,168 б.].

• *Ақпараттық олқылықтарды толтыру.* Егер оқылып отырған әңгімеде немесе мәтін үзіндісінде оқиғаның қайда және қашан болғаны айтылмаса, оқырман кейіпкерлер киетін киім туралы, олар жейтін тамақ немесе олар тұратын үйлер сияқты сюжеттерді өз бетімен суреттеп, елестетіп, болжам жасай алады.

• *Пікірлерді оқу.* Оқылып отырған әңгіме немесе мәтін үзіндісінде оқиға туралы пікірді оқығаннан кейін тіл үйренуші студент рецензентпен келісетінін немесе келіспейтінін білдіріп, нақты себептерін жазады.

• *Хат жазу.* Тіл үйренуші студент әңгіме кейіпкерінің атынан әрекет ете отырып, газет редакторына немесе белгілі авторға әңгімеге қатысты мәселе бойынша өз тарапынан туындаған мәселелер бойынша хат жазады. Егер басқа да тіл үйренуші студент те сол әңгімені оқыған болса, онда ол жауап жаза алады. Нәтижесінде екі жақты қарым-қатынас туындап, талдау және жауап жазылады.

• *Осы оқиға туралы фильм түсіруді елестету процесі.* Тіл үйренуші студенттер, егер олар режиссер болса, оқыған мәтіндері немесе белгілі бір оқиға негізінде фильм түсіруді елестетіп, және оған қандай көріністерді қосатындығы туралы ойланады. Олар арнайы көріністерді қалай түсіретіндерін жазады және неге фильм үшін өз елесіндегі белгілі бір актерлерді таңдайтындықтарын нақты түсіндіреді.

• *Өз финалын ойлау.* Тіл үйренуші студенттер өздері оқыған

мәтіндері немесе белгілі бір оқиғаның өзіндік қорытындысының баламасын береді. Бұл процесс жаңа сөздерді жаттауда, синонимдік қатарды молайтуға үлкен мүмкіндік беруі ықтимал.

• *Осы оқиға туралы өз пікірін айту.* Оқушылар «Бұл әңгіменің маған ұнамаған жағы» және «Осы әңгіменің маған ұнаған жағы» деген белгілермен екі бағанға өз ойлары мен пайымдауларына түсініктеме жазады.

• *Оқылған оқиғада көрсетілген мәдениеттің аспектілерін жазу.* Тіл үйренуші студенттер өздері оқыған мәтіндері немесе белгілі бір оқиғаның мәдени аспектілерін өз ортасымен, өз қоғамымен салыстырады және салғастырады, содан кейін тіл үйренуші студент екі мәдениеттің өкілдері арасында туындауы мүмкін ықтимал түсініспеушіліктерді болжай алады. Оқытушы ұсынатын тізімге қосымша, студенттер өздерінің қажеттіліктері мен қызығушылықтарына сәйкес өз элементтерін дамыта алады және оқиғаға сәйкес туған басқа сезімдерді де (эмоцияларды) білдіре алады [11,53 б.]. Мысалы, егер тіл үйренушілер кітапты оқи бастаса және жартысында олар енді оны қызықтырмайтынын түсінсе, оны кейінге қалдырып, басқасын оқи бастауы мүмкін. Содан кейін олар оқиғаны оқуды аяқтауға не кедергі болғанын және неге олар үшін қызықты болмағанын түсіндіретін жазба жасай алады.

Нәтиже

Жоғарыда айтылғандардың бәрі келесі тұжырымдарға негіз береді:

- Өз бетімен оқу шет тілдерін оқыту процесінің маңызды және ажырамас бөлігі болып табылады. Ол негізінен үйде мәтіндерді оқу процесінде тіл үйренушіде қалыптасқан үздіксіз оқу механизмдерінде жүзеге асырылады.

- Өз бетімен оқудың мақсаты - шет тіліндегі мәтіндерден ақпарат алу. Дәл осы жеңіл және еркін оқуда тіл үйренуші студент шет тілін үйренудің практикалық құндылығын көреді. Сонымен қатар, күнде және жүйелі түрде үйде оқу лексикалық қорды арттырудың және оқушылардың ауызша сөйлеуін дамытудың маңызды қосымша көзі және құралы болып табылады.

- Практикалық мақсаттармен қатар, өз бетімен оқу білім беру және тәрбиелік мақсаттарды көздейді. Оқу тілдің танымдық функциясын қамтамасыз етеді, ал мәтіндерді дұрыс таңдау олардағы нақты ақпаратты тіл үйренушілердің жалпы көкжиегін кеңейту үшін де, тәрбиелік мақсатта да пайдалануға мүмкіндік береді.

- Өз бетімен оқу барысында студенттің қиялы мен зейіні дамиды, мәтінді түсіну әрқашан болжаммен байланысты және ерікті назардың шоғырлануын қажет етеді. Оқу тек ақыл-ойды ғана емес, сонымен бірге мнемикалық белсенділікті де қамтиды, сонымен бірге ерікті де, еріксіз есте сақтау үшін де жағдай жасалады.

- Тіл үйренушілердің мәтінмен (кітаппен) өз бетінше оқып,

жұмыстану дағдылары білім беру және тәрбие тұрғысынан да маңызды. Дұрыс құрылған жұмыс студенттің тілдік және сөйлеу дамуына ықпал етеді, оның жалпы оқу мәдениетін арттырады.

- Өз бетімен оқу процесі мүмкіндігінше жеңіл болуы керек, оқу материалы қызықты ақпаратты қамтуы және тәрбиелік әсер етуі керек.

Шет тілінде сөйлеу әрекетінің бір түрі ретінде және қарым-қатынастың жанама түрі ретінде өз бетімен оқу, көптеген зерттеушілердің пікірінше, көптеген адамдар үшін өте қажет әрекет болып табылады. Сондықтан өз бетімен оқуды үйрену мақсатты доминант ретінде әрекет етеді. Күрделі ойлау операцияларын (талдау, синтез, қорытынды және т.б.) қамтитын оқу процесі және оның нәтижесі – ақпарат алу – адамдардың коммуникативті-әлеуметтік қызметінде үлкен маңызға ие. Өз бетімен оқу адамзаттың өмірдің әртүрлі салаларынан ақпарат алуды қамтамасыз етеді, ақыл-ойды дамытады, сезімдерді күшейтеді, яғни білім береді, дамытады, тәрбиелейді.

Өз бетімен оқу барысында студент проблемалық ойлауға, тұтас түсінуге және құбылыстардың қарама-қайшылықты қатынастарын анықтауға қабілетті; жағдайды неғұрлым барабар бағалау және жаңа дұрыс шешімдерді тезірек табуға ұмтылыс жасайды. Бір сөзбен айтқанда, өз бетімен оқу ең дамыған және әлеуметтік құнды адамның қасиеттерін қалыптастырады.

Қорытынды

Қазіргі таңда ағылшын тілін үйрену, меңгеру, білу бүгінгі таңдағы өзекті де ауқымды, білім беру жүйесінен ажырамас пән ретінде қаралатын үлкен мәселе екенін мойындауымыз қажет. Оның қоғамдағы ойып алып отырған орнын ескере отырып, оны әрі қарай мазмұнды түрде дамуына өз үлесімізді қосу барлық тіл үйретуші мамандардың міндеті екені айтпаса да түсінікті. Оны үйретудегі барлық жаңа әдістер мен тәсілдер, зерттеулер күн сайын артып, жоғары деңгейге жету үшін жан-жақты іздену, зерттеу, саралау, салғастыру жұмыстары жүргізілуде. Соның бірі біз жоғарыда сөз еткен тіл үйренудегі өз бетімен оқудың ерекшеліктері туралы пайымдауларымыз оқырманға жіктеліп берілді.

Ағылшын тілі курстарында өз бетімен оқу әрдайым бола бермесе де, кейбір тіл үйренушілерде сүйікті іс болып табылуы мүмкін. Мұның сыры - үйде оқу принциптерін ұстану: студенттер өздері қызықтыратын кітаптарды өздері таңдайды, кітаптарды өз деңгейлері мен қарқыны бойынша оқиды және оған түсініксіз жаңа сөздер мен сөз тіркестері өз бетімен оқудан бас тартуға аса кедергі бола бермейді. Әдебиетті үйде (қосымша) оқу ағылшын тілін үйренудің жемісті жолы болып табылады және оқу күнделіктері түріндегі жазбаша тапсырмалармен үйлескенде оқушылар оқу техникасын/стратегияларын меңгеріп, әдеби элементтер мен ағылшын тілін тереңірек түсінуге қол жеткізеді. Тіл үйренуші студенттердің үйде оқудағы жетістіктері олардың оқу

күнделіктерінде кейіпкерлердің уәждерін түсіну, болып жатқан сюжетті сипаттау және оқиғаның өз тәжірибелерімен қалай байланысты екендігі туралы ойлану арқылы көрсетіледі. Өз бетімен қосымша әдебиетті оқу тіл үйренуші студенттерді өз бетінше ашық көзқарастарын ұсынуға және өз оқиғаларын нақты айтуға шабыттандырады; нәтижесінде олар оқырмандарға да, жазушыларға да, тәуелсіз адамдарға да сенім артады, оқуға деген қызығушылығы арта түседі. Нақты нұсқаулар мен мақсаттардың көмегімен үйде өз бетімен қосымша әдебиеттер оқу тіл үйренуші студенттерге олардың қалай үйренетінін танып қана қоймай, сол оқуға белсенді қатысып, нәтижеге қол жеткізуге толық мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Burns A. Reading practices: From outside to inside the classroom// TESOL Journal. 2003. № 12 (3). P. 18-23.

[2] Dorn L.J., Soffos C. Teaching for deep comprehension: A reading workshop approach. – ME: Stenhouse: Portland, 2005.

[3] Farris P. J., Fuhler C. J., Walther M. P. Teaching reading. A balanced approach for today's classrooms. – McGraw-Hill: New York, 2004.

[4] Freebody P., Luke A. Literacies programs: Debates and demands in cultural context//Prospect: Australian Journal of TESOL. 1990. № 5 (3). P.7-16.

[5] Graves M. F., Juel C., Graves B. B. Teaching reading in the 21st century//2nd ed. Allyn and Bacon: Boston, 2000.

[6] Gee R.W. Encouraging ESL Students to Read//TESOL Journal. 1999. № 8 (1). P. 3-7.

[7] Krashen S. D. Second language acquisition and second language learning//Pergamon: Oxford, 1981.

[8] Larimer R. E., Schleicher L. New ways in using authentic materials in the classroom//VA: TESOL: Alexandria, 1999.

[9] McKenna M. C., S. A. Stahl. Assessment for reading instruction// Guilford Press: New York, 2003.

[10] Nation P. The language learning benefits of extensive reading//The Language Teacher Online. 1997. № 21 (5).

[11] Waring R., Cramer T. How does extensive reading help EFL learners?//Paper presented at the 41st Annual TESOL convention: Seattle, 2007.

[12] Богданова С.Ю. Формирование языковой компетенции через чтение (когнитивный аспект)//Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – Иркутск, 2011. – № 3. – С. 171-175.

REFERENCES

[1] Burns A. Reading practices: From outside to inside the classroom// TESOL Journal. 2003. № 12 (3). P. 18–23.

- [2] Dorn L.J., Soffos C. Teaching for deep comprehension: A reading workshop approach. ME: Stenhouse: Portland, 2005.
- [3] Farris P. J., Fuhler C. J., Walther M. P. Teaching reading. A balanced approach for today's classrooms. McGraw-Hill: New York, 2004.
- [4] Freebody P., Luke A. Literacies programs: Debates and demands in cultural context//Prospect: Australian Journal of TESOL. 1990. № 5 (3). P.7-16.
- [5] Graves M. F., Juel C., Graves B. B. Teaching reading in the 21st century//2nd ed. Allyn and Bacon: Boston, 2000.
- [6] Gee R.W. Encouraging ESL Students to Read//TESOL Journal. 1999. № 8 (1). P. 3-7.
- [7] Krashen S. D. Second language acquisition and second language learning//Pergamon: Oxford, 1981.
- [8] Larimer R. E., Schleicher L. New ways in using authentic materials in the classroom//VA: TESOL: Alexandria, 1999.
- [9] McKenna M. C., S. A. Stahl. Assessment for reading instruction// Guilford Press: New York, 2003.
- [10] Nation P. The language learning benefits of extensive reading//The Language Teacher Online. 1997. № 21 (5).
- [11] Waring R., Cramer T. How does extensive reading help EFL learners?//Paper presented at the 41st Annual TESOL convention: Seattle, 2007.
- [12] Bogdanova S.Yu. Formirovanie yazy`kovej kompetenczii cherez chtenie (kognitivny`j aspekt)//Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Irkutsk, 2011. № 3. P. 171-175. [in Rus]

ОСОБЕННОСТИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ЧТЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА

*Мустагалиева Г.С.¹, Амангазиева М.К.², Хайржанова А.Х.³

¹магистр педагогических наук, старший преподаватель, Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, Атырау, Казахстан,

²к.ф.н, доцент, Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, Атырау, Казахстан,

³к.ф.н, асс.профессор, Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, Атырау, Казахстан,

*¹e-mail: ms_gulnara@mail.ru.

²e-mail: m.amangazieva@asu.edu.kz,

³e-mail: akmaral_63@mail.ru

Аннотация. Способ самостоятельного чтения – это, прежде всего, пополнение словарного запаса ученика и овладение грамматическими конструкциями, контроль уровня владения средством развития техники чтения и понимания текста, а также уровня сформированности произношения и ритмико-интонационных навыков. Чтение с пониманием

основного содержания направлено на общее содержание содержания и подразумевает наличие у читателя собственного внутреннего отношения к пониманию основного текста содержания. Целью и продуктом обучения как коммуникативной деятельности является восприятие, понимание и интерпретация фактов, идей и культурных смыслов. Дифференциация видов чтения основана на коммуникативных задачах, которые связаны с дальнейшим использованием иноязычного текста.

Все виды обучения взаимосвязаны и взаимодополняют друг друга, поэтому использование различных видов обучения выступает как средство реализации цели обучения иностранному языку. В связи с этим в статье рассматривается обоснование осуществления самостоятельного чтения в домашних условиях литературных текстов, коротких рассказов, относящихся к уроку английского языка, и рассказывается о том, как совместить письменную работу с чтением, используя дневник чтения, как понять прочитанный текст и пополнить свой словарный запас новыми словами. Кроме того, наряду с анализом и остановкой на некоторых подходах и методах в самостоятельном обучении, рассматриваются такие вопросы, как краткое описание общей проблемы, выделение специальных деталей, сопоставление, взаимопомощь, завершение подведения итогов, заметки, освоение новых слов, зарисовки, самоанализ и самооценка. Проведен обзор работ различных авторов-методистов по выявлению особенностей самостоятельного изучения языка.

Для достижения цели и решения поставленных задач использовались следующие методы исследования: анализ методической, педагогической, психолого-педагогической литературы по теме, их систематизация, классификация, синтез. Эти методы основаны на чтении многих текстов, книг и поглощении незнакомых слов и грамматических структур сознанием.

В результате нашего исследования мы пришли к выводу, что самостоятельное чтение текстов на английском языке обеспечивает учащихся информацией из разных сфер жизни, развивает ум, укрепляет чувства, то есть воспитывает и развивает. При чтении дополнительной литературы дома с помощью конкретных инструкций и целей преподаватель языков может в полной мере использовать результаты нашей исследовательской работы на своих уроках, что позволит достигать конкретных результатов.

Ключевые слова: новые слова, текст, самостоятельное чтение, усвоение, дневник чтения, словарный запас, дополнительная литература, техника чтения.

FEATURES OF INDIVIDUAL READING IN LANGUAGE LEARNING

*Mustagaliyeva G.S.¹, Amangaziyeva M.K.², Khairzhanova A.Kh.³

¹Master of Pedagogical sciences, Senior teacher, Kh.Dosmukhamedov
Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan,

²Candidate of Philology, assistant professor, Kh.Dosmukhamedov Atyrau
University, Atyrau, Kazakhstan,

³Candidate of Philology, associate professor, Kh.Dosmukhamedov Atyrau
University, Atyrau, Kazakhstan,

*¹e-mail: *ms_gulnara@mail.ru*,

²e-mail: *m.amangaziyeva@asu.edu.kz*,

³e-mail: *akmaral_63@mail.ru*

Abstract. Independent reading approach is, first of all, completion of the student's vocabulary and mastery of grammatical constructions, control of the level of proficiency in the means of developing reading techniques and understanding the text, as well as the level of formation of pronunciation and rhythmic-intonation skills. Comprehension reading of the main content is aimed at the general content and implies that the reader has his own internal attitude to understanding the main text of the content.

These methods are based on reading many texts, books and absorbing unfamiliar words and grammatical structures by consciousness. The purpose and product of learning as a communicative activity is the perception, understanding and interpretation of facts, ideas and cultural meanings. Differentiation of types of reading is based on communicative tasks that are associated with the further use of a foreign language text.

All types of training are interrelated and complement each other, therefore, the use of various types of training acts as a means of realizing the goal of learning a foreign language. In this regard, the article examines the rationale for the implementation of individual reading at home of literary texts, short stories related to the English lesson, and tells how to combine written work with reading using a reading diary (also known as a reading journal or reading register), understand the text, read and replenish your vocabulary with new words.

Additionally, along with analysis and focusing on some approaches and methods in self-study, such issues as a brief description of the general problem, highlighting special details, comparison, mutual assistance, completion of summing up, notes, mastering new words, sketches and introspection and self-assessment are considered. A review of the works of various authors-methodologists to identify the features of self-study of the language.

To achieve the goal and solve the tasks, the following research methods were used: methodological analysis, psychological and pedagogical literature on the topic, their systematization, classification, synthesis.

These methods are based on reading texts, books and absorbing

unknown words and grammatical structures by consciousness.

As a research result, we conclude that independent reading of English texts provides students with information from different spheres of life, develops the mind, strengthens feelings, that is, educates and develops. Additional literature reading at home with the help of specific instructions and goals will allow language teachers to fully use the results of our research work in their lessons, which will allow them to achieve concrete results.

Keywords: new words, text, individual reading, assimilation, reading diary, vocabulary. additional literature, reading technique, additional literature, reading technique.

Статья поступила 18.04.2022

UDC 811.581
SRSTI 16.31.51
DOI10.48371/PHILS.2022.66.3.023

汉语名量词搭配规律及教学体系研究

*梁焱

¹新疆大学国际文化交流学院

*¹e-mail:1552206240@qq.com

摘要: 汉语名量词与不同语类进行搭配时, 会表现出不一样的搭配限制。为了探明这些搭配限制, 本文采用了“替换分析法”这一结构主义语言学的经典分析方法, 对汉语名量词的组合关系与聚合关系进行了分析。语料数据分析显示个体量词与不可分的集合量词只能接受指示词的修饰, 而不能与“的”“形容词”及复数标记“们”共现。可分的集合量词、度量词、不定量词、准量词、借用量词则可以和这些语类进行组合。据此, 第二语言汉语名量词可以分为“分类词”和“度量词”两类, 分类词包括传统的个体量词和不可分的集合量词, “度量词”包括可分的集合量词、传统的度量词、不定量词及准量词。

与之相应, 汉语名量词教学体系也应进行相应的调整。目前, 在教学体系中使用的多是“专用量词-借用量词”分类体系, 这种分类方法主要考虑的是名量词与名词之间的搭配关系, 因此其子类与其他语类之间的搭配关系比较复杂, 并不统一。而“分类词-度量词”分类方法则以名量词的语言整体表现为依据, 使用这种分类方法, 不仅可以帮助学生在语言交际中更准确地使用名量词, 也便于汉语名量词教学体系的简化。

关键词: 汉语名量词, 搭配规律, 分类词, 度量词, 集合量词, 借用量词, 分类框架, 教学

一、研究介绍

汉语是非常独特的语言，汉语名词短语有很多自己的特点。与其他语言相比，一是汉语不同的名词前需搭配不同的量词，二是汉语名词词形没有单复数的变化。汉语量词分为名量词和动量词两种类型，本文主要讨论名量词的语言搭配规律和相关教学体系。汉语量词的研究历史相对比较短暂，高名凯 [1] 第一次将量词独立出来，但将其命名为“数位词”。丁声树 [2] 正式用“量词”进行了命名，时至今日汉语量词的研究日渐丰富，但关于量词的分类却并没有达成完全的一致。有比较简明的两分法 [3]，也有比较复杂的多分法，如朱德熙 [4] 将名量词分为个体量词、集合量词、度量词、不定量词、临时量词等，量词的子类划分也还是一个值得研究的问题。

汉语第二语言教学采用的名量词教学体系也不尽相同。刘月华 [5]、路庆合 [6] 齐沪扬 [7] 和卢福波 [8] 的名量词二级分类均为专用量词和借用量词两大类。但专用量词之下的三类分类框架则略有差别，刘月华 [5] 将专用量词分为个体量词、集合量词、度量词、不定量词和准量词

五种。路庆合 [6] 在此基础上加入复合量词。齐沪扬 [7] 将专用量词分为个体量词、集合量词（定量词、不定量词）和度量词五种。卢福波 [8] 将专用量词分为个体量词、集合量词、度量词、不定量词四种。

可是在语言表现上，看似复杂的几类名量词又会有比较一致的语法表现，这从名量词与其他语类的搭配方面看得非常明显。汉语中，名量词常和名词进行组合，形成量名短语。量名短语一般不单独使用，还常常与其他语类，如形容词，“的”、数量词、指示词等进行组合，不过，量名短语与这些语类的搭配并不是自由的，会受到很多的限制。以下我们就逐一进行分析。

二、研究方法

在汉语名词短语中，名词之前的语类主要有数词、量词、“的”、形容词和指示词，此外指人的名词短语后还有可能出现复数标记“们”。为了更好地观察不同种类的名量词与名词以及其他语类之间的组合规则，论文按照现行名量词的分类将名量词穷尽式地分为个体量词、集合量词、度量词、不定量词、准量词、复合量词和借用量词七类。并分别考察这几类不同量词与不同语类之间搭配的合法性问题。

对于具体语料的分析，采用最小差异分析法来进行观察，也就是在同一词组或者句子中仅替换需要观察的语类，这样可以排除其他干扰因素，将搭配合法性的影响因素限定在需要观察的语类上面。通过具体语料的逐一验证之后，再对量词和其他语类的搭配规则进行分析和解释，从名量词的整体分布特征入手，对名量词现行的分类系统及名量词教学体系进行分析和讨论。

三、研究结论

1 名量词和“的”

1.1 个体量词和“的”

个体量词，也叫类别词，或者分类词，用于表示个体事物的不同特点，主要是空间性特征，一个特定的名量词需要与一个特定的名词相配合，不能随意使用。比如“一条毛巾”中的量词“条”表示的是

毛巾是细条状的，是对毛巾形状特性的描述，从历史演变规律来看，是从名词逐渐演变而来，不过，现在个体量词的语义已经完全虚化。

在语言使用中，个体量词与“的”不能同时共现，如例（1）中的“位”属于个体量词，在语言使用中，可以说“一位老师”，但不能说“一位的老师”。例（2）的量词“棵”也是个体量词，可以说“一棵树”，但不能说“一颗的树”。

（1） a 一位老师 *b 一位的老师

（2） a 一棵树 *b 一棵的树

1.2 集合量词和“的”

集合量词用于两个以上个体组成的事物，如“一双手套、一套房子、一群孩子、一打啤酒”。但集合量词从内部看，还可以进行细分，从集合量词后面名词的个体可分割性来看，集合量词有两种类型。比如：“一套房子”中的房子是—

个整体，不能分割，分割之后就不是一套房子，而是不同的房间了，这样“房子”属于不可分集合名词，与之相匹配的“套”也属于不可分的集合量词，这类集合量词和个体量词比较类似，是按照不同的特性对名词进行分类的。例（3）和例（4）中的“对”和“双”就属于不可分的集合量词，从语料开看，不能和“的”共现。

（3） a 一对耳环 *b 一对的耳环

（4） a 一双手 *b 一双的手

而像例（5）中的“群”和例（6）中的“堆”，虽然传统上也被划入集合名词，但属于可分的集合量词，因为其修饰的名词“孩子”和“木头”都是可以分别计数的。从语料来看，可分的集合量词都可以与“的”共现。对比（5）和（7），同样的名词搭配不同的量词，例（7）中的“一只羊”使用的是个体量词“只”，表示的是“羊”的性状特点，将“羊”这种独特的动物与其他动物区分开来。而例（5）中的“一群的羊”却是合乎语法的，“群”主要是对羊的数量特征进行描写，偏重于数量的描述。可见，可分的集合量词与上面所提到的不可分的集合量词，以及个体量词在语法功能和具体使用上都是不一样的，个体量词不能和“的”共现。

（5） a 一群羊 b 一群的羊

（6） a 一堆木头 b 一堆的木头

（7） a 一只羊 *b 一只的羊

1.3 度量词和“的”

度量词指的是度量衡的计算单位。又可以分为表示长度的，表示容量的，表示重量的，表示面积的，表示体积的度量衡单位。表示长度的如：米、公里、海里；表示容量的如：公斤，升等。表示重量的如：公斤，克、吨等。表示面积的如：平方尺、亩。表示体积的如：立方米，加仑等。例（8）-（10）显示，表示度量的量词是可以和“的”进行共现。从语义上看，例（9）中的“一斤水”并不是说水的空间特性是“斤”，而是说其重量有一斤，这里的度量词就具有实义性

语义，是对水的数量特征的度量。

（8） a 一公里路 b 一公里的路

(9) a 一斤水 b 一斤的水

(10) a 一加仑汽油 b 一加仑的汽油

1.4 不定量词和“的”

汉语中，表示不定数量的量词有两个：些、点儿。“些”和“点儿”前面一般只能用数词“一”，如“一些”、“一点儿”。如(11)-(12)中的“一些”和“一点儿”后面都不能加“的”，不定量词和名词搭配时，带有虚指意义，意义的重点不是对水果的数量进行描述，如(13)-(14)，不能和“的”共现。

(11) a 一些水果 *b 一些的水果

(12) a 一点儿西瓜 *b 一点儿的水瓜

(13) 换季节了，我买了一些新衣服。

(14) 他昨天吃了一点儿西瓜，晚上肚子就有点儿不舒服。

1.5 准量词和“的”

有些名词可以直接与数词连用，语法功能与量词基本相同，这样的量词叫做“准量词”。准量词主要有“年”、“天”、“小时”、分(钟)、“秒”；“国”、“省”等。如(15)-(18)：

(15) a 三年时间 b 三年的时间

(16) a 五天工作 b 五天的工作

(17) a 三省农民 b 三省的农民

(18) a 两国友谊 b 两国的友谊 表示时间和空间的准量词，特别是表时间的准量词都可以拆分成更小的时

间单位，如一天有 24 小时，是可以度量的。用准量词的主要作用是对名词的数量特征进行度量，度量词可以和“的”进行共现。

1.6 复合量词和“的”

复合量词是由两个以上的量词构成的，表示复合性单位的量词有“架次”、“人次”、“秒立方米”等。这些复合量词可以和“的”进行共现。如(19)-(20)：

(19) a 三百架次飞机 b 三百架次的飞机

(20) 这次国庆庆典，出动了 300 架次的飞机进行表演。

1.7 借用量词和“的”

借用量词和名词中间也可以加“的”，如(21)-(23)：

(21) a 一桌菜 b 一桌的菜

(22) a 一车人 b 一车的人

(23) a 一屋子人 b 一屋子的人 从语义上来看，这些借用量词重在名词的数量特征进行描述，而不再是

对名词空间特性的虚化标示。与其他量词相比，借用量词的词汇特征较强，(23) 中的“一屋子的人”，“屋子”是对“人”的数量特征的描述，是说“人很多，有一屋子”的意思，因此借用量词也是修饰性的。

可见，汉语量词中的一类重在表示名词的分类，语义虚化，包括个体量词，不可分的集合量词，不定量词。还有一类量词侧重对数量特征进行度量和描述，包括可分的集合量词、度量词、准量词、复合量词和借用量词，他们在语义上和修饰语类似，实义性词汇特征比较明显。作为分类词的量词和“的”不能共现，表示数量度量含义的量

词可以和“的”共现。

2 名量词和复数标志

如果与其他语言进行对比，汉语中只有表人的数量名短语才可以在后面加

入复数词尾“们”，表物的数量名短语后面不能加入复数标志。英语、俄语和维吾尔语都没有量词，量化方式也各有不同。例句(24)中的汉语名词短语只能说“学生们”和“三个学生”，不能说“三个学生们”，(25)中的英语名词短语可以加复数词尾“s”。(26)中的俄语名词复数，不仅需要名词进行复数形式的屈折变化，数词也有复数及格位的屈折变化。

(24) a. 学生们 (名词+复数词尾)

b. 三个学生 (数词+量词+名词)

*c. 三个学生-们 (数量词+名词+复数词尾)

(25) a. students (名词+复数词尾)

b. three students (数词+名词+复数词尾)

(26) a. Студенты (学生们) (名词+复数词尾)

b. Трое студентов (三个学生) (数词复数+名词复数)

Li, Y.-H. Audrey [8]指出汉语的“们”不能与数量名短语共现，如(27) a。李亚飞 [9]指出，“们”和数量名短语不能共现的情况仅限于个体量词和不可分的集合量词，如例句(27) b和(27) c都是不可分的集合量词，都不能共现，而如果是可分的集合量词，则可以共现，如(27) a。前面分析过，个体量词和不可分的集合量词属于分类词，可分的集合量词只是修饰词，这与前面的规律保持一致。

(27) a. 一群新员工们在礼堂里聊天。

b. *三组没有学过代数的学生们都没能回答这个问题。

c. *一百对夫妻们参加了集体婚礼。

3 名量词和形容词 数量名短语还可以和形容词进行组合，在组合的时候也表现出一定的规律

性，比如(28) — (29)：

(28) a 一只猫 b 只黄 *c 一黄只猫、

(29) a 一位姑娘 b 一位漂亮的姑娘 *c 一漂亮位姑娘 当数量名短语与形容词进行组合的时候，单音节形容词必须加到量词后面，不能加到前面。如果是双音节词的话，也必须放到量词的后面，还必须加“的”

可是也不是所有的个体量词前面都不能插入形容词，如果个体量词后面的

名词表示的事物是可以再分割的，也可以在量词前面插入“大、小”这两个形容词 [4, 7]。如(30) — (32)：

(30) a 三张纸 b 三大张纸

(31) a 一块面包 b 一大块面包

(32) a 两片牛肉 b 两小片牛肉 考察集合量词的情况，也分为两种，一种是不可分的集合量词，像“对、副、

双”等集合量词前面不能用“大、小”之类的形容词来进行修饰，只能放到量词的后面，如(33) — (34)：

(33) a 一对耳环 b 一对漂亮的耳环、 *c 一漂亮对的耳环

(34) a 一副眼镜 b 一副黑眼镜 *c 一黑副眼镜

但可分的集合量词可以在集合量词之前插入“大、小”等词，接受这些形容词修饰，如(35) — (36)：

(35) 一大群人 一小批货、一长排椅子

(36) 一大堆垃圾、两小把米 进一步考察，度量词、不定量词、复合量词前也都不能加形容词，如(37) — (39)：

(37) a 三公斤水 *b 三大公斤水

(38) b 一些桌子 *b 一小些桌子

(39) b 一百人次 *b 一大百人次

表示时间、空间的准量词和借用量词可以在前面加形容词来修饰，而且可

以进入的形容词的范围更广，如(40) — (41)：

(40) 五整天工作、三大省运动员

(41) 一杯水、三大碗米饭、一小勺白糖

语料显示，个体量词、不可分的集合量词这样的分类词不能接受形容词修

饰，具有比较明确的数量特征的度量词、不定量词和复合量词前面也不可以再 加量化形容词。可分的集合量词可以接受形容词的修饰，但可以进入的形容词 比较受限，主要为表示量化特征的“大、小”类形容词。实义性语义特征比较凸显 的借用量词可以接受形容词的修饰，范围则比较广泛。

4. 名量词和指示词 汉语指示词包括人称代词、指示代词和疑问代词。量词可以接受指示代词的修饰，可以接受表数量意义的疑问代词的修饰，但不能接受人称代词和表人 的疑问代词的修饰，如(42) — (43)。(44)显示不能与“的”搭配的不定量词， 在接受了指示代词的修饰后，可以和“的”共现了。

(42) a 这只猫 * b 我只猫

(43) a 这一杯水 b 哪一杯水

(44) a 那么一点儿时间 b 那么一点儿的时间

前文分析，汉语量词是对名词空间性的抽象标示，指示代词也是对空间特征的标示，所以两者可以搭配。但人称代词表示的是名词的归属，两者在语义 上相差太远，不能在一起搭配。

四、研究讨论

1. 汉语名量词的语法特征和再分类

一般来说，量词是语义虚化的语法标记。从汉语量词发展的历史轨迹看，量词在近代汉语和南方方言中有指代词的作用 [3,9,10等]。根据量词的语义特征和历史来源，量词对名词空间性状的抽象标 示表明所指物具有空间性。刘顺、潘文 [11]曾提出，名词的空间性在形态 语言中常以数的形态变化表现出来，而在现代汉语中常以量词的形式表现出来， 不同的量词显示出名词空间性的不同强弱差别。但从语言的具体表现来看， 还有很多量词的语义特点并不是那么虚化，比如说度量词、可分的集合量词、复 合量词及借用量词等，其语义特征还不是十分虚化。

这样，从语义特点上来看，名量词可以分成两种不同的类型：一类名量词语义虚化，从空间性状角度对名词进行分类，具体包括个体量词和不可分的集合量词。以往，鉴于个体量词虚化的分类功能，个体量词也被称为分类词，但不可分的集合量词和个体量词一样，也是对名词进行分类的，应该首先合为一类，然后再进行小类划分。还有一些量词的语义没有那么虚化，侧重于对名词的数量特征进行量化。如可分的集合量词、度量量词、复合量词、准量词、不定量词、借用量词。鉴于其对数量特征的量化，可以将其统称为度量词。

另一方面，从语类搭配规律来看，名量词也可以分成两种不同的大类。个体量词和可分的集合量词只能接受指示代词的修饰，不能接受形容词的修饰，后面也不能加“的”和复数词尾。个体量词和可分的集合量词之外的名量词也呈现出比较一致的配备规律，这些量词的前面不仅可以接受指示代词的修饰，还可以接受一些形容词的修饰，而这些形容词也大多具有量化特征。由这些量词构成的数量名短语后面还可以加“的”，这类数量名短语在表人时，还可以在后面加复数词尾“们”。从搭配规律来看，两类量词表现出不同的语类搭配规则，呈现出比较高的一致性。

不论是从语义特点来看，还是从语法特征来看，汉语名量词都应该首先分成两个大类，然后再细分为若干小类。本文建议将个体量词和不可分的集合量词合并为一个大类，隶属于分类词，其余名量词合并为一个子类，隶属于度量词。形成“分类词-度量词”二分框架，这与目前“专用量词-借用量词”的二分框架的区别较大。

首先，“专用量词-借用量词”框架中的“专用量词”包括的内容非常庞杂，既包括个体量词，也包括集合量词、度量词、不定量词等子类，而从上一部分的分析可以看出，专用量词中的量词子类的语法特征并不相同，内部差别较大，需要进行重新的归类。第二，集合量词还可以分为两类，两类的语义特点和语类搭配规律都表现出不同的特点，也必须将其分开。

2. 汉语名量词教学体系的再商榷

目前，汉语名量词教学体系主要存在几个问题，第一，大多数教学语法书籍、教材语法点及教学实践中，教师都把教学重点放在了个体量词的搭配上，强调不同的量词应搭配不同的名词。这种教学方法便于学生掌握个体量词和名词的搭配，但却忽视了量词和其他语类之间的搭配规律。但在语言的实际运用过程中，名量词不仅有和名词进行搭配的问题，还有和其他语类进行搭配的问题，需要得到重视。

第二，在“专用量词-借用量词”分类框架中，专用量词之下的量词子类语法特征差别较大，不能很好地解释其语言规律的差别性，在目前这种体系之下进行教学，只能一个一个去说明这些零散的规律，教学效率较低。“分类词-度量词”二分框架本身就是按照名量词的语类搭配规律进行划分的，用此框架便于简洁高效地向学生讲清名量词和其他语类的搭配规律。

另一方面，在“专用量词-借用量词”体系之下进行名量词的教学，如果碰到名量词的语类搭配问题，只能一个一个去说明这些零散的规律，教学效率较低。“分类词-度量词”分类框架本身就是按照名

量词的语类搭配规律进行划分的,用此框架便于简洁 高效地向学生讲清名量词和其他语类的搭配规律。

本文从具体语料出发,对汉语名量词在名词短语系统内的搭配规则进行了验证,依据观察到的语言规则对汉语名量词子类进行了重新分类,对汉语名量词教学体系进行了简化,这对于汉语名量词的本体研究及教学研究都具有一定的借鉴意义。

参考文献

- [1] Mingkai Gao.汉语语法论[M].北京:商务印书馆.1986.
- [2] Shengshu Ding.现代汉语语法讲话[M].北京:商务印书馆.1961.
- [3] Borong Huang Xudong Liao.现代汉语[M].北京:高等教育出版社.2002.
- [4] Dexi Zhu.朱德熙文集[M].北京:商务印书馆.1999.
- [5] Yuehua Liu.实用现代汉语语法[M].北京:商务印书馆.2001.
- [6] Qinghe Lu.实用对外汉语教学语法[M].北京:北京大学出版社.2006.
- [7] Huyang Qi.对外汉语教学语法[M].上海:复旦大学出版社.2009.
- [8] Fubo Lu.对外汉语教学实用语法[M].北京:北京语言大学出版社.2011.
- [9] Li,Y.-H.Audrey.1999.Plurality in Classifier Language [J]. Journal of East Asian Linguistics (8) 75-99.
- [10] Yafei Li.2015.也谈汉语名词短语的内部结构[J].中国语文(2):99-104.
- [11] Rujie You游汝杰.1982.论台南量词在汉语南方方言中的遗存[J].民族语文,(2):33-45+48.
- [12] Rulong Li.2001.闽南方言的结构助词[J].语言研究(2):48-56.
- [13] Yuzhi Shi. 2002. 量词、指示代词和结构助词的关系[J]. 方言,(2):117-126.
- [14] ShunLiu ,WenPan.2007.句法位置对名词空间性的影响[J].华中科技大学学报(社会科学版)(1):38-43.

REFERENCES

- [1] Mingkai Gao. Chinese Grammar [M]. Beijing: Commercial Press. 1986. [in Chinese]
- [2] Shengshu Ding. Modern Chinese Grammar Speech [M]. Beijing: Commercial Press. 1961. [in Chinese]
- [3] Borong Huang XudongLiao. Modern Chinese [M]. Beijing: Higher Education Press. 2002. [in Chinese]
- [4] Dexi Zhu. Collected Works of Zhu Dexi [M]. Beijing: Commercial Press. 1999. [in Chinese]
- [5] Yuehua Liu. Practical Modern Chinese Grammar [M]. Beijing:

Commercial Press. 2001. [in Chinese]

[6] Qinghe Lu. Practical grammar for teaching Chinese as a foreign language [M]. Beijing: Peking University Press, 2006. [in Chinese]

[7] Huyang Qi. Grammar of Teaching Chinese as a Foreign Language [M]. Shanghai: Fudan University Press, 2009. [in Chinese]

[8] Fubo Lu. Practical Grammar for Teaching Chinese as a Foreign Language [M]. Beijing: Beijing Language and Culture University Press, 2011. [in Chinese]

[9] Li, Y.-H. Audrey. Plurality in Classifier Language // Journal of East Asian Linguistics, 1999. pp. 75-99.

[10] Yafei Li. Also on the internal structure of Chinese noun phrases // Chinese Language and Literature (2): 2015. pp. 99-104. [in Chinese]

[11] Rujie You You Rujie. On the Remains of Tainan Quantifiers in Southern Chinese Dialects [J]. Ethnic Languages, (2), 1982. pp. 33-45+48.

[12] Rulong Li. Structural Auxiliary Words in Minnan Dialect // Language Studies (2), 2001. pp. 48-56.

[13] Yuzhi Shi. The relationship between quantifiers, demonstrative pronouns and structural particles [J]. Dialects, (2), 2002. pp. 117-126.

[14] ShunLiu, WenPan. The influence of syntactic position on the spatiality of nouns // Journal of Huazhong University of Science and Technology (Social Science Edition) (1), 2007. pp. 38-43. [in Chinese]

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМДІ МӨЛШЕР СӨЗДЕРДІҢ ТІРКЕСІМ ЗАҢДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІН ЗЕРТТЕУ

*Лян Янь¹

¹PhD, доцент, Халықаралық мәдени алмасу колледжі,

Шыңжаң университеті, ҚХР,

*¹e-mail: 1552206240@qq.com

Андатпа. Қытай тіліндегі заттық мөлшер сөздер (зат есім мен мөлшер сөздерден жасалған тіркесім) басқа сөз таптарымен тіркескенде белгілі бір шектеулерге ұшырайды, яғни олар кезкелген сөз табымен тіркесе бермейді. Мақалада colloкациялық шектеулерді анықтау мақсатында құрылымдық тіл білімінің трансформациялық әдісімен заттық мөлшер сөздердің парадигматикалық және синтагматикалық қатынастарына талдау жасалды. Тілдік деректерге талдау жасау барысында жекелік мөлшер сөздермен бөліп-жаруға келмейтін жинақтық мөлшер сөздердің анықтаушы тек демонстрациялық сөздер болып келетіні және олардың 的 шылауы, сын есім және көптік мағынаны білдіретін 的 сөзімен тіркесе алмайтыны анықталды. Ал еркін жинақтық мөлшер сөздер (бөліп-жаруға келетін), өлшем бірліктерді білдіретін сөздер, белгісіздік мөлшер сөздер, квазиквантификатор, метонимдік мөлшер сөздер жоғарыда аталған сөздермен, яғни 的 шылауы, сын есім және 的 сөздерімен тіркесе алады.

Осыған сәйкес екінші шет тілін оқытуда қытай тіліндегі заттық мөлшер сөздерді классификатор және өлшем бірліктерді білдіретін сөздер деп екі түрге бөледі. Классификатор өз ішінен дәстүрлі жекелік мөлшер сөздер және бөліп-жаруға келмейтін жинақтық мөлшер сөздер болып бөлінеді. Ал өлшем бірліктерді білдіретін сөздер бөліп-жаруға келетін жинақтық мөлшер сөздер, дәстүрлі өлшем бірліктер, белгісіздік мөлшер сөздер және квазиквантификактор болып топтастырылады.

Міне, осыған сәйкес қытай тіліндегі заттық мөлшер сөздерді оқытудың әдіснама жүйесіне де лайықты өзгертулер енгізу қажет. Қазіргі уақытта заттық мөлшер сөздерді оқытуда көбінесе «арнайы мөлшер сөздер – метонимдік мөлшер сөздер» деп аталатын классификация жүйесі қолданылады, аталмыш классификациялау әдісінде заттық мөлшер сөздермен зат есімдердің байланысына (тіркесу қабілетіне) баса назар аударылатындықтан, заттық мөлшер сөздердің қосалқы түрлерінің басқа сөздермен байланысының күрделілігі назардан тыс қалады да, аталмыш классификация әдісі заттық мөлшер сөздердің барлығына бірдей қолданыла бермейді. Ал «классификатор – өлшем бірліктерді білдіретін сөздер» деп аталатын классификация әдісі заттық мөлшерсөздердің барлық сөздермен тіркесу қабілетін негізге алады. Аталмыш классификация әдісі студенттердің тілдік қатысым барысында заттық мөлшерсөздерді дұрыс қолдануға көмектеседі және заттық мөлшерсөздерді оқыту жүйесін де жеңілдетеді.

Тірек сөздер: қытай тіліндегі заттық мөлшер сөздер, тіркесім заңдылығы, классификатор, өлшем бірліктерді білдіретін сөздер, жинақтық мөлшер сөздер, метонимдік мөлшер сөздер, жіктелім құрылымы, оқыту.

СИСТЕМНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПРАВИЛ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ КИТАЙСКИМ ИМЕННЫМ СЧЕТНЫМ СЛОВАМ

*Лян Янь¹,

¹PhD, доцент, Колледж международного культурного обмена,
Синьцзянский университет, КНР

*¹e-mail: 1552206240@qq.com

Аннотация. Именные счетные слова в китайском языке (сочетание существительных и счетных слов) имеют определенные ограничения при сочетании с другими классами слов, то есть они не могут сочетаться со всеми классами слов. В статье проанализированы парадигматические и синтагматические отношения именных счетных слов с помощью трансформационного метода структурной лингвистики с целью определения коллокационных ограничений. В ходе анализа лингвистических данных было установлено, что определителями собирательных слов, которые не могут быть разделены

на отдельные слова, являются только указательные слова и они не могут сочетаться со словом 的, имеющим окончание 的, прилагательными и формами множественного числа. А слова свободного кумулятивного количества (которые могут быть разделены), слова, обозначающие единицы измерения, слова неопределенного количества, квазиквантификаторы, метонимические слова количества могут сочетаться с вышеназванными словами, то есть со словами с 的, прилагательным и 的. Соответственно, при обучении второму иностранному языку существительные в китайском языке делятся на два типа: именные счетные слова и слова, представляющие единицы измерения. Именные счетные слова разделены на традиционные слова единственного числа и неделимые собирательные слова. А слова, обозначающие единицы измерения, группируются в собирательные слова-величины, традиционные единицы измерения, слова-неопределенные количества и квазиквантификаторы.

В связи с чем необходимо внести соответствующие изменения в методическую систему обучения именным счетным словам китайского языка. В настоящее время при обучении имени существительному часто используется классификационная система под названием *«специальные количественные слова - метонимические количественные слова»*. В указанном методе классификации акцент делается на связи (способности связывать) именных счетных слов с другими словами, пренебрегается сложностью связи подвидов именных счетных слов с другими словами, и указанный метод классификации не применяется в равной степени ко всем счетным словам. А метод классификации под названием *«классификатор — слова, представляющие единицы измерения»*, основан на способности именных счетных слов сочетаться со всеми словами. Этот метод классификации помогает учащимся правильно использовать существительные во время языкового участия, а также упрощает систему обучения существительным.

Ключевые слова: китайские именные счетные слова, правила словосочетания, классификатор, слово-единица измерения, кумулятивные счетные слова, метонимические счетные слова, классификационная структура, обучение.

Статья поступила 08.07.2022

UDC 378

SRSTI 14.35.09

DOI 10.48371/PHILS.2022.66.3.024

CAUSES OF FOREIGN LANGUAGE ANXIETY IN ONLINE EDUCATION

*Seidikenova A.S.¹, Malshy M.M.²

¹ Candidate of ph.sc., Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,

² PhD student of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,

*¹e-mail: almash.seidikenova@kaznu.kz,

²e-mail: zulpasova@gmail.com

Abstract. The article discusses the phenomenon and causes of foreign language anxiety in online foreign language lessons. The purpose of the article is to trace the dynamics of various research approaches to the question and assessment from a psycholinguistic point of view and analyze the data of the pilot experiment. It is believed that various emotions can affect the level of concentration. The brain blocks its functions at the time of a high level of anxiety. Students who tend to experience higher levels of anxiety may have a negative impact on language learning. The practical significance of the work is to help develop methods that contribute to less anxiety in foreign language lessons. The article presents the results of a pilot experiment using the FLCAS scale, which determines the degree of foreign language anxiety in 1st year master and bachelor students. A total of 131 online students took part in the study. FLCAS measures a person's level of anxiety by summing the scores for each of 33 items (minimum 33; maximum 165). Each question on the FLCAS questionnaire is scored on a Likert scale. The higher the score, the more anxious the student. The Spielberg survey was used to identify the type of students' anxiety: situational or individual characteristics. The study indicates that the phenomenon is not limited to the linguo-psychological context, it should be considered in a complex of pedagogical, psychological, linguistic and psycholinguistic factors.

Keywords: foreign language anxiety, language learning, situational anxiety, distance learning, personal anxiety, distance learning, online education, foreign language acquisition.

Basic provisions

It is well known that minor stress could be helpful for human organism, as it helps to concentrate and to work more effectively. Minor emotions lead to more focused concentration, while the absolute calmness may deprive the concentration. This idea is also true for the second language/foreign language learners. The concept of Krashen's "affective filter" is the explanation

to the idea. Due to this concept emotions are filtering the delivery of the information to the human brain. At the moment of the high level of anxiety the filter blocks the brain functions and the information could not be processed, while at the moment of low anxiety the operative system of the brain gets a chance to analyze and process the information [1; p.13]. Working memory is capable of holding up to 4 objects at one time, and concentration is required for information to move from working memory to long-term memory. Long-term and working memory use overlapping regions of the frontal and parietal zones. The middle temporal zone is only used for long-term, not working memory [2; p.301]. Thus, the issue foreign language anxiety (иностранноязыковая тревожность) becomes relevant. Foreign language anxiety in distance learning is a complexed question that could be described as the psychological anxiety related to the second language acquisition in distance education. In the scientific use there is also a term “xenoglossophobia”.

Number of students learning foreign language experience the “debilitative” anxiety. Debilitative anxiety is a level of anxiety that individual perceives while interfering with performance. As language is a tool of communication, it is important to give speeches and to perform on the lessons of the foreign language. Experiencing the “debilitative” foreign language anxiety leads to the decrease of the brainwork [3; p.11]. Current article attempts to systemize the theoretical approach to the question of emergence of the foreign language anxiety in distance education. The aim of work is to clarify the reasons and peculiarities of the question, that negatively affects the foreign language acquisition and performance.

Introduction

Generally, anxiety is understood as unstable psychological condition and characterized by the emotional discomfort in various levels, followed by the manifestations on the physiological level. For instance: increase of the heartbeat, hidrosis and etc. [3]. Psychologists point out two types of the anxiety: 1) psychophysiological condition of the individual; 2) personal feature [4].

Horwitz, Horwitz and Cope were first to appeal the question of foreign language anxiety [5]. The attempt to systemize the information was made. Following conclusions regarding the reasons of foreign language anxiety were made: 1) fear of communication in foreign language; 2) fear of negative assessment; 3) examination anxiety. It was supposed that foreign language anxiety is a complex of feelings, convictions, self-conception and course of action that appears while learning foreign language and related to the specificities of language acquisition. Foreign Language Classroom Anxiety Scale (FLCAS) was introduced by the scientists. The scale includes 33 questions assessed by the Likert scale.

Following empirical studies lead one group the scientist (Young, Aida, Clement, Philips, Woodrow) to the conclusion that foreign language anxiety

is situationally conditioned and should not be considered as a trait of person's character, or related to the specific condition only (examination) [6, p.11]. Production of speech especially on the lower levels of language can be even more stressful.

Supporters of the second point of view suggest that emotionally unstable people tend to experience foreign language anxiety more. Exactly the predisposition of the individual to experience higher levels of psychological stress explains the "debilitative effect", or stupor that appears as a response to the foreign language anxiety. The stupor may occur even among students with high level of language knowledge [3].

Analysis of reasons of foreign language anxiety also showed difference in approaches. One group of specialists relate reasons of foreign language anxiety with individual's personal traits: low self-esteem, introverts, shyness, high level of competition, fear of losing one's self uniqueness, fear of making mistakes [7]. While others relate reason of FLA specifically with the traits of educational processes: performance in front of the auditorium; fear of unpleasant situations, lack of grammatical, lexical and intercultural knowledge, issues related to spontaneous speech production [13]. According to another approach unpleasant assessment of student's speech in foreign language made by teachers or groupmates during the educational process or in interviews/performances might be the reason of FLA [5].

Number of scientists combine the notions of foreign language anxiety and language anxiety. Thus, interrelation of second language acquisition and first language acquisition problems are emphasized [3, p. 11]. However, not all the scientists tend to agree with this opinion [8], as there is a large number of students experiencing FLA including students with good language skills.

Materials and Methods

To study the issue of personal and language anxiety, and possible interrelation between them, the questionnaire of Spielberg, FLCAS and survey of macro and micro sociology were (gender, year of studies, nationality, level of foreign language) included. Main methods of the research are questionnaires and scaling. Scaling was included into the questionnaire. Questionnaire was held online, during twenty minutes. Results of the questionnaire were analyzed statistically with the help of descriptive statistics of both the total and various sub-samples in the context of the relevant characteristics.

In the methodology for determining the level of foreign language anxiety (FLCAS), questions were distributed in accordance with the subspecies of foreign language anxiety as follows: 9 points are correlated with a negative assessment, 5 points - with exam anxiety, 8 points - with fear of communication in a foreign language, 11 points - with psychological problems in the learning process in the online classroom. Each item is rated on a 5-point

Likert scale, options ranging from strongly agree to strongly disagree.

In the methodology for determining personal anxiety as a stable characteristic of a person (the Spielberg anxiety scale), 13 points are direct questions and 7 points are reverse questions. The FLCAS keys are reversed for the questions with positive word meaning (2, 5, 8, 11, 14, 18, 22, 28, 32) where strongly agree is given 1 point and strongly disagree is given 5 points. For all the other questions with the negative meaning: strongly agree 5; agree 4; neutral 3; disagree 2; strongly disagree 1. Therefore, each item is scored on a 5-point Likert Scale. Questions are related to the following conditions: 1) 8 questions related to the barriers of the interpersonal communication (1, 9, 14, 18, 24, 27, 29, 32); 2) 9 questions related to the negative assessment fear (3, 7, 13, 15, 20, 23, 25, 31, 33); 3) 5 questions related to the test anxiety (2, 8, 10, 19, 21); 4) 11 questions related to the psychological problems in the learning environment (4, 5, 6, 11, 12, 16, 17, 22, 26, 29, 30).

Results

The questionnaire was held among 1st year bachelor students (50 students) studying online and 1st year master`s students (81 students) studying online in Kazakh National University. Before collecting the data, permission was obtained from al-Farabi Kazakh National University. The data was collected via google forms on a voluntary basis. The difference between two groups of students is in their experience of learning language offline in the University. While master`s students experienced the educational process of University offline (in the campus), for bachelor students it is the first experience of university education. 42% of the participants are students of the faculty of International relations of Kazakh National University, 58% are the students of the philological faculty of Kazakh National University. For both group of the participants English is their first foreign Language. Regarding the level of English level: 78% of the participants are intermediate level, 28% are pre-intermediate level. From total number of 131 participants, only 3 of them were international students: Afghanistan (2); China (1).

The minimum and maximum score among the bachelor participants were 57 and 124 respectively, while the master`s minimum score was 51 and maximum was 138. The relevant statistics were presented in Table 1.

Table 1. Descriptive statistics of FLCAS scores.

	Minimum points	Maximum points
Bachelor students	57	124
Master`s students	51	138

In order to understand the level of FLA, participants scores were divided into three categories: Slightly anxious, moderately anxious and highly anxious. The scores between 0 and 66 are regarded as slightly anxious, participants scored between 67 and 95 were regarded as moderately anxious, participants scored between 96 and 160 were considered to be highly anxious.

Table 2 presents the descriptive statistics of the students with different levels of anxiety.

Table 2. Descriptive statistics for students with different levels of anxiety

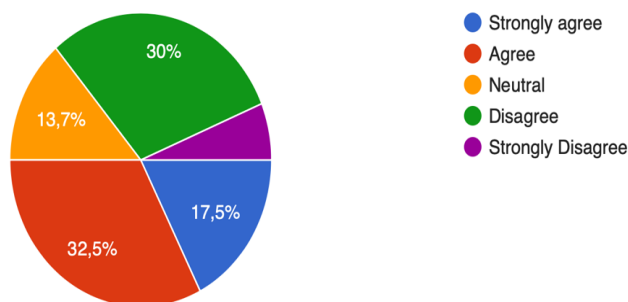
	Slightly anxious	Moderately anxious	Highly anxious
Bachelor students	4 (8%)	21 (42%)	25 (50%)
Master`s students	7 (9%)	38 (47%)	36 (44%)
Overall	11 (9%)	59 (45%)	61 (46%)

As it can be observed in Table 2 there were 11(9%) participants that refer to the slightly anxious category; 59 (45%) participants refer to the moderately anxious category; 61 (46%) participants were found to be highly anxious. Comparing bachelor and master`s degree students the percentage of highly anxious students among bachelors is slightly higher (6%); while the number of moderate students is a bit higher among master`s students by 5%; percentage of slightly anxious students are about the same. For both group of students` online education was the first-time experience, levels of the language skills were about the same. Analysis of the questionnaire for the definition of personal anxiety (Spielberg Khanin anxiety scale) demonstrates that among 1st year students of bachelor the statement 7 prevails (I am worried about possible difficulties); among master`s students – 15 (I get blues).

Analysis of most common causes among master`s degree student`s showed that foreign language anxiety is mostly related to the communication apprehension. For instance, question 33 is related to the communication apprehension, spontaneous speech production (I get nervous when the language teacher asks questions which I haven`t prepared in advanced) Picture 1. We can see that 50% of students tend to agree with the claim that they get nervous while performing unprepared speech. While only 35% of students do not experience anxiety caused by the spontaneous speech.

I get nervous when the language teacher asks questions which I haven't prepared in advance

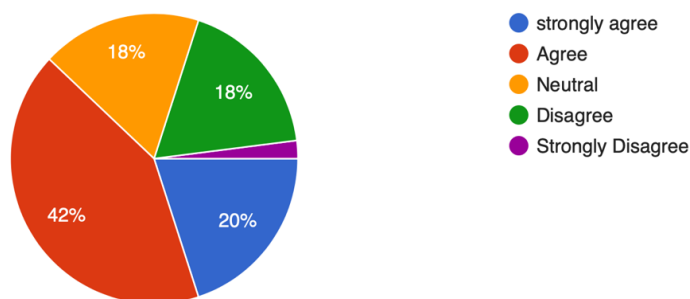
80 0ТВЕТОВ

Picture 1 – Communication apprehension

1st year bachelor students tend to experience examination caused anxiety more. Picture 2 shows the result of the question 10. The question is related to the text anxiety (8,10,21). 62% of students tend to agree that they worry about the consequences of failing the class, while only 35% of learners disagree with the statement.

I worry about the consequences of failing my foreign language class
50 ответов

Picture 2 – Examination caused anxiety

Discussion

Students experiencing higher level of anxiety tend to feel less competent than their peers, unpleasant situations on the foreign language lessons may negatively affect the process of language acquisition and the cause of emotional distress. From the results we can conclude that first-year students of bachelor mostly experience psychological discomfort in situations of control of knowledge of a foreign language. Master's degree students are more concerned about the negative opinions of others about their achievements.

Considering the results, number of practical recommendations for teachers of foreign language can be itemized. Instructors should bear in mind that some level of anxiety will always be in the class. For this reason, teachers should be empathic towards their students. Feeling of security is one of the fundamental needs of the human being and the same goes for the educational process. Teachers should be careful while carrying out speaking activities and while giving feedback. It is better to provide students with enough time to perform and avoid explicit error corrections in front of their peers. Use positive and constructive feedback and corrective strategies. It is important to bear in mind these factors especially in online education, as students may experience anxiety related to the connection problems in addition.

Conclusion

As a result of the experiment, we can conclude that the concepts of personal and foreign language anxiety are not identical, since they manifest themselves differently in terms of its characteristics. Thus, our study suggests

that the concept of foreign language anxiety is not limited to a psychological or linguistic context, it should be considered in a complex of psychological, pedagogical, linguistic and psycholinguistic factors. Analysis of basal anxiety in an educational level context can notice slightly changes depending on the course of the respondents, while the level of foreign language anxiety decreases with improvement of language skills. Analysis showed that the percentage of slightly anxious, moderately anxious and highly anxious students is about the same, however there was a significant difference in causes of the foreign language anxiety in these two groups. Results showed that more experienced students' foreign language anxiety is caused by communication apprehension, while bachelor students tend to experience anxiety caused by examination situation. In the future, the task is to link the causes of foreign language anxiety with the search for possible strategies and ways to reduce its negative impact on the process of mastering a second/foreign language and its use in various communication situations, which can be useful both in theoretical and practical terms. Qualitative and experiential manifestations in the current educational environment (blended education) can provide valuable knowledge in understanding the concept.

REFERENCES

- [1] Krashen S. *Second Language Acquisition and Second Language Learning*. Oxford: Pergamon Press, 1981. 150 p.
- [2] Aben B., Stapert S., Blokland A. About the distinction between working memory and short-term memory (АНГЛ.) // *Cognition*. 2012. Vol. 3. P. 301. — doi:10.3389/fpsyg.2012.00301. — PMID 22936922.
- [3] MacIntyre P. D. How does anxiety affect second language learning? A reply to Sparks and Ganschow // *The Modern Language Journal*. 1995. Vol. 79. Pp. 90–99.
- [4] Spielberger C. D. *Manual for the state-trait anxiety inventory*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press, 1983. 160 p.
- [5] Horwitz E. K., Horwitz M. B. & Cope J. *Foreign Language Classroom Anxiety* // *The Modern Language Journal*. 1986. Vol. 70, No. 2. Pp. 125–132.
- [6] Aida Y. Examination of Horwitz, Horwitz and Cope's construct of foreign language anxiety: The case of students of Japanese // *The Modern Language Journal*. 1994. Vol. 78, No. 2. Pp. 155–168.
- [7] Young D. J. An investigation of students perspectives on anxiety and speaking // *Foreign Language Annals*. 1990. Vol. 23. Pp. 539–553.
- [8] Horwitz E. K. *Language Anxiety and Achievement* // *Annual Review of Applied Linguistics*. 2001 Vol.21, Pp. 112–126.

ОНЛАЙН ШЕТЕЛ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ҚОБАЛЖУДЫҢ ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ

*Сейдикенова А.С.¹, Малшы М.М.²

¹ф.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы, Қазақстан,

²докторант, әл-Фараби Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы, Қазақстан,

*¹e-mail: almash.seidikenova@kaznu.kz,

²e-mail: zulpasova@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада онлайн шет тілі сабақтарында қобалжудың пайда болу құбылысы мен себептері қарастырылады. Мақаланың мақсаты-сұрақ пен бағалауға психолінгвистикалық тұрғыдан әртүрлі зерттеу тәсілдерінің динамикасын бақылау және пилоттық эксперименттің деректерін талдау. Әр түрлі эмоциялар концентрация деңгейіне әсер етуі мүмкін деп саналады. Ми алаңдаушылықтың жоғары деңгейі кезінде өз функцияларын блоктады. Қобалждың жоғары деңгейіне бейім студенттер тіл үйрену процесіне теріс әсер етуі мүмкін. Жұмыстың практикалық маңыздылығы-шет тілі сабақтарында аз уайымға ықпал ететін әдістерді жасауға көмектесу. Мақалада магистратура мен бакалавриаттың 1 курс студенттерінің шет тілін меңгерудегі қобалжу дәрежесін анықтайтын FLCAS шкаласын қолдана отырып, пилоттық эксперименттің нәтижелері келтірілген. Зерттеуге барлығы онлайн оқитын 131 студент қатысты. FLCAS 33 ұпайдың әрқайсысы бойынша ұпай жинау арқылы адамның қобалжуға бейімділік деңгейін өлшейді (минимум 33; максимум 165). FLCAS сауалнамасының әр сұрағы Лайкерт шкаласы бойынша бағаланады. Балл неғұрлым жоғары болса, студенттің қобалжуы соғұрлым жоғары болып табылады. Спилбергтің сауалнамасы оқушылардың қобалжуының : жағдайлық немесе жеке сипаттама түрлерін анықтау үшін қолданылды. Зерттеу жұмысы көрсеткендей, құбылыс лингвистикалық-психологиялық контекстпен шектелмейді, оны педагогикалық, психологиялық, лингвистикалық және психолінгвистикалық факторлар кешенінде қарастырған жөн.

Тірек сөздер: шет тілін меңгерудегі қобалжу, тілдік аспектідегі қобалжу, тіл үйрену, ситуациялық үрей, қашықтықтан оқыту, жеке қобалжу, онлайн оқыту, шет тілін меңгеру.

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ИНОЯЗЫКОВОЙ ТРЕВОЖНОСТИ НА ОНЛАЙН УРОКАХ

*Сейдикенова А.С.¹, Малшы М.М.²

¹к.ф.н., профессор, Казахский Национальный университет
им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

²докторант, Казахский Национальный университет
им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан,

*¹e-mail: almash.seidikenova@kaznu.kz, seydikenova781022@yandex.ru,

²e-mail: zulpasova@gmail.com

Аннотация. В статье рассматриваются явление и причины возникновения иноязыковой тревожности на онлайн уроках иностранного языка. Цель статьи – проследить динамику различных исследовательских подходов к вопросу и оценке с психолингвистической точки зрения и проанализировать данные пилотного эксперимента. Считается, что различные эмоции могут влиять на уровень концентрации. Мозг блокирует свои функции в момент высокого уровня тревожности. Студенты, которые склонны испытывать более высокий уровень тревожности, могут негативно повлиять на процесс изучения языка. Практическая значимость работы заключается в помощи разработки методик, способствующих меньшей тревожности на уроках иностранного языка. В статье представлены результаты пилотного эксперимента с использованием шкалы FLCAS, определяющей степень иноязыковой тревожности у студентов 1 курса магистратуры и бакалавриата. Всего в исследовании принял участие 131 студент, обучающийся онлайн. FLCAS измеряет уровень тревожности человека, суммируя баллы по каждому из 33 пунктов (минимум 33; максимум 165). Каждый вопрос анкеты FLCAS оценивается по шкале Лайкерта. Чем выше балл, тем более тревожен студент. Опрос Спилберга использовался для выявления типа тревожности обучающихся: ситуационная или индивидуальная характеристика. Исследование свидетельствует о том, что феномен не ограничивается лингвопсихологическим контекстом, его следует рассматривать в комплексе педагогических, психологических, лингвистических и психолингвистических факторов.

Ключевые слова: иноязыковая тревожность, языковая тревожность, изучение языка, ситуационная тревожность, дистанционное обучение, личностная тревожность, дистанционное обучение, онлайн-обучение, овладение иностранным языком.

Статья поступила 11.05.22.

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӨТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN
of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

3 (66) 2022
ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

bulletin-philology.ablaikhan.kz

Отпечатано в издательстве “Полилингва”
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов
и не предоставляет гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Директор издательства:
Есенгалиева Б.А.

Технический редактор, компьютерная верстка:
Кынырбеков Б.С.

Подписано в печать 26.09.2022 г.
Формат 70x90 1/8. Объем 42,5 п.л. Заказ № 3174. Тираж 300 экз.
Отпечатано в издательстве «Полилингва»
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Издательство «Полилингва» КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Мурағбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 21-19
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru